

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

Андижон давлат университети

МЎМИНЖОН МАМАЖОНОВ

ЎЗБЕКИСТОН ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ ГЕОГРАФИЯСИ

(ДАРСЛИК)

Тошкент “Akademnashr” – 2019

Мўминжон Мамажонов.

Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси (матн):

Қ.1./М.Мамажонов. – Тошкент: Akademnashr, 2019. 554- б.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги мувофиқлаштирувчи кенгаш томонидан 5140600 – география бакалаврият таълим йўналишида таҳсил олаётган талабалар учун дарслик сифатида тавсия этилган.

Мазкур дарсликда Ўзбекистон Республикаси ташиқил топиши тахири, табиий шароити, табиий ресурслари, аҳоли ва меҳнат ресурслари, мамлакатимиз иқтисодиётининг тармоқлари ва уларнинг жойлашуви, ривожланиши географик нуқтаи назардан ёритилган. Дарсликда мамлакатимизнинг яхлитлигини таъминловчи ҳудудий бирликларининг иқтисодий географик тавсифи ёритилган.

Дарслик республика олий ўқув юртлари география иқтисослиги талабаларига ва магистрларига мўлжалланган, ундан ташиқари китобдан умумтаълим мактабларининг география фани ўқитувчилари ҳам фойдаланишлари мумкин.

Масъул муҳаррир:

Ю.Аҳмадалиев, география фанлари доктори, профессор

Такризчилар:

А.А.Абдулқосимов, география фанлари доктори, профессор

Р.Б.Қодиров, география фанлари номзоди, доцент

О.И.Абдуғониев, география фанлари номзоди, доцент

Дарслик Андижон давлат университети Илмий кенгаши томонидан
нашрга тавсия этилган.

КИРИШ

Маълумки, иқтисодий ва ижтимоий география умумий география фанининг муҳим тармоғи бўлиб, у аҳоли ҳўжалигининг ҳудудлар бўйича жойланиши ва ривожланишини тадқиқ қилади. Иқтисодий ва ижтимоий география иқтисоднинг мураккаб ва муҳим масалаларини ўрганиш, таҳлил қилиш, илмий хулосалар қабул қилиш, географик баҳо бериш, миллий иқтисодиёт, унинг моҳияти ва мамлакат ҳаётида рўй бераётган янги ўзгаришлар ҳамда уларнинг аҳамиятини чуқурроқ тушунишга, инновацион жараёни ривожлантиришга имкон беради. Шу билан бирга мамлакатнинг табиий шароити, унинг ўзига хос хусусиятлари, мавжуд хилма-хил табиий бойликлари, аҳоли ва меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланишда мавжуд бўлган муаммоларини аниқлаш ва тўғри ташкил қилишга ёрдам беради. Бу масалалар ҳозирги ўта мураккаб, шиддат билан ривожланиш ва янгиланиш даврида мамлакатимизда иқтисодий ислохотлар амалга оширилаётган ва бозор муносабатларини янги босқичга кўтарилишида муҳим аҳамият касб этади.

Юқоридаги қайд этилган масалалардан кўриниб турибдики, ушбу дарсликда мамлакатимиз иқтисодий ва ижтимоий географияси борасидаги асосий масалалар атрофлича ифода этилган. Шу билан бирга, унда мавзуларга тегишли жадваллар берилган бўлиб, улар соҳаларда амалга оширилаётган ишларни кўламини кўрсатиб ўқувчиларга муҳим маълумотлар беради.

Юқорида таъкидлаганидек, дарслик ўқувчиларда Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси фани бўйича геометрик маълумотлар бериш билан бирга ўқувчиларни мустақил ишлашга, мушоҳада қилишга ҳамда мамлакатимиз хўжалигини ривожланишини чуқур илмий таҳлил қилишга кўникма бериб, уларда мамлакатимиз ишлаб чиқаришини жойлашиши ва ривожланишида ўз хиссаларини қўшишга интиптиради.

Дарслик энг сўнгги статистик маълумотлар, қўшимча материаллар билан бойитилган. Дарслик мамлакатимиз Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёевнинг дунё мамлакатлари билан иқтисодий-ижтимоий соҳаларда олиб бораётган икки томонлама ҳамкорликлари асосида ривожланаётган ишлаб чиқаришларини ривожланиши асосидаги материаллар билан бойитилган ва иқтисодиётимизни барча соҳаларини ўсиш даромадлари ўз ифодасини топган. Бундай маълумотлардан талаба-ўқувчилар ўзларини интеллектуал салоҳиятини оширишда кенг фойдаланиш имкониятига эга бўлишади.

Дарсликда Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси фанини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган олимларнинг, жумладан, Г.Асомов, М.Набихонов, И.Сафаровларнинг “Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси” 1994 йил “Ўқитувчи” нашриёти, А.Солиев, Э.Аҳмедов ва бошқалар томонидан тайёрланган “Минтақавий иқтисодиёт” (Т., 2003) ўқув қўлланмаси, А.Солиев, М.Назаров, Ш.Қурбоновларнинг “Ўзбекистон ҳудудлари

ижтимоий-иқтисодий ривожланиши” (Т., 2010) монографияси, А.Солиев “Ўзбекистон географияси” (Т., 2014) китобларида келтирилган маълумотлардан ҳам фойдаланилган.

Дарслик энг аввало, Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг “Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ҳолати” 2018 йил маълумотлари асосида тайёрланган бўлиб, у энг аввало, ДТСига, намунавий ўқув режага, намунавий дастурга асосланган ҳолда ёзилган.

Ўзбекистоннинг жаҳон сиёсий харитасидаги ўрни, маъмурий ҳудудий бўлиниши

Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат сифатида 1 сентябрь 1991 йилда ташкил топган. Майдони 448,9 минг кв км, аҳолиси 33085,2 минг киши (1.01.2018 й).

Мамлакатимиз Евроосиё ва Марказий Осиёнинг марказида жойлашган. Давлат чегараларининг умумий узунлиги 6221 км бўлиб, унинг 2203 км Қозоғистон Республикаси, 1721 км Туркменистон Республикаси, 1161 км Тожикистон Республикаси, 1069 км Қирғизистон Республикаси ҳамда 137 км Афғонистон Республикаси ҳудудларидан ўтади.

Республика ҳудуди ғарбдан шарққа 1425 километрга, шимолдан жанубга эса 930 километрга чўзилган. Мамлакатимизнинг энг шимолий нуқтаси Устюрт

платосида – $45^{\circ} 36^1$ ш.к., жанубий нуқтаси Термиз шаҳри яқинида $73^{\circ}10^1$ ш.к., ғарбий нуқтаси Устюртда – $56^{\circ}00^1$ шқ.у. ҳамда шарқий нуқтаси Андижон вилоятининг Хонобод шаҳри чеккасида $73^{\circ}10^1$ шқ. узокликда жойлашган.

Мамлакатимизнинг энг баланд нуқтаси Ҳисор тоғ тизмасидаги Ҳазрати Султон чўққиси – денгиз сатҳидан 4643 м баландликда, энг паст нуқтаси эса Қизилқум чўлидаги Мингбулоқ чўкмаси денгиз сатҳидан – 12 метрни ташкил қилади.

Ўзбекистон дунё мамлакатлари орасида ва сиёсий харитада ўзига хос мавқега эга. У Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлган 190 дан ортиқ давлатларнинг бири. Ўзбекистон Республикаси БМТга 2 март 1992 йилда аъзо бўлган.

Мамлакатимизнинг дунё сиёсий харитасидаги ўрнини белгилайдиган асосий хусусиятлардан бири унинг дунё океанидан узокда, Евроосиё материгининг ичкарасида жойлашганлигида, очик денгизга чиқиш имконияти йўқлигида, шу билан бирга, Буюк Ипак йўлида жойлашганлигидир.

Ўзбекистон худудининг жойлашган географик ўрни Марказий Осиё мамлакатларини боғловчи кесишган чорраҳада жойлашганлиги мамлакатимизни дунё ҳамжамияти орасида ҳар томонлама стратегик, савдо-

сотик, иқтисодий-иҷтимоий, маданий-маърифий соҳаларда ривожланган, ўз ўрнига эга эканлигини белгилайди.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов “Ўзбекистон XX аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китобида бу борада қуйидаги фикрни келтирган: “Ўзбекистоннинг ҳудудий макон хусусиятлари, унинг географик ўрни бизнинг ички ва ташқи сиёсатимизни танлаш ва амалга оширишда катта аҳамиятга эга... Ўзбекистон бугунги кунда қўшни давлатлар Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон ва Афғонистон ўртасида боғловчи халқа вазифасини ўтайди. Буларнинг барчаси республиканинг жаҳон иқтисодиётига интеграциялашуви, чет эл инвестицияларини жалб қилиш, Ўзбекистонни давлатлар ўртасида ўзаро фойдали ҳамкорликнинг, товарлар ва капитал транзитининг ўзига хос минтақавий марказига айлантиради”.

Ўзбекистоннинг бундай қулай иқтисодий-иҷтимоий имкониятлари ҳар бир қўшнилари томонидан аҳолиси зич жойлашган туташ (контакт) ҳудудларда (Фарғона водийси, Зарафшон, Қуйи Амударё минтақалари, Сурхондарё вилояти) ҳозирги даврда кўплаб турли ихтисосдаги республикалараро ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари, қўшма корхоналардан тортиб эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил қилишгача кенг имкониятлар беради. Марказий Осиё минтақасида мавжуд бўлган трансчегаравий дарёлар ва йўллар муаммолари ҳал

этилиши республика микрогеографик ўрнининг янада қулайлашувига олиб келади.

Яқин атрофида жойлашган давлатлар (Россия Федерацияси, Афғонистон, Эрон, Кавказ республикаларига нисбатан Ўзбекистоннинг мезоиктисодий географик ўрни (яқин минтақаларга нисбатан тутган ўрни) ўртача қулайликларга эгаллиги билан тавсифланади. Мезо ИГЎни бундай баҳоланишининг сабаби шундаки, Ўзбекистон энг аввало Россия федерацияси ва бошқа ҳамдўстликка аъзо мамлакатлар билан замонавий транспорт воситалари орқали яхши боғланган ва бу давлатлар билан анъанавий равишда сиёсий-маданий, иқтисодий-ижтимоий алоқалар олиб боради.

Ўзбекистон дунё океанига чиқиши учун камида икки давлат ҳудудини босиб ўтишига тўғри келадиган жаҳондаги камдан кам давлатлардан бири бўлганлиги сабабидан макроиктисодий географик ўрни (жаҳон давлатларига нисбатан тутган ўрни) нисбатан ноқулайдир. Мустақилликка эришгандан бошлаб Ўзбекистон дунё океани билан боғловчи турли йўналишлардаги халқаро йўл лойиҳаларида фаол иштирок этиши мазкур ҳолатни бироз енгиллаштиради.

Ўзбекистон Республикасининг сиёсий географик ўрни классик геосиёсатчилар томонидан ўрганилган Евроосиёнинг ички континентал қисми, яъни Хартленд (ингл. Хартланд – “дунёнинг юраги”) ҳамда Евроосиёнинг

жануби-ғарбий денгизга яқин минтақаси Римленд (Римленд “ички ярим ой”)нинг ўзаро туташган ҳудудда жойлашганлиги билан тавсифланади. Бу ҳолат эса жаҳонда етакчилиқни қўлга киритишни режалаштираётган кўплаб давлатларнинг республикамизга нисбатан геосиёсий қизиқишларининг юзага келишига сабаб бўлмоқда.

Бундан ташқари, Ўзбекистоннинг қулай транспорт географик ўрнига эгаллиги, давлатимизнинг стратегик ресурслари ҳисобланмиш – нефть, газ, олтин, уран ва бошқа кўплаб ерости ва ер усти бойликларига эгаллиги, қулай табиий иқлим шароити, инсоният тарихий тараққиёти ва сивилизациясида салмоқли ўрин тутиши, катта демографик салоҳиятнинг мавжудлиги унинг ўзига хос геосиёсий имкониятларига эгаллигини кўрсатиб беради. Шу билан бирга, унинг сиёсий-географик ўрнига салбий таъсир кўрсатувчи омиллар ҳам мавжуд. Халқаро терроризм ва диний экстремизм хавфи, республикамиз ҳудудини наркотрафик давлатлар орасидаги сиёсий рақобат, Афғонистондаги беқарор сиёсий вазият Ўзбекистон мазкур географик ўрин кўринишига таъсир этувчи салбий омиллар бўлиб ҳисобланади. Мазкур салбий ҳолатларни бартараф этиш мақсадида республикамизда катта миқёсдаги ишлар амалга оширилган, оширилмоқда.

Республикамизнинг биринчи Президенти И.А.Каримов БМТ Бош Ассамблеяси йиғилишларидаги маърузаларида жаҳон ҳамжамияти диққатини

биринчи навбатда айнан Афғонистон ва Орол муаммоларига қаратишга ундаган эди. Республикамизнинг Афғонистон муаммосини ҳал қилиш бўйича “6+2” гуруҳидаги фаолияти кўшни давлатда тинчликни ўрнатиш, ижтимоий-иқтисодий ривожланишига ёрдам беришга қаратилган. БМТ раҳбарларининг юртимизга ташрифи чоғида Орол денгизи муаммосига эътибор қаратишлари натижасида у халқаро экологик муаммолар қаторидан жой олди ҳамда бунинг натижасида ушбу муаммога турли давлатлар эътиборини жалб қилишга эришилди.

Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги трансчегаравий дарёлар, Ўзбекистон-Қирғизистон ўртасидаги экслав (тегишли давлат ҳудудининг асосий қисмидан бошқа давлат ҳудуди билан ажралиб турган ерлар) ва баъзи чегара ҳудудлари, Тожикистон билан давлат чегарасида охирига етказилмаган делимитация (чегара чизиғини аниқлаштириб, мустаҳкамлаш) ишлари бўйича юзага келган муаммолар биринчи навбатда ҳал қилиши лозим бўлган муҳим геосиёсий муаммолардан бўлиб ҳисобланган эди. Бу муаммолар пировард натижада ўз ечимини топди.

Ҳудуди ядровий қуролдан ҳоли бўлган, қўшилмаслик сиёсатини қўллаб-қувватловчи давлатга айланишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган Ўзбекистон сиёсий, ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш, иқтисодий ривожланишга эришиш учун қатор давлатлар билан яқин ҳамкорликни йўлга

қўйган. Атроф қўшиларида ташқари, Россия Федерацияси, Хитой каби давлатлар билан яқин алоқалар ўрнатган. Шу билан бирга, ШХТ, МДХ каби ташкилотларнинг фаолиятида доимий иштирокчи ҳисобланади.

Маъмурий-ҳудудий бўлиниши

Ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди XX аср бошларида маъмурий жиҳатдан Туркистон генерал-губернаторлиги (Туркистон ўлкаси) ҳамда Россияга қарам бўлган Бухоро амирлиги ва Хива хонлигига бўлинган эди. Туркистон генерал-губернаторлигида асосий маъмурий-ҳудудий бирликлар вилоят (област), уезд, волост, участка ва оқсоқолликлардан иборат бўлган. Туркистон ўлкаси Сирдарё, Самарқанд, Еттисув, Зокаспий вилоятлари ва Амударё ҳудудларига ажратилган. Хива хонлиги 20 беклик, 2 ноиблик ва Хива шаҳарига бўлинган. Беклик ва ноибликлар, ўз навбатида, амирлик ва масжид - қавмлардан иборат бўлган. Бу даврда Бухоро амирлиги ҳудуди 29 та вилоят (баъзи манбаларда 27 ёхуд 32 вилоят) га, вилоятлар амлоқларга, қишлоқларга ажратилган. Бухоро шаҳри ва унинг атрофидаги 11 та туман (ҳозирги Бухоро вилояти) алоҳида маъмурий бирликлар ҳисобланган.

1917 йилдаги феврал инқилобидан сўнг Туркистон генерал-губернаторлиги тугатилиб, (1917 й, 31 март) унинг ўрнига Муваққат ҳукуматининг Туркистон қўмитаси тузилган. Октябрь тўнтариши (1917)дан кейин болшевиклар томонидан Туркистонда совет тузumi ўрнатилди. Туркистон ўлка

советларининг 5-съезди (1918 й, 30 апрел) да Туркистон АССР тузилди. Бу съездда тасдиқланган "Россия Совет федератсиясининг Туркистон Совет Республикаси тўғрисидаги Низом"да Туркистон республикасининг давлат тузими, унинг ҳудудий чегаралари белгиланди. 1924 йилга келиб, Туркистон АССР 6 вилоятга: Сирдарё, Самарқанд, Фарғона, Зокаспий (Туркман), Еттисув, Амударё вилоятлари, 30 уезд ва 473 волостга бўлиб ташланди. (1920 йилдаги ташкил қилинган Қозоғистон АССРга Еттисув, Сирдарё ва Зокаспий вилоятларининг бир қисми олиб берилди).

Хивада хонлик тузумини ағдариб ташлангач, (1920 йил, 2 февралда), 1920 йил апрелда Хоразм Халқ Совет Республикаси эълон этилиб, унинг конституцияси қабул қилинди. Республиканинг ҳудуди 4 та вилоят (Ҳазорасп, Янги Урганч, Тошҳовуз, Хўжайли) ва 26 та туманга бўлинди (1923). 1924 йили республика ҳудуди 3 та вилоят (Қозоқ-Қорақалпоқ, Янги Урганч, Тошҳовуз ва алоҳида Хива туманига ажратилди. Вилоятлар шўро (елат)ларга тақсимланди.

Бухорода ҳам амирлик тузими тугатилган (1920 йил, 2 сентябрь) дан кейин, 1920 йил 2 октябрда Бухоро Халқ Совет Республикасида дастлабки маъмурий-ҳудудий бўлиниш ўтказилиб, у вилоятларга, туманлар, кентлар, амлоқлар ва қишлоқларга бўлинди. 1923 йили БХСРнинг маъмурий бўлинишига тузатишлар киритилиб, 8 та вилоят (Бухоро, Кармана, Нурота, Чҳоржўй, Қарши, Шаҳрисабз, Шеробод, Корки), 28 туман ва шарқий Бухорога ажратилди. Ўша йили Шарқий

Бухоронинг ўзида ҳам маъмурий бўлиниш илк маротаба ўтказилиб, у 6 та вилоят (Сирдарё, Бойсун, Душанба, Кўлоб, Қўрғонтепа, Гарм) ва 20 та туманга тақсимланган эди. 1924 йили 1 октябрда БХСРда маъмурий-ҳудудий бўлиниш қайта ўтказилиб, 5 та округ, 15 та вилоят, 58 та туман, 197 та кент ва кўплаб қишлоқларга бўлинди.

Ўрта Осиёда миллий-ҳудудий чегараланиш натижасида Ўзбекистон Совет Сотсиалистик Республикаси (ЎзССР) тузилди (1925 йил 17 феврал) Маркази Самарқанд шаҳри (1925 йил феврал-майда Бухоро шаҳри) бўлган ЎзССР дастлаб 7 вилоят (Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Зарафшон, Сурхондарё, Қашқадарё, Хоразм) Конимех автоном раёни ва Тожикистон АССР 7 уезд ва 36 волостга ажратилди). 1926 йили 29 сентябрда маъмурий-иқтисодий раёнлаштириш амалга оширилиб, вилоятлар тугатилди. 1927 йили 1 январда уларнинг ўрнига 10 округ (Хоразм, Қашқадарё, Сурхондарё, Тошкент, Андижон, Қўқон, Хўжанд, Бухоро, Ўрта Зарафшон, Самарқанд) 1 автоном республика (Тожикистон АССР), 87 туман ва 1746 қишлоқ шўроси ташкил этилди. 1929 йили Тожикистон АССР иттифокдош республикага айлантирилгач, Ўзбекистон ССР таркибидан чиқиб, СССР таркибига кирди. Бироқ 1930 йили 17 августда округларга бўлиниш ҳам бекор қилинди. 1930 йилнинг охирида Ўзбекистон ССР таркиби 9 шаҳар (республика пойтахти Тошкент шаҳри), 84 туман, 1696 қишлоқ шўросидан иборат эди. 1932 йили 27 июнда Хоразм округи, 1935 йили

февралда эса Қашқадарё ва Сурхондарё округлари қайта тикланди. 1936 йилда Қорақалпоғистон АССР ҳудуди РСФСРдан олиниб, ЎзССР таркибига киритилди. ЎзССРнинг маъмурий-ҳудудий бўлиниши, унинг 1937 йилдаги Конституциясида расмийлаштирилган. Бу вақтга келиб ЎзССР таркибида бир мухтор республика, 3 округ, 109 туман, 22 шаҳар, 16 шаҳарча ва 1392 қишлоқ шўроси бўлган.

Халқ хўжалигини ривожлантиришда тезкор раҳбарлик қилиш учун ЎзССРда янги маъмурий-иқтисодий раёнлаштириш амалга оширилди. 1938 йили 15 январда ЎзССР таркибида Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Фарғона ва Хоразм вилоятлари тузилди. 1941 йили 6 мартда Андижон, Наманган ва Сурхондарё вилоятлари, 1943 йили 20 январда Қашқадарё вилояти ташкил этилди. Барча вилоятларда бир қанча янги туманлар ва қишлоқ шўролари (сельсоветлар) тузилди.

1954 йили июнда 447 қишлоқ шўроси тарқатиб юборилди. 1957 йили 1 январда ЎзССР таркибида бир мухтор республика, 9 вилоят, 6 шаҳар тумани, 155 қишлоқ тумани, 29 шаҳар, 57 шаҳарча ва 993 қишлоқ шўроси бўлган. 1957-1961 йилларда маъмурий-ҳудудий бирликлар бир қадар йириклаштирилди. Вилоят, туман, қишлоқ, шўролар сони камайтирилди. Бу даврда Наманган ва Қашқадарё вилоятлари бекор қилинди. Натижада, ЎзССР таркибида 1 мухтор ресоублика, 7 вилоят, 11 қишлоқ тумани, 754 қишлоқ шўроси қолди.

Мирзачўлни ўзлаштириш муносабати билан 1963 йили 16 февралда Сирдарё вилояти тузилди. 1964 йили 7 февралда Қашқадарё вилояти, 1967 йили 18 декабрда Наманган вилояти, шунингдек, илгари бекор қилинган туманлар қайта тикланди, янгилари тузилди. 1973 йили 29 декабрда Жиззах вилояти, 1982 йили 20 апрелда Навоий вилояти тузилди. 1988 йили 6 сентябрьда вилоятларни йириклаштириш мақсадида Жиззах вилояти, Сирдарё вилоятига, 1989 йили май ойида Навоий вилояти Самарқанд ва Бухоро вилоятларига қўшиб юборилди.

1990 йили 16 февралда Жиззах ва Сирдарё вилоятлари аввалги чегарасида, 1992 йили 27 январда Навоий вилояти қайта тикланди. Ўтган даврда кўпгина аҳоли яшайдиган жойлар шаҳар ва шаҳарча (шаҳар типидagi поселка)ларга айлантирилди.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йили 8 декабрда қабул қилинган амалдаги Конституциясида (68 модда) Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент шаҳаридан иборат эканлиги белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий бўлиниши (2005)

	Майдони	Аҳолиси	Қишлоқ	Шаҳарлар	Маъмурий	Қишлоқ

	(минг км)	(минг киши)	туманлари		маркази	(овул)лар сони
Ўзбекистон Республикаси	448,9	33085,2	16357,0	16728,2	Тошкент	1459
Қорақалпоғистон Республикаси	166,6	1861,3	947,3	913,9	Нукус	124
Андижон вилояти	4,2	3050,5	1455,1	1595,4	Андижон	95
Бухоро	40,3	1891,1	1187,1	704,0	Бухоро	120
Жиззах	21,2	1344,9	714,2	630,7	Жиззах	95
Навоий	111,0	969,7	498,4	471,3	Навоий	55
Наманган	7,4	2737,7	969,8	1767,9	Наманган	99
Самарқанд	16,8	3777,8	2370,1	1407,7	Самарқанд	125
Сирдарё	4,3	825,8	472,6	353,2	Гулистон	75
Сухондарё	20,1	2554,4	1648,5	905,9	Термиз	114
Тошкент	15,6	2888,2	1465,0	1423,2	Тошкент	146
Фарғона	6,7	3665,6	1592,6	2073,0	Фарғона	164
Хоразм	6,1	1825,2	1217,9	607,3	Урганч	100
Қашқадарё	28,6	3195,2	1818,4	1376,8	Қарши	147

Ўзбекистоннинг табиий шароити ва ресурслари, уларнинг хўжалик аҳамияти

Рельефи. Ўзбекистон табиатининг хусусиятларидан бири унинг материк марказида жойлашгани ва океанлардан узоқлигидир. Ўзбекистон ҳудуди рельефига кўра текислик ва адир-тоғ қисмларга бўлинади. Текисликлар, асосан, шимоли-ғарбда булиб, Турон текислигининг бир қисмидан иборат. Тоғлар мамлакатни шарқда жойлашган.

Турон текислигининг Ўзбекистонга қарашли қисмида бир қанча орографик элементар бор: шим.-ғарбий чеккасида Устюрт платоси. Орол денгизидан жанубда Амударё дельтасининг аллювиал текислиги, ундан жануби-ғарбда Кизилкум чўли жойлашган. Устюрт платосининг Ўзбекистон ҳудудида жойлашган қисмининг ўртача баландлиги 120-180 м, энг баланд жойи 290 м (Корабовур қирлари). Платонинг жанубида бир қанча берк (оқмас) ҳавзалар: Борсакелмас, Асака-овдон (баландлиги 30-60 м) ботиқлари, Сарикамиш сойлиги бор. Сарикамиш сойлигининг Ўзбекистонга қарашли шимоли ғарбий қисми туби денгиз сатҳидан 10 м паст. Оролбўйи пасттекислигининг анчагина қисмини Амударё дельтаси ва унга ёндош пасттекисликлар эгаллаган, уларни

Амударёнинг қуриб қолган ўзанлари қисмларга ажратиб туради. Айрим кичик тепаликлар мавжуд.

Оролбуйи пасттекислигидан жануби шарқда асосий қисми платодан иборат Қизилқум чўли (умумий майдони қарийб 300 минг км) жойлашган, Қизилқумнинг шимоли ғарбий чеккасида кенглик буйлаб Бўкантов қолдик тоғлари (энг баланд жойи - Ирлир тоғи, 764 м) чўзилган. Ундан жанубда Мингбулоқ ботиғи жойлашган, ботиқнинг туби Ўзбекистонда ва умуман Қизилқумда энг паст нуқтадир (денгиз сатҳидан 12 м паст).

Бўкантовдан жануби-шарқда Томдитов массиви (энг баланд жойи-Оқтов, 922 м), ундан жанубда Мурунгов қряжи бор.

Кизил Қумнинг жануби-шарқий чеккасида кенглик бўйлаб Қулжуктов қряжи жойлашган (энг баланд жойи 785 м). Қулжуктовнинг тепалардан иборат шарқий тармоқларини 2 та йирик берк ҳавза: шимолда Қарақота ва жанубда Оёқоғитма ажратиб туради.

Кизилқум платосидан ғарбда то Амударёга қадар Қизилқумнинг пасттекислик қисми чўзилган. Бу ерларнинг мутлақ баландлиги 200 м га етмайди. Текислик жанубда аста-секин кўтарилиб, Сандиқликүм чўли эгаллаган платога туташиб кетади. Турон текислиги шарқда давом этиб, тоғ тизмалари оралиғига қадар кириб борган. Улар, асосан, текис платосимон ерлар бўлиб, чўл,

дашт деб аталади: шимолда-Мирзачўл, ўрта қисмида Қарнобчўл ва Қарши чўли. Даштлар тоғ олди текисликларига тутшиб кетган.

Ўзбекистон ҳудудида тоғ тизмаларининг, асосан, чекка қисмлари, уларнинг тармоқлари жойлашган. Булар, шимлолда ғарбий Тяньшан тизмалари (Угом ва унинг жануби-ғарбий тармоқлари-Қоржонтов, Писком, Чатқол ва Қурама тоғлари)дан иборат. Бу тизмаларнинг ҳаммаси Қирғизистон ҳудудидаги Талас тизмасидан бошланади. Чатқол ва Қурама тизмалари орасида Охангарон платоси бор (баландлиги 2500-3000 м).

Фарғона сойлиги (водийси) шимолдан Чатқол ва Қурама тизмалари, шарқдан Фарғона тизмаси, жанубдан Олай тизмаси ва унинг давоми бўлган Туркистон тизмаси билан ўралган. Барча йирик тизмаларнинг сувайирғич қисми республикадан ташкарида. Фарғона сойлигининг ўрта қисмини сертепа қир (адир)лар эгаллаган. Туркистон тизмаси Молгузар тизмаси орқали Нурота тоғлари (сувайирғич қисмининг ўртача баландлиги 2000 м) билан туташган. Зарафшон тизмасига мансуб тоғлар Нурота тоғларидан Зарафшон ботиғи орқали ажралиб туради. Уларнинг энг баланд жойлари шарқда, Тожикистон чегараси яқинида 2800 м дан зиёд. Китоб-Шахрисабз сойлигидан жанубда кенглик йуналишида Ҳисор тизмаси ётади. Ҳисор тоғининг қолдирға тизмасидаги чўкки (4688 м) Ўзбекистоннинг энг баланд нуқтасидир. Ҳисор тизмасидан ғарб ва жануби-ғарб томонга тизмалар тармоқланган. Жанубда

Сурхондарё ботиғи ва ундан шарқда Боботоғ тизмаси (энг баланд чўққиси Заркоса, 2290 м) жойлашган. Афғонистон билан чегара жойда кенг Амударё ботиғи бор. Барча тоғ тизмаларини пастликлар, сойликлар, дарё водийлари ва даралар ажратиб туради. Ўзбекистоннинг бу мураккаб ва хилма-хил рельефи узоқ геологик даврлар давомида Ер эндоген (ички) ва экзоген (ташқи) кучларининг ўзаро таъсири натижасила вужудга келган.

Фойдали қазилмалари

Ўзбекистоннинг ер қаъри фойдали қазилма турларига жуда бой. Ҳозиргача сақланган кўҳна конлар ва уларнинг қолдиқлари Ўзбекистон ҳудудида кончилик қадимдан ривожланганлигидан далолат беради.

Мамлакатимизда 3000 та фойдали қазилма конлари аниқланган бўлиб, уларнинг 1100 таси қазиб олишга тайёр. Хусусан, тайёр, 50 таск асл, 41 таси рангли, нодир, радиактив ва қора металллар, 187 таси ёқилғи-энергетика, 19 таси кон-кимё, 45 таси кончилик хомашёси, шунингдек, қурилиш материаллари, ер ости сувлари ва бошқа фойдали қазилма конларидан иборат.

Ўзбекистон ер ости бойликлари истиқболи жуда улкан. Ўзбекистон ҳудудининг 20% майдонида геологик қидирув ишлари олиб борилган.

Нефт ва газ. Кембрийдан бошлаб неоген даврининг барча стратиграфик қатламлари чўкинди жинслари таркибида учрайди. Ўзбекистон ҳудудида саноат

аҳамиятига эга 86 та нефт кони очилган бўлиб, улардан 36 таси нефт, 24 таси нефт-газ ва газ-нефт, 26 таси нефт-газ конденсат конлари тоифасига киради. Мамлакатда нефт ва газ Фарғона, Сурхондарё, Хисор, Бухоро-Хива ва Орол-Устюрт регионларида топилган. Фарғона водийсида Жанубий Оламушук, Бўстон, Андижон, Шахрихон-Хонобод, Полвонтош ва бошқа йирик нефт ва газ конлари очилган. Нефтли қатламлар, асосан, полеоген денгиз оҳактошлари қатламлари орасида учрайди. Сурхондарё регионидagi конлар нисбатан майда ва ўрта конлар ҳисобланиб, уларга Ховдоғ, Учқизил, Какайди, Лалмикор, Миршоди, Гажак ва бошқалар киради. Бухоро-Хива регионидa кўплаб йирик ва ўрта конлар: Сеталантепа, Жарқоқ, Қоровулбозор, Газли, Жанубий Муборак, Қўлтоқ, Ўртабулоқ, Денгизкўл, Шўртан, Кўкдумалоқ конлари очилган. Хисор регионидagi Одамтош, Гумбулоқ, Жанубий Тандирча нефт ва газ конлари машҳур. Устюрт регионидagi Шақпақти, Қувониш, Оқчелак ва бошқа газ-конденсат конлари Устюрт платосида жойлашган. Оролнинг жанубий соҳилларида Урғин, Бердак, Сурғил конлари топилган.

Асл металллар. Аниқланган олтин захираллари бўйича республикаимиз жаҳонда тўртинчи, қазиб олиш даражаси бўйича тўққизинчи ўринда туради. Ўзбекистон геологлар томонидан Евроосиёда йирик ҳисобланган штокверк типли олтин кони (Мурунгов) топилган. Шу кунгача 50 та олтин кони аниқланган бўлиб, улар, асосан, 3 та: Қизилқум, Нурота-Самарқанд ва Тошкент

олди геологик-иқтисодий раёнларда жойлашган. Республика ғарбида Султон Увайс тоғи ва жанубий ҳудудлардаги истиқболли объектларда геологик-кидирув ишлари олиб борилмоқда. Республикамизда олтин захиралари асосида Навоий ва Олмалик кон-металлургия конденсатлари, Маржонбулоқ, Ангрен ва Чодак олтин ажратиш олиш фабрикалари ишлаб турибди, Чормитон фабрикаси курилмоқда

Мамлакатда, умуман олганда, 26 кумуш кони аниқланган бўлиб, асосан, Қизилқум ва Чатқол-Курама регионларида тўпланган. Саноат аҳамиятидаги Оқжетпес, Косманачи, Қалмоққир, Дальний, Учқулоч, Хондиза, Қўшбулоқ, Высоковольное, Октепа ва бошқа конлар муҳим ҳисобланади. Олмалик ва Навоий кон-металлургия конденсатларида кумуш йўлдош қўшимча элемент сифатида ажратиш олинади.

Соф платиноид металллар (рутений, радий, палладий, осмий, иридий, платина) кони Ўзбекистонда аниқланмаган. Улар уран-ванадий, олтин, кумуш ва мис рудаси конлари таркибида, шунингдек, колчедан-полиметалл (Хондиза, Жанубий Қорасан ва бошқа), кумуш-полиметалл (лашқарак) ва бошқа конларда учрайди. Навоий кон-металлургия комбинатида 1980 йилда Мурунгов рудаларидан палладий ажратиш олиш технологияси ишлаб чиқилган ва жорий этилган.

Рангли металлар. Ўзбекистон Республикаси миснинг қидирув қилинган захираси ва қазиб олиш бўйича Марказий Осиё мамлакатларида етакчи ўринни эгаллайди. Ўзбекистон ҳудудида юзлаб мис кони аниқланган. Уларнинг 12% Жанубий Тяньшан, 80% Ўрта Тяньшан ва 8% Ҳисор бурмали системасига тўғри келади. Энг йирик рудали майдонлар, конлар Қурама металлогеник зонасида жойлашган. Олмалиқ рудали районида миснинг саноат аҳамиятидаги йирик захираси топилган. Бўкантов ва Ҳисор тизмасининг жануби-ғарбий тармоқларида ҳам истиқболли майдонлар аниқланган. Республикадаги Қалмоққир, Сари-Чека, Дальний, Қизота конлари қидирув қилинган, Қўшбулок олтин кони, Қўйтош вольфрам кони, Хондиза кўрғошин-рух конида миснинг унча катта бўлмаган захиралари мавжуд. Олмалиқ мис-порфир рудаларида, шунингдек, олтин, кумуш, олтингугурт, теллур, селен ва ренийнинг катта захиралари тўпланган.

Уран захираси бўйича Ўзбекистон жаҳонда 7-8-ўринларни эгаллайди. Ураннинг қидирув қилинган захиралари слонцлар, вулканоген жинсларда топилган бўлиб, мезозойнинг кумтошли типига мансуб. Уран билан йўл-йўлакай рений, скандий, селен, нодир ер элементлари ҳам олинади.

Мамлакатимиз ҳудудида 100 Дан ортиқ кўрғошин ва рух кони мавжуд бўлиб, улар асосан, Чатқол-Қурама региони ва Жанубий Ўзбекистонда тўпланган. Учкулоч, Хондиза, Кўрғошинкон, Кумушкон ва Лашкарак

полиметалл конларида захираларни ҳисоблаб, геологик қидирув ишлари олиб борилган.

Ўзбекистон алюминий хом ашёси (боксит, алунит, каолинит ва бошқалар)нинг захираларига эга бўлса-да, мамлакатда алюминий ишлаб чиқарилмайди. Қурама тоғларидаги Ангрен кўмир кони ҳудудида каолинит (захираси 17-20 млн. т), Қоржонтов, Чатқол ва Қурама тизмаларида алунит конлари (Оқбош ва бошқалар) мавжуд. Нурота туманида юқори сифатли боксит захиралари аниқланган.

Қулжуктовда эндоген сульфидли мис-никель-кобальт минераллашуви, Султон Увайс ва Бўкантовда апосерпентинли нураш пўстига боғлиқ никель ва кобальт руда белгилари аниқланган.

Нодир металлар. Республикада вольфрамнинг 7 кони ва 200 Дан зиёд руда белгилари мавжуд ерлари аниқланган. Вольфрам объектлари Тошкент олди, Самарқанд ва Қизилқум регионларида тўпланган.

Қалай Ўзбекистон ҳудудида милoddан аввал ҳам қазиб олинган. Қалай конлари нисбатан кичик бўлиб, асосан, Жанубий Тяньшаннинг Зирабулоқ-Зиёвуддин тоғларида тўпланган. Овминзатовнинг жанубий тармоқларида қалайнинг касситерит-скарнли ва касситерик-грейзинли саноат-генетик типли белгилари аниқланган.

Молибден Қалмоққир, Сари-Чека ва бошқа йирик мис-порфир коларида олинадиган фойдали қазилмалар ичидаги қимматбаҳо йўлдош компонент ҳисобланади. Бу конлардан олиннадиган руда таркибида вольфрам билан бирга молибден, олтин, мис, висмут ва бошқалар ҳам учрайди. Молибден, шунингдек, Ангрен кўмири кони Жанубий Ўзбекистон ёнувчи сланецлари, Қизилқумнинг қадимги метаморфик сланецлари таркибида ҳам топилган.

Тантал ва ниобийнинг кичикроқ конлари Чатқол, Зирабулоқ-Зиёвуддин, Зарафшон, Қоратепа тоғлари ва Ҳисор ҳамда Туркистон тизмаларида тўпланган.

Бўкантов, Нурота, Зирабулоқ ва Қоратепа тоғларида таркибида бериллий мавжуд бўлган нодир металл пегматит ва грейзен майдонлари аниқланган. Ўзбекистонда целестиннинг 1 та кони, 40 дан зиёд белгилари мавжуд майдонлар топилган.

Ўзбекистонда сурмага бўлган йиллик эҳтиёж минг тоннадан оқтиқ бўлса-да, ҳозиргача ишлаб чиқарилмайди. Мамлакатнинг ғарбий ҳудудлари ва Жанубий Тяньшаннинг ғарбий тизмаларидаги конларда олтин, олтин-кумуш, полиметалл, рудалар билан комплекс тарзда сурма рудалари аниқланган.

Қора металллар. Республикада темирнинг 200 га яқин унча Карта бўлмаган кон ва руда белгилари мавжуд жойлари топилган. 2000 йилдан Суренота конида геологик-қидирув ишлари олиб борилмоқда. Қазиб олинадиган темир рудаси

цемент саноатининг асосий хом ашё базаси ҳисобланади. Ўзбекистонда 30 дан зиёд марганец минераллашуви белгиси бор майдонлар ва 5 кичикроқ кони аниқланган.

Орол денгизининг ғарбий соҳилларидаги қумларда ва юқори олигоцен-миоцен қатламларида титан рутил-цирконильменитли геологик-саноат типиди намоён бўлган.

Ўзбекистонда вулконоген - чўкинди ётқизиқларида битта йирик Шовозсой фтор-литий кони топилган. Қоратепа ва Зирабулоқ тоғларида катта пегматит майдонлари мавжуд бўлиб, уларда литий саноат концентрацияси аниқланган.

Нодир ва тарқоқ элементлар. Ўзбекистон нодир металллар (рений, кадмий, селен, теллур, индий ва бошқалар) захираси бўйича жаҳонда етакчи мамлакатлар қаторидан жой олган. Ренийнинг энг кўп захираси Қалмоққир рудаларида (58,8%) тўпланган, Дальнийда ундан 2 баробар кам (35,6%). Осмий ҳам рений билан биргаликда учрайди. Селен мамлакат ғарбидаги олтин-кумуш конларида топилган. Теллур захираси Ўзбекистон ер ости бойликларида катта улушни ташкил этади. Қўшбулоқ конидаги руда таркибида теллур миқдори 128,8 г/т га тенг. Индий, асосан, Хондиза колчедан-полиметалл (43,4%) ва Қўлчўлоқота кўрғошин-рух-колчедан конларида (49,7%) оз миқдорда топилган. Хондиза колчедан-полиметалл конидан олинадиган қадимий мамлакатимиз умумий захирасининг 39,1% ини ташкил этади.

Кўмир. Ўзбекистон республикасида захираси ва ресурслари 2 млрд. т дан ошадиган 3 та кон: Ангрен, Бойсун ва Шарғун конлари муҳим ҳисобланади. Ангрен конидан кўнғир кўмир, Шарғун конидан тошкўмир қазиб олинади. Бойсун тошкўмир конида 3 та: Жанубий, Марказий ва Шарқий, шунингдек, истиқболли майдонлар аниқланган. Конда 22 кўмир қатлами мавжуд.

Нометалл фойдали қазилмалар Ўзбекистон ҳудудида энг кўп тарқалган бўлиб, 70 дан зиёд минерал турларидан иборат.

Плавикли шпатнинг саноат аҳамиятига эга конлари, асосан, Чаткол-Курама регионидан тўпланган. Булардан энг йириклари: Оғота-Чиборғота, Супатош ва Шабрез конларидир. Андижон вилоятидаги Ширмонбулоқ-П конида флюс охактошлари ўрганилган. Оловбардош хом ашёнинг қидирув қилинган захираси бўйича Ангрен каолини (50 млн т) етакчи бўлиб, Оқтош кони, Қаранкўл, Сарикўл, Тузбулоқ (кварц ва кварцитлар) конлари ҳам муҳим ҳисобланади. Зирабулоқда тальк, Тошқазғанда графит қидирув қилинган. Таркибида брусит мавжуд бўлган мармар конлари (Кумушота, Суренота), гипс-магнезитли жинслар (Узунқулук, Сайлақудук), магнезийли тузлар (Қўшқанота) конлари ўрганилмоқда. Ўзбекистонда 40 дан ортиқ оловбардош хом ашё конлари маълум. Каолин (Ангрен ва Альянс конларида), доломит («Фарход қоятошлари»), кварц ва кварцит лар (Бухоро, Самарканд, Жиззах ва бошқа вилоятларда), тальк (Султон Увайс тоғларида), диаспор (Оқтош, Ургаз ва бошқалар), графит

(Тошқазған кони ва бошқалар), абразив хом ашё (Шараксой кони) оловбардош хом ашёнинг муҳим таркибий қисмларидир.

Ўзбекистон тоштуз, калий ва сульфат тузларига бой. Қамаш туманидаги Бойбичакон, Сурхондарё вилоятидаги Хожикон, Устюрт платосидаги Борсакелмас энг йирик туз конлари ҳисобланади. Қораумбат конида галит ва аралаш тузлар мавжуд.

Ўзбекистонда олтингутуртнинг саноат аҳамиятидаги конлари мавжуд эмас. Мис, кўрғошин-рух ва олтин-сульфидли рудалар, шунингдек, нефть ва газ конлари ҳам олтингутурт манбаи ҳисобланади. Муборак газни қайта ишлаш заводида газ тозаланиб, олтингутурт ажратиб олинади. Нукус шаҳридан жануби-шарқда жойлашган, Жамансой конидан олинadиган оҳактош сода ишлаб чиқариш учун асосий хом ашё базасидир. Унинг захираси 75,6 млн. т ни ташкил этади. Захираси 1,47 млн. т деб баҳоланган Жетимди-Тошқудуқ, оҳра кони энг йирик ҳисобланади. Ҳозирги кунда Хўжақўрғон (30 минг т) ва Қўтирбулоқ-П (40 минг т) оҳра конлари ўранилмоқда.

Фосфорит, калий тузлари, бентонит ва бентонитсимон тузлар, глауконит, Ангрен кўнғир кўмирини қайта ишлаш чиқиндиларидан олинadиган гуминли ўғитлар, вермикулит, аргиллитли сланец Ўзбекистон ҳудудидаги агрорудалар қаторига киритилади. Марказий Қизилқумда фосфоритнинг саноат аҳамиятига эга захиралари айниқса кўп. Навоий ва Қашқадарё вилоятларида жойлашган

йирик конлардан олинадиган фосфор, фосфор кислотаси ва турли фосфор бирикмаларидан кимё ва озиқ-овқат саноатлари, тиббиёт ва, асосан, қишлоқ хўжалигида фойдаланилади.

Ўзбекистонда глауконит Ҳисор, Зирабулоқ-Зиёвуддин тоғлари, Султон Увайс, шунингдек, Шимоли Фарғона ва Тошкент олди ҳудудларидаги юқори бўр ва палеогеннинг Қум-гилли ётқизикларида тўпланган. Бентонит ва бентонитсимон гилларнинг Ўзбекистонда 200 дан ортиқ кони аниқланган.

Шиша-керамика хом ашёси бўлган дала шпати конлари Қаричсой (захираси 27 млн. т) ва Сувайирғич (гранитлар, 5,8 млн. т), Лолабулоқ (пегматитлар), шунингдек, кварц-дала шпати қумлари (Кармана)дан иборат. Қизилқум ва Тошкент олди ҳудудларида кварц қумларининг қидирув қилинган конлари мавжуд. Каолиннинг катта захираси Ангрен кўмири конида тўпланган. Самарқанд вилоятида захираси 1,3 млн. т бўлган каолин кони қидирув қилинган. Энг йирик волластонит кони-Қўйтош (захираси 4,1 млн.т).

Ўзбекистон ҳудудида 500 дан зиёд гишт, цемент, керамзит хом ашёси, гипс, оҳактош, бетон тўлдирувчилари ва бошқа қурилиш материаллари конлари қидирув қилинган. Безак-қоплама тошлардан-гранит, габбро, мармар қурилиш материаллари хорижда ҳам машҳур. Ўзбекистонда ёқут, сапфир, топаз, турмалин, берилл, аквамарин, аметист, тоғ биллури, раухтопаз, цитрин, морион, пушти кварц, ҳар турдаги гранат, шунингдек, заргарлик андалузити, фερуза,

опал, нефрит, амазонит, родонит, азурит, лазурит, содалит, агат, халцедон, яшма, алунит ва бошқалар 50 дан ортик турдаги ярқироқ тошли минераллашувларнинг кон ва кичикроқ майдонлари аниқланган. Қизилқум ва Қурама тоғларида феруза олинади.

Геологик тадқиқотлар натижасида, Бухоро-Қарши, Сурхондарё, Устюрт ва Фарғона артезиан ҳавзасининг ер ости сувларида йод, бром, литий, рубидий, цезий, стронций ва бошқа саноат концентрациялари аниқланган. 2005 йилдан Крук конидан йод олинмоқда.

Иқлим ресурслари

Ўзбекистон ўзига хос - ёнғин кам, қуруқ, иссиқ, континентал иқлимга эга. Мамлакатнинг катта қисми муътадил иқлим минтақасига, жанубий Чекка қисмигина субтропик минтақага мансуб. Ўзбекистон ҳудудини 3 иқлим зонасига ажратиш мумкин: чўл ва дашт зонаси, тоғ олди зонаси ва тоғ зонаси. Чўл ва дашт зонаси Ўзбекистоннинг жами текисликлари-Устюрт платоси, Қизилқум, Қарши, Далварзин ва Мирзачўл чўллари. Тоғ олди зоналарининг денгиз сатҳидан 300-400 метр дан 600-1000 метргача бўлган баландликларни, тоғ зонаси денгиз сатҳидан 600-1000 метрдан юқори бўлган ҳудудларни ўз ичига олади.

Иқлим 3 асосий омил: қуёш радиацияси миқдори, атмосфера циркуляцияси хусусияти ва тўшама сирт (рельеф) билан белгиланади.

Мамлакат ҳудудидаги мавжуд иқлимнинг муҳим омили - Ер юзасига келаётган ва, айниқса, ёз ойларида кучаядиган Қуёш радиациясидир. Ўзбекистонда Қуёш йил давомида қарийб баландда бўлади. Қуёш июнда уфқдан Тошкентда 72° , Термизда 76° гача кўтарилади. Ёзда кундуз 15 соат давом этади, қишда эса 9 соатдан кам бўлмайди. Қуёш баланд кўтарилганлиги, булут кам бўлганлигидан узоқ вақтгача нур сочиб туради. Ўзбекистон шимолда Қуёш ёғдуси давомийлиги йил давомида ўртача 2800 соатни ташкил этади. Жанубра қараб унинг қиймати ортиб (Термизда 3050 соат) боради. Бир кунда қуёш 8-10 соат нур сочиб туради. Текисликларда қуёш нури давомийлигининг тақсимланиши кенгликка, тоғ олди ва тоғлик ҳудудларда Қуёш нурининг тушиши, бундан ташқари уфқнинг тўсилганлигига ва жойнинг экспозициясига боғлиқдир.

Май-октябр ойлари (қишлоқ хўжалиги экинларининг айни ривожланиши ва ҳосилнинг етилиш даври)да Қуёшнинг нур сочиш муддатининг узунлиги жиҳатидан Ўзбекистон дунёда энг серофтоб жойлардан бири ҳисобланади. Қуёшдан келаётган иссиқликнинг 70-80% дан кўпроги тупроқ ва ҳавонинг исишига сарф бўлади.

Марказий Осиё устидаги атмосфера циркуляциясида арктика, мўътадил ва тропик ҳаво массалари иштирок этади. Йилнинг совуқ ва салқин даврида (ноябрь-апрель) Эрон тоғлиги устида шаклланган жуда илиқ тропик ҳаво билан Марказий Осиё шимолий кенгликларидаги совуқ ҳавонинг ўзаро яқин жойлашганлиги ҳароратнинг кескин ўзгариб туришига сабаб бўлади. Циклонлар шимолий ва шимоли-ғарбдан арктика совуқ ҳавосининг келиши билан яқунланади. Қишда Ўзбекистоннинг кўпгина жойларида об-ҳаво беқарор бўлиб, совуқ билан илиқ кунлар алмашилиб туради. Йилнинг илиқ ва иссиқ ярмида (май-октябрь) Марказий Осиё билан ундан жанубда жойлашган ҳудудлар орасида температуралар фарқи деярли қолмайди. Марказий Осиёда юқори температурали ($27-31^{\circ}$) тропик ҳаво шаклланади. Бу даврда циклон фаолияти ва у билан боғлиқ бўлган ёғин ҳам тўхтабди. Лекин вақти-вақти билан келиб турадиган салқин ҳаво иссиқнинг кўтарилиб кетишига йўл қўймайди.

Тоғли ҳудудларда иқлим шаклланишида тўшама сиртнинг таъсири ҳал қилувчи роль ўйнайди. Жумладан, ҳатто бир тоғ тизмаси ҳудудида ҳам ёғин миқдори турлича тақсимланади. Бунда нафақат тоғ ён бағирларининг денгиз сатҳидан баландлиги, балки ён бағир экспозицияси, тўшама сиртнинг ҳолати ва бошқалар таъсир этади.

Об-ҳаво ёз ойлари анча барқарор, қиш ойлари эса ўзгарувчан кечади, ҳаво температураси мавсумий ва суткалик амплитудага эга. Қиш ойларида чўл ҳудудларда ҳаво массалари трансформацияси нисбатан суст кечади. Баъзан,

Арктикадан келган совуқ ҳаво оқими жанубдан тоғлар билан ўралган текисликларга ҳеч қандай тўсиқсиз кириб келиб, ҳавонинг янада совиб кетишига сабаб бўлади. Шунинг учу ҳам бу ерда, айниқса, Қорақалпоғистонда қиш анча совуқ келади. Аммо, кўпинча Форс қўлтиғи ва Арабистон денгизидан келаётган илиқ ҳаво унча баланд бўлмаган Копетдоғ ва Паропамиз тоғ тизмаларидан ошиб ўтиб, қиш совуғини анча юмшатади.

Ҳаво температураси. Ўзбекистоннинг текислик қисмида ўртача кўп йиллик ҳаво температурасининг изочизиқлари деярли зонал жойлашган. Ўзбекистонда қиш ҳийла совуқ келади, ёз эса иссиқ ва узоқ давом этади.

Энг совуқ ой - январнинг уртача температураси Устюртда-9⁰, Қизилқум чўлининг жанубий қисмида 0⁰, Ўзбекистоннинг чекка жанубида эса-2⁰-3⁰ градусни ташкил қилади. Тоғларда ҳаво температураси, асосан, жойнинг денгиз сатҳидан баландлигига боғлиқ.

Ёз ойларида текисликларда ҳаво температураси кам ўзгаради: июль ойининг (энг иссиқ ой) ўртача температураси Устюртда 26-27⁰ дан Термизда 30 градусгача ўзгаради. Тоғ олди зоналарида ҳаво ёз ойларида унча қаттиқ исиб кетмайди. Тоғларда эса ҳар 100 метр юқорига кўтарилган сари температура ўрта ҳисобда 0,65-0,70⁰ га камайиб боради. Ёзда қиш фаслига нисбатан ҳаво температураси кам ўзгаради, яъни об-ҳаво анча барқарор ҳолатда бўлади.

Ҳавонинг ўртача ойлик температурасининг йиллик амплитудаси текисликларда энг юқори бўлади, масалан, Қаршида йиллик амплитуда 29^0 дан зиёд. Тоғларда эса бу кўрсаткич энг паст бўлади. Температуранинг амплитудаси қишда паст, ёзда юқори бўлиб, маълум даражада ҳавонинг булутлигига боғлиқ: унинг энг юқори даражаси очик ҳавога тўғри келади, булутли кунларда $6-9^0$ паст бўлади. Текисликларда январда ҳаво очик кунлари амплитуда $7-11^0$, июль ойида $14-19^0$ ни ташкил этади.

Ўзбекистоннинг энг шимолий қисмида ўртача йиллик энг паст ҳаво температураси -30^0 ни ташкил этади. Айрим йиллари -40^0 гача пасаяди. Жанубда Термиз атрофида 20^0 дан паст температура кузатилмаган. Бу ерда кўпинча қиш илиқ келади, температура -10^0 дан пастга тушмайди.

Республика ҳудудида илиқ даврнинг ўртача давомийлиги Устюртда 160 кун бўлса, Шеробод ва Термизда 280 кунгача.

Мамлакатнинг текислик қисмида энг паст ўртача кўп йиллик максимал температура ($35-36^0$) Орол денгизи бўйларида кузатилади. Аммо денгизнинг таъсири фақат соҳилнинг денгизга яқин қисмида сезилади. Ундан узоқлашган сайин ўша кенгликдаги энг юқори температура 40^0 га, республика жанубида эса 44^0 га кўтарилади. Тоғ олди зоналарида температура $39-41^0$ дан ошмайди ва юқрига кўтарилган сари камайиб боради. Даштларда энг юқори мутлақ температура $48-50^0$ га етади. Тоғ этакларида, тахминан 1000 м баландликкача,

энг иссиқ температура анча юқори бўлиши мумкин (44-45⁰). Табиийки, юқорига кўтарилган сари ҳаво температураси пасайиб боради.

Ҳаво намлиги. Қиш ойларида ҳавонинг ўртача ойлик нисбий намлиги Ўзбекистоннинг шимолида (Орол денгизи соҳиллари)да 80-85% дан энг жанубда 60% гача ўзгаради. Тоғ олди ва тоғли ҳудудларда эса бу миқдор 50-70% ни ташкил этади. Март ойидан бошлаб нисбий намлик камая бошлайди. Орол денгизи бўйларида у 60-65% гача, бошқа ҳудудларда 30-40% гача пасаяди, тоғ олди ҳудудларида намлик бир оз юқори бўлади. Тоғда нисбий намлик баландликка, рельефга ва қияликка қараб ўзгарди. Қишда кўпинча у баландликка исбатан пропорсионал равошда пасаяди, ёзда эса ошади.

Сутка давомида энг юқори нисбий намлик тунга, энг пасткиси кундузга тўғри келади. Тупроқ ва сув юзасидан бўлган буғланиш ҳам кундузи кучаяди. Йилнинг фасли, об-ҳаво ва ҳудуднинг ўзига хос хусусиятларига қараб нисбий намликнинг кунлик тебраниш амплитудаси 5-20% ўртасида ўзгариб туради.

Қишлоқ хўжалиги учун катта амалий аҳамиятга эга бўлган иқлимий кўрсаткич, ҳавонинг нисбий намлиги 30% ва ундан ҳам камайиб кетадиган қурғоқчил кунлар сони ҳисобланади. Нисбий намликнинг ёз ойларида кескин пасайиб кетиши қурғоқчиликка олиб келади, натижада ўсимликларнинг меъёрий ривожланиш тарзи бузилади. Мамлакатнинг чўл ҳудудларида бундай ҳолат

200 кунга етади. Тоғ олди ва тоғли ҳудудларда бундай кунлар сони 125-180, фақат суғориш тармоқлари ривожланган ва ўсимлик қоплами анча қалин бўлган Фарғона водийсида 75-100 кунгача. Йирик сув ҳавзаларига яқин жойларда қурғоқчилик камроқ бўлади.

Булутлилик миқдори. Ўзбекистон текисликларида январда булутли кунларнинг ўртача кўп йиллик такрорланиши умумий булутлилик бўйича 55-60% ни ташкил этади, фақат Қизилқумнинг марказий қисмида у 50% гача камаяди. Паст қатлам булутлар бўйича бу кўрсаткич Устюрт ва Орол денгизи соҳилларида 40% дан чўл марказида 28-30% гача ўзгаради. Ёзда (июлда) булутлилик анча кам бўлади. Масалан, Устюртда умумий булутлилик даражаси бўйича булутли кунлар такрорланиши 25% ни, Қизилқумда 10-15% ни, Қарши чўлида бор йўғи 3-4% ни ташкил этади.

Умумий булутлилик бўйича булутли кунларнинг ўртача йиллик сони Устюртда 90-100, Қизилқум чўлида 50-55 кунга етади. Пастки қатлам булутлари бўйича у тегишли равишда 40-45 ва 13-15 кунни ташкил этади. Бу ҳудудларда умумий

булутлик ўртача кўп йиллик очик кунлар сони 73-75 дан (Устюртда) 140-150 гача (Қарши чўлида) ўзгаради.

Тоғ олди ҳудудларида булутларнинг ҳосил бўлишида ён бағирларнинг нам ҳаво оқимларига нисбатан қандай жойлашганлиги катта аҳамиятга эга. Тяньшан тоғлар этакларининг шимолий ён бағирларида январда булутли кунларнинг умумий булутлилиқ бўйича такрорланиши 65% га етади, жанубий ён бағирларида эса у 55% гача етади. Фарғона водийси ва Сурхондарё ҳавзасида эса 53-63% ўртасида ўзгариб туради. Пастки қатлам булутлилиқ бўйича такрорланиш 30-40% ташкил этади.

Июль ойи давомида тоғ олдиларида кам булутли барқарор об-ҳаво кузатилади: умумий булутлилиқ бўйича такрорланиш 2% (Сурхондарё)дан 20-23% гача (Фарғона водийси) ўзгариб туради. Пастки қатлам булутлилиқ бўйича ўзгариш 0,1%-9% ни ташкил этади. Тоғда булутлилиқ ва очик кунлар сони тоғ олди зонасидан деярли фарқ қилмайди.

Атмосфера ёғинлари минтақадаги барча дарёларни сув билан таъминлаб турадиган деярли ягона манба ҳисобланади ва маълум даражада табиий-ландшафтлар ҳамда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш хусусиятини белгилайдиган жараёндр.

Ёғингарчиликнинг Ўзбекистон ҳудудида тақсимланиши унинг географик жойлашуви, рельефи ва атмосфера циркуляциясига боғлиқ. Ёғиннинг асосий қисми Атлантика океанидан келадиган ҳаво массалари билан бирга келади. Орол денгизининг намлик ошишига таъсири фақат соҳил қисмигагина тарқалади ва кейинги ўн йилликларда денгиз акваторияси кичрайиши билан янада камайиб кетди.

Текисликларнинг катта қисмида, айниқса, ғарбий ҳудудларда, қурғоқчилик кузатилади. Йил давомида бу ерда ёғин миқдори ўрта ҳисобда 80-250 мм. Тоғ олдида эса 180-500 мм. Тоғда ёғингарчилик янада кўпроқ. Ғарбий Тяньшанда шамолга рўпара бўлган ён бағирларнинг юқори қисмида 2000 мм дан зиёд. Зарафшон тоғ тизмасининг шамолга қараган қияликларида (Омонқўтон станцияси) ёғин 960 мм ташкил этади.

Текисликларда ёғинли кунлар сони йилда ўртача 35-60 кун, тоғ олди ҳудудлар ва тоғларда эса 70-90 кун бўлади. Кучли ёғингарчилик камдан-кам кузатилади. Текисликларда суткасига 20 мм дан кўп ёғин ёққан ҳоллар ҳар йили бўлмайди, тоғларда бундай кунлар сони 10-15 тага етади. Ёғингарчиликнинг муҳим белгиларидан бири уларнинг йиллик давомида тақсимланишидир. Энг кўп ёғингарчилик март-апрель ойларига, энг ками эса ёз

ойларига тўғри келади. Ёғин (ёмғир) йилнинг ҳар бир фаслида ёғиши мумкин, аммо тоғда баландликка кўтарилган сари ёмғир камайиб, қор миқдори кўпаяди. Қор текисликларида ва тоғ олдидаларида октябрдан апрелгача, жанубда ноябрдан мартгача, тоғда 1000 м дан юқорида октябрдан майгача ёғиши мумкин.

Текисликларда қор қоплами одатда ноябрь охирларида, жанубий ҳудудларда эса декабрнинг учинчи 10 кунлигида ҳосил бўлади. Аммо барқарор (бир ой давомида эримайдиган) қор қопламини фақат Устюртда ва тоғли ҳудудларда кузатиш мумкин. Шимолий ҳудудларда барқарор қор қопламли кунлар 60 кундан, тоғда 100 кундан ошади. Текисликларда қор қопламининг ўртача калинлиги 4-8 см, энг кўпи 30 см, тоғ олди зоналарида тегишлича 10-20 ва 40-60 см, тоғли ҳудудларда эса 60 см дан зиёд ва баъзан 1,5-2 м ни ташкил этади. Қор қопламининг ҳосил бўлиши ва унинг эриш муддати йилдан-йилга кескин фарк қилади.

Шамол режими хилма-хил бўлиб, бевосита жойнинг рельефига боғлиқ. Текисликларда қишда кўпинча шимолий ва шимоли-шарқиш, ёзда шимолий ва шимоли-ғарбий шамоллар эсади. Уларнинг ўртача тезлиги, асосан, 3-4 м/сек.дан ошмайди. Фақат шимоли-ғарбда – Орол денгизи атрофида 5 м/сек.га етади.

Кўклам ойларида йилнинг бошқа фасллариغا нисбатан шамол кучлироқ бўлади.

Кучли шамол (тезлиги 15 м/сек.дан ортиқ) ўзига хос рельефли маълум жойлардагина содир бўлади. Текисликларда кучли шамоллар тез-тез тарорланиб турадиган жой Қизилқумнинг марказий қисмида жойлашган бўлиб, бу ерда ботиқлар ва унча баланд бўлмаган тепаликлар энсиз йўлаклар ҳосил қилади. Масалан, Томди метеостанциясида кучли шамол эсадиган кунлар сони 30 кундан ошади, Қизилқумда эса 85 кунга етади. Бу ерларда шамолнинг тезлиги 45-50 м/сек.ни ташкил этади.

Тоғ олди ва тоғли ҳудудларда, асосан, шарқий ва шимоли-шарқий шамоллар эсади. Бу ерлар йилнинг иссиқ фаслларида, асосан, тоғ-водий шамоллари таъсирида бўлиб, кундузи шамол дара ва ён бағирлар бўйлаб пастдан юқорига (водий шамоли), тунда эса юқоридан пастга (тоғ шамоли) қараб эсади. Қишда тоғ шамоли кўпроқ кузатилади. Фарғона водийсида ҳам қиш кунлари, асосан, шарқдан юқоридан пастга қараб тоғ шамоли, ёзда эса жануби-ғарб ва ғарбдан водий шамоли эсади. Тоғ водийларида сурункасига бир неча кун давомида кеча-кундуз юқоридан пастга қараб эсган шамол тоғ-водий циркуляциясини бузиб

юбориш ҳоллари ҳам тез-тез кузатилади. Бу шамолнинг тезлиги 3-5 м/сек.ни ташкил этади. Аммо унинг йўналишида тор йўлаклар мавжуд бўлса, кучли шамол даражасига етади. Баъзи бир алоҳида синоптик шароитларда ҳам кучли шамоллар ҳосил бўлиши мумкин. Термиз атрофида довул ва момақалди роқ билан эсадиган шамол “Афғон шамоли”, Сирдарё воҳасидаги жануби-ғарбий ва ғарбий шамоллар “Жиззах шамоли” деб аталади.

Иқлимнинг ўзгариши. Ҳар бир алоҳида олинган йил ёки катта бўлмаган вақт оралиғи (5-10 йил) ўртачаси учун олинган об-ҳавонинг миқдорий хусусиятлари 30 йил ва ундан ортиқ йиллар ўртачаси учун олинган об-ҳавонинг миқдорий хусусиятлари кетма-кет давр оралиғида мунтазам камайиб ёки кўпайиб борса, бу иқлим ўзгараётганлигини кўрсатади. Чунончи, Тошкентда июль ойининг ўртача ҳаво температураси ҳар йили ўрта ҳисобда $0,0054^{\circ}$ га ошиб, 100 йилда 05° градусга кўтарилган. Январнинг температураси янада сезиларли ошиб, бир йилда $0,024^{\circ}$ ёки 100 йилда $2,4^{\circ}$ га кўтарилган. Бу иқлимнинг йилдан-йилга исиб бораётганидан далолат беради. Иқлимнинг ўзгариши ва тебраниши табиий ва антропоген таъсирлар остида рўй беради. Табиий ўзгариш геофизик омиллар: Ер курраси ҳаракатининг ўзгариши, қуёшнинг фаоллашуви атмосферанинг

тозалиги ва шулар билан боғлиқ бўлган атмосферанинг умумий циркуляцияси таъсирида содир бўлади. Табiiй иқлимий сабаблар таъсирида рўй берадиган аномалиялар (кўп йиллик ўртача қийматидан четланиши), одатда, жуда катта ҳудудларни эгаллайди, яъни глобал хусусиятга эга бўлади. Масалан, 1981-1990 йилларда январ ойида кузатилган ҳавонинг иссиқ келиши фақат Ўзбекистондагина эмас, балки мўътадил кенгликда 30° ғ.у. дан 30° шқ.у. гача бўлган катта ҳудудда рўй юрган эди.

Иқлим ўзгаришининг антропоген омилларига илгари фақат урбанизация (шаҳарлар аҳолисининг ўсиши ва у билан боғлиқ иссиқлик энергияси истеъмол қилинишининг ортиши) ва мелиорация (суғориш ва зах қочириш) киритилар эди. Бу ўзгаришлар маълум чегараланган ҳудудлардагина рўй беради. Масалан, Фарғона ва Тошкентда саноатнинг ривожланиши ва аҳолининг ўсиши билан боғлиқ равишда температуранинг кўтарилишини кузатиш мумкин. Кўп ҳолларда антропоген омил таъсиридаги иқлим ўзгаришини аниқ ажратиб кўрсатиш қийин.

Суғориладиган деҳқончилик зонасида (Мирзачўл, Фарғона водийси) ўзлаштирилган ерлар майдони кенгайиши билан ёзги температура пасайиб, ҳавонинг нисбий намлиги ортди. Натижада, бу ерларда 1960 йилдан кейинги

исиш даврларида ҳам иссиқ фаслнинг температураси йиғиндисининг ўсиши чўл зонасидан анча паст бўлди.

Орол денгизининг қуриб бориши тропоген омил таъсиридаги иқлим ўзгаришининг фожиали натижасидир. Кузатишларга кўра, денгиз сувининг кескин камайиши, тубининг катта майдонларда очилиб қолиши ва иқлимнинг кенг қамровли исиши 100-150 км ли соҳил зонасида ҳароратнинг ёзда қўшимча ($1,50^0$ гача) ошиши ва нисбий намликнинг 5-10% камайишига сабаб бўлди.

Сўнгги 20-30 йил давомида иқлимга бўлган антропоген таъсир глобал тус олмоқда. Инсоннинг хўжалик фаолияти таъсирида атмосферада “буғлатгич”лар газлар (CO^2 ва б.) миқдори ортиб, атмосфера ҳарорати кўтарилиб бормоқда. Субтропик ва тропик кенгликларда бундай таъсир ҳали унчалик сезиларли даражада бўлмаса-да, Ўзбекистонда, айниқса, унинг шимолий ҳудудларида сўнгги йилларда кузатилаётан ҳароратнинг кўтарилиши фақат табиий тебранишлар натижаси бўлмай, балки глобал кўламдаги антропоген омиллар таъсири натижасидир.

Гидрометеорология хизмати. Ўзбекистонда умумдавлат миқёсида хўжаликнинг барча соҳаларига гидрометеорология хизмати кўрсатиш вазифаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Гидрометеорология хизмати маркази (“Ўзгидромет”)га юклатилган. «Ўзгидромет» (2004 йил апрелдан) Ўзбекистон Республикасида гидрометеорология соҳасидаги

вазифаларни бажариш бўйича махсус ваколатга эга бўлган давлат бошқаруви органи бўлиб, Ўзбекистон ҳудудида иқлимдаги ўзгаришларни мунтазам равишда кузатиб боровчи давлат муассасасидир.

Унга қуйидаги вазифалар юклатилган: кузатув пунктлари фаолиятини таъминлаш (иқлимни мунтазам равишда кузатиб бориш, гидрометеорологик станцияларнинг сақланиши ва улар атроф-доирасининг бир хиллигига эришиш); ахборотнинг барча турларининг тўлалиги ҳаққонийлигини таъминлаш; кузатув тармоғини асбоб-ускуналар билан таъминлаш; ўлчашларнинг тегишли техник даражаси, яхлитлиги ва таққосланувчанлигини таъминлаш бўйича ишлар олиб бориш (приборлардан тўғри фойдаланиш, уларни текшириш ва таъмирлаш). Ўзбекистон ҳудудидаги метеорологик ва гидрологик кузатувлар олиб борилаётганига 100 йилдан ошди. Орол денгизи сатҳини мунтазам кузатиш ишлари 1911 йилдан буён ўтказиб келинмоқда.

Ҳозирги даврда об-ҳаво ва иқлимни ўрганишда ернинг сунъий йулдошларидан фойдаланилади, улар орқали олинган ахборотларни мукаммаллаштириш технологиялари яратилган.

“Ўзгидромет” томонидан республика ҳудудидаги барча йирик сув объектлари кузатувга олинган: Сирдарё, Амударё ва уларнинг ирмоқлари, йирик сув омборлари, кичик сув йўлларида, оқимнинг шаклланиш зоналарида жойлашган кузатув пунктлари бор.

Ўзбекистондаги ердан кузатув гидрометеорологик тизими таркибида метеорологик кузатув олиб борувчи 76 станция, гидрологик кузатув ўтказувчи 124 пункт, атмосферада радиозонд орқали кузатув олиб бораётган 3 станция, агрометеорологик кузатув ўтказувчи 89 пункт (шундан 2 таси агрометеорологик станция) бор. Шунингдек, 100 дан зиёд пункт орқали қишлоқ хўжалиги экинлари ва яйлов ўсимликларининг ҳолати кузатиб борилмоқда.

Ўзбекистон ва Ўрта Осиё региони мамлакатларидаги кўп йиллик тажриба гидрометеорологик ахборотни тезкор йиғиш ва тарқатишнинг барқарор схемасини шакллантирди. Схемада регионнинг географик хусусиятлари ва алоқанинг давлат телекоммуникацион системасининг ривожланиш даражаси ҳисобга олинган.

Телеалоканинг глобал системаси таркибида Тошкент регионал телеалоқа узели фаолият кўрсатади. Узел тезкор ахборотни йиғиш ва унинг телеалоканинг глобал системаси каналларига ўтказилишини амалга оширади. Ўзбекистондан ташқари Қозоғистон, Туркманистон, Қирғизистон, Тожикистон давлатлари ҳудудлари ҳам регионал телеалоқа узели масъулият зонаси таркибида. Регион ҳудудидан гидрологик (305 станция ва постлардан), синоптик (178 станция) ва аэрологик (8 станция) ахборотлар йиғилади.

“Узгидромет”нинг глобал кузатув системаси доирасидаги миллий мажбуриятларидан бири регионал таянч синоптик тизимга кирувчи 62 та кузатув станциялар фаолиятини таъминлашдан иборатдир.

Маълумотларни қайта ишлаш глобал системаси доирасида Жаҳон об-ҳаво хизмати тизимидаги 29 Регионал метеорологик марказлардан бири бўлган Регионал ихтисослашган метеорологик марказ фаолият кўрсатади.

Ўзбекистоннинг сув ресуслари ва ер усти сувлари

Мамлакат ҳудудида ер усти сувлари нотекис тақсимланган. Текисликларда жуда кўп майдонларда бирорта дарё ёки кўл учрамайдиган жойлар бор. Тоғ олди зонаси ва тоғли жойлар жуда кўп сой ва кичик дарё ўзанлари билан парчаланган. Баланд тоғ тепалари ва чўққилардаги қор ва музликлардан бошланувчи кўплаб тоғ дарёлари текисликка чиқадиган йирикрок дарёларга келиб қуйилади ёки мустақил равишда тоғ олди зоналарига оқиб чиқади. Ер усти сувларининг бундай тақсимланиши иқлим ва географик хусусиятлар билан боғлиқ.

Дарёлари. Ўзбекистондаги ва Ўзбекистон ҳудудидан оқиб ўтувчи дарёлар, асосан, тоғлардаги қор, музликлардан ва қисман ёмғир сувларидан тўйинади. Иқлим иссиқ ва қуруқ бўлганлигидан дарёлар суви, айниқса, уларнинг ўрта ва қуйи оқимида суғоришга, буғланишга сарф бўлади. Текисликлардаги дарёлар

суви эса қор ва аҳён-аҳёнда ёғадиган жалалардан ҳосил бўлади. Мамлакатнинг тоғ олди ҳудудларида ёзда қуриб қолувчи сойлар ва вақтинчалик сув оқадиган ўзанлар жуда кўп.

Ўзбекистон ҳудудидан оқиб ўтувчи энг катта дарёлар - Сирдарё ва Амударё ҳамда уларнинг кўп сонли ирмоқлари Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида бошланади. Ўзбекистоннинг йирик дарёлари: Норин, Қорадарё, Сўх, Чирчиқ, Оҳангарон, Зарафшон, Сурхондарё, Қашқадарё, Шерободдарё. Уларнинг кўпчилиги фақат ўрта ва қуйи оқимида Ўзбекистон ҳудудидан ўтади (1-жадвал). Сирдарё ҳавзасининг сув йиғиш майдонида 38 км^3 сув ҳосил бўлади, унинг фақат 12% Ўзбекистон ҳудудига тўғри келади. Амударёнинг сув йиғиш майдонида ҳосил бўлган 79 км^3 сувнинг эса фақат 8% Ўзбекистон ҳудудига тегишли.

1-жадвал

**Ўзбекистондаги ва Ўзбекистон ҳудудидан оқиб ўтувчи дарёларнинг
асосий гидрологик кўрсаткичлари**

Дарё ва сойлар	Узунлиги (км)	Ҳавзасининг умумий майдони (км^2)	Кузатув жойигача сув тўплаш майдони	Кузатув жойи	Ўртача йиллик сув сарфи ($\text{м}^3/\text{сек}$)

			(км²)		
Амударё	1415		309000	Отамурот	1960
Дашнободдарё	58	330	327	Дашнобод қ.	3,5
Жарсой (Қашқадарё ирмоғи)	64	348	124	Қанжиғали	1,3
Жиннидарё (Қашқадарё ирмоғи)	52	344	152	Жовуз қ.	1,6
Зарафшон	877	12300	4650	Фондарёнинг қуйилиш жойида	80,5
			10200	Дупули кўприги	155,0
				Зиёвуддин қ.	86,5
Зоминсув	58	704	546	Дуоба қ.	1,8
Исфайрамсой	122	2220	697	Лангар маскани	8,8
			2220	Учқўрғон қ.	22,0

Исфара	107	3240	1560	Тошқўрғон қ.	14,5
Катта Ўрадарё	100	1370	1260	Бозортепа қ.	4,8
Кичик Ўрадарё	114	1670	1570	Гумбулоқ қ.	1,3
Кофарниҳон	387	11600	9780	Тортқи қ.	164,0
Косонсой	127	1780	1130	Қизилтўқай қ.	7,1
Кўгартсой	105	1370	1010	Михайловское қ.	18,5
Кўксув (Чатқол ирмоғи)	60	398	372	Бурчмулла қ.	11,9
Майдонтол	50	475	471	қуйилишида	16,3
Норин	578	59900	58400	Уч ўрғон ш.	375,0
Ойгаинг	72	1100	1010	қуйилишида	27,6
Оқбура	136	2540	2430	Тўлекен қ.	21,8
Оқдарё (Зарафшон тармоғи)	154			Хатирчи қ.	24,5
Оқсоқотасой	48	501	453	Қорамозор қ.	6,1

Оқсув (Қашқадарё ирмоғи)	104	1280	845	Ҳазорнав қ.	12,9
Оҳангарон	233	5260	1110	Ертош д. қуйилишида	19,2
Писком	73	2840	2540	Муллали қ.	78,0
Поччаотасой (Намангансой)	130	443	366	Тосту д. қуйилишида	5,6
Сангардақдарё	106	932	901	Кенгузар қ.	14,5
Сангзор	198	3220	570	Қирқ қ.	2,0
Сирдарё	2212	219000	136000	Қизилкишлоқ қ.	595
Сурхондарё	175	13500	8700	Шўрчи қ.	68,7
Сумсарсой (Резаксой)	86	329	90	Сумсар қ.	0,9
Сўх	124	3510	2480	Сариканда қ.	43,4
Танҳоздарё	93	1910	435	Каттагон қ.	4,1
Тентаксой (Қораунгур)	126	4130	1300	Чорвоқ қ.	28,8

Тўпалондарё	112	3080	3040	Дашнобод д	36,2
Тўсунсой	76	1100	893	Қорақия қ.	1,9
Угом	76	1100	869	Хўжакент қ.	21,7
Хўжабақирғон	117	2150	1740	Андархон қ.	10,1
Ҳалқажарсой (Хўжаипок)	91	765	577	Бозоржой қ.	6,9
Чирчиқ	161	14900	10900	Хўжакент қ.	227
Чодаксой	76	566	350	Жўлайсой д. қуйилишида	3,8
Чортоқсой	67	715	493	Пишқаран қ.	1,8
Чатқол	217	7110	6580	Худойдодсой д. қуйилишида	106,0
Шерободдарё	177	2950	949	Дарбанд қ.	5,4
Ширинсой	108	780	474	Босмонда қ.	1,8
Шоҳимардон	112	1300	444	Повулғон қ.	9,8
Яккабоғдарё	99	1180	504	Татар қ.	6,1
Қашқадарё	378	12000	511	Варганза қ.	5,2

Қорадарё	180	30100	12400	Кампиррабoт қ.	121,0
Қоратоғдарё	99	2430	684	Қоратоғ қ.	22,5
Қумдарё (Қалқамасой)	103	866	357	Чамбил қ.	2,1
Ғовасой	96	724	657	Ғова қ.	6,0
Ғузордарё	86	3400	3090	Ёртепа қ.	5,9

Дарёларда тўлинсув даври сув йиғиш ҳавзасининг баландлиги ва сув манбасининг тури (муз, қор, ёмғир, ер ости сувлари) га боғлиқ ҳолда баҳор ёки ёз фаслида кичик дарёлар ва сойларда 1-2 ой, йирик дарёларда 3-4 ой давом этади. Бу даврда дарёлар йиллик сув ҳажмининг 70-95% оқиб ўтади. Баъзи йиллари дарёлар ёмғирлар (шу жумладан, жала ёмғирлар) суви ҳисобига тўлиб оқади ва шу даврда сел тошқинлари кузатилади.

Дарёлар тоғлардан тоғ олди ҳудудлари ва, асосан, текисликка чиққач, суви суғоришга олиниши, экинзорлардан қайтадан дарёга келиб қуйилиши ва сув омборлари орқали тартибга солиб турилиши натижасида уларнинг табиий сув режими кескин ўзгарган.

Кўпчилик дарёлар сувининг лойқалиги ўртача 200-500 г/м³. Баланд тоғ тепаларидан бошланадиган кичик дарёларнинг сувида лойқа оқизиқлар анча кам. Пискомга қуйиладиган Чиролма (Ойгаинг ирмоғи) дарёсида лойқалик 10 г/м³, Шерободдарё ҳавзасида 25 кг/м³, Сурхондарё ҳавзасида 35 кг/м³, Сурхондарёнинг ирмоғи Оққапчиғай сойининг лойқалиги эса 140 кг/м³ гача етади. Фарғона водийсига Олой ва Туркистон тоғ тизмаларидан оқиб тушувчи дарёлар сувининг лойқалиги юқори оқимида 50-300 г/м³, қуйи оқимида эса 1000-1500 г/м³.

Каналлари. Каналлардан Ўзбекистонда, асосан, қишлоқ хўжалиги ерларини суғориш мақсадларида фойдаланилади. Ўзбекистонда умумий узунлиги қарийб 172,5 минг км бўлган 74 канал бор, шундан 28 минг км ни хўжаликлараро каналлар, қолган қисмини хўжалик ички тармоқлари ташкил қилади.

Ўзбекистонда гидроелектр стансиялари учун хизмат қиладиган каналлар (дериватсия каналлари) ҳам мавжуд (4-жадвал).

4-жадвал

Ўзбекистон ҳудудидаги асосий каналлар

Канал номлари	Сув олиш манбаи	Узунлиги (км)	Канал бошидаги	Суғорил адиган	Фойдалан ишга

			сув сарфи (м³/сек)	майдон (минг га)	топширилган ёки реконструкция қилинган йили
Аму-Бухоро машина канали	Амударё	364,8	350	286	1965
Аму-Занг канали	Амударё	60	130	110	1972/1987
Бекобод	Сирдарё	21,2	7,5	6,3	-
Боботоғ	Амударё	41,3	30	17,7	1977
Бўзсув (Ўзбекистон)	Чирчиқ	140	140	99	1926
Далварзин	Сирдарё	15	65	29,4	1932/1950
Дарғом	Зарафшон	93	150	106,4	1929/1975
Дўстлик (Ўзбекистон қисми)	Сирдарё	60	120	100	1889/1974
Жайхун	Амударё	18,1	105	5,7	1987
Жанубий Мирзачўл каналли	Сирдарё	220	310	413	1985
Жанубий Фарғона	Шаҳрихон	84	100	66,2	1940/1985

каналли					
Занг каналли	Амударё	90	86	87,6	1967
Катта Андижон каналли	Норин	91	110	140,6	1970
Катта Наманган каналли	Норин	110	60	47,1	1974
Катта Фарғона каналли	Норин, Қорадарё	204	200	197,3	1939/1970
Катта Фарғона магистрал каналли	Норин, Қорадарё	84	100	66,2	1940/1985
Миришкор	Амударё	120	135	110	1973/1983
Нарпай	Зарафшон	95	75	51,6	1931/1974
Охунбобоев каналли	Сирдарё	80	75	37,8	1957/1964
Паркент каналли	Чирчик	78	54	30,3	1983
Пахтаобод	-	39,6	40	15,2	-
Савай (Ўзбекистон қисми)	-	47	30	16,2	1933/2000

Суэлли	Амударё	132	395	56	-
Тошкент канали	Чирчиқ	62	87	70	1940
Тошсоқа	Амударё	120	135	199,6	1927/2000
Чап қирғоқ канали (Ўзбекистон)	Амударё	90	250	65	1969
Чап қирғоқ Қорасув канали	Чирчиқ	90	185	160	1926
Шаҳрихонсой	Қорадарё	111	240	130,2	1887/1982
Шеробод машина каналли	Сурхондарё	90	150	36	1966/1970
Шимолий Фарғона каналли	Норин	142	105	70	1960/1967
Эски Ангор канали	Зарафшон	120	130	47,5	1972
Юқори Улуғнор	-	11,7	30	10,3	-
Ўнг қирғоқ канали	Амударё	25	200	55,6	-
Қарши магистрал каналли	Амударё	203,1	346	380	1976
Қизкетган	Амударё	140	342	160	-

Қиличниёзбой	Амударё	56	120	95	1942/1973
Ҳазорбоғ	Тўпалон	23,5	110	62,4	1935/1976

Кўллари. Ўзбекистон ҳудудида умумий майдони 8785 км² ташкил этган 505 га яқин кўл бор. Кўлларнинг кўпчилик қисми юза майдони 1 км квадратдан кам бўлган кичик ҳавзалардир. Уларнинг улушига кўллар умумий сонининг 95% ва умумий майдонининг фақатгина 3% тўғри келади.

Кўлларнинг Ўзбекистон ҳудудида нотекис тақсимланиши ва улар майдонларнинг градацияси, асосан, кўлларнинг шаклланишига таъсир қиладиган асосий табиий омиллар (иқлим, релеф, ернинг геологик тузилиши, дарёлар оқими ва инсон хўжалик фаолияти)нинг ниҳоятда хилма-хиллиги билан ифодаланади. Кейинги 20 йил давомида текислик кўлларининг режимида антропоген омилларнинг салмоғи ўсди. Табиий режимда тўйинадиган кўллар умумий сонининг кескин камайиши ва суғориладиган деҳқончилик зоналари чеккалари бўйлаб ҳавзаларнинг янги тури бўлган-ирригация-ташлама кўлларнинг вужудга келиши кузатилмоқда (энг йирик текислик ирригация-ташлама кўлларнинг ҳажмлари ва майдонлари 5-жадвалда кўрсатилган).

5-жадвал

Ўзбекистоннинг энг йирик текислик кўллари

Номи	Жойлашган ўрни	Майдони (км ²)	Ҳажми (млн м ³)
Сариқамиш	Қорақалпоғист он	3600,0	42002,00
Бўтакўл	-	12,12	32,76
Тўғиз тўре	-	357,24	389,34
Оқпетки	-	35,00	14,13
Думалоқ	-	60,30	14,88
Қоратерен	-	20,96	115,02
Аёзқалъа	-	73,14	127,70
Оқчақўл	-	15,36	39,50
Қоражар	-	50,00	20,59
Судочье	-	450,20	278,36
Кипсир	-	21,60	10,80
Денгизкўл	Бухоро	336,00	2730,00
Шўркўл	-	42,20	78,00
Қорақир	-	44,50	78,85
Маданкўл	-	19,30	7,60

Оёқоғитма	-	17,51	35,80
Арнасой кўллар системаси (Айдаркўл)	Жиззах-Навоий	4000,00	45000,00

Текислик кўлларнинг асосий сув ресурслари 3 та оқмас товоқсой кўл (Сариқамиш - 42 км³, Арнасой - 45 км³ ва Денгизкўл - 2,73 км³)да жамланган.

Ўзбекистоннинг Бухоро воҳасидан Денгизкўлга, Хоразм воҳаси ва Туркманистоннинг Тошжовуз воҳасидан Сариқамиш кўлига коллектор сувларининг келиб тушиши натижасида бу кўллар ҳамда воҳалар чеккаларидаги майдароқ ирригацион-ташлама кўлларнинг купчилик қисми ҳам сақланиб қолади. Текисликлардаги кичик кўллар Сирдарё ва Амударё қайирларида жойлашган. Уларнинг кўпи саёз бўлиб пастлик жойларда ирригация шохобчаларидан чиққан ташлама-зовур сувлар тўпланишидан вужудга келган. Масалан, Қуйи Амударё зонасида Сариқамиш кўли, Аму-Бухоро канали зонасидаги Денгизкўл, Порсонкўл, Қорақир кўллари, Қарши чўлларини ўзлаштириш натижасида эса Денгизкўл пайдо бўлди. Шунингдек, Арнасой ботиғида Чордара сув омборидан ташланган сувлар ҳамда Мирзачўл коллектор-зовур сувларидан Айдаркўл (Арнасой кўллар системаси) ҳосил бўлди. Ундаги сув ҳажми 45 км³ (2004 йил, май), умумий майдони эса 4000 км² дан ортиқ.

Орол денгизи ҳам йирик кўл ҳисобланади. У нафақат Ўзбекистон, балки Ўрта Осиёдаги энг катта берк шўр кўлдир. Маъмурий жиҳатдан Орол денгизининг ярмидан кўпроқ жануби-ғарбий қисми Қорақалпоғистон Республикаси, шимоли-шарқий қисми Қозоғистон ҳудудида жойлашган. Ўтган асрнинг 60-йилларигача Орол денгизи майдони ороллари билан ўртача 68,0 минг км² ни ташкил этган. Катталиги жиҳатидан дунёда тўртинчи (Каспий денгизи, Америкадаги Юқори кўл ва Африкадаги Виктория кўлидан кейин, Евросиё материгида Каспий денгизидан кейин 2-) ўринда турган. Орол денгизи сувининг сатҳи Амударё ва Сирдарё сувининг режими билан боғлиқлигидан бу икки дарё суви суғоришга қанча кўп сарфланса, денгизда сув шунча даражада камая борган. Айниқса, ўтган асрнинг 60-йилларидан суғориладиган экин майдонларининг кенгайтирилиши натижасида Орол денгизига Амударё ва Сирдарёдан куйиладиган сув миқдори йилдан-йилга камая борди. Оқибатда денгизда сув сатҳи жадал суратларда пасая бошлади (6-жадвалга қаранг).

6-жадвал

Орол денгизида сув сатҳи пасайишининг унинг сув юзаси ва сифимига таъсири

Йиллар	Сув сатҳи (м)	Майдони (F, км ²)	Сув сифими (W, км ³)
1960	53,40	68900	1063

1976	48,27	55700	730
1991	37,70	35100	302
1994	36,60	32500	250
1997	36,60	32500	250
2000	33,22	23900	167
2005	30,00	16200	94

Ҳозирги кунда Орол денгизи учга бўлинган: биринчиси – кичик ва саёз шимолий қисми, иккинчиси – нисбатан катта майдонга эга бўлган ва саёз шарқий қисми, уччинчиси – энг чуқур ҳисоблан ғарбий қисми. Уларда сувнинг шўрлиги 62-140 г/л атрофида ўзгариб туради.

Амударё дельтасидаги энг катта кўл Судочье кўлидир. Хоразм вилоятидаги бир қанча кўллар ўзаро бирлаштирилиб, шўрхок ва ботқоқланишнинг олдини олиш учун сизот сувларни оқизиб чиқариш мақсадида коллекторларга айлантирилган. Ўзбекистон кўллариининг бир қисми тоғларда, 1700-3500 м баландлик оралиғида жойлашган. Республиканинг тоғ кўллари тектоник ва гляциоген кўллар гуруҳига мансуб бўлиб, уюмли, морена ва музлик туридаги кичик ҳавзалар шаклида мавжуддир. Булардан уюмли кўллар тури кенг тарқалган. Тоғ кўллариининг сув юзаси майдони, одатда, 5 км² дан ошмайди. Кейинги 20 йил давомида тоғ кўллариининг сув ресурслари унча ўзгармади. Тоғ кўлларига Писком дарёси ҳавзасидаги Катта Ихнач (денгиз сатҳидан

баландлиги 2508 м, сув юзаси майдони 4,3 км²), Бодоққўл (баландлиги 1700 м, сув юзаси майдони 4,2 км²), Шовурқўл (баландлиги 2725 м, сув юзаси майдони 3,38 км²), Юқори Урунғач (баландлиги 1528 м, майдони 1,51 км²), Оҳангарон дарёси ҳавзасидаги Арашон (баландлиги 2898 м, майдони 1,43 км²) кўллари мисол қилиб келтириш мумкин.

Сув омборлари. Ўзбекистонда сўнгги йилларда бир қанча сув омборлари қурилди. Улар, асосан, ирригация мақсадлари учун мўлжалланган. Сув омборларининг ҳажми уларга сув берувчи дарёлар режими ва сув-хўжалик мақсадлари билан боғлиқ. Сув омборларидаги сув миқдори Ўзбекистоннинг сув ҳавзаларидаги сув ҳажмидан кўп марта ортиқ (7-жадвал).

7-жадвал

Ўзбекистондаги сув омборлари

Сув омборлари	Дарёлар ва бошқа сув манбалари	Юза майдони (км ²)	Ҳажми (млн. м ³)	Чуқурлиги	
				Ўртача	Энг чуқур жойи
Андижон	Қорадарё	55,5	1900	29,2	100
Жанубий Сурхон	Сурхондарё	65	800	9,9	27,0
Жиззах	Зарафшон	13,7	100	59,	16,4
Зомин	Сой ва	1,4	6	-	-

	булоқлар				
Каркидон	Исфайрам	9,5	218,4	22,9	66,0
Каттакўрғон	Зарафшон	84,5	825,5	10,0	26,3
Косонсой	Косонсой	8	165	21	53,5
Оқдарё	Зарафшон	12,7	91	-	-
Октепа	Аму-Занг	11,5	100	-	-
Оҳангарон	Оҳангарон	20	250	49,3	95,5
Пачкамар	Ўрадарё	12,4	260	19,5	34,1
Таллимаржон	Амударё	77,4	1525	19,8	40,0
Тошкент	Оҳангарон	20	250	9,9	30,9
Туямўйин	Амударё	650	7800	9,2	38,0
Тўдакўл	Амударё	162	1200	3,9	12
Тўпалон	Музликлардан	2,8	100	-	-
Учқизил	Занг канали	10,8	160	16,0	40,0
Чимкўрғон	Қашқадарё	49,2	500	9,8	28,4
Чорвоқ	Чатқол, Писком	40,3	1991	49,4	148,0
Чортоқ	Чортоқсой	2,1	26	-	-
Шўркўл	Зарафшон	30	170	-	-
Қамаши	Қашқадарё	3,8	25	6,0	12,0
Қоровултепа	Зарафшон	8,5	53	-	-
Қуйимозор	Амударё	17,8	320	18,8	33,0
Ҳисорак	Гилон	4,1	170	41,5	132,0

Ботқоқликлар. Ўзбекистон ҳудудида ботқоқликлар йирик дарё водийлари, ёйилма этаклари ва пасткам жойларда учрайди. Кўпинча ботқоқликларни кўллардан қилиш қийин, чунки ёзнинг ёғинсиз иссиқ ойларида баъзи кўллар ботқоқликларга айланади.

Ботқоқликларнинг катта-кичиклиги ҳар хил, айримларининг майдони 1000 км² дан зиёд. Тоғли районларда ботқоқлик кам, майдони ҳам кичик. Улар тоғларда қатлам шаклида ер ости сувлари ер юзига яқин бўлган жойларда вужудга келади. Сирдарё ва Амударё ҳавзасида 1000 дан ортиқ ботқоқликлар бор. Ботқоқликлар, шунингдек, ёйилмалар ён-атрофида ва пастроқ жойларда ҳам учрайди. Ботқоқликларда ўсимликлардан қўғ, қамиш ўсади.

Ер ости сувлари

Ўзбекистон табиий шароитида ер ости сувлари бошқа фойдали қазилмалар орасида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, стратегик хом ашё ҳамдир. Республикада ер ости сувларининг юздан зиёд истиқболли конлари ўрганилган. Сувдан фойдаланиш мақсадлари бўйича ер ости сувларининг балансли фойдаланишга мўлжалланган захиралари куйидагича тақсимланади: хўжалик ва ичимлик суви таъминоти учун – 63% ёки 14193,0 минг м³/сутка (172,6 м³/с); ишлаб чиқариш-техник сув таъминоти учун – 11% ёки 2518,0 минг м³/сутка (29,1 м³/с); ерларни суғориш ва яйловларга сув чиқариш учун – 26% ёки 6035,0 минг м³/сутка (69,8 м³/с).

Республиканинг шарқий тоғли гидрогеологик қисми – Тяньшан ва Помир-Олайнинг энг баланд тармоқларини ўз ичига олган минтақа ер усти ва ер ости сувларининг шаклланиш ўлкасидир. Ғарбий текислик-платформали гидрогеологик минтақа мамлакат ҳудудининг катта қисмини эгаллаб, Амударё, Қашқадарё ва Зарафшон дарёларининг қумли текисликлари ва тошлоқ платолари, текисликларини ўз ичига олади ҳамда аккумуляциялаш (йиғиш) ва ёйиш (тақсимлаш) вазифасини бажаради.

Тоғларда, асосан, саёз циркуляцияли, ёриқли ва қатламли (кавакчали) грунт сувлари ривожланган. Тоғ оралиғи ботиқларида артезиан ҳавзаларни ҳосил қилувчи босимли сувли мажмуалар жойлашган. Улардаги фаол сув алмашинуви шурланган сувлар натижасида чучук ва шаклланади. Босим таъсирида бўлган ер ости сувларининг бир тури сув ўтказмайдиган қатламлар орасида ҳосил бўлади. Улар очилганда сув бурғи қудуқлардан фаввора шаклида отилиб чиқади. Текислик-платформали гидрогеологик зоналарда кам шўрли, шўр ер ости сувлари тўпланади. Бу ерда чучук ер ости сувларининг миқдори ниҳоятда чекланган. Гидрогеологик платформали областьнинг (Турон платформаси) артезиан ҳавзаларида истиқболли коллекторлар сифатида бўр ва полеоген, озроқ миқдорда неоген (плиоцен) ва тўртламчи даврларнинг ётқизикларини кўрсатиш мумкин.

Осиёнинг суғориладиган зонаси Турон текислиги артезиан ҳавзалари тизимига киради. Унинг таркибида Сирдарё Амударё гуруҳларига бўлинадиган нисбатан кичик бир қанча ҳавзалар бор. Артезиан сувлар минерал ва термал сувлар, шунингдек, ичимлик сувлар манбаи ҳисобланади. Шу боис ер ости артезиан сувларидан яйловлар (масалан, Қизилқум ва Устюрт яйловлари, Қарши чўлини сув билан таъминлашда фойдаланилади.

Термал сувлар. Термал сувларга Ўзбекистонда талаб камроқ. Тошкент шаҳрида, Тошкент, Сирдарё ва Бухоро вилоятларида термал хлорид-гидрокарбонат-натрийли сувлар аниқланган. Истиқболда термал сувлардан халқ хўжалигида фойдаланиш мумкин.

Ер ости сувлари саноат захиралари ва фойдаланиш истиқболлари

Ўзбекистон ҳудудида ер ости сувлари таркибида тий, рубидий, цезий, стронций, бўр, ва бошқа элементларни аниқлаш бўйича изланиш ишлари олиб борилмоқда. Зеварди, Ўртабулок, Помук, Жанубий Ўртабулок, Ҳовузак, Шоди, Култак структураларидаги бурғи кудукларида намакобли қатламларочилган. Бухоро-Қарши артезиан ҳавзасининг Овузбой, Шўрбулок, Яккасарой, Узуншўр структураларидаги литий, стронций, йод, бром ва бошқаларга эга бўлган саноат концентрацияли неоком-апт сувли комплексининг сувлари ҳам истиқболлидир.

Устюрт платосида литий, стронций, йод, бром; куйи ва ўрта юра даврларининг ётқизикларида эса литий, рубидий, стронций, йод ва цезийнинг саноат концентрациялари бўлган ер ости сувлари; Сурхондарё артезиан ҳавзаси ётқизикларида литий, стронций, йод ва бромнинг саноат концентрациялари (Лалмикор, Гажан, Ҳовдоғ, Какайди) саноат концентрациялари ер ости сувлари; Фарғона артезиан ҳавзасидаги палеоген даври ётқизикларида литийнинг (Шимолий Сўх, Чимён, Хонқиз, Фарбий Полвонтош, Полвонтош, Жанубий Оламушук) саноат концентрацияли ер ости сувлари; Шўрсувнинг озокерит конидаги рудали сувларида бўрнинг саноат концентрациялари аниқланган.

Бухоро-Қарши артезиан ҳавзаси камёб-ишқорли элементларнинг юқори концентрацияли ўлкаси бўлиб, саноат сувларининг Амударё провинцияси таркибига киради.

Ер ости сувлари нафақат қимматбаҳо фойдали казилмалар, балки республикада йод, бром, каустик сода ва ҳоказолар ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантиришнинг омили ҳамдир. 1993-1995 йилларда Гўртепа конидаги “Эколог” кичик корхонасида йодни қазиб олиш бўйича технологик тадқиқотлар ўтказилиб, намакоблардан дастлабки йод олинди. Кейинроқ бу ишлар Хонқиз (Фарғона вилояти) конида давом эттирилди. Крук конида нефть конларида ишлатилган ташлама сувлардан йод олиш йўлга қўйилди. Ўзбекистонда ер ости сувлари кенг миқёсда ўрганилмоқда.

Тупроқлари

Ўзбекистоннинг текислик қисми чўл зонасига мансуб. Чўлда иқлим хусусиятларига кўра тупроқ ҳосил бўлиш жараёни анча суст кечади ва вақт омили муҳим рол ўйнайди. Бу ерда тупроқ типларининг ўзига хоз томонлари ер юзаси айрим қисмларининг ёшига боғлиқ. Қадимги полеоген ва неоген жинслари устида сур-кўнғир, ёш тўртламчи давр юзаларида тақир ва тақирли тупроқлар вужудга келган.

Ўзбекистоннинг текислик қисмидаги тупроқлар генетик ва таснифи жиҳатидан тоғ олди ва тоғ ости тупроқларидан фарқ қилади. Тоғларда температура пастроқ, ёғин эса кўп; ўсимлик гуруҳлари ҳам фарқ қилади. Бўз тупроқ типлари тоғ этаги текисликларида, тоғ олди ва паст тоғларда тарқалган. Ўртача баландликдаги тоғ минтақаси жигарранг ва кўнғир тоғ -ўрмон тупроқлари билан, баланд тоғ тепалари оч кўнғир, ўтлоқи-дашт тупроқлари билан қопланган.

Юқорида айтиб ўтилган барча тупроқ типлари грунт сувлари чуқур жойлашган шароитларда ривожланган ва автоморф тупроқларидир. Грунт сувлари юза жойлашган ерларда эса гидроморф тупроқлар ривожланган. Бундай шароитда грунт сувларидан тупроқнинг юқори қатламига капилляр намлик кўтарилиб, ўтлоқ ва ботқоқ ўсимликлари вужудга келади, тузлар қайта тақсимланади. Гидроморф тупроқларнинг сернамлиги ўсимлик қопламининг

яхши ривожланишини таъминлайди, ўсимлик қолдиқларининг секин минераллашуви (анаэроб парчаланиш) эса гумус (чиринди) қатламининг қалин бўлишига сабаб бўлади. Бундай тупроқлар ўтлоқи тупроқлар деб аталади. Грунт сувлари сатҳи яна ҳам юқори бўлганда (ер юзасидан 1 метр ва ундан кам) тупроқ юзасида нам кўпайиб, ботқоқи тупроқлар ҳосил бўлади. Ўтлоқи, ботқоқи ва ботқоқи-ўтлоқи тупроқлар муайян гемоморфологик шароитларда (паст дарё террасаларида, грунт сувларининг тоғ этагидаги текисликларнинг айрим қисмларига кириб борган жойларида) зонал автоморф тупроқлар билан бирга учрайди.

Ўзбекистон тупроқларининг, айниқса, чўл сур-кўнғир, тақир, чўл қумли тупроқларнинг гумус миқдори жуда кам (юқори қатламида 1% чамасида). Бўз типроқларида ҳам гумус миқдори оз, лекин чўл зомасининг тупроқларига нисбатан бироз кўпроқ (1,5-2%). Суғорилганда, айниқса, ўғитланганда тупроқнинг унумдорлиги кескин ошади. Суғориладиган тупроқларда намлик, органик моддаларнинг кўшилиши ва парчаланиши ўзига хос хусуаиятга эга. Шунга кўра суғориладиган тупроқлар мустақил тупроқ типи сифатида ажратилади. Суғориладиган тупроқларнинг қуйидаги типлари мавжуд: чўл зонасининг ўтлоқи-воҳа ва ботқоқи-воҳа тупроқлари; бўз тупроқли минтақанинг тақир-воҳа, бўз тупроқ-воҳа, ўтлоқи-воҳа ва ботқоқи-воҳа тупроқлари. Ўзбекистон ҳудуди Турон тупроқ-иқлим провинцияси (фатсияси)га мансуб. Бу

провинция учун махсус гидротермик режим, биологик циклнинг алоҳида даврлари орасидаги кескин фарқ ҳосилдир. Бунда ўсимликнинг ривожланиши ва бошқа биологик жараёнларнинг юқори даражадаги фаоллиги нисбий тиним фазаси билан алмашилиб туради.

Текисликлар тупроқлари. Чўл зонаси автоморф сур-қўнғир тупроқлар билан қопланган. Бу тупроқлар қолдиқ платолар, қадимги Устюрт платоси ёйилма конуслари, Қизилқум ва бошқа ерларда ривожланган. Тупроқ қатламининг 18-25 см чуқурлигида гипс кристаллари ва сувда эрувчи тузлар бор. Тупроқнинг юқори қатламида гумус миқдори 0,2-0,8%.

Чўл қум тупроқлари Қизилқум ва бошқа қумли чўлларда кенг тарқалган. Юқори қатлами зич эмас, баъзи жойларда юпқа қатлам ҳосил қилади. Юза қатламининг қалинлиги қарийб 5 см. Бу қатламда температура ёз кунлари 70-80° гача кўтарилади ва сутка давомида кескин ўзгариб туради. Қумнинг юза қатлами ҳимоя вазифасини ўтаб, қуйи қатламдаги намни сақлаб туради. Чўл қум тупроқларида гумус миқдори жуда кам – 0,2-0,5% дан ошмайди. Чўл қум тупроқлари механик таркибининг хусусияти шундан иборатки, бу тупроқларнинг таркибида майда чанг (0,25-0,05 мм) ва йирик чанг (0,05-0,01 мм) фракциялари кўп. Бу тупроқларда деярли шўрланиш бўлмайди.

Тақир тупроқлар Ўзбекистоннинг чўл қисмида, Амударё, Қашқадарё, Шерободдарё аллювиал текисликларида, Зарафшон, Сурхондарё водийларида

учрайди. Ҳар хил даражада шўрланган. Таркибида карбонатлар миқдори кўп (8-10%). Гумус 0,3-0,8%. Суғориладиган тақир тупроқдаги мавжуд агроирригацион қават деҳқончилик агротехникаси, ерга солинган маҳаллий ўғит, шунингдек, сувнинг лойқалик даражасига қараб 30-40 см дан 1-2 м гача қалинликда бўлади. Агроирригацион қават ранги, механик таркиби, қовушқоқлиги ва кимёвий хоссалари бир хил бўлган яхлит горизонт ҳосил қилади. Бундай тупроқлар Бухоро вилоятида, Қарши ва Шеробод чўлларида учрайди. Тақир тупроқларнинг вужудга келиши аллювиал текисликларнинг чўлга айланишидаги биринчи босқичдир. Тақирли тупроқлар мамлакатнинг қумли чўлларидаги пастқам текисликларда, кадимги қуриган аллювиалл ва пролювиал-аллювиал текисликларда тарқалган. Лой тупроқдан таркиб топган, вақти-вақти билан сув босиб туради, ўсимлик қоплами деярли бўлмайди. Сув буғланиб кетгандан кейин тақир ёрилиб, ўсимлик ўсмайдиган қатқалоқ пўстлоққа айланади. Тақирли майдонлар сур-қўнғир тупроқлар орасида учрайди, кадимги аллювиал текисликларда эса тақирлар тупроқ мажмуасининг асосий қисмларидан бири. Тақирли тупроқда гумус миқдори тақир тупроққа нисбатан кўпроқ (0,5-1,0% гача), биологик жиҳатдан кам фаоллиги сустроқ бўлиб, тупроқ билан геологик тузилмалар чегарасида туради.

Ўтлоқи тупроқлар чўл зонада грунт сувлари 1-3 м чуқурликда бўлган жойларда (Амударё, Сирдарё, Зарафшоннинг қуйи террасалари ва Амударё

дельтасида) ривожланган. Ўтлоқи аллювиал тупроқлар ранги ва таркиби билан аллювиал келтирилмаларга ўхшаш. Бироқ кўпинча чим қавати билан қопланган бўлади. Ўтлоқи тупроқлар намликнинг оз-кўплигига қараб ўтлоқи аллювиал (дарё водийлари бўйлаб) ва ўтлоқи-соз (пролювиалдан тузилган тоғ этаги текисликларида) тупроқларга бўлинади. Таркибида гумус кўпинча 2% дан ортиқ. Ўтлоқи соз тупроқлар баъзан шўрланган бўлади.

Ботқоқи ва ботқоқи – ўтлоқи тупроқлар Ўзбекистоннинг бўз тупроқ минтақаси ва чўл зонасида тарқалган. Сирдарё, Амударё, Зарафшон, Чирчиқ, Сурхондарё ва бошқа дарё водийларида, шунингдек Сўх, Исфара, Марғилонсой, Аравонсой, Оқбўра каби сойлар террасаларининг пастқам ерларида, қуриб қолган кўл ва қолдиқ дарё ўзанларида учрайди. Бу жойларда ер ости сувлари юза (1 м дан кам) жойлашганлигидан тупроқда нам кўп, тупроқнинг юқори қатлами глейлашган. Гумус миқдори 2-3%.

Шўрхоқлар чўл зонаси тупроқлари орасида ва бўз тупроқ минтақасининг қуйи қисмида, дарё водийлари ёки том этаги текисликлари шлейфларида, кўпинча ҳозирги воҳаларда кенг тарқалган. Таркибида сувда осон эрийдиган ҳар хил тузлар (хлорид сульфат, карбонат ва шу кабилар) мавжуд. Тузларнинг энг кўп қисми тупроқнинг юқори қатламида бўлади. Улар сизот сувларнинг кўтарилиб буғланиши натижасида тўпланади. Шўрхоқ тупроқлар морфологик

кўриниши жиҳатидан қатқалоқ, майин ва қора бўлади. Шўрхоқ тупроқларнинг мелиоратив ҳолати яхшилангач, экин экиш мумкин.

Ўтлоқи-воҳа (суғориладиган) тупроқлари чўл зонасидаги суғориладиган воҳаларда (Бухоро, Хоразм, Марказий Фарғонада, Қорақалпоғистон ва бошқа жойларда) асосий майдонни эгаллаган. Улар тақир-воҳа, ботқоқ-воҳа тупроқлари билан бирга учрайди. Зарафшон, Амударё водийларида йирик воҳалари 2-3 минг йиллардан бери мавжуд. Шу муддат давомида бу ерда қалинлиги 2-3 метрли агроирригацион горизонт вужудга келган ва табиий тупроқни кўмиб юборган. Ўтлоқи-воҳа аллювиал тупроқларнинг агроирригацион игоризонти бир хил кўкиш-бўз рангли, антропоген қўшимчалар аралашган. Ҳайдалма қатлами анча зич. Таркибида 1-1,3% гумус бор.

Чўл иқлими шароитида ва намланиш режимига кўра ўтлоқи-воҳа тупроқлари шўрланишга кўпроқ мойил. Тупроқ шўри дренаж ёрдамида мунтазам ювиб турилади.

Тоғлардаги тупроқлар. Ўзбекистоннинг тоғ олди ва тоғларидаги тупроқларнинг генетик хилма-хиллиги умумий географик қонуниятга бўйсунди. Жойнинг мутлақ балайдлиги ортиб борган сари ер юзасининг бўлақларга бўлиниши, одатда, кучаяди, ҳаво температурасининг режими юмшаб, ёғин миқдори ортади, ўсимлик қоплами ҳам чала чўл эфемерларидан қурук даштга хос ўтлар, арчазор-сийрак дарахтли ўрмон, ўрмон, ўтлоқи-дашт ва дашт

ўсимликларига қадар навбатланиб боради. Мавжуд ландшафт минтақаларининг ҳар бири тупроқ таркиби ва қопламининг ўзига хос тузилиши билан бири-биридан фарқ қилади.

Вертикал минтақалардаги тупроқлар 3 тупроқ-иқлим минтақасига бўлинади: бўз тупроқ, ўрта тоғ жигарранг тупроқ ва баланд том оч-қўнғир ўтлоқи-дашт тупроқлари. Бўз тупроқларнинг қуйи чегараси денгиз сатҳидан 250-400 м баландликда. Бу тупроқлар 900-1600 м баландликда тоғ жигарранг тупроқлари билан алмашинади.

Бўз тупроқлар тоғларда ўзига хос тупроқ типини ҳосил қилган. Эфемер ёки қуруқ дашт ўсимликларининг барқ уриб ўсиши натижасида тупроқда чим қатлами вужудга келган ва органик моддалар тўпланган. Бўз тупроқлар морфологияси ва кимёвий таркибига кўра 3 хил: оч тусли, типик (оддий) ва тўқ тусли бўлади. Бўз тупроқларда гумус чимли қаватида 1-4% миқдорида; озик моддалар етарли, физик хоссалари яхши. Гумусли қавати (50-60 см) сур рангли. Суғориш натижасида 1,5-2 м гача агроирригацион қатлам ҳосил бўлган.

Маълум геоморфологик шароитларда тоғ этагидаги ясси, кам дренажланган текисликларда суғориш натижасида грунт сувлари кўтарилиб, ўтлоқи тупроқ вужудга келади, тупроқни шўр босади. Дарёларнинг қуйи террасалари, дельталари, тоғ этагидаги аллювиал-пролювиал текисликлардаги гидроморф тупроқлар генетик жиҳатдан бир оз фарқ қилади.

Ўрта баландликда тоғ жигарранг тупроқлари вертикал поғонада нисбатан бир жинсли минтақа ҳосил қилган. Тупроқларнинг генетик жиҳатдан турлича бўлиши, асосан тоғ тизмаларининг кунгай қуёш кам тушадиган шимолий ёнбағирларидаги контраст гидротермик шароитларга боғлиқ. Тупроқ профили аниқ дифференцияланган, гумусли қавати (45-60 см) яхши ривожланган, ранги тўқ сур-жигарранг. Жигарранг тупроқда чиринди миқдори кўп (5-8%), гумусли қатлами юмшоқ, ранги кўнгир.

Кўнгир тоғ – ўрмон тупроқлари тоғ ён бағирларининг қуёшга тескари томонида тарқалган ва серёғин йилларда сурилмалар бўлиб туради.

Оч кўнгир ўтлоқи-дашт баланд тоғ Ўзбекистон ҳудудида вертикал минтақаларнинг энг юқоридагиси бўлиб, баланд тизмаларнинг сувайирғич қисмида тарқалган. Асосан делювиал ётқизиклар ва туб жинсларнинг нураши (элювий)дан ҳосил бўлган.

Оч кўнгир баланд тоғ тупроқларининг профили унчалик қалин эмас, бир оз сур кўнгир рангдаги гумусли қавати яхши ривожланган. Ўсимлик қоплами туташ бўлмаганлиги учун чимли жойлари кам. Ҳайдаладиган қатлами кўнгир рангли, серкесак, қалинлиги 50-70 см, майда тош аралашган. Оч-кўнгир тупроқ таркибида 5-7% органик модда бор.

Баланд тоғ минтақасида, кор қопламлари булоқлар ёнида ўтлоқи ва торфли-ботқоқи тупроқлар шаклланган.

Қизғиш тусли тупроқлар Ўзбекистоннинг тоғ ва тоғ олди минтақаларида кенг тарқалган ўчламчи давр қизил рангли неоген тупроқ ҳосил қилувчи жинсларда ривожланган бўлиб, уларнинг аксарияти оғир механик таркибга эга, жуда зичлашган ва анча экстремал режимни келтириб чиқаради, бу эса тупроқ ҳосил бўлишида ва унумдорлигида акс этган. Бу тупроқ-иқлим шароитида шаклланган тупроқлар профилининг қизғиш-кўнғир туслилиги, йирик чанг ва лойқа фракциялари кўп бўлган ҳолда механик таркибининг оғирлиги, гумус (1-1,2%) ва озик моддалар (NPK) миқдорининг озлиги, карбонатлилиги, профилининг зичланганлиги, ғоваклиги, Mg ва сув сингдирувчанлигининг пастлиги ва ўсимликлар ўзлаштира оладиган намликнинг кам миқдорда бўлиши хусусиятлари билан лёсс ётқизикларда шаклланган тупроқлардан кескин фарк қилади.

Бу тупроқлар кўпинча кенг тўлқинсимон ва ўр-қирли рельефли тоғ ва тоғ олди минтақаларга мансуб, ер юзасининг нишабликлари, ўсимлик қоплами сийраклиги, гумуснинг озлиги, баҳорги кучли ёғинлар, шунингдек, чорва молларини тартибсиз яйловлатиб боқиш, лалми ва суғориладиган ён бағирлик ерлардан нотўғри фойдаланиш эрозия жараёнлари ривожланишига ёрдам беради. Ўз навбатида эрозия тупроқнинг кимёвий, агрокимёвий,

агрофизик,биологик ва морфологик кўрсаткичларига кучли таъсир кўрсатади, унумдорлигини кескин пасайтиради. Субтропик зонанинг асосий тупроқлари бўлган қизил тупроқлар (профилида темир ва марганецнинг йирик қора конкреция яралмалари қизил ранг беради) қизғиш тусли тупроқлардан юқори қатламларида гумус (6-9% гача) ва азот миқдорининг кўплиги ҳамда тупроқ физик хоссаларининг анча яхшилиги, айниқса, сувга чидамли структуранинг кўплиги, эрозияга қарши тура олиши ва сув ўтказувчанлиги билан фарқ қилади.

Тупроқ ресурслари. Ўзбекистон ер фондидан қишлоқ хўжалигида турлитуман мақсадларда фойдаланилади. Республика умумий куруқлик майдони (қарийб 40 млн.га) нинг 5-6 млн га деҳқончиликда фойдаланилади. Бу майдон суғориладиган ва лалмикор ерлардан иборат. Қолган ерлар, асосан, яйлов ва қисман тоғ-ўрмон зоналари билан банд.

Суғориладиган ерлар 4,2 млн га дан иборат, шундан 1,6 млн га чўл зонасида, қолган қисми бўз тупроқли минтақада. Автоморф тупроқли майдонлар йирик дарёларнинг ўзлаштирилган водий ва делталари, шунингдек, тоғ этагидаги текисликлар (масалан, Мирзачўл)дан иборат. Суғориш натижасида бу ерларда грунт сувлари кўтарилган.

Суғориладиган тупроқлар майдонининг ярмидан кўпроғи (2,4 млн га) шўрланган ва шўрланишга мойил, шу сабабдан шўрини мунтазам ювиб туриш ва бошқа тадбирларни кўриш зарурати мавжуд. Чўл зонаси текисликларидаги

барча суғориладиган тупроқлар ва тоғ этагидаги қиялиги кам текисликлардаги (Мирзачўл, қисман Қарши чўли) бўз тупроқларнинг бир қисми шундай тупроқлар сирасига мансуб.

Суғориладиган тупроқларнинг аксар қисми механик таркибига кўра ўрта ва енгил қумоқли тупроқлардан иборат. Соз ва оғир қумоқли механик таркибли тупроқлар эса 22% дан кўпроқни ташкил этади.

Суғориладиган тупроқлар Фарғона водойси (900 минг га), Зарафшон водийси (750 минг га), Амударё қуйи қисми (780 минг га)да катта майдонларни эгаллаган.

Лалмикор ерлар майдони 6,6 млн га дан зиёд. Экин экиш учун етарли даражада намликни сақловчи ерлардан фойдаланилади. Лалмикор ерларнинг нисбатан катта майдонлари Қашқадарё, Самарқанд, Тошкент ва Жиззах вилоятларида жойлашган. Оч бўз тупроқли лалмикор ерларнинг бор қисми суғориб экилади.

Чўл яйловлари Ўзбекистонда энг катта майдон - 26,5 млн га ни ташкил қилади, шундан 11 млн га бўз-кўнғир тупроқли, қарийб 13 млн га қумли ерлар ва қумли тупроқлар. Қолган қисми ўтлоқи-тақир, тақир тупроқлар ва тақирли ҳамда шўрхоқлардан иборат. Чўл-ййлов жойлардаги суғоришга яроқли ялпи майдон қарийб 12 млн га.

Амударё делтасининг куриб бораётган қисмидаги ўтлоқи ва ўтлоқи-тақир тупроқлар 600 минг га дан зиёд майдонни ташкил қилади. Тақир тупроқлар ва тақирлар - 2,3 млн га. Тоғ жигарранг ва ўрмон қўнғир тупроқлар (1160 минг га) ўртача баландликдаги тоғларнинг паст-баланд тоғли релефли қисмига тўғри келади. Бу жойларда республикада тоғ ён бағирларидаги сел ва тупроқни эрозиядан асровчи ягона ўрмон зонаси мавжуд. Жигарранг тупроқ зонасидан юқорида оч-қўнғир ўтлоқи-дашт баланд тоғ тупроқ хиллари тарқалган. У жойлар ёзги яйлов сифатида фойдаланилади.

Ўсимлик ресурслари

Ўсимлик дунёси. Ўзбекистон ўсимликлар дунёси хилма-хил бўлиб, халқ хўжалигида муҳим аҳамиятга эга. Сўнгги йилларда Ўзбекистон ФА Ботаника институти ("Ботаника" илмий-ишлаб чиқариш маркази)да олиб борилган тадқиқотлар натижаларига кўра, ўлкада 166 оилага мансуб 4500 га яқин юксак ўсимлик турлари борлиги маълум бўлди. Буларнинг аксарият қисмини қоқиўтдошлар (260 га яқин тур), карамдошлар, ялпиздошлар, шўрадошлар, лоладошлар, чиннигулдошлар, ёронгулдошлар, говзабондошлар, раънодошлар каби йирик оилаларнинг вакиллари ташкил этади. Ўзбекистон флораси пайдо

бўлиши, тарқалиши, тур, туркум ва оилаларнинг умумий ўхшашлиги жиҳатидан Марказий Осиёдаги бошқа мамлакатлар, хусусан, Эрон, Афғонистон ўсимликлар дунёсига жуда яқин туради.

Ўзбекистон флораси узок тарихга эга. Полеоботаник тадқиқотлар республика ҳудудида қуруқликдаги юксак ўсимликларнинг (ксилофитлардан тортиб) барча эволюцион даврига оид ўсимлик қолдиқлари борлигини кўрсатди. Ҳатто ҳозирги Қизилқум чўлларида бир вақтлар бу ерларда ўсган хурмо, чинор, терак каби дарахт ва буталарнинг қолдиқлари топилган.

Ўзбекистода ўсимликлар ўсмайдиган жой йўқ. Уларни текисликдаги қумли чўллардан тортиб, қорли баланд тоғларгача бўлган турли релеф ва тупроқ шароитида учратиш мумкин. Ўзбекистон ўсимликларининг тарқалишини ёритиш учун тавсия этилган 4 тик (вертикал) минтақа (чўл, адир, тоғ, яйлов) асос қилиб олинди. Ҳар бир минтақа ўзига хос релеф иқлим тупроқ ва ўсимликлар дунёсига эга.

Ҳайвонот дунёси

Ўзбекистон ҳайвонот дунёси ҳилма хил бўлиб, Ўрта Осиёдаги бошқа мамлакатлар сингари субтропик минтақаларга хос турларга эга. Республикада сут эмизувчиларнинг 6 туркуми: ҳашоротхўрлар (6 тур), қўлқанотлилар (19 тур), товушқонсимонлар (2 тур), кемирувчилар (42 тур), йиртқичлар (23 тур),

жуфттуёқлилар (8 тур)га мансуб 100 тур учрайди. Энг нодир ва кам учрайдиган сут эмизувчиларнинг 24 тури, жумладан бурама шохли эчки, қўнғир айиқ, қоплон, қорақулоқ, силовсин, илвирс, сиртлон, қундуз, манул, жайран, алқор, қўшоёқ, қўксуғур, хинд асалхўри, олакўзан, хонгул, Устюрт қўйи, қизилқум қўйи, бухоро қўйи, шомшапалак, кенг қулоқли бурмалаб туншапалак Ўзбекистон Республикаси "Қизил китоби"га киритилган (2003 йил).

Ўзбекистонда қушларнинг 24 туркумига мансуб 410 га яқин тури бор, улардан 184 тури чумчуқсимонлар туркумига киради. Қушларнинг 24 тури, жумладан, бирқозон, жингалакдор бирқозон, оқ лайлак, қора лайлак, қизил ғоз, вишилдоқ оққуш, кичик оққуш, мармар ўрдак, оқбош ўрдак, сувқийғир, узун думли сувбургут, оқдум сувбургут, кичик бургут, қирғий бургут, чўл бургути, қиронқора, болтаютар, қумой, илонхўр бургут, маллабош лочин, итолғи, оқ турна, оддий тувалоқ, бизғалдоқ, йўрға тувалоқ, қорабовур, торғоқ, осие лойхўраги, қум чумчуқ ва бошқалар "Қизил китоб"га киритилган.

Судралиб юривчиларнинг 58 тури мавжуд, жумладан тошбақаларнинг 1 тури (чўл тошбақаси) маълум. Тангачалилар туркумининг 58 (калтакесаклар - 38, илонлар - 20) тури учрайди. Илонларнинг 5 тури: капча илон, калқонтумшук илон, кўлборилон, чарх илон, чўл қора илони захарли ҳисобланади. Судралиб юривчиларнинг 16 тури, жумладан, хентоғ қурбақабоши, Штраух қурбақабоши,

эчкемар, чипор калтакесак, кўлборилон, Республика "Қизил китоби"га киритилган.

Сувда ҳамда куруқликда яшовчиларнинг 3 тури: яшил курбақа (турон курбақаси ва осие тоғлари курбақаси кенжа турлари), кўл бақаси ва данатин курбақа учрайди.

Мамлакат сув ҳавзаларида балиқларнинг 106 тури тарқалган. Улар 2 катта гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳга дарё ва сойларда қадимдан яшаб келаётган маҳаллий балиқлар (амударё гулдор балиғи, ширмоҳи, туркистон мўйловдори, зоғора балиқ, лакқа ва бошқалар), иккинчи гуруҳга эса, асосан, сув омборларида иқлимлаштирилган балиқлар (иссиқкўл гулдор балиғи, пеляд, оқ амур, орол мой балиғи, шарқ оқчаси, кумуш товон балиқ, оддий дўнгпешона, оқ сила, илонбош ва бошқалар) киради. Балиқларнинг 18 тури, жумладан, орол мўйлов балиғи, орол бакраси, амударё қил қуйруғи (катта курак бурун), амударё тош бакраси (кичик курак бурун), филбурун (сирдарё курак буруни) ва бошқалар "Қизил китоб"га киритилган.

Ҳашаротлар жуда хилма-хил бўлиб, 16000 дан ортиқ тури тарқалган. Ҳашаротларнинг 40 га яқин туркуми маълум. Улардан тўғриқанотлилар (300 дан ортиқ тур), тенгқанотлилар (ширалар - 330-350, жизилдоқлар - 600-700 тур), тангача қанотлилар (1500 га яқин тур), қаттиққанотлилар (2000 га яқин тур),

пардақанотлилар (1500 га яқин тур), иккиқанотлилар (3500-4000 тур), чала қанотлилар (600-700 тур) кенг тарқалган.

Республика фаунасида ўргимчаксимонлардан чаёнларнинг 10 га яқин, фалангаларнинг 20 га яқин, ўргимчакларнинг бир неча юзлаб тури учрайди. Ўргимчаксимонлардан, айниқса, каналар хилма-хил бўлади. Сув ҳавзаларида каналарнинг 20 дан кўпроқ тури, тупроқда ҳам шунча тури тарқалган. 100 дан ортиқ тур канлар одамлар ва ҳайвонларда паразитлик қилади. Бир хужайралилар ҳам жуда хилма-хил бўлади. Сув ҳавзаларида сохта оёқлилар, хивчинлилар, инфузориялар кўп учрайди. Чучук сув ҳавзаларида тўғарак чувалчанглар (120 дан ортиқ тур), кунликлар (40 дан ортиқ тур), қора танали кўнғизлар (60 дан ортиқ тур), моллюскалар (30 дан ортиқ тур), қисқичбақасимонлар (80 дан ортиқ тур), оғиз айлангичлилар (120 дан кўпроқ тур) бор. Қуруқликда яшовчи қориноёқли моллюскаларнинг 171 тури маълум.

Ўзбекистон аҳолиси ва меҳнат ресурслари, меҳнат бозори

Аҳолиси. Ўзбекистон Республикасининг аҳолиси 26021,3 минг киши бўлиб, шаҳар аҳолиси 9441,9 минг, қишлоқ аҳолиси 16579,4 минг кишини ташкил этади (2005). Аҳоли зичлиги 1 км² га 58 киши. Ўзбекистонда Ўрта Осиёдаги жами аҳолининг 1/3 қисмидан кўпроғи яшайди.

Демографик ривожланиш тарихи. Ўрта Осиё ҳудудида яшаган ибтидоий одамларнинг қадимги манзилгоҳлари қуйи палеолит даврига тўғри келади. Жез даврида Ўзбекистон ҳудудида чорвадор ва қисман деҳқончилик билан шуғулланган қабилалар яшаган. Бу вақтда ибтидоий жамоа даври емирилиб, қабилалар ўртасида мулкӣ муносабатлар вужудга келди.

Ерон шоҳи Доро И нинг Биҳистун китобаларида Ўзбек халқининг қадимги аجدодлари - хоразмийлар, суғдийлар, саклар, бактрияликлар тўғрисида маълумотлар берилган. Юнон ва Рим тарихчилари Геродот, Страбон, Арриан ва Птолемей ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган саклар ҳақида маълумотлар қолдирганлар.

Ўзбекларнинг алоҳида элат бўлиб шаклланиши узоқ йиллар давомида содир бўлган этник жараёнлар маҳсулидир. Улар Ўрта Осиёнинг марказий вилоятлари Мовароуннаҳр, Хоразм, Еттисув, қисман Шарқий Туркистоннинг ғарбий минтақаларида шаклланган. Ўзбек халқининг асосини ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида қадимдан ўтроқ яшаб, суғорма деҳқончилиқ, хунармандчилик ва савдо-сотиқ билан шуғулланиб келган маҳаллий аҳоли: суғдийлар, хоразмийлар, бахтарийлар, чорвадор сак-массагетлар каби этник гуруҳлар ташкил этган. Шунингдек, Жанубий Сибир, Олтой, Еттисув, Шарқий Туркистон ҳамда Волга ва Урал дарёлари бўйларида турли даврларда Мовароуннаҳрга кириб келган этник компонентлар ҳам ўзбек халқи

этногенезида иштирок этганлар. Марказий Осиёнинг кенг ҳудудида яшаган бу этнослар, асосан, туркий ва шарқий эроний тилларда сўзлашганлар.

Амударё ва Сирдарё ҳавзалари оралиғининг ўтроқ аҳолиси ва чорвадор қабила ва элатларнинг этник жиҳатдан дастлабки аралашуви жараёни натижасида ўтроқ ҳаётга мослашган туркий ҳудудий майдон, ўзбек халқига хос антропологик қиёфа шаклланган.

Миллоддан аввалги 3-асрда Сирдарёнинг ўрта оқимида Қанғ давлати ҳукм сурган даврда Амударё ва Сирдарё оралиғи ва унга туташ минтақаларда иқтисодий, сиёсий ва этномаданий алоқаларнинг тобора ривожланиб бориши натижасида туркийзабон этнослар устуворлик қилиб ўзига хос уйғунлашган маданият юзага келади. Археологик ва тарихий мажмуаларда бу маданият "Қовунчи маданият" номи билан қайд этилган. Антрополог олимларнинг таъкидлашича, айнан шу даврларда Ўрта Осиёнинг водий ва воҳаларида яшовчи аҳолининг ташқи қиёфасида ҳозирги ўзбек ва воҳа тожикларига хос Ўрта Осиё икки дарё оралиғи антропологик типи тўлиқ шаклланади.

Ўзбек халқининг этногенезида қатнашган навбатдаги энтик компонентлар кушонлар ҳамда 4-5-асрларда Ўрта Осиёнинг марказий вилоятларига Олтой, Жанубий Сибир ва Шарқий Туркистондан кириб келган ҳиёний, кидарий ва эфтолийлардир. Шунингдек, ўзбеклар этногенезига Ўрта Осиёнинг марказий минтақалари (Тошкент воҳаси, Фарғона, Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё

водийлари ва Хоразм)га келиб ўtroқлашган туркий этник компонентлар фаол таъсир кўрсатади. Бу компонентлар ва маҳаллий аҳоли ўртасидаги этно-маданий муносабатларнинг ривожини натижасида янги қатлам маданий ютуқларининг маҳаллий маданий-хўжалик анъаналар билан жадал уйғунлашуви юз беради. 7-асрнинг 30-йилларидан бошлаб ўлкамиз "Туркистон" номи билан атала бошлаган.

8-асрларда араб ва ажам халқларининг Ўрта Осиёга кириб келиши билан маҳаллий аҳолининг этник таркибида маълум даражада ўзгаришлар содир бўлган бўлса-да, аммо минтақадаги этник жараёнларга кучли таъсир этмаган. Бу даврда Мовароуннаҳрдаги ўtroқ ва ярим ўtroқ туркий забон аҳоли, суғдийлар ва Хоразмнинг туб ерли аҳолиси ўз ҳудудларида араблар ҳукмронлигида яшаганлар.

9-11-асрларда Мовароуннаҳрда яхлит туркий қатлам, жонли туркий тил муҳити вужудга келиб, ўз навбатида суғдийлар ва бошқа маҳаллий этнослар билан интеграциялашув жараёни жадаллашган. Бу даврда Мовароуннаҳр ва Хоразмда туркий этник қатлам кучли этник асосга эга бўлиб, бу қатлам асосининг аксарият кўпчилиги ўtroқлашган турғун туркий этнослардан иборат бўлган.

Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хоразмда сиёсий ҳокимият туркий сулоларга ўтиши муносабати билан содир бўлган этник жараёнлар ўзбек

халқининг шаклланишида якуний босқич бўлди. Айнан шу даврда ўзбек халқига хос элатни белгиловчи ҳудудий, маданий-маънавий, умумийлик, этник ўзликни англаш маълум бир давлат доирасидаги этник уюшқоқлик дин умумийлиги каби этник омиллар шаклланди. Бу даврда ўзбекларнинг умум элат тили қарор топди. Умуман олганда, элат шаклланишидаги муҳим аҳамиятга молик аксарият этник аломатлар шаклланиб етилади. Шундай қилиб, асрлар оша юртимизда кечган ўта мураккаб сиёсий вазиятда муттасил давом этган этник жараёнлар натижасида 11-12-асрлар бошларида ўзбек халқига шаклланди (яна қардош Ўзбеклар).

Ўзбекистон аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий ва демографик ривожланиши 19-асрнинг 2-ярмидан бошлаб подшо Россияси босиб олгандан сўнг кескин ўзгарди. Бу ҳолат аҳоли сони, миллий ва ёш-жинсий таркиби, кўпайиш суръатлари, жойлашиш хусусиятларида ўз аксини топди. Россиядан деҳқонлар кўчирилиб, Мирзачўлга жойлаштирилди, Шарқий Туркистондан уйғурлар кўчирилиб келтирилиб, республика шарқидаги тоғ водийларида улар учун жой ажратилди. 1897 йилда ўтказилган аҳоли рўйхатида мувофик Ўзбекистон ҳудудида 3,9 млн. киши яшаган, шундан 19% шаҳар аҳолиси эди. Туб аҳолининг мигратсион ҳаракчанглиги паст бўлган. Аҳолининг кўчиб кеувчилар ҳисобига ўсиши подшо ҳукумати мустамлакачилик сиёсатининг натижаси эди. Шу сиёсат туфайли ўлкада янги-янги қишлоқ ва шаҳарчалар

барпо этилди. Бироқ шунга қарамай 1865-1900 йилларда аҳоли 0,6% га кўпайди. 20 асрнинг 1-чорагида ҳам аҳоли ўсишида сезиларли ўзгариш бўлмади. 1924-40 йиллар давомида Ўзбекистон аҳолиси 2,3 млн кишига ошди, аҳолининг ўсиши йилига 3% га тенг бўлди.

2-жаҳон уруши Ўзбекистон аҳолисининг сонига, унинг таркиби ва жойлашувига ниҳоятда салбий таъсир кўрсатди. Уруш натижасида республика 1 млн.дан ортиқ аҳолисини йўқотди. Аҳолининг умумий сони 1940-45 йилларда 6,6 млн. кишидан 5,2 млн. кишигача камайди.

Урушдан кейинги даврда аҳоли ўсиш суръатларида ижобий ўзгаришлар бўлди. Аҳолининг сони 5,2 млн.дан 8,4 млн.гача кўпайди. Бунда ҳам соф табиий кўпайишдан кўра четдан кўчириб келтирилган аҳолининг салмоғи катта бўлди. 20 асрнинг 60-80 йилларида республика аҳолиси таркибида ўзбекларнинг сони мунтазам равишда юқори суръатлар билан кўпайиб борди. 1989 йилда ўзбеклар салмоғи республика аҳолисининг таркибида 71,4% ни ташкил этган.

Ўзбекистоннинг мустақил ривожланиш йўлига ўтиши унинг демографик тарихида мазмунан янгича босқичга ўтишни тақазо этди. Республикада бозор муносабатларининг шаклланиши ижтимоий-иқтисодий, сиёсий шароитларнинг ўзгариши натижасида янги демографик жараён бошланди: туғилиш кескин камайди, мамалакатдаги славян халқлар, яҳудий, месхети турк, грек, украин, немис ва бошқа халқларнинг маълум қисми ўз тарихий юртлари ва бошқа

хорижий давлатларга кўчиб кетди. Энг катта манфий миграция салдоси 1990 йилда кузатилиб, 181,2 минг кишини ташкил этди. Мазкур демографик жараёнлар Ўзбекистон аҳолисининг ўсиш суръатларини қисқаришига олиб келди. Кейинги 15 йил давомида республика аҳолиси 4,8 млн.га кўпайди, ўсиш суръати 1,8% ни, ўртача йиллик митлақ кўпайиш сони 400 минг кишини ташкил қилди.

Аҳолининг жойлашиши ва зичлиги. Республика аҳолиси, асосан, қадимдан ўзлаштирилган, суғорма деҳқончилик учун шароит қулай бўлган воҳа ва водийларда зич жойлашган.

Мирзачўл, Сурхон-Шеробод, Қарши, Марказий Фарғона, Элликқалъа чўллари олаштириш натижасида ҳамда турли қазилма бойликларини топиш асосида вужудга келган шаҳар ва шаҳарчалар ҳам аҳолининг ҳудудий таркибига ўзгартиришлар киритди. Бироқ аҳоли манзиллари аҳолининг аасрлар давомида таркиб топган ҳудуд шаклларига катта ўзгаришлар кирита олмади. Аҳолининг асосий қисми туғилиб ўсган жойида истиқомат қилади. Бундан чўл минтақаларида яшовчи аҳоли мустасно. Шу билан бирга шаҳарлар тармоғидаги ўзгаришлар шаҳар аҳолисининг динамикаси ва жойлашишига катта таъсир қилди. Кейинги йилларда уларда сезиларли ўзгаришлар юз берди. 1990-2005 йилларда мамлакат аҳолисининг ўсиш суръати пасайиб бораётган даврда баъзи вилоятларла бу жараён секинроқ кечди.

Ўзбекистонда демографик вазиятнинг энг мухим хусусиятлари - аҳоли ўсиш суръатларининг пасайиб бориши, аҳоли табиий кўпайиш курсаткичининг камайиши; ташқи миграция натижаларининг манфийлашуви; шаҳар аҳолисининг сушт ўсиши ва бошқалар Мамлакатнинг шаҳар аҳолиси ниҳоятда нотекис жойлашган бўлиб, асосий қисми Тошкент шаҳрига тўғри келади. Бирок Тошкент шаҳар аҳолиси сўнгги йилларда деярли ўсмади, натижада унинг Ўзбекистон аҳолиси таркибидаги улуши 1990 йилдаги 10,5 % дан 8,2 % га тушиб қолди. Навоий, Сирдарё, Тошкент вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикасининг демографик салоҳияти пасайди, Жиззах вилоятида ўзгармади, қолган ҳулудларда эса ошди. Ҳозирги кунда Ўзбекистон аҳолисининг 16,4% Сурхондарйи ва Қашқадарё вилоятларига тўғри келади. Хоразм, Наманган ва Самарқанд вилоятларида ҳам бироз ўсиш бўлди.

1991-2005 йилларда Ўзбекистон вилоятлари бўйича шаҳар аҳолисининг ўсишида сезиларли даражада номутаносиблик кузатилди. Бу йилларда республика шаҳарлари аҳолисининг ўсиш суръати 0,9% бўлиб, бу кўрсаткич Сурхондарёда 3,2%; Жиззахда 2,8%; Сирдарёда 0,6%; Бухорода 0,7%, Хоразмда 0,8% ва Тошкент вилоятида 0,2% ни ташкил этди.

Юқоридаги ўзгаришларга қарамай, республика аҳолисининг ҳудудий мужассамлашуви даражаси ҳамон Фарғона ва Тошкент иқтисодий раёнларида юқори. Фарғона водийсига мамлакат аҳолисининг 28%, Тошкент шашар ва

вилоятига 18% тўғри келади. Аҳоли зичлиги 1 км² га 58 киши бўлиб, бу кўрсаткич мамлакат миқёсида 70 каррага фарқ қилади ёки бошқача айтганда, 7,3 кишидан (Навоий вилояти) 552,5 (Андижон вилояти) кишигача етади. Фарғома, Наманган, Хоразм вилоятларида аҳоли жуда зич, Қашқадарё, Жиззах, Бухоро вилоятларида, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасида зичлик кўрсаткичи анча паст (2-жадвалга қаранг).

2-жадвал

Ўзбекистон республикаси аҳолисининг ҳудудий таркиби

	1990		2005		Зичлиги, 1 км ² /киши
	Минг киши	%	Минг киши	%	
Ўзбекистон республикаси	20222	100,0	26021	100,0	58,0
Қорақалпоғистон республикаси	1242	6,1	1570	6,0	9,4
Тошкент ш.	2134	10,5	2138	8,2	-
Вилоятлар:					
Андижон	1755	8,7	2343	9,0	552,5
Бухоро	1167	5,8	1508	5,8	37,4

Жиззах	772	3,8	1043	4,1	50,9
Навоий	671	3,3	810	3,1	7,3
Наманган	1508	7,4	2073	8,0	278,6
Самарқанд	2155	10,7	2867	11,0	171,0
Сирдарё	554	2,7	672	2,6	149,4
Сурхондарё	1289	6,4	1895	7,3	94,3
Тошкент	2119	10,5	2452	9,4	157,3
Фарғона	2176	10,8	2841	10,9	420,3
Хоразм	1037	5,2	1433	5,5	236,8
Қашқадарё	1644	8,1	2378	9,1	83,2

Ўзбекистон Республикаси жами аҳолисининг 36,3% шаҳарларда, қолган қисми қишлоқларда яшайди. Сўнгги йилларда урбанизация даражасининг пасайиб бориши ва қишлоқ аҳолиси ҳиссасининг ўсиши кузатилмоқда. 3-жадвалда шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг динамикаси келтирилган.

3-жадвал

Ўзбекистон Республикаси шаҳар ва қишлоқ аҳолиси (минг киши)

	1979		1990		1995		2000		2005	
	Шаҳар	Қишлоқ	Шаҳар	Қишлоқ	Шаҳар	Қишлоқ	Шаҳар	Қишлоқ	Шаҳар	Қишлоқ
Ўзбекистон республикаси	3648	9043	8241	11981	8671	13791	9166	15322	9442	16579
Қорақалпоғистон республикаси	382	520	596	646	674	720	724	779	765	805
Тошкент ш.	1978	-	2134	-	2097	-	2142	-	2136	-
Вилоятлар:										
Андижон	387	962	568	1186	597	1390	658	1529	694	1649
Бухоро	292	594	404	763	429	882	441	979	448	1059
Жиззах	140	371	223	550	278	607	295	680	313	730
Навоий	209	292	277	394	292	440	317	467	322	489
Наманган	378	722	577	932	657	1078	723	1202	774	1300
Самарқанд	691	968	672	1483	698	1725	724	1946	737	2130
Сирдарё	141	308	193	361	200	403	206	436	210	462
Сурхондарё	172	723	248	1040	317	1215	345	1392	366	1529
Тошкент	760	1019	941	1178	929	1291	950	1401	966	1486
Фарғона	565	1129	692	1485	718	1715	776	1888	802	2039
Хоразм	150	597	284	753	296	900	315	1009	321	1112
Қашқадарё	283	838	433	1210	489	1426	551	1616	589	1789

Аҳолининг табиий кўпайиши. Ўбекистонда аҳоли табиий кўпайишига оид муфассалроқ маълумотлар 19-асрнинг 2-ярмидан бошлаб мавжуд. Аҳолининг табиий кўпайиши 1-навбатда туғилишга боғлиқ. Республикада 19-аср охири-20-аср бошларида туғилиш даражаси юқори бўлган. 1865-1917 йилларда туғилишнинг умумий коэффиценти (ҳар 1000 та кишига нисбатан туғилганлар сони) 45-50%ни ташкил этган. Туғилиш физиологик имконият даражасида бўлган, оилада фарзандлар туғилиши чекланмаган. Бунинг асосий омиллари ўзбек аёлларининг ижтимоий ишлаб чиқатишда жуда кам иштироки, маълумотлилик даражасининг пастлиги, туғилишни кўллаб-қувватловчи урф-одат ва қадриятлар таъсирининг нисбатан юқорилиги, гўдаклар ўлимининг кўплигидир.

Ўша даврда аҳоли ўртасида ўлим холлари ҳам юқори бўлган. 1886-1900 йилларда Ўзбекистон ҳудудида 1000 та аҳолига нисбатан ўртача 49,8 та бола туғилган бўлса, ўлганлар сони (ҳар 1000 киши хисобига) 44,8 га тенг эди. Демак, уша даврда ўзбек оилаларида туғилиш юқори бўлишига қарамай аҳоли ўртасида ўлимнинг кўплиги, ўртача умр кўриш даври жуда қисқа бўлгани (32 ёш) туфайли аҳолининг табиий кўпайиши суст кечган. Бошқача айтганда, юқори туғилиш юқори табиий ўсишни таъминлай олмасди, туғилишнинг "фойдалилик" даражаси паст бўлган. Мазкур далиллар Ўзбекистон аҳолисининг табиий кўпайиши 19-аср охири - 20-аср бошларида Европа

халқларидан 3,5 баробар кам бўлганини кўрсатади. Натижада аҳоли сонининг ўсиши жуда секин кечган. 1885-1917 йилларда Ўзбекистон аҳолиси 3320 мингдан 4052 мингга етди ёки аҳолининг сони ҳар йили ўртача 0,6% атрофида ўсди.

Бу кўрсаткич ҳозирга қараганда 3,1 марта кам, чунки 1991-2000 йилларда Ўзбекистон аҳолиси йилига 1,9% дан кўпайди.

1939-2004 йиллар, яъни 65 йил мобайнида республика аҳолиси 4,0 марта кўпайган бўлса, бу кўрсаткич шаҳар жойларда 6,4 ва қишлоқларда 3,3 мартани ташкил этган. Албатта, кўрилаётган даврнинг турли оралиқларида ва қишлоқ ҳамда шаҳар жойларда аҳоли сонининг кўпайиш суръати турлича бўлган. Жумладан, 1939-1959 йилларда жами аҳоли 127,9% га, шаҳар аҳолиси 185,6% ва қишлоқ аҳолиси 108,5%га ўсган. 1959-1970 йилларида республика жами аҳолиси 145,3%га, шаҳар аҳолиси 158,4% ва қишлоқ аҳолиси 141,3%га ўсган, ўртача бир йилик кўпайиш 3,45, 4,25 ва 3,20%ни ташкил этган. Айнан шу йиллар Ўзбекистон ўзининг тарихий демографик ривожланишининг энг юқори кўрсаткичларига эришган.

Ундан кейинги йилларда аҳоли сонининг ўсиши бироз сусайган, бироқ шаҳар аҳолисининг қишлоқ аҳолисига нисбатан тезроқ кўпайиш жараёни сақланиб қолган. Масалан, 1970-79 йилларда шаҳар аҳолиси 146,9% га, қишлоқ аҳолиси 120,9% ва жами аҳоли сони 130,4% га ортган. 1979-89 йиллар

мобайнида шаҳар аҳолиси 126,7 ва қишлоқ аҳолиси 130.1% га ўсган. Кўриниб турибдики, бу даврдан республика қишлоқ жойларининг демографик ривожланиши шаҳар ва шаҳарчаларга қараганда устунроқ бўлган. Урбанизация жараёнининг бундай заифлашуви ўтган асрнинг 80-йилларининг 2-ярмидан бошланган, 1984 йилда шаҳар аҳолисининг илуши 42% гача кўтарилган ва шундан сўнг у аста-секин камайиб борган.

Сўнгги йилларда республика умумий аҳолиси кўпайиш суръатининг пасайиши ва қишлоқ аҳолисининг шаҳарликларга нисбатан тезроқ ўсиш жараёни кузатилмоқда. Айти пайтда шаҳар аҳолисининг кўпайиш суръати энг паст даражага тушиб қолган (1,05%), 2000-05 йилларда аҳолининг ўртача ўсиш суръати 1,2% ни ташкил этди ва ўртача йиллик мутлақ сонининг ўсиши 310,4 минг кишига тушди. Мазкур даврда қишлоқ аҳолиси 4,4 млн.га, шаҳар аҳолиси 1 млн.га кўпайган. Бунинг натижасида шаҳар аҳолисининг салмоғи 40,4% дан 35,9% га тушиб қолди.

Туғилиш ва табиий кўпайиш коэффициентлари бўйича республика вилоятларининг қишлоқ аҳолисини мутаносиб равишда 2 гуруҳга ажратиш мумкин: биринчисига туғилиш даражаси ($20-220/_{00}$) ва табиий кўпайиш даража ($14-17/_{00}$) ўртача бўлган 8 та вилоят (Бухоро, Андижон, Навоий. Наманган, Сирдарё, Фарғона, Хоразм, Тошкентят) киради. Туғилиш ($23-24/_{00}$) ва табиий кўпайиш даражаси ($18-19/_{00}$) нисбатан юқори бўлган иккинчи рўйхга

Қашқадарё, Сурхондарё, Жиззах, Самарканд вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси киради. Шаҳар аҳолиси ичида ўртача туғилиш даражаси ($16-20^{0}_{00}$) 8 та вилоятда кузатилмоқда. Наманган вилоятида шаҳар аҳолисининг туғилиши нисбатан юқори ($20,2^{0}_{00}$). Шаҳар аҳолиси ичида туғилиш даражаси паст бўлган (16^{0}_{00}) 4 вилоят мавжуд. Булар Бухоро, Тошкент, Самарқанд ва Фарғона вилоятлари.

1991 йилда Ўзбекистонда янги иқтисодий муносабатларнинг шаклланиши натижасида и ижимоий-иқтисодий ўзгаришлар содир бўлди ва бу ўзгаришлар 1-навбатда унинг демографик вазиятига ўз таъсирини кўрсатди. Ўзбекистонда туғилиш жараёнининг нисбатан юқорилигининг асосий сабабларидан бири оила қадриятлари ҳамда никоҳдан ўтиш жараёнининг юқорилигидир. Масалан, 2005 йил ҳар 1000 кишига шаҳарларда 7,0 никоҳ тўғри келган бўлса, ажралиш кўрсаткичи 0,6 га тенг бўлди. 1991-2004 йилларда Ўзбекистонда ҳар

1000 аҳолига нисбатан туғилган болалар сони 34,5 дан 22,3 гача ёки 1,2 пунктта қисқарди. 2005 йилда аҳоли 292,1 минг кишига ёки 2004 йилдагига нисбатан 1,1 % га кўпайди.

Ўзбекистонда туғилиш ёши коэффициентлари ҳам қисқармоқда. Тухъилган болаларнинг асосий қисми нисбатан ёш аёлларга тўғри келади. Бу ҳолат сўнгги йилларда янада барқарорлашди.

Республикада 1980-1995 йилларда ўлим коэффиценти 7,5 промилледан 6,4 промиллегача қисқарди. Бу жараён, асосан, гўдаклар, болалар ва Ўрта ёшдаги кишилар ўртасида ўлим даражасининг камайиши б-н боғлиқ, Аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш соҳаларининг ривожланиши 1-навбатда аҳоли ўлимининг кескин камайишига олиб келди. Арап 1886-1920 йилларда Ўзбекистонда ҳар 1000 киши ҳисобига ўлганлар сони 40 34 кишини ташкил этган бўлса, 1920 йилдан кенин бу кўрсаткич 5-6 баробарга камайган. Республика шаҳар худудларида аҳоли ўлими қишлоқ жойларга нисбатан юқоридир. Бунта сабаб экологик вазиятлаги ўзгаришлар, Шшаҳар турмуш тарзидир. Саноат ривожланган Тошкент у.да аҳоли ўлими энг юқори. Ўлганлар сони 2005 йилда 2004 йилга нисбатан 6,6% га ёки 8,6 минг кишига ошди. Гўдаклар ўлими коеффитсенти эса 2004 йилдаги 15,4 % дан 14,3% га камайди.

Аҳоли миграцияси. Ўзбекистон аҳолиси сонининг ўзгаришида миграциянинг аҳамияти катта бўлган. Ўзбекистоннинг Подшо Россияси томонидан босиб олиниши натижасида бу ерга жуда кўп оилалар кучиб келган. Уларга кўчиб келиш ва жойлашишда кенг имтиёзлар берилди, табиий иқлим шароитлари қулай бўлган жойлардан ер ажратилди.

19-асрнинг сўнгги 35 йили давомида Ўзбекистонга Россиядан жами 70-75 минг ёки йилига ўртача 2 мингдан ортиқ киши кўчиб келган. Кучиб келганларнинг аксарияти шаҳарларда, жумладан Тошкентда жойлашди. 20-аср

бошларида кучиб келувчилар салмоғи янада ошган. Мирзачўлни ўзлаштириш учун, кейинроқ темир йўллар қурилиши, саноат корхоналарининг барпо этилиши муносабати билан Россиядан оилаларнинг кўчиб келиши натижасида миграция оқими кучли бўлган. Айниқса, Тошкент zilзиласи (1966) дан сўнг ташқи миграция янада кучайган, пойтахт аҳолиси тез кўпайган.

Мамлакатда йирик саноат марказлари бўлган Чирчиқ, Олмалиқ, Ангрен, Навоий, Зарафшон, Оҳангарон, Фарғона, Бекобод шаҳарлари аҳолиси кўп жиҳатдан бу ерга кўчиб келганлар асосида ўсиб борди.

Умуман олганда, ташқи миграциянинг Ўзбекистон аҳолиси сонининг ўсишидаги ҳиссаси турли йилларда турлича бўлган. Масалан, 1895-1900 йилларда миграция қолдиғи жами аҳоли кўпайишининг 10-12% ни ташкил этган. Мазкур омилнинг роли 20-асрнинг бошларида ҳам сезиларли бўлган: ўртача бир йилда кўпайган ҳар 10 кишидан биттаси ташқи миграция ҳисобига тўғри келган.

1917-24 ва 2-жаҳон уруши йилларида миграция қолдиғи республика учун манфий натижага эга бўлган. Қолган йилларда, айниқса, урушдан кейинги 5 йилликда четдан кўчиб келганлар сони кетганларга қараганда анча кўп бўлган. Айнан шу йилларла ташқи миграция Ўзбекистон аҳолиси сонининг ўртача йиллик кўпайишининг тахминий 1/3 қисмини ташкил этган. 1950-74 йилларда республикалараро миграция қолдиғи Ўзбекистонда 832,5 минг кишига тенг бўлди.

Ташқи миграциянинг манфийлашув аломатлари 20-асрнинг 80-йиларида юзага келди. 1989 йил республикага 83,9 минг киши кўчиб келган бўлса, 167,3 минг киши кучиб кетди. Миграциянинг манфий қолдиғи 83,4 минг кишини ташкил этди.

Мустақиллик йилларида русийзабон халқларнинг ўз юртларига қайтиб кетиши натижасида ташқи миграциянинг манфийлашув аломатлари анча сезиларли тус олди. Аҳолининг республикадан кучиб кетиши 1990 йилда ўзининг энг юқори чўққисига чиқди. Ўша йили давлат органлари томонидан расмий равишда қайд қилинган миграциянинг манфий қолдиғи-140 минг кишини ташкил қилди. Кейинги йилларда у аста-секин камайиб борди. Шунингдек, Ўрта Осиёнинг туб аҳолиси-ўзбек, тожик, қирғиз, қozoқ ва туркманларнинг миграция воситасида ўзларининг мустақил республикаларига кучиб кетишлари ҳам республикаларaro миграцион алоқаларнинг 1991-94 йиллардаги асосий хусусийатларидан бири ҳисобланади. Масалан, 1996-2003 йиллар мобайнида миграция туфайли ЎзР аҳолиси 531 минг кишига камайган.

Ўзбекистон аҳолиси фақат табиий кўпайиш ҳисобига бир йилда 370-400 минг кишига ортиши лозим, бироқ миграция қолдиғи манфий бўлганлиги сабабли бу кўрсаткич 300 минг киши атрофида бўлган.

Ташқи миграция аввало шаҳар аҳолиси динамикасига таъсир этади. Чунки мамлакатга келганларнинг ҳам кетганларнинг ҳам кўпчилиги шаҳарлар билан

боғланган. Ўтган асрнинг 50-70-йилларида Ўзбекистон шаҳарлари аҳолисининг жадал ўсиши ҳам кўп жиҳатдан шу омилга боғлиқ бўлди. Кейинги йилларда урбанизация даражасининг суствлашуви ҳам шунинг таъсирида юзага келди. Маълумотларга кўра, Шаҳар жойларда ташқи миграция қолдиғи 1996-2003 йилларда тахминан 40-50 минг киши, қишлоқларда эса 20-30 минг кишини ташкил этди. 2005 йилда миграция қолдиғи манфий 107,0 минг кишини ташкил этди.

Миграция қолдиғи Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий, Сирдарё ва Жиззах вилоятларида ҳамда Тошкент шаҳрида нисбатан юқори кўрсаткичта эга.

Айни вақтда, Андижон, Наманган, Хоразм вилоятларида миграция айланмаси манфий бўлса-да, у аҳоли сонининг умумий ўсиш кўрсаткичларига кули таъсир этмаган. Миграцияда қатнашганларнинг жами ҳажмида Россия ҳиссасига 50,9%. Украинага 12,9%, Қозоғистонга, 10,9%, Ўрта Осиёнинг бошқа мамлакатларига 13,2% тўғри келади.

Ўзбекистонда ички миграция ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Ўтган асрнинг 60-70-йилларида Мирзачўлнинг ўзлаштирилиши муносабати билан бу ерга Фарғона водийси ҳамда Самарқанд ва Жиззах вилоятларининг айрим туманларидан маълум қисм аҳоли кўчиб келган. Шунингдек, Қарши, Сурхон-Шеробод даштларининг ўзлаштирилиши билан жам аҳолининг ички миграцияси боғлиқ бўлди. Сирдарё, Жиззах, Қашқадарё ва Сурхондарё

вилоятлари ва Фарғона водийсидаги янги ташкил этилган қишлоқ туманлари аҳолиси, асосан, миграция натижасида шаклланган.

Кейинги йилларда Ўзбекистонда ички миграция ҳаракатларининг пасайиши кузатилмоқда. Бунинг асосий сабабларидан бири, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитларидаги мураккаб ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар жараёнидир. Аҳолининг иш билан таъминланганлик даражасига мамлакатдаги ички миграция оқими ари ҳам бевосита таъсир кўрсатади. 1980-2003 йилларда республика ички миграция ҳажми 461,8 минг кишидан 250 минггача, вилоятар ичидаги миграция ҳам бу даврда 253,6 минг кишидан 138,0 мингга, яъни 118,6 минг кишига, вилоятлараро миграция ҳажми 208,2 минг кишидан 15,0 мингга, яъни 93,2 минг кишига камайди.

Оролбуйида экологик вазиятнинг салбийлашуви сабабли 1990-йилларда Қорақалпоғистон Республикасининг бавзи туманлариан Тошкент ва Сирдарё вилоятларига аҳолининг кўчиб келиши кузатилди.

Урбанизация. Ўзбекистон жаҳоннинг илк урбанизация ўчоқларидан бири. Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент, Термиз, Қарши ва Шаҳрисабз шаҳарлари 2000-2700 йиллик тарихга эга. Мамлакатнинг турли ҳудудларида топилган шаҳарлар қолдиқлари (Афросиёб, Ахси, Поп, Насаф, Кеш, Пойкент ва б.) ҳам бу ерда урбанизациянинг қадимдан ривожланиб келганлигидан далолат беради.

Ўзбекистонда 120 та шаҳар ва 117 та шаҳарча мавжуд бўлиб, уларда 9442 минг киши ёки мамлакат жами аҳолисининг 36,3% яшайди.

Шаҳар аҳолиси 1865-1917 йилларда паст суръатлар билан кўпайди. 20-асрнинг бошларида шаҳар аҳолиси сиёсий вазиятнинг барқарорлашуви натижасида нотекис ўсди. Бунга, албатта, 1924 йилда амалга оширилган Ўрта Осиёнинг миллий-маъмурий қайта бўлиниши ҳам ўз таъсирини кўрсатди. 1926-40 йилларла шаҳар тармоғи ва шаҳар аҳолисининг сонида катта ўзгаришлар бўлди. Индустрлаштириш шиори остида ўтказилган тадбирлар 12 шаҳар қаторига янги шаҳарчаларнинг қўшилишига. Шаҳар аҳолисининг эса тез кўпайишига сабаб бўлди.

2-жаҳон уруши йилларида Ўзбекистоннинг жами аҳолиси 1,5 млн.га камайди, бунда шаҳар аҳолисининг салмоғи анча кам. Бунинг сабаби фронта қурол-аслаҳа ва бошқа маҳсулотлар еткази берувчи шаҳарларнинг имтиёзлар билан таъминланиши, иккинчи сабаби фронт олдидаги корхоналарнинг аксари қисми ишчилар билан бирга шарққа, жумладан, Ўзбекистон шаҳарларига кўчирилишидир. Уруш натижасида 1 млн. туб аҳолисини йуқотган республика 1 млн дан ортиқ европаликларга эра бўлди, бу ҳолат эса сиёсий ва демографик вазиятга ўз таъсирини кўрсатди. Урушдан кейинги "демографик компенсация" даврида шаҳар аҳолиси тез суръатлар билан кўпайди.

Шаҳар аҳолиси, айникса, 1973-86 йилларла тез купайган. Бунга 1972 йилда Ўзбекистонда аҳоли яшайдиган жойларга шаҳар мақомини бериш учун зарур бўлган демографик меъернинг ўзгариши, яъни аҳоли сонининг 10 мингдан 7 минг кишига туширилиши сабаб бўлди. Натижада бир йилда ўнга яқин қишлоқлар шаҳар тоифасига ўтказилди. Масалан, 1970 йилда республикада 42 та шаҳар бўлган бўлса, улар қаториқа 1973 йилда 13 та, 1974 йилда 9 та, 1975 йилда 5 та, 1976 йилда 6 та, 1977 йилда 5 та "янги шаҳар" қўшилди.

Бироқ шаҳарлар сонининг бундай тез суръатларда кўпайиши ҳақиқий урбанизатсия эмас, кўпроқ "сохта" урбанизатсияга олиб келди. Шаҳарлар сонининг кўпайиши 20-асрнинг 90-йилларида кескин қисқарди ва энг сўнгги йилларда янги шаҳарлар дейарли ташкил топмади. Ҳозирги Тошкент вилоятида 34 та, Қорақалпоғистонда 29 та, Самарқанд вилоятида 23 та шаҳар ва шаҳаршалар мавжуд. Уларнинг энг кам сони Сирдарё вилоятида 11 та ва Хоразм вилоятида 10 та, Бухоро вилоятида 14 та ва Навоий, Сурхондарё ва Жиззах вилоятларида 15 тадан, Андижон ва Қадҳқадарёда 16 тадан, Наманган вилоятида 20 та ва Фарғонада 19 та шаҳар ва шаҳаршалар бор (2005).

Урбанизатсия фақатгина шаҳар ва шаҳаршаларнинг умумий сони билан эмас, балки кўпроқ шаҳарлар агломератсиясининг ривожланганлиги билан белгиланади. Ўзбекистонда 2005 йил маълумотига кўра 17 та йирик шаҳар бор. Улар орасида Тошкент шаҳри кескин ажралиб туради. Аҳолисининг сони 2128

мингдан ортиқ бўлган пойтахт шаҳарнинг республикадаги урбанизатсия жараёнига бўлган таъсири бениҳоя катта. Шу тарзда Ўзбекистонда урбанизатсия жараёни Тошкент шаҳри, катта ва ўрта шаҳарларга боғлиқ ҳолда амалга ошмоқда. Йирик шаҳарлар негизида шаҳарларнинг мураккаб ҳудудий тизими - шаҳар агломератсийалари вужудга келган бўлиб, улар урбанизатсия ривожланишининг муҳим кўрсаткиши сифатида хизмат қилади. Масалан, Тошкент агломератсийаси 30 га йқин шаҳар ва шаҳаршаларни бирлаштиради. Шунингдек, Фарғона-Марғилон, Самарқанд, Наманган, Бухоро, Андижон ва бошқа агломератдийалар ҳам ривожланиб бормоқда.

Урбанизатсия даражасининг қисқариб боришига қишлоқ аҳолисининг шаҳарликларга нисбатан тезроқ қўпайиши, шаҳарларда (айниқса, саноат марказларида) ташқи миграциянинг кучайиши, янги шаҳарларнинг вужудга келмаслиги ҳам сабаб бўлди. Аммо қишлоқ жойлардаги ижтимоий-иқтисодий илоҳотлар, инфратузилма ва саноат қорхоналари, дам олиш масқанларининг ташкил этилиши, қишлоқ хўжалигига тегишли бўлмаган иқтисодий тармоқларда тадбиркорликнинг ривожланиб бориши урбанизатсийанинг ҳақиқий ҳолатини ифодалаб беради. Мазкур ўзгаришлар ҳамда шаҳарлар ривожланиши асосида Ўзбекистонда йқин йилларда урбанизатсия умумий кўрсаткишининг қисқариб бориши тўхтаб, ўса бошлайди.

Миллий таркиби. Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муҳити, хусусан, салкам 150 йил мустамлака бўлиб келгани унинг демографик ривожига, жумладан, аҳолининг миллий таркибига жуда катта таъсир кўрсатди. Аҳоли ҳақида, яъни аҳолининг умумий сони, ҳудудлар бўйиша тақсимланши, ёши, жинси, ижтимоий ва миллий таркиби, табиий ўсиши, мигратсийаси ва бошқалар ҳақида аҳоли рўйхати ўтказиш орқали тўлиқ маълумот олинади. Ўзбекистонда аҳоли рўйхати кейинги 100 йил ишида бир неча марта (1897, 1920, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 ва 1989 йилларда) ўтказилган.

Ўзбекистон дунёдаги кўп миллатли республикалардан бири. Ўтган йиллар маълумотлари қиёслаб кўрилганда, 1939 йилги аҳоли рўйхатида Ўзбекистонда 97, 1959 йилги рўйхатда 113, 1979 йилги рўйхатда 120 дан ортиқ миллат ва элат йашаган. 1989 йилги аҳоли рўйхатидан эса, Ўзбекистонда 125 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари истиқомат қилиб, уларнинг умумий сони 19 млн. 810 минг киши эканлиги маълум бўлди.

Ўзбекистоннинг туб аҳолиси ўзбеклар. Сўнгги йилларда аҳолининг миллий таркибида ўзбекларнинг ҳиссаси ошди ва ҳозирги республика аҳолисининг 80,0% ни ташкил этмоқда. Республикада қорақалпоқлар иккинчи туб миллат ҳисобланади. Уларнинг умумий сони 549,2 минг кишига ёки мамлакат аҳолисининг 2,2%га тенг. Ўзбекистон Республикасида Ўрта Осиё маҳаллий халқларидан тожиклар (1237,41 минг ёки 4,9%), қozoқлар (977,8 минг - 3,6%),

киргизлар (227,4 минг - 0,9%), туркманлар (152,3 минг - 0,6%) ҳам истиқомат этади. Ўзбекистонда йашаб келаётган татарлар сони ҳам аншагина (275,4 минг киши - 1,0%).

Ўзбекистон Республикасида рус, украин, белоруслар билан бир қаторда полйак, шех, болгар ва бошқалар ҳам йашайди. 1989 йил аҳоли рўйхатига кўра сони жиҳатидан 2-ўринда руслар турар эди, ҳозир эса 3-ўринда бўлиб, 1050 минг кишиданзиёд ёки умумий аҳолига нисбатан 3,8% ни ташкил этади. Ўзбекистонда йашовши русларнинг сони жиҳатидан ўсиш динамикасига назар ташласак, энг тез суръат билан кўпайиши 1959-70 йилларга тўғри келади. Бунинг сабаби 1966 йил Тошкент зилзиласидан сўнг шаҳарнинг қайта қурилиши ҳамда республикада йанги саноат марказлари ташкил топиб, рус ва европа халқларининг кўплаб жалб қилинганлигидир. Бироқ кейинги йилларда русларнинг ўсиш суръати бир қатор камайди.

Ўзбекистонда ҳинд-европа оиласига мансуб бўлган тожиклардан ташқари форс, пуштун, балужлар ва бошқа халқлар ҳам бор. Мамлакатда корейс, арман, йаҳудийлар ҳам йашайди.

Мамлакатда миллатларнинг географик жойлашиши ҳам бир текис эмас. Бунинг биринчи сабаби миллатларнинг тарихий ривожланиши бўлса, иккинчидан республикада халқ хўжалик тармоқларининг ривожланиш хусусиятларидир. Қишлоқ жойларда туб миллат вакилларининг сони кўпайиб,

бошқа миллат вакилларининг нуфузи камаймоқда. Қорақалпоқлар тўла-тўқис ўз республикаси доирасида яшайдиган миллат ҳисобланаси (94,5%). Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёти даврида аҳоли миллий таркибида катта ўзгариш содир бўлди. Ҳозирда Ўзбекистонда ўзбеклар салмоғи 1989 йилга нисбатан 8,6% га ошди (10-жадвалга қ).

10-жадвал

Ўзбекистон аҳолисининг миллий таркиби (фоизда)

Миллатлар	1989 й.			2005 й.		
	Жами аҳоли	Қишлоқ аҳолиси	Шаҳар аҳолиси	Жами аҳоли	Қишлоқ аҳолиси	Шаҳар аҳолиси
Ўзбеклар	71,4	83,5	53,7	80,0	86,4	68,8
Қорақалпоқлар	2,1	1,6	2,7	2,2	1,5	3,4
Тожиқлар	4,7	5,4	3,7	4,9	5,1	4,6
Руслар	8,3	0,7	19,5	3,8	0,3	9,8
Қозоқлар	4,1	4,1	4,0	3,6	3,4	4,0
Татарлар	3,4	0,8	7,0	1,0	0,1	2,5
Қирғизлар	0,9	1,3	0,3	0,9	1,2	0,3
Корейслар	0,9	0,3	1,8	0,6	0,2	1,4
Украинлар	0,8	0,1	1,7	0,3	0,1	0,8
Бошқа миллатлар	3,4	2,2	5,3	2,7	1,6	4,3

Ижтимоий таркиби. Ўзбекистонда аҳолининг ижтимоий таркиби турли даврларда турлича бўлган. Республикада ишчи ва хизматчиларнинг сони ва улуши 20-асрнинг 90-йилларигача бўлган даврда ўсиб борган. Мазкур даврда ишчи ва хизматчиларнинг улуши 32,2% дан 79,7% гача купайган. Мустақилликка эришилгач, кўп укладли иқтисодиёт ва бозор муносабатларининг шаклланиши таъсирида аҳолининг ижтимоий таркибида катта ўзгаришлар бўлди (11-жадвалга қ). Хусусий меҳнат фаолиятида банд аҳолининг тез суръатлар билан ўсиши республика аҳолисининг ижтимоий таркибига катта таъсир кўрсатмоқда.

11-жадвал

**Иш билан банд аҳолининг иқтисодиёт секторлари бўйича
тақсимланиши, %**

Йиллар	Барча иш билан бандлар	Давлат секторида	Нодавлат секторда
1991	100,0	61,1	38,9
1993	100,0	51,3	48,7
1995	100,0	33,9	66,1
1997	100,0	28,7	71,3
1999	100,0	24,2	75,8
2003	100,0	22,8	77,2
2005	100,0	22,9	77,1

Кейинги йилларда руйхатга олинган ишсизлар сони ҳам қисқариб бормоқда. 2002 йилда уларнинг сони 40,3 минг кишини ташкил этган бўлса, 2005 йилда 27,7 минг кишига тушди, 2005 йилда меҳнат органларига ишга жойлаштиришда ёрдам беришни сўраб 410,3 минг фуқаро мурожаат қилди. Бу 2004 йилдагига нисбатан 14,7 минг кишига ёки 3,4% га камдир. 2005 йилда меҳнат ресуслари сони 10196,3 мингни ташкил этиб, 2004 йилга нисбатан 2,9% га кўпайди. Нодавлат секторида банд бўлганлар улуши 2004 йилдаги 76,9% дан 77,1% га етди.

Аҳолининг маълумотлилик даражасининг ортиб бораётганини республикада олий ва ўрта махсус ўқув юртлири ва уларда таҳсил олаётган талабалар сонининг ортиб бориши билан таққосласа бўлади. Ўзбекистонда 2002/2005 йилларда ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқув муассасалари сони 973 тагача кўпайди. Уларда таҳсил олаётган ўқувчилар сони 750,3 мингга етди. 2000/2001 ўқув йилида республикада 61 олий ўқув юрти бўлиб, уларда 183,6 минг талаба таҳсил олди. Мазкур кўрсаткич 2005/2006 ўқув йилида мувофиқ равишда 60 ва 264,9 мингни ташкил этди.

Аҳолининг жинс ва ёш таркиби. Демографик вазиятнинг шаклланишида аҳолининг жинсий таркиби асосий омил ҳисобланади. Аҳоли таркибида эркеклар ва аёллар салмоғининг тенглиги, яъни мутаносиблиги уларнинг никоҳга кириш ва оилаларнинг ташкил топишига қулай вазийат йаратади бироқ,

хар доим ҳам жамиятда эркаклар ва аёллар салмоғи тенг бўлавермайди. Статистик маълумотларнинг кўрсатишича, Ўзбекистонда 19-асрнинг 2-ярми ҳамда 20-аср бошларида аҳоли таркибида эркаклар салмоғи анша юқори бўлган.

12-жалвалдаги маълумотлар Ўзбекистонда сўнгги 30-35 йил, ичида аҳолининг жинсий таркиби яхшиланиб борганлигидан далолат беради. Тошкент шаҳар аҳолиси миқдорида аёллар салмоғи республиканинг ўртача кўрсаткичидан юқорироқ бўлиб, 51,0 %ни ташкил этади (2004). Бунинг асосий сабаби шаҳар аҳолисининг миллий таркибига боғлиқ: Тошкент шаҳар аҳолисининг 40-45% ни бошқа миллат вакиллари ташкил этади, уларда аёллар миқдори эркакларга нисбатан бир кадар юқори. Бундан ташқари шаҳар жойларда эркаклар ўлими қишлоқ жойларга нисбатан анча юқори.

Масалан, 1989 йилда Ўзбекистонда 50-54 ёшдаги ҳар 1000 та эркак орасида қишлоқда 10 таси ўлган бўлса, шаҳарда ўлим 13 тага етган. Бу кўрсаткич 70-74 ёш гуруҳларида 49-62 ни ташкил этади.

Аҳолининг кўпайишида ёшлар, айниқса, 15-19, 20-24, 25-29 ёшли руруҳларнинг жинсий таркиби алоҳида аҳамиятга эга. Чунки аҳоли, асосан, мана шу ёшларда никоҳга кириб, оила қуради.

Маълумотларнинг кўрсатишича, дунёдаги жуда кўп савлатларда 15-30 ёшлардаги аёлларга нисбатан эркакларнинг сони биров юқорилиги кузатилади,

бирок Европа, Австралия, Американинг баъзи давлатларида эса 5-9 ёшли гуруҳлардан бошлаб эркаклар салмоғи камайиб кетган. Бунинг сабаби, бу давлатларда ўғил болалар ўлимининг юқорилигидир. Ўзбекистонда асосий никоҳга кириш ёшларида эркаклар ва аёллар нисбати деярли тенгдир. Бу тенглик аёлларнинг туғиш ёшидаги гуруҳларида ҳам давом этади (12-жадвалга қ).

12-жадвал

Ўзбекистонда ҳар 1000 эркакка тўғри келган аёллар сонининг ўзгариб бориши

Йиллар	Ҳар 1000 эркакка нисбатан аёллар	Йиллар	Ҳар 1000 эркакка нисбатан аёллар
1865	856	1989	1026
1885	862	1990	1023
1897	930	1991	1023
1905	859	1992	1021
1917	851	1993	1020
1940	934	1994	1018
1959	1083	1995	1017
1970	1054	2000	1008
1979	1036	2004	1003

Ўзбекистонда аҳолининг ёш таркиби унинг демографик хусусиятларига ва турмуш даражасига боғлиқ, Ўзбекистон дунёда туғилиш даражаси нисбатан юқори бўлган давлатлардан. Бироқ улкадаги туғилишнинг юқори даражаси ҳамма вақт ҳам аҳолининг мунтазам кўпайиб боришини таъминлай олмаган. 20-асрнинг 1-ярмида Ўзбекистонда болалар ўлими юқори бўлган ва туғилган болаларнинг 50-60% болалик ва ўсмирлик давридаёқ nobуд бўлишган. Бу ҳол аҳолининг ёш таркибида ҳам ифодаланади. Масалан, 1926 ва 1939 йилларда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотларига кўра, Ўзбекистон аҳолисининг умумий сонига 0-9 ёшгаги болалар салмоғи 23-24% ни, 1959-89 йилларгаги аҳоли рўйхати маълумотларида бу кўрсаткич 28-32% ни ташкил этган.

Аҳоли таркибида болалар салмоғининг ошиб бориши 1-навбатда болалар ўлимининг кескин камайиши билан боғлиқ. Болалар салмоғининг ошиб боришига бевосита таъсир этувши омиллардан яна бири Ўзбекистонда туғилаётган болалар сонининг кўпайиб боришидир. Туғилиш суръати 20-асрнинг 2-ярмида жуда юқори бўлган. Агап Ўзбекистонда 1950 йил туғилишнинг умумий коэффициенти 30,8% ни ташкил этган бўлса, 1960 йилда 39,8% га тенг бўлган. Бу даврда туғилган болалар 1975-1980 йилларда камолот ёшига етганлар ва натижада аҳоли таркибида 15-19, 20-24 ёшли гуруҳларнинг салмоғи кўтарилган. Бу ҳол эса, ўз навбатида, Ўзбекистонда янги oilалар таркиб топишига ва oilалар миқдорининг кўпайишига олиб келган.

БМТ маълумотларига кўра Ўзбекистон аҳолисининг ёш таркиби дунё аҳолиси ёш таркибига таққосланса, болалар салмоғининг анча юқорилиги кузатилади.

Ўзбекистон қариш шкаласи бўйича жаҳондаги аҳолисининг "ёш" даслатлар каторига киради.

Ўзбекистонда меҳнат ёши эркаклар учун 16-59 ёш, аёллар учун 16-54 ёш қилиб белгиланган. Меҳнат ёшидан юқори, яъни 55 ва ундан катта аёллар, 60 ва ундан катта эркаклар сони 1991-2004 йилларда 18,7% га ошди.

Ўзбекистонда бугунги демографик вазият, айникса, туғилиш жараёнининг камайиб бориши (1991 йилда туғилишнинг умумий коэффиценти 34,50/00 ни ташкил этган бўлса, 2004 йилда бу кўрсаткич 20,50/00га тенг бўлди ёки 140/00 га камайди) яқин келажакда жами аҳоли салмоғида қариялар улушининг ортиб боришидан далолат беради. Бу ҳол эса, Ўзбекистонда қарияларнинг ижтимоий-демографик гуруҳ сифатидаги мавқеи ошиб боришини кўрсатади. Меҳнат ресурслари ва аҳоли бандлиги. Меҳнат ресурсларининг сифат тараққиёти жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасига, давлатнинг аҳоли бандлиги бўйича олиб бораётган сиесатига боғлиқ, Ўзбекистонда 16-54 ёшдаги аёллар ва 16-59 ёшдаги эркаклар меҳнат ресурсларига киритилади.

Меҳнат ёшидаги аҳоли меҳнат ресурслари нуқтаи назаридан ўрганилганда 2 гуруҳга ажратилади:

- 40 ёшгаша бўлган;
- 40 ёшдан кейинги меҳнат ёши.

Ўзбекистонда меҳнат ёшидаги аҳоли салмоғи катта ҳамда меҳнат ресурслари тез кўпайиб бормоқда.

Республика қудратли меҳнат салоҳиятига эга: меҳнат захиралари жами аҳолининг 55,4% ни (14427,6 минг киши) меҳнат ресурслари ташкил этади ва ҳар йили 300-350 минг кишига кўпаймоқда.

13-жадвал

Аҳолининг ёш гуруҳлари бўйича бандлиги

	1999	2000	2003
Жами:	100,0	100,0	100,0
Шу жумладан, ёш бўйича			
16 ёшгача	0,3	0,1	—
16-24	15,1	14,9	13,8
25-29	21,9	21,4	20,2
30-39	29,9	30,1	31,1

40-49	22,9	23,3	24,3
50-59	6,5	6,9	6,9
55 ёшдан катталар	3,4	3,3	3,7
Ўртача ёш	34,7	35,0	35,4

Иқтисодий фаол аҳоли сони 10,2 млн. киши (82%)га тенг.

Ўзбекистон мустақилликка эришгунга қадар режа, молия, меҳнат, иш ҳақи бошқармалари ва бўлимларининг бошлиқлари ўртасиса ўзбекларнинг улуши 29,8% га тенг бўлган.

1992 йилдан бошлаб нархлар ва ташқи савдо либераллаштирилди, қўшма корхона ва маиший хизмат корхоналарининг маълум қисми хусусийлаштирилди.

Молия ва бюджет соҳаларида ислохотлар ўтказилади. Хусусий мулк ва хорижий инвестициялар бўйича қонунлар қабул қилинди. Аҳолининг тез суръатлар билан кўпайиши ва унинг таркиби бандликни барқарор равишда ўсишини таъминлашни тақозо этади.

Қишлоқ жойларда аҳолининг зиш жойлашганлиги, қишлоқ хўжалигида ортиқча ишши куши мавжудлиги ҳамда ҳайдаладиган ерга тўғри келувшилар сонининг катталигини ҳисобга олганда Ўзбекистонда меҳнат ресурсларига мухтожлик бўлиши кутилмайди. Баъзи иқтисодий, демографик ва географик хусусиятларни эътиборга олган ҳолда аҳоли бандлиги тизимини ўзгартириш

лозим бўлади. Шу мақсада 1992 йил январда қабул қилинган ЎзРнинг "Аҳолини иш билан таъминлаш тоғрисида"ги қонуни асосида аҳолини иш билан таъминлаш давлат хизмати ташкил этилган. Мазкур вазифани амалга оширишда самарали фаолият кўрсатувчи меҳнат бозорлари-меҳнат биржалари муҳим ўрин эгаллайди. Ўзбекистонда меҳнат биржалари ишсизларни рўйхатга олади, уларни касбга йўллайди, ишсизлик бўйича нафақалар тўлайди. Ҳар йили ўртача 300 мингга яқин аҳоли меҳнат биржалари орқали ишга жойлаштирилади.

Саноатни, айникса, унинг меҳнатни кўп талаб қилиб, хом ашё, сув ва электр энергияни кам истеъмол қилувчи «экспортбоп» маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи тармоқларини, маиший хизмат соҳаларини қишлоқ жойларда кенг кўламда ва тез фурсатлар ичида ривожлантириш ҳамда шунга ўхшаш бошқа тадбирларнинг амалга оширилиши республикада аҳоли бандлигига хос муаммоларни тез вақт ичида ижобий ҳал этишга имкон беради.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши ва бозор иқтисодиёти муносабатларига аста-секин ўта бошлаши янги мулкчилик шаклига асосланган ишлаб чиқаришнинг ривожланиши учун қулай шароит яратиб берди. Мамлакат иқтисодиёти тузилмаси қанчалик "ривожланганлигини" иш билан бандларнинг иқтисодиёт соҳалари бўйича, хусусан, моддий ишлаб чиқариш соҳаси ўртасида тақсимланишидан билиш мумкин. Бу нисбатнинг ўзгаришига ишлаб чиқариш соҳасининг ривожланиш суръатлари таъсир кўрсатади. Қисқа давр ишида

(1995-2005) Ўзбекистонда аҳолининг иқтисодиёт тармоқларида қайта тақсимланишида ўзгаришлар юз берди. Саноатнинг бош тармоқларида ва қишлоқ хўжалигида аҳоли бандлиги сон жиҳатдан ҳам, фоиз жиҳатдан ҳам камайди. Моддий ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлганлар улушининг қисқариши Ўзбекистон учун янги тенденция бўлиб, ижобий ҳодисадир. Жаҳоннинг юксак даражала ривожланган мамлакатларида моддий ишлаб чиқаришга қараганда номоддий ишлаб чиқаришда банд бўлганлар устунлик қилади. Сўнгги йилларда республикада хусусий меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи кишиларнинг сони қишлоқ хўжалиги, савдо, хизмат кўрсатувчи тармоқларда айниқса тез суръатларда ўсди: 2004 йилда Ўзбекистонда 23 млн. киши (ёки банд бўлганларнинг 22,9%) давлат секторида, 7,9 млн. киши (ёки 77,1%) эса иқтисодиётнинг нодавлат секторида банд бўлди.

Иқтисодиётнинг барша тармоқларида 10,2 млн. киши (2005) банд бўлиб, шундан саноатда 1347,5 минг киши, қишлоқ ва ўрмон хўжалигида 2969,5 минг киши, қурилишда 848,5 минг киши, транспорт ва алоқада 488,1 минг киши, савдо, умумий овқатланиш ва моддий техник таъминотда 903,9 минг киши, уй-жой коммунал хўжалигида ва аҳолига маиший хизмат кўрсатишнинг номоддий турларида 316,4 минг киши, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт, ижтимоий таъминотда 735,5 минг киши, таълим-фан, маданият ва санъат соҳаларида 1385,1 минг киши, молия, кредит ва суғурталаш тармоқларида 54,2

минг киши, маъмурий бошқарув органларида 205,7 минг киши, қолган соҳаларда 941,9 минг киши банд.

Ўзбекистон ҳудуди кишилиқ жамиятининг қадимий бешикларидан бири бўлиб, бу ерда бир неча бор марказлашган қудратли давлатлар барпо бўлди. Ўтмишда иқтисодий-ижтимоий ҳаёт мислсиз ривожланиб борди, фан, маданият оламшумул юксакликларга кўтарилди. Бу ўлка қадимдан юқори даражада тараққий этиб келган деҳқончилик ва шаҳар маданиятининг бешиги бўлиб ҳисобланади. Фарғона, Зарафшон, Сурхон-Шеробод водийлари ва Қашқадарё хавзаси ҳамда Қуйи Амударё узоқ ўтмишдан бери аҳоли яшаб келган ўлкалар қаторига киради. Аҳоли суғориш ишларини кенг йўлга қўйиб пахтачилик, ипакчилик, боғдорчилик, узумчилик, полизчилик ҳамда халқ ҳунармандчилиги билан шуғулланган. Бу қадимий юрт халқи бир неча бор бениҳоя оғир босқинчилик зарбаларига дучор қилинди. Эрамиздан аввалги III-II асрлардаги Искандар Зулқарнайн, VI асрдаги турк сўлжуклари, VIII-IX асрлардаги араб халифалиги, XII-XIII асрлардаги мўғул босқинчиларининг ҳужуми шулар жумласига киради. Бу даврларда унинг ҳудудида ҳаёт деярли сўндирилди ва у чексиз култепаларга айлантирилди. Кейинчалик XIV-XV асрлардаги марказлашган Амир Темур давлатини қарор топиши, сўнгра бу ҳудудни Қўқон ва Хива хонликлари ҳамда Бухоро амирлигига бўлиниб кетиши ва бу хонликлар ўртасидаги ўзаро ҳудудий курашлар халқни иқтисодий ва маънавий

кашшоқланишига олиб келди. Бу ҳолатдан фойдаланган чор Россияси ўзининг мустамлакачилик ҳаракатини (1865 й.) бошлайди. Россия мустамлакачилиги даврида ўлканинг сиёсий-ижтимоий ҳаёти яна оғирлашди. Бир томондан метрополияга тўлиқ тобе бўлган Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги, иккинчи томондан, уларнинг катта майдонларини ўз ичига олган Туркистон генерал губернаторлиги ҳамда бир қанча вилоятлар қадимий Туркистоннинг яхлитлигига катта путур етказди. Бу парокандалик Октябрь тўнтаришидан кейин янги босқич касб этди. Ниҳоят, 1917 йилнинг ноябрь ойида Ўлка Советларининг ИИИ съезди бўлиб, унда ҳокимият ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари советлари қўлига ўтганлиги эълон қилинди ва Туркистон ўлкаси Халқ комиссиялари кенгаши тузилди.

1918 йил апрелида Ўлка Советларининг қурултойида Туркистон мухтор Совет Социалистик Республикаси тузилиб, РСФСР таркибига киритилди. 1920 йилда Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ҳокимияти зўрлик билан ағдариб ташланиб, улар ўрнида Бухоро ва Хоразм Халқ Совет Республикаси тузилганлиги эълон қилинди.

Шундай қилиб, асрлар Туркистон Ўрта Осиёда жойлашган барча туб ерли (аҳоли) халқлар алоҳида бўлиниб яшашга одатланмаган бўлсаларда, марказнинг хоҳишига кўра яна айнан мустамлакачилик тизимига хос бошқарув усули ихтиёр этилди, яъни миллий давлат чегараларини ўтказишга киришилди ва шу

мақсадни амалга ошириш учун алоҳида комиссия тузилди. Пировардида 1924 йил 27 октябрда Ўзбекистон ССР тузилди.

Туркистонда яшаб келган бошқа миллат ва элатлар ҳам турли босқичдаги миллий-ҳудудий бирликларга эга бўлдилар. Жумладан, 1924 йилда Мухтор Совет Социалистик Республикаси даражасида Ўзбекистон таркибида бўлган Тожикистон 1929 йилдан бошлаб мустақил иттифоқдош республикага айлантирилди.

Ҳозирги Ўзбекистон Республикаси таркибидаги Қорақалпоғистон Республикаси 1925 йилда РСФСР таркибида мухтор вилоят сифатида ташкил этилди. 1932 йилдан бошлаб эса МССР га айлантирилди. 1936 йилдан бошлаб Ўзбекистонга қўшиб берилди. Ҳозирги даврда у Ўзбекистон таркибидаги мустақил республикадир. Ҳозир Ўзбекистон Республикиси Конституциясининг 68-моддасига биноан «Ўзбекистон Республикиси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасидан» иборат. Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий жиҳатидан Қорақалпоғистон Республикаси, 12 вилоят – Андижон, Бухоро, Навоий, Наманган, Самарканд, Сирдарё, Сурхондарё, Тошкент, Фарғона, Хоразм, Қашқадарё вилоятлари ва Тошкент шаҳри ҳамда 158 қишлоқ туманлари, 122 шаҳарлар ва 965 шаҳарчалардан иборат.

Нихоят ўзбек халқи ўзининг асрий орзусига эришди. 1991 йил 31 августда республика Олий Кенгашининг сессияси Ўзбекистон Республикасининг тўла мустақиллигини тантанали равишда эълон қилди. Ҳар йилнинг 1 сентябрини мустақиллик куни деб нишонлаш қабул қилинди. Ўзининг мустақиллиги 1991 йил 29 декабрда ўтказилган президент сайлови республика мустақиллиги ҳақидаги умумхалқ референдумида яна бир марта тасдиқланди. Шу даврдан бошлаб Ўзбекистон сиёсий, иқтисодий-ижтимоий ҳаётини ўз манфаатларини мустақил ташкил этишга киришди.

Ўзбекистон Республикаси 1991 йил 18 ноябрида ўз байроғи, 1992 йил 2 июлда герби, 1992 йил 10 декабрида мадҳиясига эга бўлди. 1992 йил 8 декабрида эса Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинди.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикасининг мустақиллигини жаҳондаги 180 дан ортиқ давлатлар тан олди. 130 га яқин мамлакатлар билан расмий дипломатик муносабатлар ўрнатилди. Тошкентда 56 дан ортиқ дунё мамлакатларининг элчихоналари очилди. Бинобарин, Ўзбекистон дунёда энг обрўли ва нуфузли халқаро ташкилотларнинг тенг ҳуқуқли аъзосидир. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси 1992 йил 2 мартда БМТ га аъзо бўлди. Шунингдек, Ўзбекистон БМТнинг ихтисослашган муассасалари – ЮНЕСКО, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Халқаро меҳнат ташкилоти, ЮНКТАД,

ЮНИСЕФ ҳамда минтақавий ташкилотлар — Европа Иттифоқи, ЕХХТ, ЭКО, ОИК, МДХ, Қўшилмаслик ҳаракати ва бошқалар билан ҳамкорлик қилмоқда.

Шуни таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятида салмоқли салоҳиятга эга. Жумладан, республика жаҳонда олтин заҳираси бўйича бешинчи, уни қазиб чиқариш ҳажми бўйича еттинчи, пахта ялпи ҳосили бўйича бешинчи, уни экспорт ҳажми жиҳатидан АҚШдан кейин иккинчи, пилла ялпи ҳосили бўйича Хитой ва Япониядан кейин учинчи ўринларни эгаллайди.

Ўзбекистон азалдан ўзининг меҳнаткаш ва меҳмондўст халқи ҳамда бой маънавияти билан дунёга машҳур. Бу замин дунё давлатчилигининг марказларидан бири ва унда кўплаб аллома донишмандлар, мутафаккирлар, шоирлар, давлат ва дин арбоблари етишиб чиққан бўлиб, уларнинг бой мероси жаҳон жамоатчилигининг маънавий хазинасига айланган. Дарҳақиқат, ўзбек халқи Ал-Хоразмий, Абу Али ибн Сино, Имом ал-Бухорий, Ахмад ал-Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Нақшбандий, Амир Темур, Алишер Навоий, Муҳаммад Заҳириддин Бобур, Беҳбудий, Чўлпон, Фитрат каби номлари жаҳонга машҳур қомусий олимлари, шоирлари, маърифатчилари, лашкарбошилари билан фахрланади.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ўтмишда Ўзбекистон ҳудудига кимлар босқинчилик ҳужуми ва мустамлакачилик сиёсатини уюштирган?
2. Чор Россияси нечанчи йилдан ўзининг мустамлакачилик юришини бошлади?
3. Ўзбекистон ҳудудида қадимдан қандай давлатлар ташкил топган?
4. Ўзбекистон Республикаси қачон ташкил топган?
5. Ўзбекистон Республикаси қачон мустақилликка эришди?
6. Ўзбекистон Республикаси қандай халқаро ташкилотларга аъзо?
7. Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятида қандай салоҳиятга эга?

Ўзбекистоннинг табиий шароити ва табиий бойликлари

Ўзбекистон Осиё қитъасида, ҳудуди йирик дарёлари бўлмиш Амударё ва Сирдарё оралиғида жойлашган бўлиб, ғарбда Турон пасттекислигини ва шарқда тоғли ўлкаларни ўз ичига олади.

Республика табиати бой ва хилма-хил. Ўзбекистон ҳудудининг каттагина қисмини саҳролар ва чўллар эгаллайди, шарқий қисмида осмонўпар тоғлар, дарё атрофларида ажойиб водийлар бор. Жазирама кум саҳролари, музликлар, оппок

корга бурканган тоғ чўққилари, пахтазорлар билан қопланган ям-яшил водийлар мавжудлиги Ўзбекистон табиати учун хос.

Республиканинг 448,9 минг км.кв га тенг бўлган майдони ғарбдан шарққа 1425, шимолдан жанубга эса 930 километрга чўзилган. Майдони жиҳатидан Ўзбекистон Австралия, Буюк Британия, Белгия, Дания, Швейцария мамлакатлари майдонини қўшиб ҳисоблаганда ҳам улардан катталик қилади.

Мамлакатимиз шимолда Қозоғистон, шарқ ва жануби-шарқда Қирғизистон ва Тожикистон, ғарбда Туркменистон, жанубда Афғонистон билан чегарадош. Республика чегарасининг умумий узунлиги 6221 километрни ташкил этиб, ундан 2203 км. Қозоғистон, 1021 км. Туркменистон, 1161 км. Тожикистон, 1099 км. Қирғизистон, 137 км. Афғонистонга тўғри келади.

Республика худудида тепалик ва тоғликлар ўзига хос равишда уйғунлашиб кетган. Республика майдонининг қарийб учдан бир қисмини эгаллаган тоғликлари мамлакатнинг шарқий қисмига тўғри келади ва қўшни Қирғизистон ва Тожикистон тоғликлари билан туташиб кетади.

Тоғлар оралиғида анча катта чўкма-ботиқлар-Фарғона ботиғи, Тошкент-Мирзачўл текислиги, Сангзор-Нурота ботиғи, Самарқанд ботиғи, Қашқадарё ва Сурхондарё ботиқлари жойлашган. Фарғона водийси деб аталган Фарғона ботиғи тоғлар оралиғидаги йирик ботиқ бўлиб, унинг узунлиги 370 километрга

тенг. Водий уч томонидан тоғлар билан қуршалган ва фақат ғарб томонигина очик. Ўзининг ажойиб ва гўзал табиий шароити аҳолисининг меҳмондўстлиги туфайли, бу водий «Ўрта Осиё гавҳари» деган номга муносиб бўлган. Ўзбекистоннинг текисликдан иборат бўлган қисмларига Устюрт ясси тоғлигининг бир қисми, қуйи Амударё ерлари, Қизилқум қумликлари киради.

Ўзбекистон тез-тез зилзилалар бўлиб турадиган ҳудуддир. Ер қимираш кучи 8-9 баллгача бориши мумкин. Ўлкада бўлиб ўтган қаттиқ зилзилалар қаторига Фарғона (1823 й), Андижон (1889,1902 йиллар), Тошкент (1866-1868 йиллар) зилзилаларини кўрсатиш мумкин. 1966 йил 26 апрелида Тошкент шаҳрида катта куч билан ер қимираган. Бу зилзила таъсиридан пойтахтнинг кўп жойи, айниқса, унинг марказий қисми катта талофат кўрди.

Ўзбекистон серкуёш ўлка. Унинг йирик қитъа марказида, океанлар ва бошқа сув ҳавзаларидан узоқда жойлашганлиги иқлимнинг қуруқлиги ва континентал эканлигини кўрсатади. Иқлимнинг қуруқлиги бу ерда ёғин-сочиннинг кам бўлиши билан ифодаланади, ёз ойларида ҳавода намлик ва булутлар кам бўлади. Ёзда кундуз кунлари 15 соатгача чўзилиб, қишда тахминан 9 соатни ташкил этади. Республика иқлими кўшни Эрон ва Афғонистондаги сингари типик субтропик ўзгарувчан иқлимдан маълум даражада фарқ қилади, бу рельеф устки қисмининг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ. Ўзбекистонда энг совуқ ой январь ҳисобланади. Қишда совуқ 35-

38 даражага боради. Ўзбекистоннинг энг шимолий қисмида қиш қарийб 5 ойга чўзилса, водийларда бир ярим икки ой давом этади, холос. Ёзнинг энг иссиқ оyi июль. Бу пайтларда текислик ва тоғ ён бағирларида ўртача ҳарорат 25-30 даража иссиққа, жанубга эса (Термиз, Шеробод) 30-35 даражага кўтарилади. Ёзда иссиқ 42 даражадан ортиб кетади. 1944 йил июль ойида Термиз шаҳрида иссиқ 50 даражага етганлиги қайд қилинган. Иссиқ 42-47 даражага кўтариладиган кунлар Ўзбекистон учун оддий бир ҳолдир. Ўзбекистоннинг саҳроларида эса иссиқ 70-72 даражага кўтарилиши мумкин. Ўзбекистонда ёғингарчилик асосан кам бўлади, бу борада республика ҳудудлари орасида фарк жуда катта. Ўзбекистоннинг кўпчилик жойларида йиллик ёғин миқдори 200-300 миллиметрни ташкил этади. Ёғингарчилик энг кам бўладиган жойларга қуйи Амударё ва саҳро ерлар киради. Бу жойларда йил давомида бор йўғи 10 миллиметрдан кам ёмғир ёғади. Қумликларнинг шарқий ва жануби-шарқий ҳудудларида ёғингарчилик аста-секин ортиб бориб, шарқдаги тоғликларга яқинлашгач, ёғинлар миқдори кескин кўпаяди ва 900-950 миллиметрга етади. Қишлоқ хўжалиги учун сув энг зарур бўлган пайтда ёғингарчилик камайиб кетади. Июль ойидан то сентябрь ойигача ёғин деярли ёғмайди. Бу давр ичида йиллик ёғин миқдорининг бор йўғи 1-6 фоизи баҳорга, 25-40 фоизи эса қиш ойларига тўғри келади. Кузда ёғин миқдори йиллик ёғиннинг 10 фоиздан 20 фоизгача тўғри келади.

Республика ҳудудлари бўйича ер устки сувлари ниҳоятда нотекис тақсимланган. Ўзбекистон ҳудудининг қарийб учдан икки қисмини эгаллайдиган поёнсиз текисликларида сув манбалари жуда кам. Айни пайтда республика шарқида жойлашган тоғли қисмида дарёларнинг кенг шаҳобчалари мавжуд. Ер усти сувларининг бу тарзда республика ҳудудлари бўйлаб нотекис тақсимланиши мамлакат табиий шароити натижасидир. Бу эса ўз навбатида, айниқса қишлоқ хўжалиги тараққиётига салбий таъсир кўрсатади. Ўзбекистон ҳудудидаги оқар сувлар пайдо бўладиган асосий жойлар тоғли ерлардир, чунки худди шу жойларда ёғингарчилик энг кўп бўлади. Бундан ташқари, бу жойларда сув буғланиши кам. Ўрта Осиё, шу жумладан Ўзбекистонда мавжуд бўлган дарёлар учун асосий манба қор ва музликлардир.

Ўзбекистонни сув билан таъминлашда Ўрта Осиёнинг энг йирик дарёлари бўлмиш Амударё ва Сирдарё муҳим ўрин эгаллайди. Амударёнинг умумий узунлиги 1437, Сирдарёнинг узунлиги эса 2137 километрга тенг. Аммо бу икки дарё республиканинг сувга бўлган эҳтиёжини қондирмайди. Сувга бўлган мавжуд етишмаслик маълум даражада кичик дарёлар ва ер ости сувлари устига тушади.

Ўзбекистон деҳқончилиги сунъий суғоришга асосланган ҳудудлар қаторига киради. Шунга кўра дарёлар моҳияти, уларнинг роли мавжуд

деҳқончилик ерлари учунгина эмас, балки янги ерларни ўзлаштиришда ҳам катта аҳамиятга эга.

Ўзбекистон ҳудудида қатор каналлар қазиган қадимги суғориш усталарининг амалга оширган ишлари кишини лол қолдиради. Ўтмишдаги сунъий суғориш услублари кўпгина олимлар, тарихчилар, археологлар ва турли давлатлар элчиларини ҳайратга солган ва қойил қолдирган.

Бир вақтлар Амударё, Сирдарё, Зарафшон дарёларидан ва Фарғонадаги Исфара, Сўх, Қувасой сойларида қатор каналлар чиқарилган. Каналлар суғориш мақсадларигагина эмас, балки маълум даражада электр станциялар ривожига учун ҳам хизмат қилмоқда. Нарпай, жанубий Фарғона, шимолий Фарғона, катта Фарғона, эски Ангор, Аму-Бухоро, катта Наманган каналлари ва бошқа сув иншоотлари шулар жумласидандир.

Республикаимиз ҳудудида 250 тага яқин кўл мавжуд бўлиб, улар асосан кичик кўллардир. Бу кўллардан энг каттаси Орол кўлидир. У катта майдонни эгаллагани учун денгиз номи билан юритилади. Республикада мавжуд бўлган кичик кўллар ўзларининг шифобахшлиги билан машҳур. Булар жумласига Ахсикент, Тузкон, Денгизкўл ва бошқалар киради.

Сўнгги 30-35 йил ичида Орол денгизининг сатҳи қарийб 15-16 метрга пасайиб кетди, қирғоқлари эса ўнлаб километрга чекинди. Бу, энг аввало,

Оролга сув олиб келаётган Аму ва Сирдарё суви йўл-йўлакай жуда кўп сарф бўлиб кетганлиги туфайли рўй берди. Натижада рўй берган бу кўнгилсиз воқеа Орол денгизи ва унинг атрофида экологик вазият ёмонланишига олиб келди. Орол муаммоси маҳаллий муаммогина бўлиб қолмай, жаҳон муаммосига айланди. Бу муаммони бирон бир давлат якка ҳолда ҳал этишга қодир эмас. Шу муносабат билан бу муаммони ҳал қилиш ишида Европа мамлакатлари ва ЮНЕСКО фаоллик кўрсатишлари лозим.

Шуни эътиборга олиб мамлакат президенти изчиллик билан жаҳон жамоатчилиги диққатини Орол муаммосига қаратиб келмоқда.

Сўнгги ўн йилликлар ичида республикада қатор сув омборлари вужудга келган. Улар орасида Чорвоқ, Оҳангарон, Туябўғиз, Жанубий Сурхон, Чимқўрғон ва бошқа сунъий кўллар вужудга келди. Ўзбекистонда ҳаммаси бўлиб, 45 та шундай сув омборлари мавжуд. Улар сув тармоқларидаги оқимни мавсум эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда тартибга солиб туради ва ўз хусусиятига кўра ирригация йўналишидаги сув омборлари вазифасини ўтайди.

Мамлакатимиз турли хил маъданли сув манбаларига ҳам бой, улар кимёвий таркибига кўра инсон организми учун фойдали. Ўзбекистонда мавжуд бўлган ана шундай сувлар орасида таркибида олтингугурт, водород, йод, радий кабилар бўлган сувлар айниқса муҳим аҳамият касб этади ва шифобахш сувлар тарзида фойдаланилади.

Фарғона ва Сурхондарё артезиан сув ҳавзаларининг таркибида олтингугурт-водородли сувлари ўзларининг кимёвий ва шифобахшлиги таркибига кўра Кавказнинг машҳур маъданли сув ҳавзаларидан қолишмайди. Жумладан, республикада маъданли манбалардан фойдаланиш асосида қурилган ва ишга туширилган Чимён ва Чортоқ санаторияларининг довуғи Ўзбекистон доирасидан чиққан.

Ўзбекистон хилма-хил ўсимликлар дунёсига ҳам бой. Республика ўсимлиги дунёси орасида 25 минг хилдан ортиқ эфир мойлари бўлган ўсимликлар мавжуд. Унинг бу табиат инъомининг ноёб эканлиги шундан ҳам кўриниб турадики, уларнинг қарийб 30 фоизи фақат бизнинг ўлкамизда ўсади.

Табиат мамлакатимизга хилма-хил минерал хомашёлари ҳам инъом этган. Улар республика ижтимоий-иқтисодий жабҳалари ва аҳоли ҳаётини яхшилашда жуда муҳим ҳисобланади.

Ўзбекистон ер бағрида қатор фойдали қазилма конлари мавжудлиги, хомашёлардан юздан ортиқ хиллари борлиги аниқланган. Мис, кумуш, олтин, кўрғошин, рух, вольфрам, табиий газ ва бошқа айрим ер ости бойликлари захиралари бўйича мамлакатимиз жаҳонда олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Мамлакатимиз ҳудудларида туз, алюмин хомашёси, хилма-хил қоплама ва қимматбаҳо тошлар, турли хил металллар, қурилиш материаллари бўлиб, хизмат қилиши мумкин бўлган хомашёлар захираси ҳам мавжуд. Ҳозгон

мармар конининг доврўғи кўп жойларга тарқалган. Каолин, озокерит, корунд кабилар ҳам кўп жойларда учрайди.

Республикада мавжуд бўлган олтин захираси, айниқса аҳамиятга эга. Олтин қазиб чиқаришда Ўзбекистон Мустақил Давлатлар Ҳамкорлигидаги давлатлар орасида Россиядан кейин иккинчи, жон бошига тўғри келадиган олтин бўйича эса, биринчи ўринда туради. Республикада олтин чиқадиган энг муҳим ҳудуд Мурунговдир. Бу олтин кони асосида республиканинг жазирама кум саҳросида Зарафшон шаҳри вужудга келди. Тошкент, Жиззах, Наманган вилоятларида ҳам унча катта бўлмаган олтин конлари мавжуд.

Ўзбекистоннинг айрим ҳудудларида мис конлари топилган бўлиб, улардан Тошкент вилоятининг Олмалиқ ерларидаги мис конлари ишга туширилган. Бу ердаги мис бойлигидан фойдаланиш туфайли, 1951 йили Олмалиқ шаҳри вужудга келган ва у эндиликда Ўзбекистоннинг муҳим рангли металлургия марказига айланган.

Республика табиий газ, кўмир, нефтга ҳам бой ўлка. Табиий газнинг аҳамияти ёқилғи сифатидагина эмас, зарур кимёвий хомашё сифатидаги моҳияти ҳам йил сайин ортиб бормоқда. Бу борада республикамиз имкониятлари жуда катта. Қашқадарё ва Бухоро ҳудудлари Ўзбекистоннинг табиий газга бой ҳудудлари ҳисобланади. Газ конлари ва захиралари жиҳатидан

Қашқадарё Ўзбекистон ҳудудлари ичида энг бой ва тенги йўқ вилоят ҳисобланди.

Ўзбекистон иқтисодиётида кўмир муҳим аҳамиятга эга, унинг захиралари ҳам анча катта. Тошкент вилоятида Ангрен, Сурхондарё вилоятидаги Шаргун ва Бойсун кўмир конлари бу борада алоҳида кўзга ташланади. Ҳозирча кенг тарзда ривож топмаган Бойсун кўмир конининг келажаги порлоқ. Бу кон кўмирининг сифати жуда юқори.

Ўзбекистонда нефтнинг етишмаслиги республика учун катта муаммолардан бўлиб келди. Нефт ва нефт маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондириш учун уни республика доираси ташқарисидан олиб келишга мажбур бўлинар эди. Энди шуни таъкидлаб ўтиш мумкинки, нефт чиқариш борасида Ўзбекистон катта истиқболларга эга. Кейинги вақтларда Ўзбекистоннинг айрим ҳудудларида янги нефт конлари очилди. 1990 йили Ўзбекистонда 2810 минг тонна нефт чиқарилган бўлса, 2000 йилга келиб бу рақам 8 миллион тоннадан ошди. Кейинги йилларда йилига 8-10 млн тонна нефт қазик олинмоқда. Эндиликда Ўзбекистон нефт борасида ўз мустақиллигига эришди ва хилма-хил нефт маҳсулотлари ишлаб чиқариш имконига эга бўлди. Келажакда республикани нефт билан таъминлашда Бухоро вилояти билан Туркманистон чегараси яқинида топилган Кўкдумалоқ ва Наманган вилояти ҳудудида очилган Мингбулоқ нефт конларининг истиқболи катта.

Ер ости бойликлари табиат инъом қилган буюк бойликдир. Бироқ, уларни ақл-идрок билан самарали фойдаланишгина биз кўзлаган иқтисодий мустақилликка эришишда катта аҳамият касб этиши мумкин.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг географик ўрнида қандай қулайлик ва ноқулайликлар бор?
2. Ўзбекистон чегарасининг умумий узунлиги қанча ва у қўшни мамлакатлар билан қандай тақсимланган?
3. Ўзбекистон ҳудудининг сейсмик ва рельеф тузилиши қандай хусусиятларга эга?
4. Ўзбекистоннинг Афғонистон билан чегараси қандай табиий объект орқали ўтган?
5. Ўзбекистон ҳудуди қайси иқлим минтақасида жойлашган?
6. Республиканинг қайси минтақалари ёқилғи ва рудали қазилмаларга бой?
7. Дарёлар тўйиниш бўйича қандай типларга киради?

Ўзбекистоннинг маъмурий-ҳудудий тузулиши

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 68-моддасида шундай дейилган: «Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек Қорақалпоғистон республикасида иборат».

Мамлакатимиз маъмурий-ҳудудий тузилиши билан боғлиқ бўлган асосий масалалар 1998 йил 30-августда қабул қилинган Қонунда ўз аксини топган. Ушбу ҳуқуқий ҳужжатда, жумладан, «Вилоятлар, туманлар, қишлоқлар, овулларни ташкил этилиши ва тугатилиши», маъмурий-ҳудудий бирликларга номлар бериш ва уларни ўзгартириш каби ва бошқа қатор масалалар киритилган.

Қуйида Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларга қисқа таъриф берилади:

Қорақалпоғистон Республикаси. 1925 йил мухтор вилоят ва 1932 йил мухтор республика сифатида РСФСР таркибида бўлган. 1936 йилдан бошлаб мухтор республика сифатида Ўзбекистон таркибидадир. Қорақалпоғистон Республикаси (собиқ Қорақалпоғистон автоном республикаси) 1992 йил 9-январида суверен республика ҳуқуқини олди. Ушбу республика Амударёнинг қуйи қисмларида жойлашган бўлиб, Қизилқум саҳросининг шимоли-ғарбий қисми, Устюрт платосининг жануби-шарқий қисми ва Амударё дельтасини эгаллаган. Республика ҳудудига Орол денгизининг жанубий қисми киради.

Қорақалпоғистон Республикасининг майдони 166,6 минг квадрат километрга тенг, бу эса Ўзбекистон Республикаси майдонининг 33 фоизи демакдир. Аммо мамлакатимизнинг ана шундай катта майдонини эгаллаганига карамай, Қорақалпоғистон аҳолиси энг кам бўлган ҳудудлардан ҳисобланади. Бу ерда 1623,8 минг аҳоли яшайди (2010 йил январигача бўлган маълумотлар), шунга кўра бу ерда аҳолининг зичлиги жуда паст. Бу борада Қорақалпоғистон Ўзбекистоннинг барча вилоятларидан (Навоий вилоятидан ташқари) орқада. Агар Ўзбекистон Республикаси бўйича аҳолининг ўртача зичлиги ҳар бир квадрат километрга 62,0 кишини ташкил этса, Қорақалпоғистонда бу рақам бор-йўғи 10,0 кишини ташкил этади. Бу ҳол Қорақалпоғистон ҳудудининг табиий географик шароитининг анча ноқулайлиги билан боғлиқ. Республика аҳолисининг асосий қисми Амударё соҳилларида яшайди, унинг қум саҳролари эгаллаган катта қисмида аҳоли ва аҳоли манзилгоҳлари ниҳоятда кам.

Қорақалпоғистон таркибига 14 та қишлоқ туманлари киради-Амударё, Беруний, Бўзатов, Кегейли, Мўйноқ, Нукус, Тахтакўпир, Тўрткўл, Хўжайли, Чимбой, Шуманай, Эллиққалъа, Канликўл, Қораўзак, Қўнғирот ва 12 шаҳар бор (Нукус, Беруний, Бўстон, Манғит, Мўйноқ, Тахиатош, Тўрткўл, Халқобод, Чимбой, Шуманай, Хўжайли, Қўнғирот. Жадвал-1 га қаранг).

Андижон вилояти. 1941 йил 6-мартда ташкил топган. Андижон вилояти Фарғона водийсининг шарқий қисмида жойлашган. Ушбу вилоят шимоли-

ғарбда Қирғизистон давлати, ғарбда Фарғона вилояти, шимоли-ғарбда Наманган вилояти билан чегарадош. Майдонининг катталиги жиҳатидан Андижон вилояти Қорақалпоғистон ва барча вилоятлар орасида энг охирги ўринни эгаллайди. У бор-йўғи 4,2 минг км.кв жойни ишғол этади, бу эса Ўзбекистон майдонининг қарийб бир фоизини ташкил этади, холос. Майдонининг шунчалик кичиклигига қарамай, бу вилоят аҳоли сони бўйича Қорақалпоғистон ва қолган барча вилоятлар ўртасида 4-ўринни эгалайди. Унда 2,5 миллиондан ортиқ аҳоли яшайди. Айтилган ана шу гаплардан кўриниб турибдики, бу вилоят аҳоли зичлиги бўйича энг юқори ўринни эгаллайди. Бу ҳудуд майдонининг ҳар бир кв.км га 601 киши тўғри келади. Шундай қилиб ҳар бир кв.км майдонга тўғри келадиган ўртача аҳоли сони жиҳатидан республикадаги кўрсаткичга нисбатан (62,0 киши) деярли 10 марта ортиқ. Вилоят барча аҳолисининг тахминан 3/1 қисми шаҳарларда, қолганлари қишлоқларда истиқомат қилади.

Андижон вилояти таркибида 14 қишлоқ туманлари (Андижон, Асака, Балиқчи, Булоқбоши, Бўз, Жалолқудуқ, Избоскан, Марҳамат, Олтинкўл, Пахтаобод, Улуғнор, Хўжаобод, Шаҳрихон, Қўрғонтепа) ва 11 шаҳар мавжуд (Андижон, Асака, Марҳамат, Олтинкўл, Охунбобоев, Пахтаобод, Пойтуғ, Хўжаобод, Қорасув, Қўрғонтепа, Шаҳрихон). Андижон шаҳри вилоятнинг марказий шаҳри бўлиб, унда 371,4 мингга яқин аҳоли истиқомат қилади.

Бухоро вилояти. Бухоро вилояти Республикада биринчи бўлиб ташкил топган вилоятлардан бири. У 1938 йил 15-апрелда пайдо бўлган. Вилоят мамлакатимиз жанубида жойлашган бўлиб, Қизилқум саҳросининг каттагина қисмини эгалайди. Бухоро вилояти Қорақалпоғистон, Хоразм, Навоий, Қашғадарё вилоятлари ва жанубда Туркманистон билан чегарадош.

Вилоят эгаллаган майдон дастлаб жуда катта бўлиб, 144,3 кв. км га тенг эди, 1982 йили Навоий вилояти ташкил топиши билан Бухоро вилоятининг каттагина қисми ва ана шу янги вилоят учун ажратилди. Ҳозирги кунда Бухоро вилояти эгаллаган ерлар 40,3 минг кв.км га тенг. Шундай қилиб майдонининг катталиги бўйича бу вилоят Қорақалпоғистон ва Навоий вилоятларидан сўнг, учинчи ўринда, аҳоли сони бўйича эса вилоят тўққизинчи ўринда. Унинг аҳолиси 1600,7 мингга тенг. Аҳолининг 38,7 қисми қишлоқ аҳолиси ҳисобланади, унинг зичлиги эса ҳар бир кв.км майдонга 39,7 кишига тенг.

Бухоро вилоятида 11 қишлоқ туманлари (Бухоро, Жондор, Когон, Вобкент, Олот, Пешку, Ромитон, Шофиркон, Қоравулбозор, Ѓиждувон, Галаосиё) мавжуд. 166,0 минг аҳолиси бўлган Бухоро шаҳри вилоятнинг маъмурий ва маданий маркази.

Жиззах вилояти. Бу вилоят республика вилоятлари орасида анча ёш вилоят ҳисобланади. Бу вилоят бир вақтлар жазирама иссиқ ҳукм суриб келган қум саҳронинг бир қисмини эгаллаб келган. Ана шу сувга чанқоқ ерларда

саноат ва қишлоқ хўжалик корхоналари вужудга келтириш, ҳамда у ерда мавжуд бўлган имкониятларни ишга солиш ва улардан самарали фойдаланиш мақсадида 1973 йил 29-декабрда Жиззах вилояти ташкил топган эди.

Жиззах вилояти шимолда Қозоғистон, жанубда Тожикистон давлатлари, ғарбда Самарқанд ва шарқда Сирдарё вилоятлари билан чегарадош. Вилоят майдони 20,5 минг квадрат километрга (республика майдонининг 4,5 фоизга) тенг. Аҳолиси 1107,5 минг. Ҳар бир кв.км. майдонга 54,0 киши тўғри келади. Барча аҳолининг 47,3 фоизини шаҳар аҳолиси ва қолган 52,7 фоизини қишлоқ аҳолиси ташкил этади. Вилоятнинг марказий шаҳри Жиззах бўлиб, унда 145,8 мингдан ортиқроқ киши истиқомат қилади. Вилоят харитасида 12 қишлоқ тумани (Арнасой, Бахмал, Дўстлик, Жиззах, Зарбдор, Зафаробод, Зомин, Мирзачўл, Пахтакор, Фориш, Ғаллаорол ва Янгиобод) ҳамда 7 шаҳар (Даштобод, Дўстлик, Жиззах, Маржонбулоқ, Гагарин, Пахтакор, Ғаллаорол) мавжуд. Вилоятдаги 7 шаҳардан биттагина-Жиззах қадимги шаҳарлардан бўлиб, қолган олтитаси кейинги 25 йил давомида ташкил топган ёш шаҳарлардир.

Навоий вилояти. Бу вилоят республиканинг энг ёш вилояти ҳисобланади. У 1982 йилнинг 20-апрелида ташкил топган. Уни ташкил этишдан мақсад қумликларнинг бир қисми бўлган ерлардаги табиий бойликларни тез ва самара билан ишга солиш, натижада саноат ва қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ҳамда аҳолининг турли маҳсулотларга бўлган талаб-эҳтиёжларини

кондиришдан иборат эди. Бу вилоят 1988 йил 6- сентябрида эълон қилинган махсус Формон асосида тугатилиб, 1992 йил 28- июнида қайтадан тикланган.

Навоий вилояти Ўзбекистоннинг марказий қисмида ўрнашган бўлиб, Қизилқум саҳросининг каттагина қисмини эгаллайди. Ғарбда Қорақалпоғистон, шимолда Қозоғистон, шарқда Жиззах, жанубда Қашқадарё ва Бухоро вилоятлари билан чегарадош.

Навоий вилояти майдонининг катталиги жиҳатидан республикада энг йирик вилоят бўлиб, қолган барча вилоятлар орасида биринчи ўринда туради. Унинг майдони фақат Қорақалпоғистон майдонидан кичик бўлиб, 110 минг кв.км.ни ташкил этади. Аҳолининг сони жиҳатидан эса Навоий вилояти унчалик йирик бўлмай, вилоятлар орасида ўн биринчи ўринни эгаллайди. Унинг аҳолисининг сони 845,4 мингдан бироз ортиқ, холос. Аҳолининг 49,5 фоизи шаҳар ва 50,5 фоизи қишлоқ аҳолиси. Ҳар бир кв.кмга тўғри келадиган аҳоли зичлиги жуда кам бор-йўғи 8 киши. Бу қолган вилоятлардаги кўрсаткичдан энг паст кўрсаткичдир.

Навоий вилояти ҳудудида 8 қишлоқ туманлари-Конимех, Навбаҳор, Навоий, Нурота, Томди, Учқудук, Хатирчи, Қизилтепа туманлари ва 6 шаҳар-Навоий, Зарафшон, Учқудук, Кармана, Нурота ва Қизилтепа бор. Вилоят маркази республика харитасида 1958 йил вужудга келган ва саҳрода қурилган кўркем шаҳар-Навоийдир. Унинг аҳолиси 130,1 мингдан ортиқ.

Наманган вилояти. Наманган вилояти Фарғона водийсида ўрнашган уч вилоятнинг бири ҳисобланади. Вилоят майдони унча катта эмас.-7,9 минг кв.км. Аммо ана шу нисбатан кичик майдонда табиат ажойиб манзараларни вужудга келтирган. Бу ерда Курама, Чотқол тоғ тизмаларининг бир қисми виқор билан туради, Фарғона марказий кумликлари, Сирдарё, Қорадарё ва Норин дарёлари, баҳор ва кузда суви лиммо-лим оқадиган, ёзда эса деярли қуриб қоладиган сойлар мавжуд.

Вилоят шимолда Қирғизистон, шимоли-ғарбда Тошкент вилояти, ғарбда Тожикистон, жанубда Фарғона, жануби-шарқда Андижон вилояти билан чегараланади.

Наманган вилояти 1941 йилнинг 6-мартда ташкил топган. 1960 йил январидида тугатилиб, унинг ерлари Андижон ва Фарғона вилоятларига бўлиб берилган эди. 1964 йил 18-декабрда вилоят қайта тикланди.

Вилоят аҳолисининг сони 2237,6 минг кишидан иборат бўлиб, унинг 64,6 фоизи шаҳар ва 35,4 фоизи қишлоқ аҳолиси ҳисобланади. Аҳолининг ўртача зичлиги ҳар бир кв.кмга 283,2 кишига тенг. Вилоят марказий шаҳри-Наманганда 437,3 мингдан ортиқ аҳоли яшайди.

Наманган вилояти таркибига 11 қишлоқ туманлари – Косонсой, Мингбулоқ, Наманган, Норин, Поп, Тўрақурғон, Чортоқ, Чуст, Уйчи, Учқўрғон, Янгиқўрғон

ва 8 шаҳар – Косонсой, Наманган, Поп, Учқўрғон, Чорток, Чуст, Ҳаққулобод ва Тўрақўрғон шаҳарлари киради.

Самарқанд вилояти. Вилоят республикамизнинг марказий қисмида, Зарафшон дарёсининг ўрта оқими ҳавзасида ўрнашган. Самарқанд вилояти эгаллаган ерлар 16,8 минг кв.км га тенг. Унинг чегаралари шимол ва шимоли-ғарбда Навоий вилояти, шимол ва шимоли-шарқда Жиззах ва жанубда Қашқадарё вилоятлари орасидан ўтади.

Вилоятнинг марказий қисми гуллаб яшнаб турган воҳадан иборат бўлиб, бу воҳа унча кенг бўлмай, шарқдан ғарбга томон Зарафшон ва Туркистон тоғ тизмалари тармоқлари орасини эгаллаган. Худди ана шу ерларда вилоятнинг асосий суғориладиган ерлари жойлашган.

Аҳолининг сони бўйича Самарқанд вилояти Фарғона вилоятидан (3048,4 минг киши) биринчи ўринни эгаллайди. Аҳолисининг сони 3090,3 минг. Ҳар бир кв.км га тўғри келадиган аҳоли зичлиги 194 кишига яқин. Вилоят 1938 йил 15-январда ташкил этилган.

Қишлоқ туманлари сони жиҳатидан Самарқанд вилояти вилоятлар орасида Тошкент ва Фарғона вилоятларидан кейинги ўринни эгаллайди. Бундай туманлар сони вилоятда 14 (Булунғур, Гўзалкент, Жомбой, Иштихон, Каттақўрғон, Нарпай, Нуробод, Окдарё, Пойарик, Пастдарғом, Пахтачи,

Самарқанд, Тойлок, Ургут, Челак, Қўшробот). У ерда 11 шаҳар мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардир: Самарқанд, Буланғур, Жамбой, Жума, Иштихон, Каттакўрғон, Нуробод, Оқтош, Пойарик, Ургут, Челак. Вилоятнинг энг йирик ва марказий шаҳри Самарқанд бўлиб, унинг аҳолиси 397 минг киши. Кўхна ажойиб тарихий ёдгорликлар ўчоғи ҳисобланган Самарқанд шаҳри 1924 йилдан то 1930 йилгача Ўзбекистон пойтахти бўлиб келган.

Сирдарё вилояти. Сирдарё вилояти республиканинг ёш вилоятларидан бири. У 1963 йил 16-февралда ташкил топган. Бу вилоятни ташкил қилишдан мақсад, Мирзачўлни сувсизликдан қуршаб ётган ерларини ўзлаштириш, Мирзачўл ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётини ривожлантириш эди. Вилоят Сирдарёнинг Фарғона водийсидан чиқиш жойида, унинг чап соҳилида жойлашган. Шимолда Сирдарё вилояти Қозоғистон, шарқда Тошкент вилояти, жанубда Тожикистон ва ғарбда Жиззах вилояти билан чегарадош.

Майдони 5 минг кв.км.га яқин бўлиб, бу кўрсаткич бўйича вилоятлар орасида охириги ўринлардан бирини эгаллайди. Фақат Андижон вилоятигина ундан биров кичик, холос. Аҳолисининг сони ҳам жуда кам бўлиб (708,9 минг), бу жиҳатдан барча вилоятлардан орқада. Аҳолисининг 41,3 фоизидан биров ортиқроғи шаҳарларда истиқомат қилади.

Сирдарё вилояти таркибида 9 қишлоқ туманлари бўлиб, улар қуйидагилардир: Боёвут, Гулистон, Мехнатобод, Мирзаобод, Оқолтин,

Сайхонобод, Сирдарё, Ховос ва Шароф Рашидов. Шаҳарлар сони 5 тагина (Гулистон, Бахт, Сирдарё, Ширин, Янгиер). Вилоятнинг марказий шаҳри Гулистонда 76,8 минг аҳоли яшайди.

Сурхондарё вилояти. Сурхондарё вилояти Ўзбекистоннинг энг жанубида ўрнашган. Вилоят шарқида Тожикистон, ғарб ва шимоли-ғарбда Туркменистон ва Қашқадарё вилояти, жанубда Амударё бўйлаб Афғонистон билан чегарадош.

Сурхондарё вилояти 1941 йилнинг 6-мартида ташкил топган. Сурхондарё вилояти иқлимий таркибига кўра республиканинг энг иссиқ ўлкаси. Вилоятда истиқомат қилувчи аҳоли сони 2054,4 минг. Сурхондарё вилояти барча вилоятлар ичида шаҳар аҳолиси энг кам фоизини ташкил этадиган вилоят ҳисобланади. Вилоятда аҳолининг бор-йўғи 37,1 фоизигина шаҳарларда яшайди. Вилоят майдони 20,1 минг кв.км.га тенг.

Сурхондарё вилоятининг қишлоқ туманлари сони 14 та бўлиб, улар қуйидагилардан иборат: Ангор, Бандихон, Бойсун, Денов, Жарқўрғон, Музрабод, Олтинсой, Сариосиё, Термиз, Узун, Шеробод, Шўрчи, Қизирик, Қумқўрғон. Шаҳарлар сони 8-Термиз, Бойсун, Денов, Жарқўрғон, Шаргун, Шеробод, Шўрчи, Қумқўрғон. Вилоятнинг марказий шаҳри Термиз, унинг аҳолиси 129,5 мингдан биров ортиқ.

Тошкент вилояти. Тошкент вилояти республиканинг марказий вилояти бўлиб, у энг биринчи ташкил топган вилоятлардан ҳисобланади. Унинг Республика харитасида пайдо бўлган вақти 1938 йил 15-январ. Унинг майдони (Тошкент шаҳрини қўшиб ҳисоблаганда) 15,6 минг кв.км.га тенг. Бу эса республика майдонининг 3,5 фоизи демакдир.

Тошкент вилояти Ўзбекистоннинг шимоли-шарқий қисмида жойлашган бўлиб, шимолда Қозоғистон, шимоли-шарқий қисмида Қирғизистон ва Наманган вилояти, жанубда Тожикистон ва ғарбда Сирдарё вилояти билан чегараланади.

Юқорида айтилганидек, Тошкент вилояти майдон жиҳатидан Ўзбекистоннинг унча катта бўлмаган қисмини эгалласада, аҳоли сони жиҳатидан у қолган вилоятлар орасида етакчи ўринни эгаллайди. Ундаги аҳоли сони (Тошкент шаҳрини қўшиб ҳисоблаганда) 4600,0 мингни ташкил этади. Бу республика аҳолисининг деярли бешдан бир қисмини ташкил этади.

Тошкент вилояти аҳолиси зич ҳисобланиб, бу борада у фақат Андижон ва Фарғона вилоятларидан кейин учинчи ўринни эгаллайди. Бу ерда ҳар бир кв.км майдонга 307,0 киши тўғри келади. Ушбу вилоят қишлоқ туманлари сони жиҳатидан фақат Самарқанд вилоятидан кейин иккинчи ўринни, шаҳарлар сони жиҳатидан эса етакчи-биринчи ўринни эгалайди. Вилоятда 15 қишлоқ туманлар (Бекобод, Бўка, Бўстонлик, Зангиота, Оққўрғон, Оҳангарон, Паркент, Пискент,

Тошкент, Чиноз, Юқори Чирчиқ, Янгийўл, Ўрта Чирчиқ, Қибрай, куйи Чирчиқ) ва 17 шаҳар мавжуд. Булар: Тошкент, Ангрен, Бўка, Келес, Олмалик, Оҳангарон, Оққўрғон, Паркент, Пискент, Дўстобод, Тўйтепа, Чиноз, Чирчиқ, Янгиобод, Янгийўл, Ғазалкент шаҳарларидир. Тошкент вилоятининг марказий шаҳри-Тошкент, унда 2230 мингдан ортиқ аҳоли яшайди. Тошкент шаҳри таркибида Акмал Икромов, Бектемир, Мирзо Улуғбек, Миробод, Собир Раҳимов, Сирғали, Ҳамза, Чилонзор, Шойҳантохур, Юнусобод ва Яккасарой туманлари мавжуд.

Фарғона вилояти. Вилоят гўзал Фарғона водийсида жойлашган уч вилоятнинг биридир. Бу вилоят ҳам биринчи вужудга келган вилоятлар қаторида 1938 йилнинг 15-январида ташкил топган. У республиканинг шарқида-Фарғона водийсининг жанубий қисмида жойлашган. Жанубда Қирғизистон, ғарбда Тожикистон, Шимолда Наманган вилояти, шарқда Андижон вилояти билан чегараланади.

Вилоят майдони унча катта эмас-6,7 минг кв.км. Аҳолисининг сони жиҳатидан Фарғона анча йирик вилоят ва бу борада у фақат Тошкент ва Самарқанд вилоятларидан кейин учинчи ўринда туради. Унинг аҳолиси 3048,4 мингга яқин. Аҳолисининг (42,3 фоизидан ортиғи) қишлоқларда истиқомат қилади. Фарғона вилояти аҳолиси энг зич жойлашган вилоятлардан бири. Бу ерда ҳар бир кв.км майдонга 455 кишидан ортиқ аҳоли тўғри келади. Бу борада у Андижон вилоятидан кейин иккинчи ўринни эгаллайди.

Фарғона вилояти ҳам қишлоқ туманлари кўп вилоятлар қаторига киради. Қишлоқ туманларининг сони бу ерда 15 (Боғдод, Бешариқ, Бувайда, Данғара, Ёзёвон, Олтиариқ, Охунбобоев, Риштон, Сўх, Тошлоқ, Учкўприк, Фарғона, Фуркат, Ўзбекистон, Қува), шаҳарлар сони 9 (Фарғона, Бешариқ, Марғилон, Риштон, Хамза, Кўқон, Қува, Қувасой, Яйпан). Фарғона вилоятининг марказий шаҳри Фарғона бўлиб, унда 233,1 минг аҳоли яшайди.

Хоразм вилояти. Ўзбекистоннинг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган бўлиб, Орол-Каспий пасттекислигининг бир қисмини эгаллайди. Хоразм вилояти 1938 йил 15-январда ташкил топган. Хоразм вилояти худди Қорақалпоғистон сингари Ўзбекистоннинг энг узоқда жойлашган ҳудудлари ҳисобланади. Бу вилоят шимолда ва шарқда Қорақалпоғистон, жануби-шарқда Бухоро вилояти билан чегараланади. Майдони жиҳатидан Хоразм вилояти бошқа вилоятлар орасида охириги ўринлардан бирини эгаллайди. Унинг майдони 6 минг кв.кмга тенг ёки республика майдонининг 1 фоиздан биров ортиғини ташкил этади, холос.

Хоразм вилояти таркибида 10 қишлоқ туманлари бўлиб, улар қуйидагилардир: Боғот, Гурлан, Урганч, Хива, Хонқа, Шовот, Янгиариқ, Янгиобод, Кўшкўпир, Хазорасп. Хоразм вилояти қолган вилоятлар орасида шаҳарлари энг кам бўлган вилоятдир. Унда бор-йўғи учта шаҳар бор: Урганч,

Питнак, Хива. Урганч шаҳри вилоятнинг марказий шаҳри, унда 134,9 минг аҳоли яшайди.

Қашқадарё вилояти. Қашқадарё вилояти Ўзбекистоннинг жанубий қисмида, Помир-Олой тоғ тизимининг ғарбий чеккасида жойлашган. Вилоят 1943 йилнинг 20-январидида тузилган. 1960 йилнинг январига келиб тугатилиб, у Сурхондарё вилояти билан бирлаштирилган эди. 1964 йилнинг 7-февралидида эса Қашқадарё вилояти қайта тикланди.

Вилоят эгаллаган майдон 28,6 минг кв.км.га тенг. Шарқда Тожикистон, шарқ ва жануби-шарқда Сурхондарё вилояти, жануб ва жануби-ғарбда Туркманистон, ғарб ва шимоли-ғарбда Бухоро вилояти, шимолда Самарқанд вилояти билан чегарадош.

Қашқадарё вилояти 14 қишлоқ туманларидан иборат бўлиб, улар қуйидагилардир: Баҳористон, Деҳқонобод, Касби, Китоб, Косон, Муборак, Нишон, Усмон Юсупов, Чироқчи, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Қамаш, Қарши, Ғузур. Вилоятда шаҳарлар анчагина-12 та (Қарши, Вобкент, Китоб, Косон, Муборак, Толимаржон, Чироқчи, Қамаш, Ғузур, Яккабоғ, Янгинишон, Шаҳрисабз).

Вилоят аҳолиси 2,5 миллиондан ортиқ. Аҳолининг 31,5 фоизи шаҳар аҳолиси. Ҳар кв.км. майдонга 90,5 киши тўғри келади. Вилоятнинг маъмурий маркази Қарши шаҳри, унда яшаган аҳоли сони 236,1 минг киши.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ўзбекистоннинг маъмурий-ҳудудий тузилиши бўйича Республика Конституциясида нима дейилган?
2. Ўзбекистон XX асрнинг 70 йилларигача қандай маъмурий-ҳудудий тузилишга эга бўлган?
3. Ҳудуди бўйича қайси вилоят энг катта майдонга эга?
4. Ўзбекистоннинг вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси қандай маъмурий ҳудудий тузилишга эга?
5. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилишида қайси йиллари ўзгариш бўлган?
6. Буюк саркарда соҳибқирон Амир Темур қайси вилоят ва туманда таваллуд топган?

Ўзбекистон аҳолиси ва меҳнат ресурслари

Мамлакат ёки минтақа иқтисодиётини ўрганиш ва мавжуд муаммолар ечимини топишни айнан аҳоли бўғинидан бошламоқ керак. Дарҳақиқат, аҳоли мураккаб ижтимоий-иқтисодий категориядир, у билан ишлаб чиқариш «бошдан оёқ», чамбарчас боғлиқ. Чунки, меҳнат ресурсларисиз ишлаб чиқариш

бўлмайди, ишлаб чиқариш эса аҳоли учун керак: моддий ва маънавий бойликларни яратувчиси ҳам, уларни истеймолчиси ҳам айнан ана шу аҳоли, яъни кишиларнинг маълум ҳудуддаги бирлигидир.

Ўзбекистон Республикаси аҳоли сонига кўра дунёдаги ўрта даражадага мамлакат ҳисобланади. Унинг аҳолиси, 1-январ 2010 йил маълумотлари бўйича, 27767,4 минг кишини ташкил этади.

Республика аҳолиси турли даврларда ҳар хил суръатлар билан ўсиб борган. Масалан, 1897 йил, яъни ўша йилда ўтказилган биринчи Умумроссия аҳоли рўйхатига кўра, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида 3948 минг киши яшаган. 1913 йилда у 4331 минг кишини ташкил қилган. Биринчи Бутуниттифоқ аҳоли рўйхати (1926) натижалари эса бу ерда 4620 минг кишини қайд этган.

Демак, ўтган 14 йил давомида у 29 минг ёки ўртача ҳар йили 21 минг кишига яқин кўпайиб борган.

Иккинчи жаҳон уруши арафасида, яъни 1939 йилда Ўзбекистон аҳолиси 6347 минг кишидан иборат бўлган ва у кейинги 1959 йил аҳоли рўйхатига кўра 8119 минг кишига етган. Ўтган 20 йил мобайнида Республика аҳолиси 1772 минг кишига ёки ўртача бир йилда 88,6 мингга кўпайиб борган.

Кўриниб турибдики, бу даврда мамлакат аҳолисининг ўсиш суръати анча тезлашган. Агар уруш ва унинг салбий демографик оқибатлари бўлмаганда, эҳтимол, Республика аҳолисининг ўсиши бундан ҳам юқорироқ бўлар эди.

Етмишинчи йилларда (1970-1979-йй.) мамлакат аҳолиси 11774 мингдан 15389 минг кишига етган; ўртача бир йиллик кўпайиш, мутлоқ кўрсаткичда 402 минг кишига, нисбий, яъни фоиз кўринишида у 3,00 фоизга тенг бўлган. Ваҳоланки, бу кўрсаткич 1913-1926 йилларда 0,45 фоиз ва 1939-1959 йилларда 1,25 фоизни ташкил этган.

Собиқ Иттифокда ўтказилган сўнгги аҳоли рўйхати Ўзбекистонда 19780 минг кишини қайд қилган. Икки аҳоли рўйхати оралиғида (1979-1989 йй..) аҳоли сонига яна 4391 минг киши қўшилган ва унинг ўртача бир йиллик кўпайиш суръати 2,55 фоизни ташкил қилган. Бу эса олдинги даврга қараганда 0,45 фоизга кам бўлган. Бинобарин, айтиш мумкинки, Ўзбекистон демографик ривожланишининг энг юқори кўрсаткичлари 70 йилларга тўғри келган.

Республика аҳолиси 1989-2000 ва 2010 йилларда 223,8 фоизга ўсган, бир йиллик кўпайиш 1,95 фоизни ташкил қилган (бу олдинги йиллардан янада пастрок). Шу даврда аҳолининг ўсиш даражаси Сурхондарё ҳамда Қашқадарё вилоятларида энг юқори бўлиб, 239,2 ва 236,0 фоизни ташкил қилган. Шунингдек, бу кўрсаткич Наманган, Хоразм, Жиззах, Андижон, Самарқанд вилоятларида ҳам бирмунча юқори ва, айтиш мумкин, Навоий, Сирдарё, Тошкент

вилоятларида унинг нисбатан пастлиги кузатилади. Пойтахт-Тошкент шаҳрида эса ўсиш жуда суст: Бир йиллик кўпайиш атиги 0,10 фоизга тенг, холос.

Аҳоли салмоғига кўра Самарқанд вилояти биринчи, Фарғона иккинчи ва Тошкент вилояти учинчи ўринда туради. Демографик салоҳиятнинг энг паст миқдори Навоий ва Сирдарё вилоятлари. Республика ҳудудининг табиий шароити, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш имкониятларининг турли-туманлиги аҳоли жойлашувига ҳам таъсир қилади. Мамлакат бўйича аҳоли жойлашувининг ўртача зичлиги 1 км.кв га 62,0 кишидан иборат бўлган ҳолда у Навоий вилоятидаги 7,7 кишидан Андижон вилоятидаги 601,0 кишигача фарқ қилади (бу борадаги ички тафовут 70 мартадан зиёд).

Тарихан аҳоли мамлакатимизнинг суғориладиган воҳа ва водийларида зич жойлашган. Чунончи, бу кўрсаткич Фарғона, Наманган, Хоразм вилоятларида ҳам анча юқори. Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Навоий вилояти Ўзбекистон ҳудудининг 61,9 фоизини ташкил қилсада, бу ерда мамлакат аҳолисининг атига 9,3 фоизи яшайди; Шу боис, айнан ана шу икки маъмурий бирлик Республика аҳолиси жойлашувининг ўртача кўрсаткичига жиддий таъсир этади.

Бухоро ва Жиззах вилоятларида ҳам аҳоли зичлиги унча юқори эмас. Сурхондарё ва Қашқадарёда эса у ўртача кўрсаткичдан бирмунча юқори. Бироқ, шунга қарамасдан, ҳатто бу ҳудудларнинг ҳам ички, қадимдан суғориладиган

районларида (масалан, Вобкент, Шофиркон, Ёждувон, Шахрисабз, Қарши, Яккабоғ туманларида) аҳоли анча зич жойлашган. Умуман олганда, Республика аҳоли жойлашуви кўп жиҳатдан гидрографик шахобчалар суғориладиган дарё ва ирригация иншоотлари билан белгиланади. Шу билан бирга йирик шаҳарлар, айниқса Тошкент агломерацияси доирасидаги қишлоқ туманларида ҳам аҳоли жойлашуви жуда зич (1 км.кв га 700-800 кишини ташкил этади).

2010 йил маълумотларига биноан, Ўзбекистон Республикасининг 51,6 фоиз аҳолиси шаҳар жойларига тўғри келади. Мутлоқ рақамда у 14330,9 минг киши. Шаҳар аҳолисининг олдинги йиллардаги миқдори қуйидагича бўлган (минг киши ҳисобида): 1926-й. -1002; 1939-й. -1470; 1959-й. -2729; 1970-й. -4327; 1979-й. -6348 ва 1989-й. -8059,3 минг киши. Шаҳар аҳолисининг ўсиш суръати айниқса 70-80 йилларда юқори бўлган. Бунга сабаб 1972 йилда аҳоли манзилгоҳларининг шаҳар мақомига ўтказиш учун талаб этиладиган энг кам аҳоли миқдорини 10 мингдан 7 минггача туширилиши ва бунинг оқибатида шаҳарлар сонининг ниҳоятда тез кўпайишидир (агар 1970 йилда Республикада 42 шаҳар мавжуд бўлган бўлса, 1979 йилда уларнинг сони 90 тага етган).

1989-2002 йилларда шаҳарликлар сонининг ўсиши анча сусайган. Натижада умумий урбанизация кўрсаткичи 40,7 фоиздан 37,1 фоизга тушиб қолган. Вилоятлар даражасида мазкур жараён айниқса Тошкент, Фарғона, Бухоро, Хоразмда сезиларли бўлган ва у фақат Қорақалпоғистон Республикаси,

Жиззах ва Наманган вилоятларида бирмунча кўтарилган. Ҳозирги кунда шаҳар жойларда яшовчиларнинг нисбий миқдори бўйича Қорақалпоғистон ҳамда Тошкент ва Навоий вилоятлари олдинда туради, унинг энг паст даражаси эса Сурхондарё вилоятида кузатилади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 13-мартдаги 68-сонли “Ўзбекистон Республикаси маъмурий-ҳудудий тузилишини такомиллаштириш қўшимча чора-тадбирлари” қарори билан мамлакатимиздаги 952 та қишлоқларга шаҳарча мақоми берилиши шаҳар аҳолисини салмоғини 37,1 фоиздан 51,6 фоизга ўзгаришига олиб келди.

Урбанизация жараёни ва унинг якуний кўрсаткичи одатда ҳудудлар иқтисодиётининг ихтисослашуви, шаҳар ҳосил қилувчи омилларининг мавжудлигига боғлиқ. Шу нуқтаи назардан Қорақалпоғистон ва қисман Навоий вилоятида бу кўрсаткичнинг юқорилиги мазкур ҳудудлар саноат салоҳиятидан эмас, балки бу жойларда интенсив қишлоқ хўжалигини ривожлантириш шароитларининг чекланганлигидан дарак беради. Фақат пойтахт — Тошкент вилоятида у ҳақиқий реал воқеликни акс эттиради, чунки бу ерда, бошқа вилоятларга қараганда, саноат тармоқлари нисбатан яхшироқ ривожланган.

Мамлакат иқтисодиёти ва унинг таркибий тузилишини шаҳарлар тўри ва тизими ҳам яққол ифодалаб беради. Аксарият ҳолларда шаҳарлар сонининг кўпайишга, йирик шаҳар ва шаҳар агломерацияларининг мавжудлиги ҳудуд

ижтимоий-иқтисодий салоҳиятининг юқорилигини кўрсатади. 2010 йил маълумотларига кўра, Республикада 122 шаҳар ва 965 шаҳарча мавжуд бўлиб, уларнинг барчасида 14330,9 минг атрофида аҳоли яшайди. Шаҳарлар сони бўйича Қорақалпоғистон Республикаси (12), Қашқадарё (12) ва Тошкент (16) вилоятлари ажралиб туради. Айтилишича уларнинг тўри Жиззах, Хоразм ва Сирдарё вилоятларида яхши ривожланмаган.

Мамлакат миллий иқтисодиёти асосан қишлоқ хўжалиги ҳамда қайта ишлаш саноатига ихтисослашганлиги сабабли бу ерда кичик шаҳарлар тўри жуда кенг тарқалган. Жумладан, Республикада кичик шаҳарлар (аҳолиси 20 минг кишигача) 150 та ёки жами шаҳар манзилгохларининг деярли 2/3 қисмини ташкил қилади. Аммо уларда мамлакат шаҳар аҳолисининг атиги 15,1 фоизи яшайди, холос. Шунингдек, «ярим ўрта» шаҳарлар ҳам сон жиҳатидан кўп, бевосита ўрта миқёсдаги шаҳарлар эса сон жиҳатидан анча оз; уларнинг сони 16, демографик салоҳияти эса 10,6 фоиз. Айнан ана шу бўғиндаги шаҳарлар сонининг камлиги Республикада урбанизация жараёнининг мукамал шаклда ривожланмаганлигидан дарак беради.

Ўзбекистонда ҳаммаси бўлиб 17 та катта шаҳар мавжуд бўлиб, уларга жами шаҳар аҳолисининг 57,8 фоизи тўғри келади. Аҳоли сонига кўра Тошкентдан кейинги ўринларда Наманган, Самарқанд, Андижон, Бухоро, Нукус, Қарши шаҳарлари туради. Шунингдек, Чирчиқ, Олмалиқ, Ангрен, Қўқон, Марғилон

шаҳарларининг ҳам ҳар бирида 100 мингдан зиёд аҳоли бор. Айни вақтда Сирдарё вилоятининг маъмурий маркази Гулистонда атиги 76,8 минг киши яшайди.

Шу билан бирга йирик марказлар негизида шаҳарлар ҳудудий тизимининг мураккаб шакллари ҳам вужудга келган. Чунончи, Тошкент, Самарқанд, Фарғона-Марғилон агломерақиялари шулар жумласидандир.

Бой тарихга эга бўлган, ишлаб чиқаришнинг анъанавий, «осиёча» ёки шарқона усули қишлоқ хўжалигининг суғорма деҳқончилиги ва у билан боғлиқ шаҳарлар тўрига асосланади. Бинобарин, шарқ тарихи ва шарқ маданиятини деҳқончилик ҳамда қишлоқ ва шаҳарларнинг ажралмас бирлига, урбанизациянинг ўзига хос йўналишисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу боис ҳам Республикамиз иқтисодиёти ва демографик салоҳияти кўпроқ қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ аҳолисидан ташкил топади.

Жорий маълумотларга қараганда, Ўзбекистонда 11 811 та қишлоқ аҳоли манзилгоҳлари бор. Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Қашқадарё, Самарқанд ва Фарғона вилоятларининг ҳар бирида мингдан ортиқ қишлоқлар мавжуд, уларнинг энг кам миқдори эса Сирдарё вилоятида-284. Республикамизда ўртача ҳар бир қишлоққа 1397 киши тўғри келади. Бу жиҳатдан Наманган (2448) ва Андижон вилоятлари (3053) олдинда туради. Ҳудуди қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун унча қулай бўлмаган

Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Бухоро ва Навоий вилоятларида эса қишлоқлар анча кичик (ўртача 650-720 киши).

Юқоридагиларга мос равишда қишлоқ жойларда меҳнат ресурслари ҳам кўп ва ҳатто улар керагидан ҳам ортиқча. Иш ўринларининг етишмаслиги, ишсизлик, меҳнат бозорининг фаол эмаслиги аҳолиси зич жойлашган воҳа ва водийларда ижтимоий муаммоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Айнан шунинг учун ҳам Республикада қишлоқ хўжалигидаги ислохотларни чуқурлаштиришга, қишлоқ саноати ва инфраструктурасини ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда. Ушбу долзарб масала давлатнинг минтақавий сиёсатида ўз ечимини топтоғи лозим.

Ўзбекистон аҳолиси асосан табиий кўпайиш натижасида ошиб боради. Бу омилнинг роли ҳамма вақт ҳам юқори бўлган. Энг сўнгги йилларда эса у аҳоли сони ўсишининг бирдан бир манбаи бўлиб келмоқда. Бироқ, таъкидлаш жоизки, 90 йилларда аҳолининг такрор барпо бўлиш жараёнида жиддий ўзгаришлар юз берди; энди Республикамизни анъанавий ҳолатда туғилиш ёки табиий кўпайиш юқори мамлакат сифатида таърифлаш унча тўғри эмас. Бунинг учун қуйидаги рақамларга мурожаат қилиш кифоя (1000 киши аҳолига нисбатан).

Юқоридаги рақамлардан кўриниб турибдики, туғилиш коэффициентининг кескин қисқариши энг сўнгги йилларга тўғри келади. Масалан, туғилиш 1990 йилда 33,7 промиллега тенг бўлган ҳолда 2009 йилда у бирданига 20,3

промеллега тушиб қолган, яъни бу қисқа даврда мазкур кўрсаткич 12,4 пунктга, ёки 1,6 мартага камайган. Ўлим даражасида кескин ўзгаришлар бўлмаганлиги сабабли аҳолининг табиий кўпайиши асосан унинг туғилиш кўрсаткичларига боғлиқ.

Ўзбекистон шароитида кичик шаҳарчаларнинг кўпчилигида реал демографик вазият оддий қишлоқлардаги ҳолатга ўхшаб кетади. Аммо, шу билан бирга таъкидлаш лозимки, баъзи бир юқори даражада саноатлашган шаҳарларда 2009 йилда Республикада туғилиш 20,5 ва 2010 йилда 20,3 промиллега тенг бўлган туғилиш даражаси анча паст. Чунончи, 2010 йил маълумотларига кўра, туғилиш ҳар 1000 аҳолига Чирчиқда 12,3, Янгиободда 12,6, Когонда 13,5 киши. Ҳатто типик шарқона шаҳарларимизда ҳам (Самарқанд, Бухоро, Қўқон ва б.) мазкур кўрсаткич 14-15 промеллега тенг. Натижада аҳолининг табиий кўпайиши анча кам. Чирчиқ ёки Янгиободда у 5 промеллега ҳам етмайди. Албатта, бундай демографик вазият Республикамиз учун унча анъанавий эмас. Бу ўз навбатида демографик жараёнларда ҳам ўзига хос ўтиш даври кечишидан далолат беради. Табиийки, бу жараёнлар яқин келажакда меҳнат ресурсларининг шаклланишига, ижтимоий-иқтисодий тараққиётга ўз таъсирини кўрсатиши мумкин.

Вилоятлар бўйича туғилиш ва табиий кўпайишнинг нисбатан юқори кўрсаткичлари Қашқадарё ва Сурхондарёда, уларнинг паст даражаси эса

Тошкент ва Навоий вилоятларида кузатилади. Бу икки вилоятда табиий кўпайиш 12,0-13,5 промеллени ташкил этади. Ўлим кўрсаткичларида унча катта тафовут йўқ, унинг энг кам миқдори туғилиш анча юқори бўлган Қашқадарё вилоятида бўлиб, бундай нисбат мазкур ҳудудда аҳоли сонининг тезроқ ортиб боришига олиб келади.

Республика аҳолисининг кўпайишида ташқи миграциянинг ҳам роли бор. Аммо бу омилнинг ижобий таъсири кўпроқ аввалги йилларга тўғри келган. 70-80 йиллар охиридан бошлаб ушбу жараён Ўзбекистон учун манфий натижага эга бўлган. Кўриниб турибдики, келтирилган йилларда Республиканинг ташқи миграция алоқалари доимо манфий оқибатларга эга, яъни эмиграция имиграциядан анча кўп бўлган. Бу асосан, бир вақтлар Ўзбекистонга кўчиб келганларнинг яна ўз ватанига қайтиб кетишлари натижасида юз берган.

Масалан, Республикамиздан ташқарига кетганларнинг энг кўп миқдори 1990 йилда кузатилади. Бироқ, шу йили келганлар сони ҳам нисбатан кўп бўлган. Бунинг натижасида миграция қолдиғи (сальдоси) 121 минг кишини ташкил қилган. 1994 йилда кетганлар сони аввалги йилларга қараганда унча кўп бўлмасада, аммо келганлар жуда озчиликни ташкил қилган (мас равишда 179 ва 38 минг киши), оқибатда миграция қолдиғи кўрилаяётган даврда энг юқори бўлган.

П.Максакова ва О.Б.Отамирзаев маълумотларига қараганда, 2001-2007 йилларда Республика шаҳар жойлари бўйича неттомиграция, яъни соф салбий миграция қолдиғи рус миллатига мансуб бўлганларда 302 минг, татарларда 85, яхудийларда 30, украинларда 18, немисларда 15 минг кишини ташкил этади. Кетувчиларнинг асосий қисми Россия Федерациясига тўғри келади. Шунингдек, Ўзбекистон Украина ва Қозоғистон давлатлари билан ҳам бўлган аҳоли алоқаларида анча кўп манфий миграция қолдиғига эга, унинг мусбат натижаси эса, асосан, кўшни Тожикистон ҳисобидан юзага келади. Яқин йилларгача бундай натижа Қирғизистон билан ҳам кузатилган эди, аммо энг сўнгги йилларда бу Республика билан ҳам аҳолининг келди-кетдиси биз учун манфий тус олган.

Қайд этиш лозимки, ташқи миграцияда кўпроқ шаҳар аҳолиси қатнашади. Бинобарин, миграциянинг салбий оқибати ҳам айнан шаҳарларда ва, энг аввало, русийзабон халқлар кўпроқ жойлашган саноат марказларида кузатилади. Шунинг натижасида, жумладан, Чирчиқ, Олмалиқ, Ангрен каби шаҳарларда аҳоли сони 2000 йилга қараганда камайган. Қолаверса, Тошкент шаҳрида ҳам аҳоли сони охириги ўн йилликда деярли ўсмаган.

Ташқи миграциядаги вазият шаҳар жойлардаги меҳнат ресурсларининг миқдор ва сифат жиҳатларига ўз таъсирини кўрсатади. Чунончи, миграцияда асосан катта ёшдагилар ва малакали ишчи кадрларнинг қатнашганлари сабабли

меҳнат ресурсларидан фойдаланишда муваққат муаммолар вужудга келиши мумкин.

Аҳолининг табиий ва механик ҳаракатидаги ўзгаришлар унинг миллий, жинс ва ёш таркибига ҳам таъсир кўрсатади. Ўзбекистон кўп миллатли мамлакат, бу ерда 100 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари тенг ҳуқуқли бўлиб яшайдилар. 1989 йил аҳоли рўйхатига мувофиқ, ўзбеклар жами аҳолининг 71,4 фоизини ташкил этади. 90 йилларда бир вақтлар кўчиб келган бошқа миллат вакилларининг рээмиграция қилиши туфайли ўзбекларнинг улуши ҳозирги кунда янада кўпайган.

Ўзбекистоннинг барча ҳудудлари кўп миллатли. Нисбатан саноатлашган вилоят ва шаҳарларда маҳаллий халқлардан ташқари бошқа миллат вакиллари ҳам кўп (Тошкент, Навоий вилоятлари, Тошкент, Чирчиқ, Ангрен, Олмалиқ, Зарафшон, Фарғона ва бошқа шаҳарлар). Шу билан бирга Хоразм вилояти аҳолиси асосан, бир миллатли-деярли 95 фоиз аҳоли ўзбеклардан иборат. Ўзбекларнинг ҳиссаси Тошкент шаҳри ва вилояти ҳамда Қорақалпоғистон Республикасида камроқ.

Ўзбекистонда тахминан 470 минг қорақалпоқ миллати мавжуд. Уларнинг аксарияти (95 фоиз) Қорақалпоғистон Республикасида жойлашган.

Республикада қадимдан тожиклар ҳам жуда кўп (1 млн га яқинга). Улар асосан, Самарқанд, Наманган, Сурхондарё ва Фарғона вилоятларида жойлашган. Тожиклар шунингдек, қисман Тошкент, Бухоро, Қашқадарё вилоятларида ҳам яшайди. Қозоқлар – кўпроқ Қорақалпоғистонда, Навоий ва Тошкент вилоятларида, қирғизлар – Жиззах, Тошкент ва Андижон вилоятларида, туркманлар – Сурхондарё ва Қашқадарё ҳамда Қорақалпоғистонда жойлашган. Булардан ташқари, Республикамизда украин, татар, корейс, бошқирд, арман, озарбайжон ва бошқа миллат вакиллари ҳам бор. Уларнинг кўпчилиги шаҳар жойларига тўғри келади.

Аҳолининг жинсий таркиби тенглашиб бормоқда. Масалан, 2010 йил маълумотларига кўра, жами аҳоли таркибига эркаклар 14,2 млн., аёллар – 14,3 млн.; шаҳарликлар орасида аёллар кўпроқ (90,5 фоиз), қишлоқларда эса жинслар ўртасидаги фарқ деярли сезилмайди: эркаклар 49,9 ва аёллар – 50,1 фоиз.

Ўзбекистонда туғилиш нисбатан юқорилиги сабабли аҳоли таркибида ёшлар улуши катта. Республика аҳолисининг тахминан 30 фоизини 9 ёшгача бўлган болалар ташкил этади. Шунинг учун давлатнинг ижтимоий сиёсатида соғлом авлод тарбиясига, ёшларга катта аҳамият берилмоқда. 2010 йил эса – «Баркамол авлод йили» деб эълон қилинган.

Аҳолининг ижтимоий таркиби ва меҳнат ресурслари. Республикада меҳнат ресурсларининг (ёки иқтисодий фаол аҳолининг) сони кўп, бироқ уларнинг жами аҳоли таркибидаги улуши оз. Бунинг сабаби туғилиш ва табиий кўпайишнинг юқорилигидадир. Натижада «демографик юк» ёки меҳнатга лаёқатли аҳоли билан меҳнатга лаёқатсизлар нисбати ўзига хос. Масалан, агар Балтика давлатларида оилада 3 кишидан 2 киши ишласа, бизда, аксинча, 6 кишидан 2 ёки 3 киши ишлаши мумкин.

Расмий маълумотларга қараганда, 1.07.2010 йилда Ўзбекистонда меҳнатга лаёқатлилар 13,6 млн. ёки жами аҳолининг 47,4 фоизини ташкил қилади. Шундан 11,1 млн. киши (72,4 фоиз) иш билан банд, расман «ишсиз» сифатида меҳнат биржаларида қайд этилганлар эса 47,5 минг ёки атига 0,4 фоизга тенг. Албатта, бу рақам унча аниқ эмас, чунки, биринчидан, ҳозирча барча иш кидирувчилар ҳам, айниқса, қишлоқ жойларда меҳнат биржасига мурожаат қилмайдилар, иккинчидан меҳнат статистикаси ва меҳнат бозори унча такомиллишмаган.

Шу боис, меҳнат ресурсларининг ҳақиқий бандлик даражаси анча паст. Бундан ташқари, бизнинг шароитимизда «яширин ишсизлар» билан бирга мавжуд меҳнат ресурсларидан фойдаланиш ҳолати иқтисодий жиҳатдан юқори эмас (қишлоқ жойларда меҳнат ресурслари йил давомида иш билан таъминланмаган).

Иқтисодий фаол аҳолининг умумий сони, 2009 йил маълумотлари бўйича, 10,2 млн. киши ёки бу мамлакат аҳолисининг 37,1 фоизини ташкил этади.

Аҳолининг бандлик даражаси номоддий соҳаларда (айниқса, соғлиқни сақлашда) тезроқ ортиб бормоқда. Моддий тармоқлар ичида бу жараён қурилиш ва транспортда кўпроқ. Барча банд аҳолининг 3/5 қисмидан кўпроғи нодавлат секторига тўғри келади.

2010 йилда меҳнат ташкилотларига 563 минг кишидан зиёдроқ аҳоли иш сўраб мурожаат қилган. Уларнинг ярмидан кўпроғи 16-30 ёшдагилар, деярли 2/3 қисмини умумий ўрта маълумотга эга бўлганлар ташкил қилади. Шу йилда барча иш сўраб мурожаат қилганларнинг 78,7 фоизини талаби қондирилган.

Ўзбекистон Республикаси Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги маълумотлари бўйича, республикада расман «ишсиз» мақомида 8,5 минг киши қайд қилинган. Бу жами иқтисодий фаол аҳолининг 0,4 фоизига тенг ёки 2010 йил даражасида қолган.

Кейинги йилларда мамлакатда янги иш ўринларини яратишга катта эътибор қаратилмоқда. Масалан, биргина 2010 йилда 665,3 минг кишилик иш ўринлари ташкил этилган. Уларнинг асосий қисми қишлоқ жойларга тўғри келади. Бу борада айтиш, Фарғона, Самарқанд ва Наманган вилоятларида ибратли тадбирлар амалга оширилмоқда. Умуман олганда эса, меҳнат

ресурсларидан тўла ва самарали фойдаланиш муҳим муаммо ҳисобланади. Бу муаммо, энг аввало, давлатнинг «Банддик» дастури доирасида ҳал этилиб борилади.

Айни вақтда республикаимиз минтақаларида макроиктисодиёт тизимининг таркиби ҳақида ҳам тегишли хулосалар беради. Кўриниб турибдики, саноатда банд бўлган аҳолининг улуши Тошкент шаҳри ва Тошкент вилояти ҳамда Фарғона ва Наманганда юқорироқ, Сурхондарё, Қашқадарё, Бухоро ва Жиззахда эса у анча паст. Бироқ, худди шу вилоятларда қишлоқ хўжалигининг мавқеи кучлироқ. Демак, улар асосан қишлоқ хўжалигига ихтисослашган ва, бинобарин, бу вилоятларда меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги яхши эмас.

Иқтисодий ривожланиши

Ўзбекистон Ўрта Осиё давлатлари орасида иқтисодий тараққиёт учун зарур бўлган имкониятлар мавжудлиги жиҳатидан ажралиб туради. Энг аввало, табиий-географик шароитнинг қулайлиги, заминимизда Менделеев даврий жадвалининг деярли барча элементларининг топилганлиги, серунум ерларимиз борлиги ва айниқса, халқимизнинг меҳнатсеварлиги миллий иқтисодиётнинг барча тармоқларини ривож топишига олиб келди.

Республикамиз иқтисодиёти ўзининг маълум тарихига эга. Собиқ СССР мавжудлигида ҳаётнинг барча жабҳалари, шу жумладан, иқтисодий ҳаёт марказ томонидан «тартибга» солиниб турилар эди. Хоҳ катта, хоҳ кичик масалалар бўлмасин марказ аралашувисиз бажарилиши мушкул эди. Республика долзарб бўлган муаммо-масалаларни ўз эрки билан ҳал этиш ҳуқуқидан маҳрум эди. Қатор асосий бойликларимиз, жумладан олтин, пахта кабиларнинг тақдири марказ ихтиёрида бўлган. Ўша даврларда мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида номуносиблик вужудга келди.

Мамлакатимиз мустақилликка эришиши туфайли юқорида айтиб ўтилган камчилик-нуқсонларни тугатиш борасида муҳим чора-тадбирлар амалга оширилди, топталган ҳуқуқлар аста-секин ўзининг муносиб ўрнини ола бошлади. Ҳаётимизнинг барча жабҳаларида, шу жумладан, иқтисодиётда катта ижобий ўзгаришлар рўй берди.

Маълумки, бозор иқтисодиётига ўтиш жараёни турли мамлакатларда умумий қонуниятлар негизида рўй беради ва аста-секин ривожланиб боради. Шу билан бирга, бундай мамлакатларнинг ҳар бири бу борада ўзига хос айрим хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар хўжалик таркиби ва йўналиши, мамлакатнинг географик ўрни, табиий-иқлим шароитлари, мавжуд табиий бойликлари, миллий урф-одатлар, аҳоли анъаналари билан белгиланади. Айтиб ўтилган ана шу омиллар эътиборга олиниб, Республикамизда бозор

муносабатларига ўтишнинг ўзига хос модели шакллантирилган. Ушбу моделнинг энг асосий томонлари мамлакатимиз Президенти асарлари ва фармонларида, давлат томонидан қабул қилинган қонунлар, ҳукумат қарорларида ўз аксини топган.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи президенти И.Каримов томонидан суверен давлат тузиш борасида олға сурилган беш тамойил ўз моҳиятига кўра катта ўрин тутди. Бу тамойиллар иқтисодиётнинг сиёсатдан устувор зарурий бўғини бўлиб хизмат қилади. Унинг ривожига туфайли ҳудудларни иқтисодий жиҳатдан ихтисослаштириш мумкин.

Ўтмишда суғорма деҳқончилик, яйлов чорвачилиги ва хилма-хил ҳунармандчиликка асосланган Ўзбекистон иқтисодиёти дунё бозорларида кўп турдаги қимматли маҳсулотлари билан қатнашиб келди. У бир замонлар «Буюк ипак йўли» бўйидаги энг гавжум бозорлар мамлакати бўлган. XVIII аср бошларида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида сиёсий устунлик учун доимо кураш олиб борган, Бухоро амирлиги, Хоразм ва Қўқон хонликлари иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳамда маданий-маънавий ҳаёт соҳасида ўз даврининг илғор мамлакатларидан тобора орқада қола бошлади. Ана шундай мураккаб сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий вазиятни бошидан кечириб турган Ўзбекистонни XIX аср иккинчи ярмида чор Россия босиб олди ва ўзининг тўқимачилик саноати учун хомашё базасига айлантиришга ҳаракат қилди. Собиқ совет

хокимиятининг дастлабки йиллариданоқ эса пахтачиликни янада тез тараққий эттириш ва пахтачилик мажмуини вужудга келтиришдан иборат бўлди. Натижада, республика иқтисодиёти қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш доирасида ўралашиб қолди. Буни статистик маълумотлар ҳам тасдиқлайди. 1989 йилда Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган миллий даромаднинг 35,4% ни қишлоқ хўжалиги ҳиссасига тўғри келгани ҳолда, бу кўрсаткич собиқ СССР бўйича 22,8%ни ташкил этди. Энг характерли томони шундаки, республикада миллий даромадни яратишда қишлоқ хўжалигининг ҳиссаси саноатга нисбатан 1,9% ортиқ бўлди. Бунга қўшимча қилиб, Ўзбекистон халқ хўжалигининг номутаносиб таркиби, унинг ҳудудий жойланишидаги ўта нотекисликларни ҳам кўрсатиш мумкин. Демак, Совет ҳокимияти йилларида Ўзбекистон иқтисодиёти эришган ютуқларни қанчалик қайд қилмайлик, мустақил Ўзбекистон олдида яқин орада унинг иқтисодиётининг чинакамига соғломлаштириш, ишлаб чиқарувчи кучларини ҳудудлараро жойлаштиришда мақбул мутаносибликка эришиш, ишлаб чиқариш самарадорлигини янада ошириш бўйича улкан вазифалар турибди.

Ўрта Осиё давлатлари ва қўшни Қозоғистон орасида Ўзбекистон йирик иқтисодий имкониятга эга бўлиб, ҳам саноат, ҳам қишлоқ хўжалиги тараққиёт даражаси кўрсаткичларига кўра ажралиб туради. Мамлакатимиз иқтисодиётида қатор саноат тармоқлари вужудга келган ва улар ривожланишда давом этмоқда.

Қишлоқ хўжалиги тармоқлари ва биринчи навбатда, пахтачилик катта ўрин тутади. Республиканинг табиий шароити ва аҳолининг анъанавий кўникмалари пиллачилик, чорвачилик, узумчилик, хилма-хил хўл мевалар, сабзавот ва полиз маҳсулотлари етказишга ижобий таъсир кўрсатади. Саноат тармоқларида ҳам, қишлоқ хўжалик тармоқларида ҳам муҳим фан-техника потенциали вужудга келтирилган. Ҳозир Ўзбекистоннинг иқтисодий ҳаётида муҳим ижобий ўзгаришлар юз бермоқда. Бозор иқтисодиёти турли мамлакатларда умумий қонуниятлар асосида ривож топади, шу билан бирга у мамлакатларнинг ҳар бири бу борада ўзига хос хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар хўжалик таркиби ва йўналиши, давлатнинг географик ўрни, табиий-иқлим шароитлари, мамлакатга хос бўлган миллий урф-одатлар, аҳолининг кўп йиллик анъаналари билан белгиланади. Шу айтиб ўтилганларни эътиборга олиниб, Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос модели шакллантирилган. Республика томонидан танланган моделнинг асосий тамойиллари мамлакатимиз Президенти асарларида, Олий Мажлис томонидан қабул қилинган Қонунлар, ҳукумат қарорларида ўз аксини топган. И.Каримов томонидан суверен давлат тузиш борасида олға сурилган бешта тамойиллар, айниқса муҳим аҳамият касб этади. Бу тамойиллар мамлакатимиздагина эмас, балки бошқа кўпчилик мамлакатларда ҳам тан олинган. Бу тамойиллар қуйидагилардир: иқтисодиётнинг сиёсатдан устиворлиги, давлат бош ислохотчи бўлиши, ҳаётнинг ҳамма соҳаларида қонун устувор бўлмоқлиги, кучли ижтимоий

сиёсатни амалга ошириш зарурлиги, бозор иқтисодиётига тадрижий йўл билан, яъни босқичма-босқич ўтилиши зарурлигидир. Мамлакатимиз иқтисодиёти тармоқларининг тараққиёт негизида худди шу тамойиллар ётади.

Ўзбекистон иқтисодиёти халқаро меҳнат тақсимоотида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарилишида пахта, пилла, қорақўл териси, мева-сабзавот, боғдорчилик ва полизчилик, саноатида эса ёқилғи-энергетика, рангли металлургия, машинасозлик, қурилиш материаллари, енгил ва озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослашганлиги билан ажралиб туради.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ўтмишда Ўзбекистон иқтисодиёти қандай ҳолатда эди?
2. Ўзбекистон хўжалигини ривожлантириш учун қандай табиий, иқтисодий ва ижтимоий имкониятларга эга?
3. Ўзбекистон иқтисодиёти қандай суръатлар билан ривожланган?
4. Халқ хўжалигининг ҳудудий ривожланиши қандай ташкил этилган ва этилмоқда?
5. Мамлакат халқ хўжалиги қайси тармоқларга ихтисолашган?
6. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин иқтисодиётни ривожлантириш учун қандай ислохотлар амалга оширилмоқда?

Ўзбекистон Республикасининг саноати

Саноат Ўзбекистон иқтисодиёти индустриал секторнинг етакчи бўғини, моддий ишлаб чиқаришнинг асосий соҳаларидан бири. Республика саноати, энг аввало, миллий иқтисодиётнинг асосий тармоқлари-пахтачилик, ипакчилик, мевачилик, қорақўлчилик талаб-эҳтиёжлари заминида вужудга келди ва ривож топди. Мустақиллик йилларида саноат ҳам иқтисодий-ижтимоий янгиланиш йўлида ривожланди. Ислохотлар натижасида саноат тармоқларида хилма-хил мулкчилик ва хўжалик юритишнинг бозор усуллари қарор топди. 2010 йил 1-январь ҳолатига кўра, Ўзбекистонда ишлаб турган саноат корхоналари сони 21,5 мингтани ташкил этди. Уларнинг 14,0 % давлат корхоналари, 86,0% нодавлат мулкига қарашли корхоналардир. Давлат корхоналари унитар корхоналар шаклида, нодавлат корхоналар кичик ва ўрта корхоналар, акциядорлар жамияти, турли кооперативлар ва уюшма - ассоциациялар ва қўшма корхоналар шаклида фаолият юритади. Нодавлат саноат секторига булардан ташқари саноат фаолияти билан шуғулланувчи яқка ишлаб чиқарувчилар ҳам киради. 2009 йил бошида нодавлат корхоналарида 645 минг, давлат корхоналарида 151,8 минг ишчи ва хизматчилар банд бўлди. Саноатнинг базавий тармоқларида газ, нефть, кўмир, бензин, дизель ёқилғиси, пўлат, мис, олтин, автомобиллар, самолётлар, тракторлар, пахта териш машиналари, электродвигателлар,

транспортёрлар, аккумуляторлар, кранлар, экскаваторлар, қурилиш моллари, минерал ўғитлар, турли кислоталар, қурилиш материаллари каби маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Саноатнинг халқ истеъмоли товарларини ишлаб чиқарадиган енгил ва озиқ-овқат саноати тармоқларида уст-бош кийимлар, оёқ кийимлари, трикотаж буюмлар, газлама, гилам, идиш-товоқ, уй хўжалиги моллари, гўшт ва сут маҳсулотлари, ўсимлик мойи, ун, гуруч ва бошқа дон маҳсулотлари, қанд-шакар ва қандолатчилик маҳсулотлари ва бошқалар ишлаб чиқарилади. Ишлаб чиқаришнинг локализациялашуви даражаси, яъни тайёр саноат маҳсулотларини яратиш учун зарур таркибий қисмлар мамлакатнинг ўзида яратилиши жиҳатидан Ўзбекистон саноатини 3 гуруҳга ажратиш мумкин. Ўзбекистоннинг тайёр маҳсулотлар олиш учун зарур таркибий қисмлари мамлакатнинг ўзида яратилган ёқилғи-энергетика, конметаллургия, озиқ-овқат ва енгил саноат корхоналарида локализация даражаси энг юқоридир. Маҳсулотлари, асосан, маҳаллий, қисман четдан келтирилган маҳсулотлар, хомашё иштирокида яратиладиган кимё ва нефть кимёси саноати, қурилиш материаллари саноати кабиларда бу даража ўртача, тайёр маҳсулотлар яратиш учун зарур бутловчи қисмлар ва узелларнинг мутлоқ кўпчилиги четдан келтириладиган машинасозлик корхоналари, чунончи, тракторсозлик, автомобилсозлик ва самолётсозлик корхоналарида паст ҳисобланади. Ўтиш даври шароитларида республика саноатини ислоҳ қилиш ва ривожлантириш макроиқтисодий барқарорлик, институционал ва таркибий қайта ташкил этиш муаммоларини ҳал

қилиш билан биргаликда олиб борилади. Миллий саноатни янгилаш давлатнинг фаол иштироки билан тартибга солишнинг турли усул ва механизмларидан фойдаланилган ҳолда босқичма-босқич олиб борилди. Саноат тараққиётида бир неча босқичлар кузатилди: Биринчи босқич (1991-95) саноатда тушкунликнинг мавжудлиги, саноат маҳсулоти ҳажмининг қисқариши, давлат мулки устуворлигининг сақланиб қолиши, уни хусусийлаштириш даражасининг пастлиги; илгари шаклланган саноат таркибий тузилишининг мавжудлиги билан тавсифланади. Бу босқич (бозор асосларини яратиш, иқтисодиётни изчил ўзгартириш ва саноат корхоналарининг янги шароитларга мослашуви даври) да давлат сиёсати стратегик муҳим хомашё, ундирувчи ва импорт ўрнини босувчи айрим маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган корхоналарни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантиришга йўналтирилади. Иккинчи босқич (1996-2000) да саноатнинг барқарор ривожланиш йўлига ўтиши, саноат маҳсулоти ҳажмининг пасайишдан тўхтаб, сўнгга барқарорлашув, ниҳоят, йил сайин ўсиб бориши. корхоналарни хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқаришнинг жадал бориши натижасида саноат ишлаб чиқариш давлат сектори ҳиссасининг камайиши, нодавлат сектори ҳиссасининг ўсиши саноатда жиддий таркибий ўзгаришларнинг бошланиши юз берди. Саноат ишлаб чиқаришининг барқарорлашуви ва янги қайта ишлаш қувватларини ишга тушириш даври бўлган бу босқичда таркибий ўзгартиришларни амалга оширишда қайта ишлаш

корхоналарининг экспорт салоҳиятини оширишга ва импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқариш вазифаларини ҳал қилишга мўлжалланган дастурлар ва лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш сиёсати олиб борилди. Инвестиция оқимлари машинасозлик, енгил, озиқ-овқат ва кимё тармоқларига капитал қўйилмаларни кўпайтириш томон йўналтирилди. Бу босқичда озиқ-овқат ва енгил саноат, машинасозлик саноати корхоналари жадал хусусийлаштирилди. 2000 йил давлат секторининг жами саноат маҳсулотидаги ҳиссаси 32,6% ни, нодавлат секторининг ҳиссаси 67,4% ташкил этди. Учинчи босқич (2001-2010) да йирик саноатни хусусийлаштириш кўлами жиддий кенгайди, кичик ва ўрта корхоналар ривожланишига устуворлик берилди. Давлат томонидан тартибга солиш чора-тадбирлари корхоналарни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг турли шакллари кескин қисқартириш, институционал ислохотларнинг сифатини ошириш ва тадбиркорлик фаолияти учун кенг имкониятлар очиб беришга йўналтирилди. Бу босқичда иқтисодиётнинг базавий тармоқларидаги, шу жумладан табиий монополиялар тармоқлари, электроэнергетика, кимё саноатининг йирик корхоналарини хусусийлаштиришга ўтилди. Чет эл инвесторларини хусусийлаштириш жараёнларига жалб этиш жонланди. Уларга хусусийлаштириладиган корхоналар акцияларининг йирик пакетлари ва айрим корхоналар тўлиқ сотилди. Корхоналар акциясидаги давлат акция пакетларини сотиш орқали саноатдаги хусусий мулкчилик мустаҳкамланди, кичик ва ўрта бизнеснинг

давлат йўли билан қўллаб-қувватланиши натижасида уларнинг саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришдаги ҳиссаси ошиб борди. Енгил ва озиқ-овқат саноатида кичик тадбиркорлик жадал ўсди. 2010 йилда рўйхатга олинган жами 308,7 мингта кичик бизнес корхоналарининг 37,0 мингтаси саноат соҳасида фаолият кўрсатди. Учинчи босқичдан эътиборан саноатнинг ривожланишида бир қатор ижобий тенденциялар кузатилди: саноат ишлаб чиқариши ўсишида жадаллашув юз берди; саноатнинг экспорт салоҳияти ортиб борди; саноат ишлаб чиқаришидаги локализация даражаси юксалди; саноатда маҳаллий ресурслардан тобора кўпроқ фойдаланишга ўтилди. Саноат молиявий танглиқдан чиқиб молиявий соғломлашув йўлига ўтди. Саноатда 2002 йилда 277,8 млрд. сўм, 2010 йилда 654,5 млрд. сўм фойда кўрилди. 2009 йилда 7149,6 млн. АҚШ доллари қийматидаги саноат товарлари экспорт қилинди (1991 йилда 669 млн. АҚШ доллари миқдорида). Саноатнинг ялпи ички маҳсулотни яратишдаги ҳиссаси ҳозирчалик катта эмас (қишлоқ хўжалигининг ҳиссасидан камроқ). 2010 йилда ялпи ички маҳсулотда саноат ҳиссаси 20,7% ни ташкил этди (1990 йилда 26,3; 1995 йилда 17,1; 2000 йилда 13,8%, 2009 йилда 17,0%, 2010 йилда 22 %). Ҳозирги даврда олиб борилаётган давлат иқтисодий сиёсати ва қабул қилинган давлат дастурлари яқин келажакда Ўзбекистоннинг саноат салоҳиятини жиддий кучайтиришни таъминлашга қаратилган. Унга мавжуд ишлаб чиқариш қувватларидан тўла фойдаланиш, инвестицияларни кўпайтириш асосида янги қувватларни ишга тушириш, саноат ресурсларини тежамли

ишлатиш, энг муҳими - янги технологиялар асосида меҳнат унумдорлигини ошириш орқали эришилади. 2005-2010 йилларда саноатнинг ялпи ички маҳсулотдаги ҳиссасини 25% га етказиш, саноат маҳсулотининг 55% ни экспорт қилиш, саноат ишлаб чиқаришида машинасозлик ва енгил саноат ҳиссасини сезиларли оширишга эришилган. Саноатнинг миллий иқтисодиётдаги ўрни ва аҳамиятини ошириш учун уни модернизациялаш, бозор механизмларининг тўлиқ ишлашини таъминлаш жараёни кучайиб бормоқда. Иқтисодиётда саноатлашув даражасининг ошиб бориши барқарор иқтисодий ўсиш ва халқ фаровонлигини ўстиришга хизмат қилади.

Республика халқ хўжалигининг таянч тармоғи, республикада иқтисодиёт ва техника тараққиётининг мустаҳкам пойдевори ҳисобланади. Ўзбекистон электр энергетикаси мамлакат иқтисодиётининг мустаҳкам ишлаб чиқариш ва илмий-техник салоҳиятга эга бўлган асосий соҳаси бўлиб, бутун иқтисодиёт мажмуи тараққиётига салмоқли таъсир кўрсатади. Республика электр энергетикаси ва кўмир саноатида хўжалик бошқаруви органи «Ўзбекэнерго» давлат акциядорлик компанияси (ДАК)дир. Ўзбекистон энергетика тизими республика иқтисодиёти ва аҳолисининг электр энергияга бўлган эҳтиёжларини тўла таъминлайди ва бошқа давлатларга электр энергиясини экспорт қилади. Ўзбекистон энергетика тизими умумий ўрнатилган куввати 12,3 млн. кВт дан ортиқ бўлган 38 иссиқлик ва гидравлик электр станцияларда

йилига 55 млрд. кВт соатдан ортиқ электр энергияси ишлаб чиқариш имкониятига эга.

Республикадаги энг йирик иссиқлик электр станциялари

Номи	Ўрнатилган қувват мвт	Турба агре- гат/сони	Курилган йиллар	Жойлашган шаҳар	Изоҳ
Сирдарё ГРЭС	3000	10	1972/81	Ширин	Лойиха
Янги Ангрен ГРЭС	1800	6	1989- курилиш давом эт-да	Тошкент	қувват 2400 МВт
Тошкент ГРЭС	1860	12	1963 / 71	Нуробод	
Навоий ГРЭС	1250	11	1963 / 81	Навоий	
Ангрен ГРЭС	484	8	1957 / 63	Ангрен	
Тахиатош ГРЭС	730	5	1961 / 90	Тахиатош	
Талимаржон ГРЭС	-	-	1984 й . да бошланган	Нурис	Лойиха қуввати 3200 Мвт.

Республикадаги энг йирик гидроэлектр станциялари

Номи	Ўрнатилган қувват МВт	Трубиналар сони	Қурилган йиллар	Сув манбаи
Чорвок	620, 5	4	1970 / 72	Чирчик
Хужакент	165	3	1976	Чирчик
Газалкент	120	3	1980 / 81	Чирчик
Фарход	126	4	1948 / 49	Чирчик

Йирик иссиқлик электр марказлари

Номи	Ўрнатилган қувват МВт	Қурилган йиллар	Жойлашган шаҳар	Изоҳ
Фарғона	330	1956 / 79	Киргули	
Муборак	60	1985 /88	Муборак	
Тошкент	30	1939 / 54	Тошкент	Лойиха қуввати 140 МВт

Ўзбекистон энергетика тизимининг барча кучланишлардаги электр тармоқлари умумий узунлиги қарийб 24,5 минг км ни ташкил қилади, шу жумладан, унинг 6,8 минг км 220 кВ ли, 1,9 минг кми - 500 кВ лидир. Тармоқ трансформаторларининг умумий қуввати 36,9 МВА га тенг. Ўзбекистонда электр қувватидан, асосан, XX аср бошларидан фойдаланила бошлади. Ўша даврда Тошкентда 2 та электр станция қурилган бўлиб, бири (қуввати 1450 кВт, 5дизель) трамвайни ток билан таъминлаш, доимий ток берадиган, иккинчиси (Павлов электр станцияси, қуввати 125 кВт) шаҳарни ёритиш учун ишлатилган. 1913 йилда Ўзбекистон ҳудудида умумий қуввати 3 МВт чамасида бўлган 6 кичик дизель электр станциялари бўлган, йиллик электр энергияси ҳосил қилиш 3,3 млн. кВт соатга етган. Шўролар ҳокимиятининг дастлабки йилларида шаҳарлардаги йирик корхоналарни электр энергия билан таъминлаш мақсадида электр энергетикасини ривожлантириш режаси тузилди. 1923 йил Тошкент шаҳри яқинидаги Бўзсув каналида ГЭС қурилиши бошланди, унинг 1-навбати (ҳар бири 1 МВт қувватли 2 гидро агрегат) 1926 йил 1-майда ишга туширидди. Айти пайтда бу ГЭСни Тошкент шаҳридаги трамвай дизель электр станцияси билан туташтирган, 6 кВ ўзгарувчан токка мўлжалланган кабель тармоғи қурилди. 20 йилларда Ўзбекистонда иссиқлик энергетикаси дизель ва майда буғ турбинали электр станциялари қуриш йўналишида ривожланди. Дизель электр станциялар умумий мақсадларда ҳамда иссиқлик энергиясига эҳтиёжи бўлмаган пахта заводлари, насос станциялари, каналлар

ва бошқалар корхоналар қошида қурилди. Тошкент, Самарқанд, Андижон, Қўқон ва бошқа шаҳарлардаги дизель станциялар кенгайтирилди, Бухоро, Самарқандда 5000 от кучи, Нукус, Урганч, Наманганда 1600 от кучи қувватига эга бўлган йирик дизель электр станциялари ишга туширилди. Республикадаги дастлабки буғ турбинали электр станциялари Фарғона ва Каттакўрғон ёғ-мой заводларида қурилди. Фарғона ёғ-мой заводининг «Шарк тонги» иссиқлик электр маркази (ИЭМ) умумий мақсадлардаги электр станцияси бўлган биринчи ИЭМ дир. 1931 йил 27 мартда Тошкентда бўлиб ўтган Ўрта Осиё энергетикларининг 1-съездида Ўзбекистонни электрлаштириш режаси қабул қилинди. Бу режани амалга ошира бориш натижасида 1941 йилда республикадаги электр станцияларда ўрнатилган қувватлар 482 млн. кВт га етди. 1934 йил 25 сентябрда Ўзбекистон энергетика тизимининг ташкилий асоси — «Ўзбекэнерго» энергетика бошқармаси (кейинчалик ЎзР Энергетика ва электрлаштириш вазирлиги) тузилди. 30 йиллар бошида, айниқса, Тошкент вилоятида энергетика қурилиши авж олди, Чирчиқда Бўзсув ГЭС лар каскади барпо этилди. Бу гидроэнергетика қурилиши тез суръатлар билан давом эттирилиб, 1926 йилдан 1940 йилга қадар мазкур трактдаги гидроэлектр станцияларида 67 минг кВт генератор қувватлари ишга туширилди. 1945 йилда Чирчиқ дарёси ва Бўзсув каналида қурилган умумий қуввати 68 МВт бўлган 6 гидроэлектр станция қувват бера бошлади. 1943 йилда халқ хашари йўли билан Сирдарёда Фарҳод ГЭС (қуввати 126 МВт) қурилиши бошланди, унинг

биринчи навбати 1948 йил фойдаланишга топширилди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида 15 янги электр станциялари қурилиб, фойдаланишга топширилди, уларнинг аксарияти жуда қисқа муддатларда халқ хашари йўли билан бунёд этилди. Шунингдек, бу даврда Бухоро, Самарқанд, Нукус, Урганч, Термиз шаҳарларида янги дизель электр станциялари қурилди, эскилари кенгайтирилди, қишлоқ жойларида кўплаб майда гидроэлектр станциялари ишга туширилди. Кейинги йилларда Бўзсув, Дарғом, Шаҳрихонсой, Шимолий Фарғона каналларида қуввати 20 МВт гача бўлган гидроэлектр станциялар қурилди. Шу даврда кўмирда ишлайдиган Қувасой ИЭС, Тошкент ва Фарғона ИЭМлари қурилиши давом эттирилди. Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистон энергетика тизимида қувватларни ошириш гидроэлектр станциялар қурилиши ҳисобига амалга оширилди. 1950 йилда Ўзбекистон умумий энергетика балансида ишлаб чиқарилган электр энергиянинг 64,3% ГЭСлар ҳиссасига тўғри келди. Республика халқ хўжалигининг энергия таъминоти Чирчиқ ва Сирдарё дарёларининг сувчанлигига бевосита боғлиқ бўлиб қолди. 50 йилларнинг 2-ярмига келиб, Ўзбекистонда табиий газнинг жуда бой захираларининг топилиши электр энергияси ишлаб чиқаришни кескин ошириш имкониятини яратди. 60-70 йилларда табиий газ негизида ишлайдиган Тошкент, Навоий, Тахиатош, Сирдарё ИЭС лари, Ангрен кўмир қони базасида ишлайдиган Ангрен ИЭСнинг ишга туширилиши натижасида энергетика қувватлари умумий балансида иссиқлик электр станциялари (ИЭС) нинг

хиссаси 80% га етди. Электр станциялари қурилиши билан бир вақтда электр тармоқлари, электр узатиш линиялари (ЭУЛ) ва шаҳарлар яқинида кичик станциялар барпо этиш давом эттирилди. 1960 йил 110 ва 220 кВли электр узатиш линиялари билан Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон, Қирғизистон ҳамда Қозоғистоннинг жанубидаги 5 вилоятини бирлаштирган Ўрта Осиё Бирлашган энергетика тизими ташкил этилди. Тошкентда Бирлашган энергетика тизимлари иш режимларини оператив бошқариш учун Бирлашган диспетчерлик бошқаруви тузиди (1991 йилдан «Энергия» бирлашган диспетчерлик маркази). Энергетика тизимларини бирлаштириш халқ хўжалигида электр таъминоти сифати ва пухталигини тубдан яхшилади, гидроресурслар ва ёқилғидан оқилона фойдаланиш имкониятларини яратди, ўрнатилган қувватлар резервларини камайтирди. 1980 йилдан Бирлашган энергетика тизими таркибида 9 та Ўзбекистон, Душанба, Вахш, Шим, Тожикистон. Фрунзе (ҳозир Бишкек), Жануби Қирғизистон, Олма-ота (Жануби Қозоғистон). Шарқий Туркменистон, Небитдоғ энергетика тизимлари ишлади; уларнинг ўрнатилган қуввати 19 млн. кВт ни ташкил этди. Ҳозир Ўрта Осиё Бирлашган энергетика тизимининг умумий ўрнатилган қуввати 25 млн. кВт ни ташкил қилади.

Бу даврда Ўзбекистонда жамоа хўжаликлари, давлат хўжаликлари, туман марказлари энергия тизими тармоқларига бирлаштирилди. 1965 йилга келиб

барча шаҳарлар ва аҳоли пунктларининг электр таъминотини марказлаштиришга имкон берадиган Ўзбекистон ягона энергия тизими яратилди. 1970 йилга келиб республикани ялпи электрлаштириш ниҳоясига етди ва Ўзбекистон ялпи электрлашган ўлкага айланди. Республикада 70 дан ортиқ янги шаҳарлар - Чирчиқ, Бекобод, Олмалик, Ангрен, Муборак, Навоий ва бошқа йирик саноат марказлари пайдо бўлди. Йирик шаҳарларда электр транспорти - трамвай, троллейбуслар, Тошкент шаҳрида метрополитен ишга туширилди. 2001 йил 22-февралда ЎзР Энергетика ва электрлаштириш вазирлиги негизида «Ўзбекэнерго» давлат акциядорлик компанияси ташкил этилди. Ўзбекистон энергетика тизими 14 минг саноат, 21,6 минг қишлоқ хўжалиги, 13,3 минг коммунал ва 4,2 млн. маиший истеъмолчиларни энергия билан таъминлайди. 0,4-10 кВ кучланишли электр узатиш йўлларининг ялпи узунлиги 209,8 минг кмдан ортиқ (2010). Мамлакат энергетикаси келажакда гидроэнергетика ва иссиқлик энергетикаси йўналишида ривожланади. Гидроэнергетика. Ўзбекистон энергетика тизимида жами 28 ГЭС ларда ўрнатилган қувватлар 14-20 МВт ни ташкил этади. 2010 йил уларда 6703,6 млн. кВтс электр энергияси ишлаб чиқарилди.

Ўзбекистон гидроэнергетикасида дарёлар оқимлари ва сув иншоотларининг энергетика салоҳиятидан оқилона фойдаланиш муҳим ўринда туради. XX асрнинг 90 йилларида республика сув ресурсларининг энергетика салоҳиятидан жадал

фойдаланиш концепцияси ишлаб чиқилди. Ушбу концепция асосида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг махсус қарори қабул қилинди (1995) ва «Ўзбекистон Республикасида кичик гидроэнергетикани ривожлантириш дастури» тасдиқланди. Ушбу дастурга мувофиқ республикадаги мавжуд сув омборлари, магистрал каналлари ва дарёларида умумий қуввати 1180 МВтдан иборат бўлган, йилига ўртача 4,6 миллиард кВтсоат электр энергияси ишлаб чиқарадиган 141 та, жумладан 2010 йилга қадар умумий қуввати 423 МВт бўлган, йилига ўртача 1,3 миллиард кВт соат электр энергияси ишлаб чиқарадиган 15 та ГЭС лар қурилиши режалаштирилди. Дастурни амалга ошириш мақсадида собиқ Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузурида «Ўзсувэнерго» ихтисослашган бирлашмаси ташкил этилди (1996). Шу дастурга мувофиқ 2009 йилда Самарқанд вилоятининг Айланма Дарғом каналида қуввати 3 МВт, йилига ўртача 8-10 млн. кВт соат электр энергияси ишлаб чиқарадиган Ургут гидроэлектростанцияси ишга туширилди ва бирлашма таркибида «Ургут ГЭС» шўъба корхонаси ташкил этилди. Шунингдек, бирлашма вазирлик тасарруфида 1983 йилда ишга туширилган Андижон ва Туямўйин ГЭС ларига раҳбарлик қилади. Ўзбекистонда 6 та гидроэлектростанциянинг қурилиши давом эттирилмоқда. Булар қуйидагилардир: Сурхондарё вилоятидаги Тўполон сув омборида ҳар бири 15 МВт қувватли 2 та агрегатдан иборат ГЭС; Андижон вилоятидаги Андижон сув омборида ҳар бири 25 МВт қувватли 2 та агрегатдан иборат ГЭС; Тошкент

вилоятидаги Оҳангарон сув омборида ҳар бири 10,5 МВт қувватли 2 та агрегатдан иборат ГЭС; Қашқадарё вилоятидаги Ҳисорак сув омборида ҳар бири 22,5 МВт қувватли 2 та агрегатдан иборат ГЭС; Фарғона вилоятидаги Кўксув дарёсида 2,2 МВт қувватли Шоҳимардон ГЭС; Самарқанд вилоятидаги Дарғом каналида 5 МВт қувватли «Гулба» ГЭС. Яна 6 та гидроэлектростанция қурилиши учун техника-иқтисодий асослаш ишлари бажарилди. Бирлашма таркибига кирган корхоналарда 2010 йилда 1235 млн. кВт соат электр энергия ишлаб чиқарилди.

Иссиқлик энергетикаси. 60 йилларда республикада электр энергияси ҳосил қилишни кўпайтириш, асосан, газавода ишлайдиган йирик ИЭС ни ишга тушириш йўналишида олиб борилди. Йирик ИЭСлар қурилиши натижасида Ўзбекистон энергетика тизимининг ўрнатилган қувватлари 2010 йилда 16,0 минг МВт га етди. Ўзбекистон энергетика тизимидаги лойиҳа, қурилиш монтаж, созлаш, таъмирлаш ва ишлатиш ташкилотларининг тўла мажмуи энергетика тизимининг ишончли ишлашини ва истиқбол тараққиётини таъминлайди. «Ўзбекэнерго» давлат акциядорлик компанияси Япония халқаро ҳамкорлик банки билан биргаликда «Тошкент ИЭС ни замонавийлаштириш» (195,27 млн. АҚШ доллари миқдорида имтиёзли кредит), Осиё тараққиёт банки билан биргаликда «Электр энергиясини узатувчи магистрал тармоқларни замонавийлаштириш» (70,0 млн. АҚШ доллари), Ислон тараққўшма корхонасиёт банки билан биргаликда «Сирдарё ИЭС —

Сўғдиёна насос станцияси 500 кВ электр узатиш линияси қурилиши» (25,1 млн. АҚШ доллари) лойиҳаларини амалга оширмоқда.

Ёқилғи саноати. Бу саноат ер қаърида топилган ва қазиб олинаётган кўмир, нефть, табиий газ конлари негизида шаклланди ва ривожланиб бормоқда. Республикада 194 (захираси саноат даражасида ҳисобланган) нефть-газ кони очилган, уларнинг 126 таси Бухоро-Хива, 14 таси Ҳисор, 27 таси Фарғона водийси, 12 таси Сурхондарё, 15 таси Устюрт нефть-газли минтақаларда жойлашган. Конларнинг газ, газ-конденсатли, газ-нефть, нефть, газ-нефть конденсатли ва нефть-газ конденсатли турлари мавжуд. 92 нефть, газ ва газ-конденсат, 3 та кўмир конларидан фойдаланилмоқда. 59 нефть, газ ва газ-конденсат кони эса яқин келажакда ишга тушириш учун тайёрлаб қўйилган.

Ёқилғи саноати мамлакат ёқилғи энергетика мажмуининг асосий тармоғини ташкил этади ва барча турдаги ёқилғини қазиб олиш, табиий газни тозалаш ва етказиб бериш, нефтни қайта ишлаш маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва сотиш корхоналарини уз ичига олади. Улар миллий иқтисодиётнинг барча бўғинларига хизмат кўрсатади. Унинг йирик корхоналари Тошкент, Фарғона, Андижон, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида жойлашган. Республика саноат маҳсулотининг умумий ҳажмида ёқилғи-энергетика комплекси маҳсулотлари ҳажми 16,0% ни ташкил этади. Республика саноатида банд

бўлган ишчи, хизматчилар (саноат ишлаб чиқариш ходимлари)нинг 6% нефть ва газ саноати тармоқлари ҳиссасига тўғри келади. Республика 90 йиллар бошида ёқилғи балансида қазиб олинган ёқилғи (шартли ёқилғи 7000 ккал. ҳисобида) умумий ҳажмида нефтнинг ҳиссаси 8,0% ни, газнинг ҳиссаси 86,3% ни, кўмирнинг ҳиссаси 4,0% (2010 йилда 1,7%) ни ташкил этган. 2010 йилда республика ёқилғи саноатида 6,4 млн. т нефть ва газ конденсати, 69,7 млрд. м³ табиий газ, 221,6 минг т суюлтирилган газ, 1493,9 минг т бензин, 1636,3 минг т дизель ёнилғи, 1078 минг т мазут, 453,1 минг т керосин, 329,5 минг т мой ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилди. Ноёб Кўкдумалоқ нефть газ конденсат конининг очилиши ва ишга туширилиши билан нефть саноатининг ёқилғи саноати комплексидаги мавқеи ортиб бормоқда.

Нефть саноати. Ўзбекистонда дастлабки нефть кони 1885 йилда очилган (Фарғона водийсидаги Чимён нефть конида 3 278 м чуқурликдан суткасига 130 т нефть олинган). 1906 йил Ванновск (ҳозир Ҳамза) темир йўл станциясида Олтиариқ нефтни қайта ишлаш заводи ишга туширилди. Ўзбекистон нефть саноатининг пайдо бўлиши шу санадан бошланади. Кейинроқ Фарғона ботиғида Ёрқўтон кони ҳам очилди. Чимён-Ванновск нефть қувури қурилди, нефтни қайта ишлаш эди кенгайтирилди. Шу даврда Россия ва чет эл капитали нефть қазиб олиш, уни қайта ишлаш, нефть маҳсулотларини сотишни тўла ўз назоратига олди. «Санто» Ўрта Осиё нефть савдоси ширкати ташкил этилди.

1913 йилда жами 13 минг т нефть қазиб олинди. Октябрь тўнтаришидан кейин нефть конлари ва нефтни қайта ишлаш корхоналари миллийлаштирилиб, нефть конларини излаш, ишга тушириш ҳам шўролар ҳокимияти ихтиёрига ўтказилди. Ўзбекистонга бошқа республикалардан, айниқса, Россиядан кўплаб мутахассислар кела бошлади. Қўқон шаҳрида «Ўзбекнефть» (1924), Термиз шаҳрида «Термизнефть» (1936) трестлари ташкил қилинди. Урушгача бўлган даврда Сурхондарё вилоятида ҳам нефть конлари очилди ва ишга туширилди (1935; Учқизил, Хавдаг). 1940 йилда республикада нефть олинган конлар сони 11 тага етди. 1941-45 йилларда янги нефть конлари (Фарғона водийсида Жануби Оламушук, Полвонтош, Андижон) очилди ва тез фурсатда ишга туширилди. Олтиариқ заводи кенгайтирилди. Ўша даврда республикада нефть саноатининг инфратузилмаси ҳам вужудга келди. 1941 йилда 196 минг т, 1945 йилда 478 минг т нефть қазиб олинди, 50 йиллардан нефть конларида телемеханизация воситалари қўлланилди, турбинали бурғилаш жорий қилина бошланди. 1959 йилда Сурхондарё минтақаларидаги 9 нефть конининг ўзидан 1460 минг т дан зиёд нефть олинди. Ўша даврда Бухоро-Хива минтақасида топилган нефть конлари ишга туширилди. 70 йиллар бошидан айрим нефть конларидаги захираларнинг тугаши натижасида нефть қазиб олиш камайди. Янги нефть конларини топиш учун Фарғона минтақасида чуқур қудуқлар қазилди. Ворухда 5200 м, қумхонада 5670 м, Чуст-Попда 5805 м, Мингбулоқда 6006 м ўта чуқур нефть қудуқлари бурғиланди. 1985 йилда

Бухоро-Хива минтақасида яхши таркибли ноёб нефть-газ конденатли Кўкдумалоқ кони очилди. 1992 йилда Фарғона минтақасининг ўта чуқур қатламларидан (Мингбулоқ тузилмаси) нефть отилиб чиқди (қидирув ишлари давом этмоқда). Республика нефть саноати миллий иқтисодиётнинг нефтга бўлган талабини тўлиқ қондириш имкониятларига эга. Айниқса, Кўкдумалоқ кони жадал суръатлар билан ишга туширилди. Бу ерда 1997 йил 500 м кубгача босимда газни ер ости қатламларига ҳайдаш («Сайклингпроцесс») компрессор станцияси ишга туширилди. Янги технологиядан фойдаланиш газ конденсатини олиш коэффициентини ошириш имконини берди. Лойиҳа технологияси АҚШнинг «Келлог» ва Япониянинг «Нишо-Иваи» консорциуми билан ҳамкорликда амалга оширилди. 1995 йилдан Ўзбекистонга нефть импорт қилиш тўхтатилди ва республика нефть мустақиллигига эришди. Кейинги йилларда қўрилган кескин тадбирлар натижасида нефть (газ конденсати биланбирга) қазиб олиш ҳажми юқори суръатларда ўсди.

Нефтни қайта ишлаш саноати соҳасида Олтиариқ (1906), Фарғона (1958) ва Бухоро (1997) нефтни қайта ишлаш заводдари қурилди. Ўрта Осиёда биринчи қурилган Олтиариқ заводи (ҳозир Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи филиали)дир. Фарғона нефтни қайта ишлаш заводини хомашё билан таъминлаш ва ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан истеъмолчиларни узлуксиз таъминлаш учун «Ангрен-Поп» оралиқ терминаллари қурилди. Жаҳон

андозаларига мос келадиган маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун заводда иккиламчи қайта ишлаш жараёнлари устида ишланмоқда. Ҳозир заводи нефть маҳсулотларининг 50 дан ортиқ хиллари жаҳон андозаларига жавоб берадиган даражада ишлаб чиқарилади. Бухоро нефтни қайта ишлаш эди. Қашқадарё ва Бухоро вилоятларидаги нефть конлари (асосан, Кўкдумалоқ нефтьгаз конденсати кони) асосида ишлайди. Бу корхона қурилиши лойиҳасининг технологик қисмини амалга ошириш учун Франциянинг «ТЕКНИП» фирмаси, Япониянинг «Марубени» ва «Джей-Джи-Си» компаниялари иштирокида ташкил этили. Қурилиш монтаж ишларини Туркиянинг «Гама» компанияси ва Ўзбекистоннинг қурувчилари бажарган. Республикадаги нефтни қайта ишлаш заводларининг умумий йиллик қуввати 11,2 млн. тонна.

Газ саноати — ёқилғи энергетика мажмуасининг энг ривожланган тармоғи. Унинг республикада қазиб олинаётган ёқилғи балансидаги ҳиссаси 86,2% ни ташкил этади. Нефть билан йўлдош тарзида учрайдиган табиий газни қазиб олиш 40 йиллардан олдин бошланган (1940 йилда 0,7 млн. м³). Нефть-газидан саноат мақсадларида фойдаланиш учун 15 км узунликдаги биринчи газопровод «Андижонсаноат» - Андижон шаҳри ўртасида қурилган (1944). Газни алоҳида саноат усулида чиқариб олиш 50-60 йилларда бошланди. Табиий газ қазиб олиш саноати корхоналари Бухоро, Қашқадарё, Фарғона, Сурхондарё ҳамда Қорақалпоғистон Республикасида жойлашган. 1955 йилда Жарқоқ, 1953 йилда

Газли конларининг очилиши натижасида газ саноатининг моддий базаси яратилди. 1958-60 йилларда «Жарқоқ-Бухоро-Самарқанд-Тошкент» магистрал газопроводи қурилиши билан республика саноат марказлари, шаҳар ва айрим қишлоқларни газлаштириш бошланди. 1962 йилда катта захирага эга бўлган Газли кони ишга туширилди. Зудлик билан магистрал газопроводлар қурилиб Ўзбекистонга собиқ ССР нинг Европа қисми, Урал, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Болтиқбўйи мамлакатлари ва бошқалар минтақаларга узлуксиз жўнатиб турилди. Ниҳоятда қисқа муддатларда «Бухоро-Урал» (1, 2, 3 навбатлари), «Ўрта Осиё Марказ», «Бухоро-Тошкент-Фрунзе (Бишкек)-Олмаота» газопроводлари қуриб, фойдаланишга топширилди. «Ўрта Осиё-Марказ» қувурига Туркманистон ва Қозоғистон ҳам газ етказиб бериб турди. 1970 йилга келиб республикада жами 32,0 млрд. м³ табиий газ қазиб олишга эришилди (1960 йилда 447,0 млн. м³). Ўша йиллари Бухоро-Хива провинцияси таркибида олтингугуртсиз яна бир қанча газ конлари очилди. 1971 йил Уст-юртда Шохпахта газ кони ишга туширилди. 1970 йилдан республикадаги деярли ҳамма йирик иссиқлик электр станциялари (Андижон, Фарғона, Ангрен ИЭС дан ташқари) газ ёқилғисига ўтказилди. Ўзбекистонда табиий газ мураккаб геологик қатламларда (3500 м ва ундан чуқурда, босими 600 атмосферагача) жойлашган. Таркибида водород сульфид (6% га қадар), карбонат кислота каби агрессив аралашмалар бўлган газ конларини ишга туширишда бир қанча илмий-техникавий муаммоларни ҳал этишга тўғри

келди. 1971 йилда ишга туширилган Муборак газни қайта ишлаш заводи (ГҚЗ) конлардан олинаётган газни олтингугуртли бирикмалардан тозалаш учун қурилган. Завод ҳар йили 26,026,5 млрд. м³ табиий газни тозалаб республика корхоналари ва аҳоли эҳтиёжларини тозаланган табиий газ билан таъминлайди. Шўртан газни қайта ишлаш заводи қурилди (1980 йил), жаҳонда биринчи бўлиб молекуляр элак (ғалвирлар) қўлланди. Олтингугурти кам бўлган табиий газни энергетика эҳтиёжлари учун узатиш мақсадда «Шўртан-Сирдарё-Тошкент» газопроводи ишга туширилди. «Газли-Чимкент», «Газли-Нукус», «Пахтакор-Янгиер-Тошкент», «Муборак – Ғаллаорол - Янгиер», «Шўртан - Шеробод» газопроводлари қурилиб фойдаланишга топширилди. 2001 йилда Марказий Осиё минтақасидаги энг йирик Шўртан газкимё мажмуаси ишга туширилди ва қурилиш технологияси АҚШнинг «АББ Луммус Глобал», Италиянинг «АББ Соими», Япониянинг «Нишо Иваи», «Мицуи», «Тойо Инжиниринг» концорциумлари билан ҳамкорликда олиб борилди. Полиэтилен, суюлтирилган газ ва газ конденсати ишлаб чиқарилмоқдаср Фарғона, Бухоро нефтни, Муборак газни қайта ишлаш заводларида, Шўртан газни қайта ишлаш заводи ва Шўртан газкимё мажмуасида 2003 йилда 190,0; 2009 йилда 228,5, 2010 йилда 2111,6 минг т ва 2010 йилда 230 минг тонна суюлтирилган газ ишлаб чиқариди. 2010 йилда республика нефть ва газ саноатида 69,7 млрд. м³ табиий газ, 6,4 млн. т нефть ва газ конденсати олишга эришилди. Республикадаги газ узатиш бўлинмалари 7 магистрал газ қувури тармоғи («Бухоро-Газли райони

Тошкент», 522 км: «Муборак — Навоий», 112 км; «Шуртан ТошИЭС», 602 км; «Келиф — Душанба», 408 км; «Бухоро - Урал», 489 км; «Ўрта Осиё - Марказ», 369 км), умумий қуввати 1576,6 кВт бўлган 27 компрессор станцияси, 250 газ тақсимлаш станцияси, 3 ер ости газ сақлаш омборига эга. Республикада газ саноатининг ривожланиши қишлоқ хўжалиги ва бошқа саноат тармоқларининг ўсишини таъминлади. Шаҳар, шаҳарча ва айниқса, республика ҳукуматининг 1990 йил 9-июлдаги қарори асосида қишлоқларни газлаштириш авж олди. Натижада республикада хонадонларни газлаштириш 75 фоизга етди.

Кўмир саноати. Ўзбекистонда кўмирни саноат усулида қазиб олиш 1930 йиллар охиридан бошланган. Тошкент вилояти Оҳангарон водийсида Ангрен қўнғир кўмир, Сурхондарё вилоятида Шарғун, Бойсунтоғ тошкўмир конлари бор. Республикада аниқланган кўмир конлари ресурслари 7 млрд., т, улардан тошкўмир 5,7 млрд. тонна саноат захиралари 1,9 млрд. т. 2010 йилда 3,7 млн. т кўмир (2.64 млн. т қўнғир, 0,6 млн. т тошкўмир) қазиб олинди. 1940-48 йилларда Ангрен қўнғир кўмир конида (1933 йил топилган) кўмир очиқ ва ёпиқ усулларда қазиб олина бошлади. 1950 йилга келиб бошқалар республикада 1,4 млн. т кўмир қазиб олинди. Ангрен кўмир ҳавзаси ёнида Ангрен шаҳри қад кўтарди. 1941 йилла Шарғун шаҳри яқинида Шарғун тошкўмир кони очилиб, 1958 йилда ишга туширилган. Унинг йиллик ишлаб чиқариш қуввати 200 минг т. 1970-80 йилларда кўмир саноати юқори суръатларда ривожланди. 1990 йил 6,4

млн. т кўмир қазиб чиқаришга эришилди. Кўмир захираларининг йилдан йилга камайиб кетиши, чуқур жойлашган қатламларнинг ўзлаштирилиши қийин бўлганлиги сабабли 1991 йилдан кўмир қазиб олиш кўрсаткичлари пасайди. Республика халқ хўжалигида ҳар йили 8-9 млн. т кўмир истеъмол қилинади. Ангрен ва Янги Ангрен ИЭС ларининг тўла қаттиқ ёқилғига ўтказилиши билан республиканинг кўмирга бўлган эҳтиёжи ортмоқда (Республикада қазиб олинadиган кўмир истеъмолининг 85% электр энергетикаси секторига тўғри келади).

Тармоқлар	2000	2005	2010
Бутун саноат	100,0	100,0	100,0
Ёқилғи- энергетика	23,5	23,6	23,8
Металлургия	9,9	9,8	9,9
Машинасозлик ва металсозлик	11,7	12,0	12,2
Кимё ва нефт саноати	5,4	5,5	5,5
Ёғочсозлик ва целлюлоза-қоғоз саноати	1,2	1,1	1,0
Қурилиш материаллари	5,5	6,0	5,7
Ойна, чинни ва фаянс буюмлари	0,3	0,3	0,4

Енгил саноат	17,3	18,0	18,2
Озиқ-овқат саноати	13,6	13,8	14,0
Ун, дон, аралаш ем саноати	9,0	8,8	8,6
Бошқа саноат тармоқлари	2,6	1,1	0,7

Ҳозир металлургия саноатида рудадан металл олиш 4 минг йилдан зиёд тарихга эга. Кадимда мисдан турли безак буюмлар тайёрланган. Кейинроқ рудали металллар — қалай, кумуш, олтин ва бошқаларни эритиш, қуйиш ва қиздириб ишлаш ўзлаштирилган. Дастлабки танга пуллар зарб қилинган. Илк ўрта асрларда Фарғона, Зарафшон, Чирчиқ, Оҳангарон водийларидаги бир канча шаҳарларда заргарлик, мисгарлик, темирчилик ривожланди. Рух, сурьма, маргимуш, висмут, кобальт каби рангли металллар маълум бўлмасада, уларнинг қотишмаларидан кенг фойдаланилган. Қора металлургия соҳасида фаолият кўрсатадиган ягона корхона Бекобод шаҳридаги «Ўзбекистон металлургия комбинати» акциядорлик ишлаб чиқариш бирлашмасидир. Унинг таркибига металлургия заводи ва Ширин машинасозлик заводи, «Иккиламчи қора металллар» корхоналари бошқармаси киради. Комбинатда қора металлургия маҳсулотларининг энг муҳим турлари (пўлат, чўян, пўлат кувурлар ва пўлат прокат, арматура пўлати, швеллерлар, пўлат шарлар, эмалланган идишлар) ишлаб чиқарилади, темиртерсак, металл чиқиндилари

эритилади. Ўрта Осиёдаги биринчи замонавий металлургия заводи қурилиши умумхалқ ҳашари йўли билан 1942 йилда бошланган. 1979 йили сентябрда йиллик қуввати 250 минг т бўлган электр билан пўлат эритадиган 1, 2, 3-печлар ишга туширилди. Заводда асосий маҳсулотлар билан бирга 50 га яқин турдаги халқ истеъмол товарлари ҳам ишлаб чиқарилади. Республика қора металлургия саноатини ривожлантириш дастурига кўра, истиқболда чет эл инвестицияларини жалб этган ҳолда шлак уюмларини қайта ишлаш, калибрланган симлар ишлаб чиқариш, маҳаллий темир рудали конлардан йилига 500 минг т маҳсулот тайёрлаш ва пўлат ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш мўлжалланган.

Рангли металлургия республикада металлургия саноатининг етакчи тармоғи. Республика умумий саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажмида рангли металлургия ҳиссаси 17,0 %ни ташкил этади (2010). Маҳаллий минерал хомашё ресурслари негизида 30 йиллардан ривожланди. Республикада рангли нодир ва қимматбаҳо металллар (олтин, мис, кўрғошин, пйҳ, вольфрам, молибден, симоб ва бошқа) конлари, Қорамозор мис, кўрғошин, руҳ кони, Обираҳмат, Бурчмулла, Оқтуз, Такоб, Ингичка, Қўйтош, Лангар рангли металллар, Чодак, Зармитан, Маржонбулоқ, Каулди, Кокпатас, Қизилолмасой олтин, Кўрғошинкон, Олтин топган, кўрғошин, руҳ, Қалмоққир мис конлари ва бошқалар топилиб, улар саноат миқёсида ўзлаштирилиши билан рангли металлургия саноати шаклланди ва республика рангли металллар ишлаб

чиқариш бўйича жаҳонда олдинги ўринлардан бирини эгаллаган мамлакатга айланди. Республика жаҳон мамлакатлари орасида олтин захиралари бўйича бешинчи, олтин қазиб олиш бўйича саккизинчи ўринда туради (2010).

Ўрта Осиёда, хусусан ҳозир Ўзбекистон ерларида олтин қазиб олиш ва ундан турли тақинчоқлар, заргарлик буюмлари, безаклар яшаш миллоддан аввал 65 асрлардаёқ мавжуд бўлганлиги археологик топилмалардан маълум. Туғма (эркин учрайдиган) олтин конларини ўзлаштиришга қадар олтин, асосан сочма конлардан жуда ибтидоий усулларда — олтин зарралари аралаш қумни қўй териси қопланган ёғоч тоғораларда ювиб, ажратиб олинган. Сочма олтин олиш X-XI асрларда Чатқол, Чирчиқ, Норин, Косон, Сўх, Зарафшон, Дарвоз дарёлари водийларида олиб борилганлиги ҳақида маълумотлар бор. Ўрта асрларда олтинли қумларни ювиш билан бирга мўғуллар босқинига қадар Чатқол-Қурама, Нурота тоғларида, Марказий Қизилқумдаги конлардан туғма олтин қазиб олинган кон лаҳмлари ҳозиргача сақланиб қолган. Ҳозир Ўзбекистонда маълум бўлган олтин конларининг кўпчилигидан қадимги кончилар қисман фойдаланганлар. Ўзбекистоннинг минерал хомашё бойликларини аниқлаш, уни қазиб олиш шўролар ҳокимияти даврида жадал давом эттирилди. Ноёб металл конларини қидириб топиш ва ундан фойдаланиш муаммоларини ҳал қилиш ишларида ССР ФА илмий муассасалари фаол иштирок этдилар. 30 йиллар бошида

«Ўзбеколтинноебмет» трести ташкил этилди. Ўша йиллари Оҳангарон, Чирчиқ дарёлари водийларида, Қурама тоғларида олтин изловчилар олтинни қумни ювиш усулида ажратиб олар эдилар, йиллик олтин олиш бир неча ўн кг дан ошмас эди. Кейинчалик ўша жойларда рудали олтин конлари топилди. 1941-45 йилларда олтин изловчилик (артель) йўли билан олтин ажратиб олиш жадал олиб борилди, олинган йиллик олтин миқдори қарийб 50 кг га етди. 1950 йил сочма олтин излаш ишлари тўхтатилди. 1950 йиллардан рудали олтин конларини излаш ва қидирув қилиш бўйича олиб борилган фундаментал тадқиқотлар натижасида Қорақўтон, Бичанзор, Пирмироб, Ғўзаксой, сўнгра Кўчбулоқ, Мурунгов, Чормитан, Маржонбулоқ, Каулди, Қизилолмасой, Сармич ва бошқа олтин руда конлари топилди. Ҳозир Республикада 600 дан ортиқ олтин конлари бўлиб, шундан 12 тасида олтин қазиб олинмоқда. Республиканинг муҳим олтин кони маркази ҳисобланган Мурунгов олтин конида Ўзбекистон-қўшма корхонаси «Зарафшон-Ньюмонт» корхонаси ташкил этилган. Ушбу корхона чиқиндилардан олтин ажиратиб олади.

Мис, қўрғошин, пйх саноати, асосан, Оҳангарон-Олмалик консаноат районида, Қўрғошин кон Олтин топган полиметалл конлари, Қалмоққир мис конлари негизида шаклланди. Тармоқнинг етакчи корхонаси тугал металлургия циклига эга бўлган Олмалик конметаллургия комбинатидир. В о л ь ф р а м ва м о л и б д е н саноатининг йирик корхонаси «Ўзбекистон қийин эрийдиган

ва ўтга чидамли металлар комбинати» акциядорлик жамияти (Чирчик шаҳри)дир. Корхона маҳсулотлари (100 турдан ортиқ) электротехника, пўлат эритиш, кон бурғиладиган соҳаларида кенг қўлланилади. 1996 йилдан комбинатда республика эҳтиёжларини тўла қоплайдиган электр лампочкалари ишлаб чиқариш қувватлари ишга туширилди. 1990 йиллардан Ўзбекистон металлургиясида камёб ва камёб элементлари металлургияси саноати шаклланимоқда. Камёб ер металлари алюминий ва магний билан қотишмалари — енгил қотишмалар, магний билан қотишмалари — ўтга чидамли қотишмалар турли саноат тармоқларида кенг қўлланилади. Республикада замонавий илғор технологияни жорий этиш мақсадида кукунлар металлургияси ҳам ривожланимоқда.

Кимё саноатининг асосий корхоналари «Ўзкимёсаноат» давлат акциядорлик компанияси таркибига кирилади. Бундан ташқари кимёвий маҳсулотлар, халқ истеъмол моллари ва бошқа турдаги кимёвий технология асосида маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар мавжуд бўлиб, улар «Ўзнефтвергаз» миллий холдинг компаниясига ва вилоятлар ҳокимликлари бошқаруви таркибида фаолият кўрсатади. Биргина «Ўзкимёсаноат» давлат акциядорлик компанияси таркибидаги корхоналарда 250 дан ортиқ номда маҳсулот ишлаб чиқарилади. Республика саноат маҳсулотлари умумий ҳажмида кимё саноати корхоналари маҳсулотларининг ҳиссаси 5,4% дан ортиқни ташкил этади (2010). Республика

кимё саноатида табиий газ, нефть, кўмир, олтингугурт, фосфоритлар, оҳакомбинатош, техник ош тузи, шунингдек, рангли металлургия, пахта ва каноппи қайта ишлаш чиқиндилари ва бошқалардан хомашё тарзида фойдаланилади. Айни пайтда кимё саноати маҳсулотлари (минерал ўғитлар, пахта целлюлозаси, кимёвий толалар ҳамда иплар, синтетик аммиак, сирка кислотаси, лак бўёқлар ва бошқалар) экспорт қилинади. Ўзбекистонда бой хомашё манбалари бўлишига қарамай 20-30 йилларигача кимё саноати деярли йўқ эди. Замонавий кимё саноатининг шаклланиши 1932 йил қадимдан олтингугурт қазиб олинган Шўрсув олтингугурт кони (Фарғона водийси)нинг ишга туширилиши билан бошланди. Кимё саноатининг 1932 йилдан қурила бошланган энг йирик корхонаси Чирчиқ электр кимё комбинати бўлиб, 1940 йил октябрдан маҳсулот бера бошлади. 194 йилда республиканинг жами саноат маҳсулоти ҳажмида кимё саноати ҳиссаси 0,8% ни, кимё саноатида банд бўлган ишчилар сони саноат ишчиларининг 1% ни ташкил этган, саноат ишлаб чиқариш фондининг 7,4% кимё саноати ҳиссасига тўғри келган. 20 асрнинг 70 йилларига келиб Ўзбекистонда минерал ўғитлар, ўсимликларни химоя қилишнинг кимёвий воситалари; сунъий ва синтетик иплар ва толалар, биокимёвий маҳсулотлар; пахта целлюлозаси, лак бўёқ маҳсулотлари, резинатехника буюмлари; синтетик ювиш воситалари, нефть кимёси маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган қудратли саноат корхоналари қурилди ва кимё мажмуи яратилди. 90 йиллар охирига келиб республика кимё саноатида 2,7 млн. т

минерал ўғитлар, 3,8 млн. т сульфат кислота, 2,7 млн. т синтетик аммиак, 326 минг т синтетик ювиш воситалари, 254,9 минг т синтетик смола ва пластик массалар ва бошқалар маҳсулотлар ишлаб чиқарилди. Минерал ўғитлар ишлаб чиқариш республика кимё саноатининг асосий тармоқларидан бири ҳисобланади. Республикада қишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган аммиак селитраси, карбамид, аммофос, аммоний сульфат, суперфосфат, аммиак суви, шунингдек, азотли ва фосфорли мураккаб ўғитларни ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. «Электркимёсаноат» (Чирчик), Фаргона «Азот» (1962) ва «Навоийазот» (1964) акциядорлик жамиятларида асосий турдаги азотли ўғитлар, «Аммофос» (1969, Олмалик) ва «Самарқандкимё» (1954) акциядорлик жамиятлари, «Қўқон суперфосфат заводи» (1935) қўшма корхона — акциядорлик жамиятида аммофос, оддий ва аммонийлашган суперфосфат каби фосфорли ўғитлар ишлаб чиқарилади. Кимё саноатида ишлаб чиқариладиган минерал ўғитлар ва бошқа кимёвий маҳсулотлар ҳажми республика қишлоқ хўжалиги эҳтиёжларини тўла таъминлаши билан бирга улар районинг бир қисми четга ҳам чиқарилади. 1994 йилда 26 млн. АҚШ доллари миқдорида минерал ўғитлар ва бошқа кимёвий маҳсулотлар экспорт қилинган бўлса, 2010 йилда бу кўрсаткич 94,02 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Республикада калийли ўғитлар ишлаб чиқарилмайди, Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида бу ўғитга бўлган йиллик эҳтиёжни илмий асосланган меъёрларда қоплаш бўйича Қашқадарё вилоятидаги Тубегатан калий тузлари конлари негизда 200 минг т. калийли ўғитлар (калийли тузлар)

ишлаб чиқарадиган Дехқонобод калий заводи қурилиши бошланди. Навоий вилоятида топилган фосфорит конлари базасида лойиҳа қуввати таркибида 2028% P_2O_5 бўлган 800 минг т фосфорит маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган Қизилқум фосфорит мажмуаси қурилди (биринчи навбати 1998 йилда ишга туширилган). Сульфат кислота кимё саноати тармоқлари учун муҳим хомашёдир. Республикада сульфат кислота ишлаб чиқарадиган йирик қувватлар Чирчиқ «Электркимёсаноат», Олмалиқ «Аммофос» корхоналари, Навоий ва Олмалиқ конметаллургия комбинатларида барпо этилган, йилига 1 млн. т га яқин сульфат кислота ишлаб чиқарилади. Сода саноатининг Марказий Осиё мамлакатларида ягона бўлган корхонаси Қўнғирот сода заводи қурилди. Ўсимликларни ҳимоя қилишнинг кимёвий воситалари (лефолиант, десикант, гербицид, инсектицид, фунгицидлар) Фарғона «Азот». Навоий «Электркимёзаводи» (Ўзбекистон-Панама қўшма корхонасида ишлаб чиқарилди. Республика қишлоқ хўжалигида ўсимликларайони касаллик ва зараркунандалардан кимёвий ҳимоя қилишда қўлланадиган олтингугурт кукуни Шўрсув конкимё корхонасида ҳамда Шўртан газкимё мажмуида ишлаб чиқарилади. Кимёвий толалар ва иплар Фарғона кимёвий толалар заводи, «Навоийазот» акциядорлик жамияти Фарғона «Азот» акциядорлик жамиятида ишлаб чиқарилади. Фарғона фуран бирикмалари кимё заводи (1946)да целлюлоза мустақиллигини таъминлаш бўйича пахта линтидан йилига 30 минг т пахта целлюлозаси ишлаб чиқарадиган ихтисослашган қувватлар барпо

этилган. Кимё саноатида гидролиз корхоналари 1945 йилдан қурила бошланган. Фарғона фуран бирикмалари (1946), Янгийўл биокимё (1952), Андижон гидролиз (1953) заводларида асосий хомашё — чигит шелухаси, шоли қобиғидан техник этил спирти, фурфурол, фурил спирти, ксилит, лапрол, катализаторлар ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилди.

С п и р т с а н о а т и 2004 йилдан алоҳида саноат тармоғи сифатида шакллантирилмоқда. Республика Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 15-январьдаги «Этил спирти ишлаб чиқарувчи корхоналарни бошқариш тузилмасини такомиллаштириш тўғрисида» қарорига кўра, «Ўзмеvasабзавотузумсаноатхолдинг» компанияси таркибига қирадиган «Ўзсттиртсаноат» акциядорлик компанияси ташкил этилди. Унга «Қўқонспирт», «Андижон биокимё заводи», «Янгийўл биокимё», «Тошкентвино», «Зарафшон» (Самарқанд) акциядорлик жамиятлари қиради. Р е з и н а маҳсулотлари (енгил автомобиль шиналари, шарқона резина калишлар, кислота ва ишқорга чидамли зичлагичлар ва бошқалар, хом резина, резина елим, электр изоляция ленталари, қўлқоплар ва бошқалар) Ангрен «Резинотехника» акциядорлик жамиятида (1994) ишлаб чиқарилади. Илгари, асосан ҳарбий мақсадлардаги резина маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган ва таркибига Тошкент шаҳридаги резина маҳсулотлари заводи (1944) кирган «Ўзбекрезинотехника» бирлашмаси (1974) 1987 йилдан халқ

истеъмоли товарлари ишлаб чиқаришга ўтди. 1992 йилдан бирлашмада енгил автомобиль шиналарини тайёрлаш ўзлаштирилди. 1996 йилдан йилига енгил автомобиллар учун 500 минг дона шина, 9 млн. жуфт калишлар ишлаб чиқарадиган қувватлар ишга туширилди. Республикада пластмасса ва полиэтилен, полипропи мажмуаси маҳсулотлари Шўртан газкимё мажмуаси (2001), «Жиззах пластмасса» (1972), «Совпластитал» қўшма корхонасида (1987), турли маркадаги лок бўёқ маҳсулотлари «Тошкент лок бўёқ заводи» (1945) акциядорлик жамиятида, мебель саноати учун синтетик смолалар Фарғона фуран бирикмалари кимё заводида (1946), рўзғор кимёси маҳсулотлари, Тошкентдаги Ўзбекистон-Кипр «Маишийкимё» қўшма корхонаси— акциядорлик жамиятида (1999), синтетик ювиш воситалари «Тошкент ёғ-мой» акциядорлик жамиятида, Россиянинг «Калина» концерайонига қарашли «Паллада-Восток» шўъба корхонасида ишлаб чиқарилади. Истиқболда кимё саноатини ривожлантириш фосфорит, целлюлоза, каустик ва кальций содаси, калийли ўғитлар, ўсимликларни кимёвий ҳимоя воситалари, полимерлар каби энг муҳим хомашё турлари бўйича республиканинг мустақиллигига эришиш, маҳаллий хомашёдан янги маҳсулотлар ишлаб чиқариш технологиясини яратиш, чет мамлакатлардан олинаётган кимёвий маҳсулотлар районнинг асосий турларини республикада ишлаб чиқаришни ташкил этиш, ишлаб чиқариш чиқиндиларини қайта ишлаш, ишлаб чиқаришни автоматлаштириш, хорижий технологиялардан фойдаланиш,

экологик муаммоларни ҳал этиш, кимё саноатининг экспорт имкониятларини кенгайтириш йўналишларида олиб борилади.

Ўзбекистонда машинасозлик саноатининг дастлабки корхоналари XX аср бошларида вужудга келди. XX аср бошида Ўзбекистонда металлга ишлов бериш саноати 14 та кичик таъмирлаш устахоналаридан иборат эди. Уларда, асосан, темир йўл, пахта тозалаш ва ёғ заводларининг таъмирлаш ишлари бажариларди. Ялпи саноат маҳсулоти умумий ҳажмида оғир саноат ва металлга ишлов бериш тармоғининг хиссаси 1,3% ни ташкил этган. 1900 йилда Тошкентда ташкил этилган металлга ишлов берувчи Бош темир йўл устахоналари ўша даврнинг йирик корхоналаридан эди. 1920 йиллардан қишлоқ хўжалиги, саноат ва транспортни ривожлантириш зарурати билан мавжуд таъмирлаш корхоналари кенгайтирилди, янгилари қурила бошлади. 1927 йил ноябрда Тошкентда «Бошпахтасаноат»нинг механика заводи ишга туширилди. 1931 йилда бу завод негизида пахта тозалаш заводлари учун асбоб-ускуналар ишлаб чиқариш ва қишлоқ хўжалиги техникаси таъмири билан шуғулланадиган «Қишлоқмаш»-ҳозир «Тошқишлоқмаш» — «Тошкент қишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводи» акциядорлик жамияти ташкил этилди. Заводда ғўза сеялкалари, борона ва культиваторлар тайёрлаш йўлга қўйилди. 1932 йилда Тошкентда экскаватор таъмирлаш заводи - «Ирмаш»; 1920 йиллар охирида Андижонда «Коммунар». Самарқандда «Колхозчи», Қўқонда «Большевик» заводлари ва бошқалар

корхоналар ишга туширилди. 1920 йил механика устахоналари ҳамда чўян заводи негизида Тошкентда Туркистон заводи ташкил этилди (1959 йилдан бу завод Машинасозлик бўйича давлат лойиҳа конструкторкомбинаторлик технология бюроси, 1976 йилдан «Технолог» ишлаб чиқариш бирлашмаси деб номланди). 1941-45 йиллардаги уруш даврида республикада 16 машинасозлик заводи ишга туширилди. Саноатнинг тармоқ таркиби ўзгарди. Уруш даврида ишга туширилган машинасозлик корхоналари фронт эҳтиёжлари учун қурол-яроғ, ўқдорилар ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарди. 1945 йилдан кейин пахтачилик ва ирригация қурилиши машиналари ишлаб чиқариш тикланди, тўқимачилик, кимё ва халқ хўжалигининг бошқа тармоклари учун янги жиҳозлар ишлаб чиқариш бошланди. Пахта териш машиналари, экскаваторлар, кўприк электр кранлари, йиғириш машиналари ишлаб чиқариш ўзлаштирилди, корхоналарнинг ихтисослашуви ва кооперацияси ривожланди. 60-70 йилларда республика машинасозлигида теран сифат ўзгаришлари юз берди, ишлаб чиқариш қувватлари ўсди, жуда кўп янги машина ва механизмларни ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. 1970 йилда саноат маҳсулотининг умумий ҳажмида машинасозлик саноатининг ҳиссаси 15,9% га етказилди. Бу даража деярли кейинги 40 йил давомида сақланиб келмоқда (1990 йилда 16%, 2000 йилда 11,1%, 2010 йилда 14,0%). Республика мустақиллиги эълон қилинишига қадар машинасозлик саноатининг деярли барча корхоналари марказга — ССР тракторсозлик ва қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, Енгил ва озиқ-овқат саноати ҳамда рўзғор

буюмлари машинасозлиги, Мудофа саноати, Авиация ва автомобилсозлик машинасозлиги вазирликлари ихтиёрида эди. 1991 йил октябрдан машинасозлик саноати корхоналари бошқарувини шакллантиришда тармоқлар бўйича концернлар ташкил этилди. 1994 йилда давлат концернлари ишлаб чиқарувчилар уюшмалари, акциядорлик жамиятлари, корпорацияларига айлантирилди. Ўзбекистон автомобилсозлик корхоналари уюшмаси («Ўзавтосаноат») автомобилсозлик саноати ва унга техник хизмат кўрсатиш соҳаларига, Ўзбекистон радиоэлектроника, электротехника саноати корхоналари уюшмаси («Ўзэлтехсаноат») электротехника, радиотехника саноати соҳаларига, «Ўзқишлоқ-хўжаликмашхолдинг» компанияси қишлоқ хўжалиги машинасозлиги корхоналарига раҳбарлик қилади. Машинасозлик саноати 20 га яқин тармоққа мансуб 100 дан ортиқ йирик корхоналардан иборат. Уларнинг орасида автомобилсозлик, тракторсозлик ва қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, пахта тозалаш саноати машинасозлиги, самолётсозлик, электротехника саноатининг салмоғи катта. 1960 йилда республика машинасозлигида 22 номдаги асосий машина, механизм ва асбоблар ишлаб чиқарилган, бу кўрсаткич 1970 йилда — 29, 1980 йилда 39 ни ташкил этди. 2010 йилга келиб 200 дан ортиқ қишлоқ хўжалиги техникаси тури яратилди, 140 турдаги қишлоқ хўжалиги техникасини ишлаб чиқаришга эришилди. Айти пайтда республика иқтисодиёти учун янги бўлган автомобилсозлик, моторсозлик, радио, электроника каби саноат тармоқлари барпо этилди.

Тракторсозлик ва қишлоқ хўжалиги машинасозлиги Республика машинасозлигида ишлаб чиқариладиган жами маҳсулотнинг қарийб 20% шу тармоқ ҳиссасига тўғри келади. 90 йил бошигача тармоқнинг кўпгина маҳсулотлари собиқ Иттифоқ аҳамиятига эга бўлган, пахта териш машиналари, ғўза сеялкалари, пахтачиликка мослаштирилган чопиқ тракторлари, трактор тиркамаларининг асосий қисми Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган. 30 йил бошида пахтачиликда ишлатиладиган экиш ва ерга ишлов бериш машиналари, пахта тозалаш заводлари учун технологик ва бошқа жиҳозлар Ўрта Осиёда ягона «Бошпахтасаноат»нинг механика заводида тайёрланган. 20 аснинг 90 йиллари охирига келиб тракторсозлик ва қишлоқ хўжалиги машинасозлиги тармоғида 20 дан ортиқ корхона, 5 та қўшма корхона, 1 унитар корхона ва бошқа фаолият кўрсатди. 1996 йил қишлоқ хўжалиги машиналарини яратиш ва ишлаб чиқариш билан шуғулланадиган Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги машинасозлиги холдинг компанияси («Ўзқишлоқ-хўжаликмашхолдинг») ташкил этилди. Бу тармоқда пахтачилик тракторлари, дизель двигателлар, трактор тиркамалари, пахтачилик техникаси комплекси, боғдорчилик ва токчилик машиналари, қишлоқ хўжалиги машиналари редукторлари, чорвачилик учун озуқа тайёрлайдиган машиналар, эҳтиёт қисмлар ва ҳоказолар ишлаб чиқарилади. Т р а к т о р с о з л и к . 90 йиллар бошида қуввати 30 от кучи бўлган ТТ330 трактори ва унга мосланган қишлоқ хўжалиги машиналари ва қуроллари мажмуи яратилди. 1994 йилда «Тошкент трактор заводи» акциядорлик жамиятида дизель двигателли ТТ-

380/100 универсалчопиқ тракторлари синовдан ўтказилди. Ўша йили янги ТТЗ-80-Х тракторларининг йирик саноат партиялари ишлаб чиқарилди. Кейинги йилларда республикада ғалла экинлари майдонининг кескин ортиши билан бу экинлар учун зарур қишлоқ хўжалиги машиналари ва қуролларини ишлаб чиқариш бўйича жадал иш олиб борилди. Тракторсозликнинг йирик корхонаси «Тошкент трактор заводи» (1942) акциядорлик жамияти пахтачилик тракторлари, универсал чопиқ тракторлари, кичик тракторлар, трактор тиркамалари ишлаб чиқаради. 1969 йилдан Т28Х4 маркали тракторлар ишлаб чиқарила бошлади. 1970-80 йилларда завод реконструкция қилиниб, ТТЗ-80-Х тракторлари ва трактор тиркамаларини ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. «Тошкент трактор заводи» таркибида қуюв заводи бор. «Агрегат заводи» акциядорлик жамияти пуркагичлар, чангитгичлар, ғўзапоя ўргич, емхашак ўриш техникаси, ротацион бороналар, картошка сеялкалари, редукторлар, трактор ва пахта териш машиналарининг узел ва агрегатларини ишлаб чиқаради. Бу завод 1955 йил Тошкент машинасозлик заводи тарзида ташкил этилган. 1957 йил Тошкент ирригация машинасозлиги заводига айлантирилди, 1960-1972 йилларда Ўзбекистон трактор йиғув заводи, 1972 йилдан Тошкент агрегат заводи, 1994 йилдан ҳозир номда. 1994 йилда Тошкент шаҳрида ташкил этилган «Мотор заводи» акциядорлик жамиятида двигателлар, эҳтиёт қисмлар тайёрланади. Қишлоқ хўжалиги машинасозлиги тармоғида 1931 йил «Тошқишлоқмаш» заводининг 1-навбати ишга туширилган. Ҳозир

«Тошқишлоқмаш» акциядорлик жамиятида пахта териш машиналари, культиваторлар, ем-хашак йиғиштириш техникаси, картошка кавлагичлар, гидроцилиндрлар ишлаб чиқарила бошлади. Тармоқдаги йирик корхоналардан бири «Ўзбекқишлоқмаш» (1942) акциядорлик жамиятида ғўза ва дон сеялкалари, кўсак чувиш машиналари, роторли ўрим машиналари, ТТЗ-30 тракторига тиркаб ва осиб ишлатиладиган машиналар, минерал ўғит сочгичлар ишлаб чиқарилади. Қишлоқ хўжалигида кенг қўлланиладиган культиваторлар, чизелькультиваторлар, ўғит солгичлар, ариқ қазгич, текислагичлар, кўрак териш машиналари, плуглар, ғўзани чилпиш мосламалари, қатқалок юмшатгичлар ва бошқалар маҳсулотлар «Чирчиққишлоқмаш» (1942) акциядорлик жамиятининг асосий маҳсулотларидир. Боғдорчилик, токчилик, ўрмончилик ва полизчиликда фойдаланиладиган машина ва мосламалар, гатуглар «Ўзбекистон боғдорчилик машинасозлиги заводи» (1967) акциядорлик жамиятида ва «Наманганқишлоқмаш» корхонаси (масъулияти чекланган жамият) да ишлаб чиқарилади. Чорвачиликнинг емхашак базасини механизациялашга имкон берадиган бир неча корхоналар бор. «Урганчозуқамаш» заводи (1987) осма трактор ўриш машиналари, трактор хаскашлари, шоли ўриш машиналари, «Бухоро ихтисослаштирилган тажриба заводи» ғўзапоя юлгичлар, «Узун ихтисослаштирилган заводи» эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Шунингдек, Юқори Чирчиқ туманида жойлашган «Интермаш» корхонасида мелиоратив машиналар ишлаб чиқарилади. «Урганч экскаватор заводи»

акциядорлик жамияти 1990 йилдан ЭО-411 русумли экскаваторлар ишлаб чиқаради. Корхонада ишлаб чиқарилган ҳар хил русумдаги экскаваторлар мелиорация, қурилиш ишларида кенг қўлланилади. Корхонада 2001 йилдан МЗЭТ 400/ 20 земснарядлари ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. Россиядаги экскаватор корхоналари билан ҳамкорлик йўлга қўйилган. 1997-2001 йилларда энг янги технологиялар асосида унумдорлиги юқори қишлоқ хўжалиги машиналари ишлаб чиқарадиган қўшма корхоналар ташкил этилди. АҚШ нинг «Кейс корпорейшн» компанияси билан ҳамкорликда «ЎзКейсмаш» (1997; пахта териш машиналари, чигит сеялкалари, экскаваторлар), «Ўз-Кейстрактор» (1997; тракторлар, плуглар), «Ўз-Кейссервис» (1998; қишлоқ хўжалиги техникасига сервис хизматлари), «Агрихим» (1998; пуркагичлар, чангитгичлар), «Ўз-Росдизель» (2001; двигателлар, эҳтиёт қисмлар), «Фаввора» (1997; сув насослари) қўшма корхоналари фаолият кўрсатади. Тармоқда «Технолог» (1959), «Агромаш Бош ихтисослаштирилган конструкторлик бюроси» («БМКБАгромаш») акциядорлик жамиятларида илмий техника маҳсулотлари, техниканинг тажриба намуналари яратилади.

«Ўзқишлоқхўжаликмашхолдинг» компанияси таркибига кирадиган «Ўзпахтамаш» акциядорлик жамиятида (собик Тошкент машинасозлик заводи, 1947 йилда жамланган. Тармоқдаги йирик корхоналардан бири Андижондаги «Тожметалл» акциядорлик жамиятидир. Асосий маҳсулотлари —

пахта тайёрлаш пунктлари, пахта тозалаш заводлари учун технологик қурилмалар (пахтани тайёрлаш, қуритиш, тозалаш, саклашда қўлланиладиган машиналар ва механизмлар), аррали ва жўвали (валикли) жин машиналари, линтерлар, тола тозолагичлар, чигит саралаш ва тозалаш машиналари, транспортёрлар, пахта ғарамбузгичлари, пахта узаткичлар, туннель очиш машиналари, пахта ғарамларини шамоллатиш ва чанг тутиш машиналари, шунингдек, каноппи қайта ишлаш машина ва қурилмалари (жами 50 номдан ортиқ). Тармоқдаги бош корхона — Тошкент машинасозлик заводи 1947 йилда ишга туширилган. Завод 1951 йилдан пахта тозалаш саноати учун технологик ускуна-жиҳозлар ва эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилди («Тошпахтамаш-2»). 1957 йилда «Ўзбекпахтамаш» номини олди, 1968 йилга келиб завод негизида «Союзхлопкомаш» бирлашмаси ташкил этилди. 1953 йилда Тошкент давлат махсус пахта тозалаш ускуналари конструкторлик бюроси (2003 йилдан Тошкент «Пахтажин КБ» акциядорлик жамияти) ташкил этилди. 1975-1978 йилларда пахтани қайта ишлаш бўйича поток линиялари ишлаб чиқарилди ва пахта тозалаш саноатида жорий қилинди. «Меҳнат» пахта тозолагичи, «Зафар» ва «Пахтакор» тола тозолагичлари, «Ғайрат» аррали тола ажратиш (жин) машиналари Пловдив, Загреб, Москва, Қоҳира, Салоники, Техрон халқаро кўргазмаларида намоиш этилган ва олтин, кумуш медаллар совриндори бўлган.

Ўзбекистонда машинасозлик саноатининг муҳим тармоғи ҳисобланган автомобилсозлик-автомобиллар, автомобилларга эҳтиёт қисмлар, турли жиҳозлар ва бошқа асбоблар ишлаб чиқариш республика мустақилликка эришганидан кейин шакллана бошлади. 1990 йилларга қадар республикада автомобилсозлик саноати йўқ эди. Ўзбекистондаги бир неча автомобиль таъмирлаш заводлари (Тошкент автотаъмирлаш заводи 1939 йилда ишга туширилган). Енгил машиналарга техника хизмати кўрсатадиган «Ўзавтотеххизмат». «Ўзавто-ВАЗ-хизмат» ишлаб чиқариш бирлашмалари корхоналар, ташкилотлар ва аҳолининг автомобилларига техника хизмати курсатиб келган. 1994 йил мартда Ўзбекистон автомобилсозлик корхоналари уюшмаси («Ўзавтомаш» уюшмаси) ташкил этилди (2003 йил декабрдан акциядорлик компанияси). Автомобилсозлик саноати соҳасида ишлаб турган ва янги қурилаётган заводлар негизида автомобиль индустриясини барпо этиш, енгил ва юк автомобиллари, автобуслар, троллейбуслар ҳамда уларга эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқариш, сервис хизматини йўлга қўйиш, республика халқ хўжалигининг автотранспорт техникасига бўлган эҳтиёжларини қондириш, автомобиль саноатининг рақобатбардош маҳсулотлари билан жаҳон бозорига чиқиш вазифалари ҳал этилди. Ишга туширилган корхоналарда ишлаб чиқариш циклини шакллантириш дастлаб автомобиллар райони етказиб берилган қисм ва агрегатларни йиғишдан уларни шу корхоналарда тайёрлаш ва йиғиш циклига босқичма-босқич тўлиқ ўтиш йўли билан олиб борилди. 1992 йил Жанубий

Кореянинг ДЭУ корпорацияси билан Асака пахта ташийдиган тиркамалар заводи негизида енгил автомобиллар ишлаб чиқарадиган «Ўзавод-ДЭУавто», 1995 йилда Туркиянинг «Коч холдинг» компанияси билан Самарқанд шаҳрида 35-45 ўринли ўрта ҳажмли автобуслар, турли мақсадлардаги юк автомобиллари ишлаб чиқарадиган «СамКочавто» қўшма корхоналар барпо этилди. 1994 йилдан курила бошлаган «Ўзавод-ДЭУавто» қўшма корхона автомобиль заводининг расмий очилиши ва ҳалқаро тақдимоти 1996 йил 19-июлда ўтказилди. 1996 йил 25-мартдан «Дамас» миниавтобуслари, июль ойидан ўта кичик классли «Тико» енгил автомобиллари, июль ойидан «Нексия», 2001 йилдан «Матиз», 2003 йилдан «Ласетти» русумли енгил автомобиллар ишлаб чиқарила бошлади. Корхонанинг тўлиқ лойиҳа қуввати бир йилда 200 минг дона турли модель ва марказдаги автомобиллар. Корхона ишга тушганидан бери 2010 йил 1-январга «СамКочавто» қўшма корхонасида ўрта ҳажмли автобуслар ва юк машиналари ишлаб чиқарилади. Корхона 1999 йил март ойида ишга туширилган. Корхонада йилига 4000 дона автобус ва 1000 дона юк автомобиллари ишлаб чиқарадиган қувватлар яратилган.

Радиоэлектроника, электротехника машинасозликнинг муҳим тармоғи бўлиб, у 1941-45 йилларда шаклланди. Жумладан, Тошкент кабель заводи (ҳозир «Ўзкабель» давлат акциядорлик жамияти) 1942 йилдан алоқа дала симлари ишлаб чиқара бошлади. Тошкент радиолампа заводи (ҳозир «Фотон»

акциядорлик жамияти бош корхонаси — Электрон техника заводи) 1942 йилдан генераторлар, қабул қилувчи ва кучайтирувчи радиолампарлар ишлаб чиқарди. Чирчиқ трансформатор заводи 1942 йилда ишга туширилди. Ўрта Осиёдаги энг йирик Тошкент электротехника заводи («Ўзэлектраппарат» акциядорлик жамияти) 1941 йил охиридан маҳсулот бера бошлади. Тошкентда 1948 йил ишга туширилган «Миконд» заводи («Оникс» акциядорлик жамияти) радиодеталлар, электротехника саноати учун шиша изоляторлар ишлаб чиқарди. 1955 йилдан электротехника саноати республикада машинасозлик саноатининг етакчи тармоғи тарзида шаклланди. 1970 йиллар охирига келиб республикада 10 дан ортиқ электротехника заводлари ишлади. 1982 йил ЭХМ ишлаб чиқарадиган «Алгоритм» заводига асос солинди (1996 йилдан акциядорлик жамияти). 1986 йилда ЭХМ учун микроэлектроника элементлари, микросхемалар, масофадан туриб бошқариш системалари ва бошқалар ишлаб чиқарадиган «Зенит» заводи (Тошкент шаҳри) ишга туширидди. 1990 йил Октябрда республикадаги радиоэлектроника, электротехника саноати соҳасидаги илмий ишлаб чиқариш, ишлаб чиқариш корхоналари ва ташкилотларини бирлаштирган «Радиоэлектронтехасбоб» республика давлат концерни ташкил этди. 1994 йил январда концерн Ўзбекистон радиоэлектроника, электротехника ва асбобсозлик саноати корхоналари уюшмаси («Ўзэлтехсаноат») га айлантиридди. Уюшма таркибида 31 дан ортиқ корхона ва ташкилотлар (46 мингдан ортиқ ишчихизматчи), жумладан

«Ўзкабель» қўшма корхона акциядорлик жамияти, «Фотон», «Ўзэлектраппарат», «Андижон электродвигатель» (1961), «Оникс» (Тошкент), «Алгоритм» акциядорлик жамиятлари, Чирчиқдаги «Трансформатор» ва бошқа йирик корхоналар бор.

«Дойче Кабель АГ Тошкент» (Тошкентдаги «Электросигнал» илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси негизида 1998 йилда ташкил этилган) махсус мақсадлардаги кабель ва ўтказгич симлар ишлаб чиқаради. «Моторола» компанияси билан ҳамкорликдаги «УМТ-радио» (телерадио коммуникация воситалари, саноат ва аэрокосмик индустрия учун жиҳозлар ишлаб чиқаради, 1999 йилда ташкил этилган), «Спектр» (Ўзбекистон Россия қўшма корхонаси; экспортга мўлжалланган ва импорт ўрнини босувчи кабель маҳсулотлари, 1991) қўшма корхоналарида энг замонавий экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Уюшма таркибида Тошкент микроэлектроника и. т. инти, «Фотон» тажриба конструкторлик бюроси, «Кварк» илмийишлаб чиқариш мажмуида ва тажриба конструкторлик ишлари олиб борилади. Республика электротехника, радиоэлектроника корхоналарида электрон компонентлар (тўғриловчи устунлар, диодлар, дала т-ранзисторлари, резисторлар, конденсаторлар), микроэлектрон тузилмалар (интеграл микросхемалар), электрет микрофонлар, кучланиш кучайтиргичлари, оқ-қора ва рангли телевизорлар учун СПЛИТТ-трансформаторлар, кичик вольтли асбоблар, турли мақсадларга мўлжалланган

кабель маҳсулотлари ва симлар, ўзгарувчан ток электродвигателлари, трансформаторлар, пайвандлаш машиналари, электр аккумуляторлари, рангли телевизорлар, плейерлар, радиоприёмниклар, электр ўлчагичлари, табиий газ ўлчагичлари, биллур идишлар ва қандиллар, керамика буюмлари ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Тармоқда ишлаб чиқарилган 100 дан ортиқ номдаги маҳсулотларнинг 80%, электроника маҳсулотларининг 90-95% Россия, Украина, Белоруссия, Қозоғистон ва бошқа мамлакатларга чиқарилади.

Асбобсозлик саноати соҳасида машинасозлик учун қирқув ва ўлчов асбоблари, слесарлик созлаш асбоблари ҳамда мосламалари Ўзбекистон радиоэлектроника, электротехника ва асбобсозлик саноати корхоналари уюшмаси («Ўзэлтехсаноат») таркибидаги корхоналарда ишлаб чиқарилади. Тармоқ маҳсулотлари чет элларга экспорт қилинади. Шунингдек, машинасозлик саноатининг йирик корхоналарида махсус асбобсозлик цехлари мавжуд.

Кимё ва нефть машинасозлигида энг йирик корхона Ўзбекистон кимё машинасозлиги заводи («Ўзбеккимёмаш») 1941 йил Чирчиқ шаҳрида қурилган. 1941-1945 йилларда фронт учун маҳсулот чиқарилган. Урушдан кейинги йилларда заводда кимё, микробиология, целлюлоза қоғоз ва бошқалар тармоқлар учун жиҳоз ускуналар ишлаб чиқариш ўзлаштирилди, 1966 йилдан завод, асосан, кимё машинасозлигига ихтисослашди. 70 йилларнинг бошларида

заводда қувур йиғиш, аммиак, аммиак селитраси ва бошқалар ўғитлар ишлаб чиқариш учун кучли комплекс технологик линиялар ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. «Ўзбекнефтьгазхолдинг» миллий холдинг компанияси таркибига қирадиган «Ўзнефтьгазмаш» компаниясида (Чирчиқ шаҳри) нефтьгаз ва газкимё тармоқлари учун машинасозлик маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. «Тошкент компрессор заводи» акциядорлик жамияти тармоқдаги йирик корхоналардан бири. Завод 1941 йил барпо қилинган. Кимё ва бошқалар саноат тармоқларида ишлатиладиган кўчма компрессор станцияларининг турли моделларини, мой ва ҳаво филтрлари, эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Наманган «Мехмаш» акциядорлик жамиятида ностандарт қурилмалар, махсус технологик ускуналар, нефть ва газ қудуқлари учун саноат арматуралари, пўлат, титан қопқоқлар, зангламас сурма қопқоқлар ишлаб чиқарилади. Корхона 1974 йилда «Наманган механизация ва автоматлаштириш воситалари машинасозлик заводи» номи билан ишга туширилган.

Самолётсозлик республика машинасозлигининг муҳим тармоғи бўлиб, 1941 йили Тошкент шаҳрида корхона барпо этилди. Уруш даврида жанговар самолётлар ишлаб чиқарилган. Кейинги йилларда ИЛ-14, 1958 йилдан транспорт самолётлари, 1966 йилдан АН-22 самолётлари тайёрланган. 70 йиллар бошларидан турли модификациядаги ИЛ-76 транспорт самолётлари ишлаб чиқарилади. 90 йилларда ҳам унинг асосий маҳсулоти ИЛ-76 МФ транспорт

самолётлари бўлди. 1992 йилдан маҳаллий ҳаво йўлларида қатнашга мўлжалланган 64 ўринли янги ИЛ-114 самолётларини ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. Заводда АН-70, «Мария», «Руслан» самолётлари қанотлари ва бошқа қисмлари тайёрланган. 1972 йилдан бирлашмага айлантирилди (Андижон ва Фарғонадаги механика заводлари билан бирга). 1996 йил май ойидан очиқ турдаги «В. П. Чкалов номидаги Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси» давлат акциядорлик жамияти ишга туширилди.

Қурилиш ва йўл машинасозлиги тармоғининг корхонаси 1932 йили «Ўзбекгидрострой» трести томонидан ирригация машина ва механизмлари таъмирланадиган «Ирмаш» заводи ташкил этиш билан бошланди. 1935 йилдан у Ўрта Осиё экскаватор ремонт завоидига айлантирилди. 1946 йилдан Тошкент экскаватор заводи ўша йилдан экскаваторлар ишлаб чиқара бошлади. 1954 йилдан турли маргадаги экскаваторлар ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. Тармокдаги йирик корхоналардан бири «Подъёмник» (Тошкент шаҳри) бирлашмаси (1976). Бирлашманинг бош корхонаси «Подъёмник» заводида урушдан кейинги йилларда кўтарма транспорт жихозлари ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. 1963 йилдан завод тамоман қайта жихозланган. Кўприк электр кранлари, махсус грейферли, магнит грейферли, магнитли, кўп тиргакли осма кранлар, тўрт оёқли кранлар ишлаб чиқаради. 1956 йилда Андижон машинасозлик заводи («Андижонирмаш») ишга туширилди, асосан ер

текислайдиган машиналар, юклагичларнинг осма жихозлари, гидроцилиндрлар, манипуляторлар, вибропресслар ва бошқалар ирригация техникаси ишлаб чиқаради. «Ўзқишлоқхўжаликмашхолдинг» холдинг компанияси таркибига кирадиган «Интермаш» (1942) корхонасида мелиоратив машиналар, «Ўз-Кейсмаш» (1997) қўшма корхонасида экскаваторлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган.

Коммунал хўжалиги машинасозлиги. Бу саноат тармоғида «Самарқанд лифтсозлик заводи» (1969) акциядорлик жамияти иш олиб боради. «Ўзэлтехсаноат» уюшмаси таркибига кириди. Заводда республика халқ хўжалигининг турли соҳаларида ишлатиладиган пассажир ва юк лифтлари, халқ истеъмоли товарлари ишлаб чиқарилади. 1990 йилдан завод негизида Россия ва Ўзбекистон қўшма корхонаси- «Востоклифт» («Шарклифт») ташкил этилди. 2006 йилда Германиянинг «Кнауф» компанияси корхонанинг 75% акцияларини сотиб олди. Корхона реконструкцияси учун 27 млн. АҚШ доллари миқдорида инвестициялар киритилди ва унинг йиллик қуввати йилига турли русумдаги 2000 данадан ортиқ лифт ва 120 минг т кир ювиш воситалари ишлаб чиқаришга етказилди.

Маданий-маиший-рузгор техникаси машинасозлиги тармоғида Самарқанд шаҳри даги «Сино» акциядорлик жамияти холодштьниклар заводи 1973 йилда ишга туширилган. Корхонада маиший музлатгичлар, совиткичлар,

кондиционерлар ишлаб чиқарилади. 1974 йилдан «Самарқанд» рўзгор совиткичлари ишлаб чиқарган. 1991 йилдан «Сино» русумли рўзгор совиткичларини ишлаб чиқаришни бошлади. 1995 йилдан завод Германиянинг «Форон» фирмаси билан ҳамкорликда турли совиткичлар, кир ювиш машиналари, кондиционерлар ишлаб чиқаришни ўзлаштирди. Самарқанд киноаппаратлар заводида («Кинап» акциядорлик жамияти) турли маркали киноаппаратлар, электр куч асбоблари, универсал кино ва театр овоз техника аппаратлари, стадион ва спорт иншоотлари учун электр таблолар, тиббиёт жиҳозлари ва бошқалар ишлаб чиқарилади. Завод 1942 йилда ташкил қилинган, 1959-63 йилларда қайта қурилди.

Мамлакат саноатининг етакчи тармоғи енгил саноатдир. XX аср бошларида Ўзбекистонда енгил саноат соҳаси асосан пахтани қайта ишлаш корхоналаридан иборат бўлиб, ялпи саноат маҳсулотининг қарийб 4/5 қисми шу соҳага тўғри келган. 1920 йиллардан пахта тозалаш заводлари, пиллакашлик, йигирув-тўқув, тикувчилик, пойабзал фабрикалари қурила бошлади.

Ҳозир даврда Ўзбекистон енгил саноати кўп тармоқли индустриал комплекс бўлиб, унинг таркибида пахта тозалаш заводларидан ташқари тўқимачилик, трикотаж, шойи тўқиш, тикувчилик, кўп пойабзал, гиламчилик, чиннифаянс буюмлари ва атторлик моллари ишлаб чиқариш соҳаларида 150 га

яқин корхона бор. Уларнинг асосий қисми тўқимачилик, тикувчилик, трикотаж ва чиннисозлик корхоналари «Ўзбекенгилсаноат» давлат акциядорлик компанияси (2002), пиллакашлик ва ипакчилик корхоналари «Ўзбек ипаги» уюшмаси (1998), чарм ва пойабзал корхоналари «Ўзбекчармпойабзали» уюшмаси (2000) таркибига киради. Республика саноатида банд бўлган ходимлар районнинг деярли учдан бир қисми енгил саноат тармоғига тўғри келади. Ўзбекистон саноат маҳсулоти умумий ҳажмида енгил саноат салмоғи 16,9% ни ташкил этади (2010). Халқ истеъмоли товарлари ишлаб чиқариш ҳажмининг 50% республика енгил саноати ҳиссасига тўғри келади. Фақат 2005-2009 йиллар мобайнида тармоқда 87,5 мингдан ортиқ иш ўринлари ташкил этилди. 2000-2009 йилларда «Ўзбекенгилсаноат» давлатакциядорлик компанияси таркибидаги корхоналарга 8 млрд. 180 млн. АҚШ долларида ортиқ. миқдорда хорижий инвестициялар жалб этилди. Тармоқда маҳсулотлар экспорти 2009 йилда 2005 йилга қараганда 2,3 марта кўпайди. Республикада етиштирилган пахта толасини қайта ишлаш ҳажми 275 минг т дан ортиди (2009). Республика енгил саноати тармоқларида ип газлама, жун газлама, шойи газлама, трикотаж маҳсулотлари, пайпоқлар, пойабзал, гилам ва гилам маҳсулотлари, чиннифаянс буюмлари ва бошқалар ишлаб чиқарилади.

Пахта тозалаш саноати енгил саноат тармоқлари орасида етакчи ўринда туради, ип йигирув, тўқимачилик, ёғ-мой, кимё саноати тармоқларига

хомашё етказиб беради. Мамлакат ривожланган ва замонавий технологияга эга бўлган пахта тозалаш саноатига эгадир. Пахта толаси 40 га яқин хорижий мамлакатларга, жумладан, Хитой, Буюк Британия, Бельгия, Жанубий Корея, Швейцария, АҚШ, Туркия ва бошқа мамлакатларга экспорт қилинади. Ўзбекистон жаҳонда пахта етиштириш бўйича 5-ўринни, пахта толаси экспорти бўйича 2-ўринни (АҚШ дан кейин) эгаллайди.

1990 йилдан республикада пахта экиладиган майдонлар бир қадар камайтирилиши ҳисобига дон экинлари майдони кенгайтирилди. Республикадаги пахта тозалаш саноати ягона бошқарувида ишлайдиган пахта тайёрлаш масканлари, қуриш тозалаш цехлари, транспорт хўжаликлари, пахта тозалаш заводлари, илмий ишлаб чиқариш бирлашмасидан иборат. Тармоқда 128 пахта тозалаш заводи, 464 пахта тайёрлов маскани бор (2010). Энг йирик пахта тозалаш заводлари: Қоракўл (1898), Ёйдувон (1939), Каттакўрғон (1881), Қўрғонтепа (1924), Ҳазорасп (1890), Қўқон (1907), Қува (1909), Жума (1953), Денов (1932) ва бошқа жойларда жойлашган (йиллик қуввати 50-60 минг т ва ундан ортиқ пахтани қайта ишлашга мўлжалланган). Толаси ажратиб олинган техник чигит ёғ-мой комбинатларида қайта ишланади. Тармоқ корхоналарида йилига қарийб 120-130 минг т уруғлик чигит тайёрланади. Кейинги йилларда республикада дон мустақиллигига эришиш юзасидан амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида пахта экиладиган ер майдонлари

кескин қискартирилиши муносабати биланпахта хомашёси ва ундан олинадиган маҳсулотларнинг камайиши кузатилди. Шунга қарамасдан соҳа мутахассисларининг саъй-ҳаракатлари эвазига тола чиқишини 1990 йил 30,7% дан 2009 йил 33,0% гача, юқори саноат навли маҳсулот ҳажмини 35 дан 70% гача кўтаришга эришилди. Республика мустақилликка эришганидан кейин Туркия, Жанубий Корея ва бошқалар хорижий давлатлар фирмалари билан ҳамкорликда Фарғона, Хоразм, Қашқадарё вилоятлари ва Қорақалпоғистонда пахтани қайта ишлашдан тайёр тўқимачилик маҳсулоти ишлаб чиқаришга қадар жараёнлар қамраб олинган мажмуалар қурилиши бошланди.

Ўзбекистонда тўқимачилик ҳунармандчилиكنинг ривожланган тармоғи сифатида узок тарихга эгаср Бу ерда тайёрланган газ-моллар (атлас, занданачи, бахмал, беқасам, олача) ўрта асрларда Буюк ипак йўли орқали Европа ва Яқин Шарқ мамлакатларига чиқарилган. Лекин саноат усулида газламалар ишлаб чиқариш XX асрнинг 20 йилларидан бошланди. 1930 йилда Фарғона ип йигириш,тўқиш фабрикаси ишга туширилди (ҳозир «Фарғона тўқимачилик комбинати» акциядорлик жамияти), 1932 йилдан Тошкент тўқимачилик комбинатини қуриш бошланди. 1934 йил бу комбинат газлама ишлаб чиқара бошлади. Тошкент тўқимачилик комбинати ва Фарғона йигирув-тўкув фабрикаси 1945 йилда республикада ишлаб чиқарилган жами ип газламанинг

95,4% ни берди. Бухоро тўқимачилик комбинати (1973—76), Андижон ип газлама комбинатининг 1-навбати (1981), Поп нотўқима материаллар комбинати (1977), Хива гилам комбинати қуриб ишга туширилди. 80 йилларда йирик тўқимачилик корхоналарида бир қанча филиаллар очилди. Жумладан, Тошкент шаҳрининг ўзида 3 та фабрика қурилди. Шунингдек, Пахтаобод, Чувама, Қўрғонтепа, Марҳаматда ҳамда Ғиждувон ва Вобкентда фабрикалар қурилиб ишга туширилди. Ўзбекистон тўқимачилик саноатини ривожлантиришнинг асосий йўналишларидан бири жаҳон бозорида рақобатбардош ип газлама ишлаб чиқаришни кўпайтиришдан иборат. 1995-2010 йилларда Ўзбекистон тўқимачилик саноатида Жанубий Кореянинг «Кабул текстайлз», Туркиянинг «Типаш», «Бурсел», Япониянинг «Марубени», Швейцариянинг «Виматекс» ва бошқалар компания ва фирмалари иштирокида турли тўқимачилик маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган қўшма корхоналар ишга туширилди. Бу корхоналар ўз маҳсулотларининг асосий қисмини экспортга чиқаради. Шунингдек, Германия, Япония, Туркия, АҚШ, Корея Республикаси билан йирик қувватли ип йигирув-тўқув қўшма корхоналари ишга туширилди. Илгари Ўзбекистонда ишлаб чиқариладиган пахта толасининг фақат 10% республика тўқимачилик саноатида фойдаланилган. 2010 йилда саноат корхоналарида 285 минг т тола қайта ишланди (республика бўйича жами ишлаб чиқарилган толанинг 26,8%). Тармоқда 34 та акциядорлик жамияти, 11

масъулияти чекланган жамият, 28 та қўшма корхона, 1 хусусий ва 1 давлат корхоналари фаолият кўрсатади (2010).

Трикотаж саноати республикада 30-40 йилларда шаклланди. 1939 йилда Ўрта Осиёда энг йирик ҳисобланган Қўқон пайпоқ фабрикаси (1943 йилдан комбинат) ишга туширилди. Уруш йилларда Андижон ва Тошкент шаҳарларида трикотаж фабрикалари қурилди. 50-60 йилларда Самарқанд (1950), Тошкент (1960), Бухоро (1961), Андижон (1967) шаҳарларида трикотаж кийимлар фабрикалари қурилди. Тармоқдаги энг йирик корхона Тошкентда 1942 йилда ишга туширилган «Малика» трикотаж ишлаб чиқариш бирлашмасида эркаклар, аёллар ва болалар районнинг 200 хилдан ортиқ устки ва ички трикотаж кийимлари ишлаб чиқарилган. 80-90 йилларда трикотаж корхоналари янги ускуналар билан жиҳозланди, янги корхоналар қурилди, «Малика» ишлаб чиқариш бирлашмаси, Бухоро, Самарқанд трикотаж фабрикалари, Қўқон пайпоқ-тўқув комбинати тубдан реконструкция қилинди, Олтинкўл трикотаж матолар фабрикаси, Қорасув ва Жиззах пайпоқ фабрикалари ишга туширилди. Хўжабод (1985), Шаҳрихон (1986), Чорток (1986), Шаҳрисабз (1993) да трикотаж тикувчилик фабрикалари фойдаланишга топширилди. 90 йиллар бошидан тармоқда корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш кенг миқёсда амалга оширилди, мулкчилик шакллари ўзгартирилди. Тармоқда 11 акциядорлик жамияти, 14 қўшма корхона,

4 хусусий корхона фаолият кўрсатади. Энг йирик корхоналар: «Бофанда», «Гурлан», «Малика», «Намангантрикотаж» акциядорлик жамиятлари, «Оқсаройтўқимачи», «Чинозтўқимачи», «Сағбонтекс», «Шовоттекс», «Ядем текстиль», «Осиё текстиль», «Бурсел — Тошкент текстиль» қўшма корхоналари.

Ўзбекистонда тикувчилик ҳунармандчиликдаги касб тарзида катта тарихга эга. Қадимдан қишлоқ шаҳарларда тикувчилик касби усталари - махсус чеварлар қўлда чопон, кийим-кечак, кўрпа-тўшак, рўзғор буюмларини буюртмаларга кўра тикиш билан шуғулланганлар. Гулкўрпа, зарбоф тўн, чойшаб, сўзана, кашта каби буюмлар тикиш юксак санъат даражасига кутарилган. Ўзбекистонда энг биринчи тикувчилик корхонаси 1907 йил Тошкентда қурилган.

1926 йилда Тошкентда «Қизил тонг» тикув фабрикаси, кейинроқ 1 тикувчилик заводи ишга туширилди. Кейинчалик, Андижонда янги корхоналар, Чирчиқ, Қарши, Наманган шаҳрларида йирик тикувчилик фабрикалари ишга тушди. 1960 йилларда Тошкентда 3 тикувчилик фабрикаси (1962), ЙИЛОхунбобоев номидаги Тошкент бош-кийимлар фабрикаси (1963), Хива тикувчилик фабрикаси (1965) ишга туширилди. 70 йиллардан самарадорликни ошириш мақсадида ишлаб чиқариш бирлашмалари ташкил этилди. Айни пайтда, меҳнат ресурслари ортиқча бўлган кичик шаҳар ва шаҳарчаларда тикувчилик корхоналари филиалларини қуриш авж олди. Шу

даврд ахтисослашган 7 тикувчилик ишлаб чиқариш бирлашмаси ва 40 дан ортик филиаллар ташкил этилди. 1989-91 йилларда Тошкент «Қизил тонг», Самарқанд «8 март» тикувчилик ишлаб чиқариш бирлашмаларида Франция, Германия, Швейцария, Япония, Италия фирмалари иштирокида шу фирмаларнинг комплекс механизациялашган линиялари ўрнатилди. 1994 йилдан тармоқда кенг хусусийлаштириш ўтказилди. Тармоқдаги йирик корхоналар «Ўзбекенгилсаноат» давлат акциядорлик компанияси таркибига киради. Тармоқдаги энг (йирик корхоналар: «8 март» номли (1930), «Модалар уйи» (1962), «Ғунча» (1943), «Лола», «Муштарий» (1970), «Тонг» (1964), «Охунбобоев номли бош кийимлар фабрикаси» (1963) «Феруз Хоразм» (1937), «Хива» (1965), «Юлдуз» (1941) акциядорлик жамиятлари, «Ем текс» (2009), «Атласмен» (1999) қўшма корхоналари ва бошқалар..

Ипакчилик саноатида ипак, кимёвий ва аралаш иплардан маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Ўзбекистонда пиллакашлик қадим тарихга эга. Қадимдан Марғилон, Наманган, Қўқон, Бухоро, Самарқанд, Хўжанд каби шаҳарлар Ўрта Осиёдаги шойи газламалар ишлаб чиқариш марказлари бўлган. Шойи газмоллар Яқин Шарқ ва Европа мамлакатларига ҳам чиқарилган. Пилладан ярим кустарь ҳолда (қозонларда қайнатиб), қўл чархларида калава қилиб ипак олинган. 1913 йилда Ўзбекистонда қарийб 4 минг т пилла етиштирилган, унинг аксарият қисми рус ишбилармонлари қўлига ўтиб, қайта ишлаш учун Италия ва

Францияга жўнатилган. 1921 йилда пиллакашлик фабрикаси Фарғона шаҳрида иш бошлади. 1927-1932 йилларда Самарқанд, Бухоро, Марғилон шаҳарларида пиллакашлик фабрикалари ишга туширилди. 1937 йилдан сунъий ипак газламалар тўқиш ҳам бошланди. 90 йиллар бошида республикада 9 та йирик корхона: Марғилон (1926), Фарғона (1926), Самарқанд (1927), Бухоро (1927), Тошкент (1959), Наманган (1966), Урганч (1975), Шаҳрисабз (1976), Булоқбоши (1989) пиллакашлик фабрикалари, уларнинг 12 филиали ишлади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йили “Пиллачилик соҳасини бошқаришни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига асосан пиллачилик ва ипакчилик тармокларида ягона раҳбарликни амалга оширадиган «Шойи» акциядорлик компанияси ва «Пиллахолдинг» холдинг компаниясини ўз ичига олган «Ўзбек ипаги» уюшмаси ташкил этилди. «Ўзбек ипаги» уюшмаси таркибида «Атлас» (Наманган), «Буюк ипак йўли» (Фарғона), «Бухоро ипаги», «Булоқбоши ипаги» (Андижон вилояти Булоқбоши шаҳри), «Ипакчи» (Наманган вилояти Уйчи шаҳри), «Кумуш» (Шаҳрисабз), «Тола» (Тошкент шаҳри), «Турон шойиси» (Марғилон), «Хоразм ипаги» (Урганч), «Хужум» (Самарқанд шаҳри) акциядорлик жамиятлари фаолият кўрсатади. Шунингдек, тармокда Япония, Буюк Британия, Жанубий Корея, Хитой, Сингапур фирмалари ва компаниялари билан ҳамкорликда ташкил этилган 7 та қўшма корхона бор. Бу корхоналарда республикада етиштирилган жами пилла (2010 йилда 17,2 минг т) қайта ишланади.

Шойи тўқиш саноати соҳасида 90 йиллар бошига қадар Марғилон шойи комбинати (1928), Марғилон «Атлас» (1925) ва Наманган (1966) шойи ишлаб чиқариш бирлашмалари, Наманган абрли газламалар комбинати (1925), Самарқанд шойи ишлаб чиқариш бирлашмаси (1934), Қўқон шойи тўқиш фабрикаси (1926), Шўрчи шойи тўқиш фабрикаси (1926) ишлади. Табиий ипакдан миллий газламалар: атлас, хонатлас, беқасам, шойи (ишлаб чиқариладиган умумий газмоллар ҳажмининг 70% дан кўпроғи), крепдешин, шунингдек, плашбоп, костюмбоп, астарбоп газламалар, абрли, тукли ва жаккард газламалар, штапель, вискоза ва аралаш толалардан кийим-кечак тикиладиган газмоллар ишлаб чиқарилган. 2000 йиллар бошидан Республикада «Ўзбек ипаги» уюшмаси таркибида «Алишер Навоий» (Марғилон), «Атлас» (Наманган), «Избоскан шойи тўқиш фабрикаси» (Пойтут), «Марғилон ипак газламаси», «Турон шойиси» (Марғилон), «Қўқон шойи-атлас тўқиш», «Мусаффо» (Самарқанд) акциядорлик жамиятлари ишлайди.

Кўнчилик Ўзбекистонда ҳунармандчиликнинг қадимий тури сифатида мавжуд. Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Қўқон шаҳрларида, Хоразмда юзларча кўнчилик дўконлари бўлиб, уларда теридан турли нав чармлар тайёрланган. Кўнчилик соҳасидаги барча заводлар негизида Тошкентда «Ўзбекистон» кўн ва сунъий чарм ишлаб чиқариш бирлашмаси ташкил этилди (1994 йилдан «Чарм» корпорацияси). Ўзбекистонда п о й а б з а л тикиш ўз

анъаналарига эга. Қадимдан пойабзал тикувчи косиблар қўлда ҳар хил андоза ва ҳар хил турда этик, махси, кавуш тикканлар. Пойабзал саноати корхоналари пайдо бўлиши билан туфли, ботинка, сандал, шиппак, пийма, калиш ҳамда махсус иш пойабзаллари ишлаб чиқарилди. Ҳозирда “Ўзбекистонпайабзали” уюшмаси ташкил этилган бўлиб, унинг таркибида «Кўнчи» акциядорлик жамиятлари, 22 та пойабзал ишлаб чиқариш заводлари [йириклари: «ЎзСаламан» (йиллик қуввати 500 минг жуфт; «Кибо болалар пойабзали» (330 минг жуфт) қўшма корхоналари; «Тошкент пойабзали» (567 минг жуфт), «Қўқон пойабзали» (1182 минг жуфт), «Фарғона пойабзали» (860 минг жуфт), Бухоро «Нақшбандий» (748 минг жуфт) акциядорлик жамиятлари, 4 та чарм-атторлик корхоналари («Тарандубитель», «Фарғона сунъий чарм заводи» (йиллик қуввати 900 минг м² сунъий чарм) акциядорлик жамиятлари ва бошқалар) фаолият кўрсатади. Енгил саноат таркибида мўйна саноати (Тошкент, Бухоро, Самарқанд, Қорақалпоғистон (Қорақўл) ва Наманган шаҳрида чиннифаянс), (Тошкент, Самарқанд, Қувасой, Ангрен (керамика) тармоқлари ҳам ривожланган.

Ўзбекистонда мебель саноатининг дастлабки маҳсулотлари турар жой ва жамоат бинолари учун мебель ишлаб чиқариш 1922 йилдан бошланган. Ҳунармандчилик артеллари ва йирик мебель цехлари негизида Тошкент, Самарқанд, Наманган, Андижон шаҳриларида мебель фабрикалари барпо

килинди. Ҳозирда 1962 йил маҳаллий саноат корпорациясининг бир неча корхоналари ва «Файз» қўшма корхонаси акциядорлик жамияти негизида мебель саноатидаги йирик «Файз» холдинг компанияси ташкил топди. Компания таркибида 30 корхона ва ташкилот, шу жумладан, чет эл инвестициялари иштирокидаги 10 та қўшма корхона бор. Компания корхоналарида юмшоқ ва офис мебеллари, ошхона мебеллари, ётоқхона тўпламлари, мактаблар ва ўқув юртлари, болалар спорти, меҳмонхоналар учун мебеллар, маъмурий биноларни безаш мебеллари, поролон, гугурт, ламинацияланган ДСП тагликлари ишлаб чиқаради. Маҳсулотларининг катта қисми экспорт қилинади. Мебель саноатида ҳар хил мебель тўпламлари (меҳмонхона, ошхона, кабинет, ётоқхоналар мебеллари, мактаб, тиббиёт, лаборатория мебеллари), миллий мебель (хонтахта, сандиқ ва бошқалар) намуналарини, ҳашаматли мебеллар йиғмаларини ишлаб чиқариш ўзлаштирилган. «Файз Холдинг» компанияси корхонаси Тошкент, Самарқанд, Наманган, Андижон, Фарғона (Қува) вилоятларида ривожланган. Мебель саноати корхоналарида 6104,3 млн. сўмлик маҳсулотлар ишлаб чиқарилди (2003; 2000 йилда 7339,9 млн. сўм).

Маҳаллий саноат йирик ишлаб чиқариш хўжалик мажмуи бўлиб, республикада ишлаб чиқариладиган халқ истеъмоли молларининг йиллик умумий ҳажмида унинг ҳиссаси анча салмокли. Маҳаллий саноат корхоналарида, асосан, маҳаллий хомашё ресурсларидан турли-туман халқ

истеъмоли моллари ишлаб чиқарилади. Унинг таркибида қора металлургия, металлга ишлов бериш, ёғочни қайта ишлаш саноати, шу жумладан, мебель саноати, курилиш материаллари, шиша ва чиннифаянс, енгил саноат ва озиқ-овқат саноати корхоналари, халқ хунармандчилигининг зардўзлик, тикувчилик, тўқувчилик, пичоқчилик, бадий каштачилик (сўзана, гулкўрпа, чойшаб, зардевол, палак, кирпеч), дўппидўзлик, ўймакорлик, мисгарлик, заргарлик, кандакорлик, рихтагарлик, кулоллик, миллий чолғу асбоблари яшаш, косибчилик ва бошқалар тармоклари бор. Шаҳар ва шаҳарчаларда, қишлоқларда каттакичик хусусий ҳамда жамоа корхоналари, қўшма корхоналар, фабрика, бирлашмалар фаолият кўрсатади. Тармоқда 3000 га яқин номда маданий, маиший, рўзғор, хўжалик моллари ишлаб чиқарилади. Тармоқдаги йирик корхоналар — Шаҳрихон, Косонсой ва Ургут шойи тўқиш, Уйчи ва Юқори Чирчиқ, Шаҳрисабз пиллакашлик фабрикалари, Бекободдаги «Металлист», Чустдаги миллий пичоқлар заводлари, Тошкент, Андижон ва Шаҳрисабз бадий буюмлар фабрикалари, Олмалиқ гилам фабрикаси, Тошкент ошхона мебеллари заводи, Тошкент миллий чолғу асбоблари заводи, Бухоро зардўзлик фабрикаси, Тошкент «Ёдгорлик» фабрикаси, Сўфиқишлоқ, Қамаш, Когон, Боёвут пахта фабрикалари, Риштон, Шаҳрисабз кулолчилик заводлари ва бошқа корхоналар 1970-1990 йилларда фойдаланишга топширилди. 1990 йилда ишга туширилган термос ишлаб чиқарувчи биринчи Ўзбекистон — Хитой қўшма

корхонаси, Тошкент, Андижон, Чуст, Наманган ва Қашқадарё вилоятларида жойлашган.

Республика анъаналарга бой, халқ хўжалигида муҳим мавқени эгаллайдиган замонавий озиқ-овқат саноатига эга. Бу саноат, асосан, маҳаллий хомашёни қайта ишлашга ихтисослашган. Мамлакат умумий саноат маҳсулоти ҳажмининг 9,1% озиқ-овқат саноати ҳиссасига тўғри келади (2010). Тармоқ таркибида гўшт-сут, ёғ-мой, балиқ маҳсулотлари, ун-ёрма, нон, макарон, мева-сабзавот консервалари, шакар, қандолат, чой қадоқлаш, узум ва шампань виноси, спирт, арақ, тамаки, пиво, минерал ва газланган сув, алкогольсиз ичимликлар, совун ва бошқа саноат корхоналари бор. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин озиқ-овқат саноатида чуқур ташкилий ва иқтисодий ислохотлар амалга оширилди, кўпгина саноат корхоналари давлат тасарруфидан чиқарилиб, очиқ турдаги акциядорлик бирлашмалари ва жамиятларига айлантирилди, илгари тармоқ корхоналарига раҳбарлик қилган озиқ-овқат, гўшт-сут, дон маҳсулотлари ва бошқалар вазирликлар тугатилиб, “Озиқ-овқат саноати” уюшмаси ташкил этилди.

Ўзбекистон “Озиқ-овқат саноати” таркибида турли мулкчилик шаклларига мансуб 11 та гўшт комбинати (асосан, вилоят марказлари ва йирик шаҳарларда жойлашган) фаолият кўрсатмоқда ва 50 турдан ортиқ колбаса маҳсулотлари ишлаб чиқарилмоқда.

Республика сут саноати корхоналарида сариёғ, сут-қатик, сут консервалар, курук сут, пишлоқ, бринза, қаймоқ, музқаймоқ, казеин каби 60 дан ортиқ номдаги сут маҳсулотлари, 10 турдан ортиқроқ номда турли шарбатлар ва ичимликлар ишлаб чиқарилади. Унинг корхоналари Тошкент, Андижон, Наманган, Навоий, Термиз, Урганч, Ғазалкент ва Хужйли шаҳарларида жойлашган.

Ёғ-мой саноати республика озиқ-овқат саноатининг етакчи тармоқларидан бири. Ўзбекистонда қадимдан ўсимлик ёғи кунжут, зиғир, индов, махсар уруғи, пахта чигити, полиз экинлари уруғларидан жувозларда олинган. Ҳозирги вақтда Тармоқ корхоналари «Ёғ-мой тамакисаноат» (1993) уюшмаси таркибига киради. Республика ёғ-мой саноати ҳиссаси озиқ-овқат саноати умумий маҳсулоти ҳажмининг 25% ни ташкил этади. Тармоқ корхоналарида ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар, хусусан, пахта мойи экспортга чиқарилади. Республикада ёғ-мой саноатининг ривожланиши, асосан, пахта етиштиришнинг ўсиши билан боғлиқ бўлгани сабабли тармоқ корхоналари хомашёга яқин ерларга қурилган ва Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида (Навоий вилоятидан ташқари) мавжуд. Янгийўл, Каттакўрғон, Қўқон, Фарғона, Андижон, Урганч шаҳарларида жойлашган ёғ-мой ҳамда Бухоро, Қарши, Асака, Учқўрғон, Наманган, Гулистон, Когон, Денов, Косон ёғ экстракция корхоналари-акциядорлик жамиятлари, «Тошкентмаргёғ»

(Тошкент шаҳри), «Хўжайлимоё», «Ёғар» (Қорақалпоғистон, Беруний шаҳри), «Чимбоймоё» акциядорлик жамиятлари шулар жумласидандир. «Қўқон ёғмоё» акциядорлик жамияти таркибида пахта мойидан ташқари мева данакларидан мой ишлаб чиқарадиган завод ишлайди. «Тошкентмаргё» корхонасида маргарин маҳсулотлари ва майонез, тармоқдаги 10 корхона Фарғона, Янгийўл, Андижон, Урганч, Каттакўрғон ва бошқа шаҳарларда жойлашган корхоналарда кир совун ишлаб чиқарилади.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ўзбекистон иқтисодиётида саноат ишлаб чиқариш қандай аҳамиятга эга?
2. Ўзбекистон саноати асосан иқтисодиётни қайси тармоғининг маҳсулотларини қайта ишлашга асосланган?
3. Мамлакат саноат ишлаб чиқариши қайси даврларда кўпроқ гулқираб ривожланган?
4. Мустақил тараққиёт йилларида Ўзбекистон саноатида қандай тармоқ ўзгаришлар бўлди?
5. Республика саноати қайси тармоқларга ихтисослашган ва қандай саноат комплекслари ривожланмоқда?
6. Ўзбекистонда машинасозлик, енгил ва озиқ-овқат саноати тармоқларининг йирик корхоналари қайси минтақаларда жойлашган?

7. Республикада мустақиллик йилларида қандай йирик қўшма корхоналар ташкил этилди?

Ўзбекистон Республикасининг қурилиш саноати

Тармоқлараро қурилиш мажмуига республикадаги қурилишга хизмат қиладиган барча муассаса, ташкилот, ишлаб чиқариш бошқармалари ва корхоналари, яъни лойиҳалаштиришдан тортиб, бино ва иншоотларни фойдаланишга топширгунча хизмат қилувчи босқичлар киради. Турли хўжалик соҳалари алоқаларининг кучайиши тармоқлараро қурилиш мажмуи таркиб топишига олиб келди. Тармоқлараро қурилиш мажмуи негизини қурилиш саноати ташкил этади.

Республикада қурилиш саноати қишлоқ хўжалиги ва транспорт сингари муҳим аҳамият касб этади. Қурилиш саноати завод-фабрикалар, кон-конверлар, канал-сув омборлари йўл-тонеллар, муассаса-касалхоналар, уй-жойлар ва ҳоказолар қуришни ўз ичига олади.

Қурилиш саноати қурилиш ташкилотлари ва доимий кадрлар билан иш кўради. Унинг маҳсулотлари битказилган ва фойдаланишга топширилган бино ва иншоотлардир. Буларнинг ҳаммаси республиканинг жуғрофий муҳити, жойларнинг иқлими, тузилиши, ер ости сувлари, геологик ва сейсмик ҳолати ва

бошқа омиллар ҳисобга олиниб қурилади. масалан, республикаимиз сейсмик фаол районда жойлашганидан бино ва иншоотларни 9 ва 10 балли силкинишларга бардош берадиган қилиб қуриш талаб этилади. Мирзачўл, Қарши чўли ва бошқа чўл жойларда ер шўрланиши натижасида қурилган бинолар чўкади. Шунинг учун бинолар пойдевори мустаҳкам бўлиши керак.

Қурилиш саноатининг маҳсулотлари саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва ҳоказоларга ҳамма уй-жой хўжалиги, маданий-маиший, маориф ва соғлиқни сақлаш муассасалари ривожланишига хизмат қилади.

Қурилиш саноатининг тараққиёти табиий ва меҳнат ресурсларининг жуғрофий хусусиятларини чуқур илмий таҳлил қилиш ва улардан оқилона фойдаланишни тақозо этади.

Ўзбекистон қурилиш материаллари саноати тармоқларини ривожлантириш учун керакли хомашё ресурсларининг мавжудлиги бу масалани ҳал этишнинг объектив заминини яратди. Республиканинг деярли ҳамма вилоятларида қум, шағал, оҳак, мергель, мрамор, гранит, гипс, гилмоя сингари қурилиш хомашёси кўп учрайди. Ана шу хомашё асосида Ўзбекистонда кўп тармоқли қурилиш материаллари саноати вужудга келтирилди.

Қурилишнинг «нони» ҳисобланган цемент саноати, айниқса, тез ривожлантирилди. Ҳозирги пайтда республика ўзининг цементи билан

таъминланмоқда. Бекобод, Қувасой, Ангрен, Навоий ва Оҳангаронда йирик цемент заводлари ишлаб турибди. 2010 йилда тармоқ корхоналари 7885 минг тоннадан ортиқ цемент ишлаб чиқарди. Ўзбекистон цемент ишлаб чиқаришда Россия, Украина ва Қозоғистондан кейин тўртинчи ўринда туради.

Мутахассисларнинг Ангрен гилмоясини қайта ишлаш жараёнида ажратиб ташланадиган чиқинди асосида оқ цемент ишлаб чиқаришини ташкил этиш ҳақидаги таклифлари диққатга сазовордир. Бу цемент арзонга тушиши ва уни хоҳлаган рангга бўяш мумкин.

Қурилиш материаллари саноатнинг кейинги даврларда тараққий этган тармоғи-йирик панелли уйсозлик комбинатлари деярли барча вилоят марказлари ва катта шаҳарларда қурилган. Энг йириклари Тошкент, Самарқанд, Андижон, Чирчиқ, Фарғона, Қарши, Нукус шаҳарларида жойлашган. Тошкент, Бектемир Жиззах ва бошқа жойларда йирик темир-бетон ариқ (лоток) заводи бор.

Маълумки, ҳозирги замон қурилишида хилма-хил мақсадларда фойдаланиладиган маҳсулотлардан бири ойнадир. Ҳозирча дераза ойнаси ишлаб чиқарадиган заводлар Чирчиқда (Ғазалкентда), Қувасойда (Фарғона вилояти) бор. Бу заводлар республикани дераза ойналарига бўлган талабни қондирмоқда.

Республикада кўргазмалар учун безак ойналари ва кўплаб бошқа қурилиш ойналари ишлаб чиқаришни ташкил этиш вазифаси турибди. Қувасойда қурилган шиша идиш заводи шиша буюмлар билан бирга қурилиш мақсадларида ишлатиладиган ойна блоклар, ойна-керамикалар сингари маҳсулотлар ҳам тайёрланмоқда. Шиша идишлар заводи Жиззахда ишга тушди, шундай заводлар Сурхондарё ва Қуйи Амударёда ҳам қурилмоқда.

Қурилиш материалларидан энг қадимгиси ва ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ғишт саноатидир, у кенгайиб бормоқда. Маълум давргача қурилишлар темир-бетон конструкцияларидан кенг фойдаланиш, йирик панелли уйсозликнинг ривож топиши муносабати билан ғишт саноатининг аҳамияти бирмунча камайган эди. Кейинги йилларда ғишт саноатини оқилона жойлаштиришда анча ишлар қилинди. Жумладан, Қизилтепа (Навоий вилояти), Шарғун (Сурхондарё вилояти) ва Қаршида йирик ғишт заводлари қурилди. Бу заводлар ишга туширилиши билан узоқ районларга ғишт ташишга барҳам берилди.

Ҳозирги пайтда Жиззах, Қувасой, Қоровулбозорда оҳақ заводлари ишлаб турибди.

Ўзбекистонда хилма-хил қурилиш материаллари (пардозлаш плиталари, иссиқни сақлайдиган материаллар, керамика қувурлари ва бошқалар) ишлаб чиқариш яхши йўлга қўйилган. Ангрендаги уйсозлик буюмлари заводида

эмалланган чўян ванналар, раковиналар, чўян канализация қувурлари, керамика буюмлари комбинатида қувурлар ва бошқа маҳсулотлар, Қаршида керамзит девор материаллари ишлаб чиқарилмоқда. Айрим бинокорлик материаллари (алебастр, ганч, оҳак, черепица, чий, қамиш плиталар) ишлаб чиқаришда маҳаллий саноат ҳам муҳим рол ўйнамоқда. Жиззахдаги силикальцит заводи энг арзон бинокорлик материали-лёссдан девор блоклари, том учун плиталар, зинапоялар ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқараётир. Қоровулбозор (Бухорода) ҳам худди шундай завод қурилган.

Ўзбекистонда пластмассалар ва турли сунъий кимёвий маҳсулотлардан қурилиш материаллари тайёрлаш имкониятлари ҳам яхши. Бундай материаллар ўзининг енгиллиги, пишиқлиги билан қурилишда анча қулайликлар яратади. Келажакда пластмасса ва бошқа сунъий қурилиш материаллари ишлаб чиқарадиган яна қатор корхоналар қурилиши мўлжалланмоқда.

Жумҳуриятимизда ҳозирги замон қурилишида кенг фойдаланилаётган мрамр ва бошқа безак тошлар асосида тоштахталар (плиталар) тайёрлаш ҳам муҳим ўрин тутди.

Хилма-хил қурилиш материаллари ишлаб чиқариш учун зарур хомашё ресурслари республиканинг ҳамма жойларида бўлишига қарамай, уларнинг айрим турларини ишлаб чиқариш анча нотекис жойлашган. Жумладан, темир-бетон конструкциялари ишлаб чиқаришнинг 70% ни биргина Тошкент

вилоятига тўғри келади. Саноат тармоғининг бундан буёнги тараққиёти барча қурилиш материаллари, айниқса, республикада кенг хомашё базасига эга бўлган материалларни кўплаб ишлаб чиқаришга, уларнинг сифатини яхшилашга, шунингдек, тармоқнинг ҳудудий жойлаштирилишининг тўғри ташкил этилишига боғлиқдир.

Мустақил Ўзбекистонда қурилиш кўлами ва суръатлари турли давлат билан иқтисодий алоқаларни кенгайтиришни тақозо этади. Республикадаги кўплаб металл ва ўрмон ресурслари келтирилиши керак.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Қурилиш саноати қандай аҳамиятга эга?
2. Ўзбекистонда қурилиш саноатини ривожлантириш учун қандай табиий ва иқтисодий ресурслар мавжуд?
3. Ўзбекистонда қурилиш саноатининг қайси тармоқлари яхши ривожланган?
4. Республиканинг қайси минтақаларида цемент, ойна ва шиша маҳсулотлари ишлаб чиқариш ривожланган?
5. Қурилиш саноатини ривожланишида қандай тафовутлар мавжуд?

Ўзбекистон Республикасининг қишлоқ хўжалиги

Қишлоқ хўжалиги Ўзбекистон иқтисодиётининг муҳим ва етакчи тармоқларидан бири бўлиб, унда аҳолининг 1/3 қисмига яқини банддир.

Ўзбекистоннинг иқлими, ер-сув ва меҳнат ресурслари қишлоқ хўжалигининг муҳим, сердаромад ва кўп меҳнат талаб қиладиган пахтачилик, пиллачилик, лубкорлик, шоликорлик, узумчилик, боғдорчилик, сабзавот-полизчилик, қорақўлчилик каби тармоқларини ривожлантиришга имконият яратган. Булар республика қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоқларидир.

Ўзбекистонда табиий ва иқтисодий омилларга кўра қишлоқ хўжалиги обикор деҳқончилик, адир-тоғ ва чўл-яйлов минтақаларига бўлинади. Обикор деҳқончилик минтақаси интенсив ривожланиб, барқарор деҳқончилик маҳсулотлари етказиб бермоқда. Бу минтақа республика ҳудудининг 1/10 қисмига яқинини ташкил қилгани ҳолда, ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 85%ни етказиб бермоқда. Бу минтақа пахтачилик, лубкорлик, шоликорлик, маккажўхоричилик, боғдорчилик, узумчилик, полизчилик, чорва озуқаларини етиштиришга ихтисолашган. Обикор деҳқончилик ўз навбатида ихтисослашиш ва қишлоқ хўжалик мжмуаларига кўра тўртта кичик минтақага бўлинади: 1) пахтачилик кичик минтақаси-Фарғона, Зарафшон водийлари, Чирчиқ-Оҳангарон, Қашқадарё, Сурхондарё водийларининг суғориладиган ерлари ҳамда Мирзачўл районининг обикор ерлари ва Амударё қайирининг юқори

қисми; 2) пахтачилик-ғаллачилик кичик минтақаси-Сурхондарё, Қашқадарё ва Самарқанд вилоятларининг тоғ олди ерлари (Шаҳрисабз, Сариосиё, Пастдарғом районлари ва бошқалар); 3) Шоликорлик-чорвачилик кичик минтақаси-Амударё қайирининг қуйи қисми; 4) шаҳар атроф кичик минтақаси йирик шаҳарлар атрофидаги ерлар. Бу кичик минтақа сабзавотчилик, сутчилик ва боғдорчилик-узумчиликка ихтисослашган.

Адир-тоғ минтақаси республика ҳудудининг 1/5 қисмидан ортиқроғини ишғол қилиб, баҳорикор (лалмикор) ғаллачилик, мевачилик ва чорвачиликка (қўй, эчки ва қорамол боқилади) ихтисослашган. Бу минтақа республика ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 7,5%га яқинини етказиб бермоқда. Фан-техника ва илғор тажрибадан фойдаланиш йўли билан адир-тоғ минтақасининг маҳсулдорлигини 3-3,5 баробар ошириш мумкин.

Чўл-яйлов минтақаси республика ҳудудининг 3/5 қисмини ишғол қилиб, чорвачиликка, асосан қорақўлчиликка ихтисослашган.

Республика қишлоқ хўжалик минтақалари ичида обикор деҳқончилик минтақаси етакчи бўлиб, у , асосан, ирригация билан боғлиқдир. Эндиликда республикада 900 та суғориш тизими, 15 та йирик сув омбори, сув сарфи 2500 м/сек бўлган 72 та канал, 400 дан ортиқ мунтазам ишловчи насос станциялари, 25 та инженерлик иншоотлари тугуни, 70 минг км. бетонли коллектор-дренаж шаҳобчалари, 2000 дан ортиқ тикка дренажли қудуқлар бор.

Ер фондлари. Қишлоқ хўжалиги аввало ер билан чамбарчас боғлиқдир. Ерни эъзозлаш, ундан оқилона фойдаланиш қишлоқ хўжалигининг бош омилидир.

Ўзбекистон ер фондларига қуйидагилар киради:

Ҳайдаладиган ерларнинг асосий қисми Фарғона, Зарафшон, Чирчиқ, Оҳангарон, Қашқадарё ва Сурхондарё водийлари, яйловларнинг кўпчилиги Навоий, Бухоро, Қашқадарё вилоятлари ва Қорақалпоғистон ҳудудларида жойлашган. Янги ўзлаштирилиб, қишлоқ хўжалик оборотига киритилган ерлар эса, асосан, Қуйи Амударё, Қашқадарё вилояти ҳамда Жиззах-Мирзачўл районларидир.

Мамлакатимиз учун қишлоқ хўжалигининг тараққий қилиши устувор йўналишларидан биридир. Бу тармоқ аҳолини қатор нозу-неъматлар, саноат тармоқларини эса хомашё билан таъминлаб туради.

Қишлоқ хўжалиги соҳасида ишлаб чиқариш даражасини юксалтириш иқтисодий ислохотлар амалга оширилаётган бир пайтда мустақил Ўзбекистон олдида турган қатор муҳим вазифаларни ҳал этишда имкон яратади. Қишлоқ хўжалиги соҳасида иқтисодий ислохотларни амалга ошириш даражасига қараб мустақил республикаимизнинг келажаги қандай бўлиши аниқланади. Мамлакатимизда қишлоқ хўжалигига эътибор кучайиб бормоқда. Қулай табиий

шароит, меҳнатсевар халқимизнинг малакаси қишлоқ хўжалиги олдида турган улкан вазифаларни муваффақиятли бажариш имконини беради.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги ва унинг энг етакчи тармоғи бўлган пахтачиликда асосан суғоришдан кенг фойдаланилади. Бироқ, суғориладиган ерларнинг салмоғи унча катта эмас, барча дехқончилик ерларининг кўпчилик қисмини саҳро ва чаласаҳролар эгаллаган. Суғориладиган майдонларда республиканинг барча қишлоқ хўжалик экинлари экилади.

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалигида пахтачилик қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоғига айланган бўлиб, бу тармоқ билан бир қаторда шоликорлик, боғдорчилик, узумчилик, ипакчилик, чорвачилик тараққий этган.

Пахтачилик ривожини натижасида ҳосил бўладиган пахта толасини ишлатиш доираси жуда кенг. Саноат ёки техниканинг пахтадан фойдаланмайдиган соҳасини топиш мушкул. Ҳозир пахта ҳосилдорлиги ва унинг сифатини яхшилашга, яъни пахтадан олинадиган толани кўпайтиришга эътибор кучаймоқда.

Республикада пахтадан ташқари техник экинлардан каноп ва жун етиштирилади. Бу экинлар, асосан, Тошкент вилоятида етиштирилади. Самарқанд вилоятидаги Ургут тумани юқори сифатли тамаки етиштириш билан

ном чиқарган. Тамаки қишлоқ хўжалигининг энг сердаромад маҳсулотларидан бири ҳисобланади.

Республиканинг деярли барча ҳудудларида, ғалла экинлари, асосан, буғдой етиштирилади. Аммо мамлакатимизнинг ғаллага бўлган эҳтиёжини қондириш учун республика кўп миқдорда хорижий мамлакатлардан ғалла олиб келишга мажбур эди. Эндиликда самарали аграр сиёсатни амалга ошириш туфайли республика ғалла мустақиллигига эришди. Агар 1990 йили мамлакатимизда 2 миллион тоннадан ортиқроқ ғалла олинган бўлса, 2000 йилга келиб бу рақам 3452 минг тоннани ташкил этди. 1990 йили олинган ғалла ичида буғдой 553 минг тоннани ташкил этган бўлса, 2000 йили у 3217 минг тоннага етди.

Ўзбекистон ғаллачилигида шоликорилик ҳам маълум ўрин эгаллайди. Шоли етиштириладиган асосий ҳудудлар Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилоятидир. Шоли минтақалараро аҳамиятга эга.

Мамлакатимизда чорвачиликнинг, айниқса, унинг асосий тармоғи бўлган қўйчилик катта ўринни эгаллайди. Қўйчиликда эса ўзига муносиб ўринни қорақўлчилик эгаллайди. Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё, Самарқанд, Жиззах вилоятлари ва Қорақалпоғистон қорақўлчиликнинг асосий ҳудудлари ҳисобланади.

Мамлакамиз қишлоқ хўжалигининг қадимий тармоқларидан бири бўлган пиллачилик ҳам ўлкамиз иқтисодиётида кўзга кўринарли ўринни эгаллайди. Пиллачилик, пахтачилик, сабзавот-полизчилик, боғдорчилик билан бир қаторда туриб, ер-сув, меҳнат ва моддий ресурслар ҳамда маҳаллий аҳолининг анъанавий кўникмаларидан фойдаланишда уйғунлашиб кетади. 1940 йилга қараганда пилла тайёрлаш қарийб уч мартага ортиди.

Иқтисодиётнинг бозор муносабатларига ўтиш шароитида республикада фермер хўжаликларининг сафи кенгаймоқда. Ҳозир Республикада бундай хўжаликлар сони 25 мингдан ортиб кетди.

Иқтисодий ислохотлар даврида хусусий ёрдамчи хўжаликларни тараққий эттиришга ҳам эътибор ортиб бормоқда. Шахсий томорқаларда айрим қишлоқ хўжалик маҳсулотлари кўплаб тайёрланмоқда. Бу маҳсулотлар орасида, айниқса, сут-қатиқ, жун, гўшт, сабзавот ва полиз экинлари каби маҳсулотлар катта ўрин тутди.

Шундай қилиб, Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги кўп тармоқли соҳадир. Бу соҳани кенг кўламда ривожлантириш учун зарур бўлган барча тадбир-чораларни амалга ошириш устида тинмай иш олиб борилмоқда.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ижтимоий ишлаб чиқаришда қишлоқ хўжалиги қандай аҳамиятга эга?

2. Ўзбекистон иқтисодиётида қишлоқ хўжалиги қандай мавқени эгаллайди?
3. Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда қандай омиллар (табиий шароит, сув ва ҳ.к.) асосий ўринни эгаллайди?
4. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини самарали ривожлантириш учун қандай ислохотлар олиб борилмоқда.
5. Қишлоқ хўжалиги қайси тармоқларга ихтисослашган?
6. Мамлакат ҳудуди қандай қишлоқ хўжалиги зоналарига бўлинади?
7. Ўзбекистоннинг қайси вилоятида қаноат кўпроқ етиштирилади ва нима учун?
8. Республиканинг қайси вилоятларида пахта ялпи ҳосили кўпроқ етиштирилади?
9. Мамлакатнинг қайси вилоятлари пиллачилик ва чорвачиликка ихтисослашган?
10. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг қанча қисмини шахсий томорқа хўжаликлари етказиб беради?

Ўзбекистон Республикасининг номоддий ишлаб чиқариш тармоқлари

Номоддий ишлаб чиқариш ижтимоий ишлаб чиқаришнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, унинг хизмат доираси моддий ишлаб чиқаришнинг ривожланишига бевосита таъсир кўрсатади ва аҳоли турмуш шароитининг яхшиланишига хизмат қилади. Шунинг учун халқни моддий ва маданий турмуш даражасининг ўсиб бориши билан номоддий ишлаб чиқариш тармоқлари ҳамда унда банд бўлган ходимлар сони тинмай ортиб боради. Жумладан, Ўзбекистонда 2010 йилга келиб номоддий ишлаб чиқариш тармоқларида ижтимоий ишлаб чиқаришда банд бўлган аҳолининг қарийб 28 фоизи ишламоқда.

Аҳолининг моддий ва маданий турмуш даражасининг юқори бўлиши хилма-хил хизмат кўрсатиш соҳаларига бўлган талабни оширади. Бунда номоддий ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун маблағ ажратиш имконияти ва моддий ишлаб чиқаришнинг тараққиёт даражаси жамғарилган миллий бойлик ҳажмига боғлиқ. Хуллас, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий тараққиёт даражаси қанчалик юксак бўлса, хизмат доирасига бўлган талаб ва уни ривожлантириш имконияти шунча юқори бўлади.

Номоддий ишлаб чиқаришнинг хизмат доирасига қуйидагилар кирази: уй-жойлардаги коммунал хизмат, аҳолига маиший, транспорт ва алоқа хизматлари, савдо ва умумий овқатланиш, болалар муассасалари, халқ таълими, фан ва маданият, тиббий хизмат, жисмоний тарбия ва спорт, туризм, ижтимоий

таъминот, молия ва банк хизмати, аҳоли хавфсизлиги ва қонунчиликни сақлаш, бошқариш ва ҳоказо. Хизмат доирасидаги ана шу тармоқлар жамиятнинг ижтимоий инфратузилмаси мажмуини ташкил қилади.

Хизмат доираси географиясининг тадқиқ қилишда тармоқ қисми (хизмат доираси айрим тармоқлари географияси) ва барча хизмат доирасини яхлит мажмуини минтақавий ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади.

Номоддий ишлаб чиқариш хизмати доирасини ривожлантириш учун маълум шароитлар мажмуи керак бўлади. Ана шундай шароитлар мажмуи хизмат доирасига бўлган талаб ҳажмини уни ҳудудий ташкил қилиш имкониятларини белгилаб беради. Номоддий соҳа хизмат доирасини ҳудудий ташкил этиш ва ривожлантиришга табиий шароит (жойнинг сейсмик ҳолати, тоғ жинсларнинг тузилиши, рельефи, иқлими, шамол ҳаракати, сувлари, ер ости сувлари, тупроқ тузилиши, табиий манзара, демографик жараёнлар (аҳолининг ўсиши, жойлашиши ва зичлиги, ёш ва жинсий таркиби, оила аъзоларининг сони, маълумот даражаси, меҳнат малакаси ва ҳ.к.), аҳолининг этник ҳолати (миллий таркиби, маданияти), иқтисодий-ижтимоий шароити (мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт даражаси), аҳоли пунктларининг географик жойлашиши, уларнинг кичик ҳамда катталиги ва мавжуд йўл ва ирригация тармоқлари кабилар таъсир қилади. Бу омиллар номоддий соҳа хизмат доираси

тармоқларини ҳудудий ташкил қилишга бевосита таъсир этиш билан бирга уларни мунтазам ва самарали ривожланишини таъминлайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, аҳолига хизмат кўрсатиш тармоқларининг турли-туманлиги, масштаби (доираси) ва ҳажми (миқдори) аҳоли пунктларининг кичик ва катталигига боғлиқ. Гарчанд, барча турдаги хизматлар аҳолига кўрсатилсада, аммо уларни ҳар қандай аҳоли пунктларида ташкил этиш иқтисодий самара беравермайди. Чунки, хизмат доирасининг ҳар бир корхонаси маълум сондаги харидорларга эга бўлиши керак. Ана шу муайян сондаги харидорлар бўлгандагина у ёки бу хизмат кўрсатиш корхонаси вужудга келтирилади. Масалан, ўрта мактабни ёки йирик ихтисолаштирилган савдо корхонасини барча кичик қишлоқларда ҳам очиш мақсадга мувофиқ бўлавермайди. Зеро, ҳар бир хизмат доираси корхонаси ўзининг хизмат кўрсатадиган радиусига эга бўлади. Кичик ва майда қишлоқларда яшовчи аҳолининг айрим хизмат турларидан бошқа йирикроқ аҳоли пунктларига бориб фойдаланишга тўғри келади. Шунинг учун аҳолига хизмат кўрсатадиган барча тармоқлар уларга бўлган талабнинг кундалик характериға эғалиғи ёки вақти-вақти билан бўлишиға қараб: ҳар кунғи ёки кундалик (пастки босқич), вақти-вақти билан ёки даврий (ўрта босқич), ҳар замонда ёки ахён-ахёнда (юқори босқич) хизмат кўрсатадиган тармоқларға бўлинади.

Ҳар кунги ёки кундалик эҳтиёжларни қондиришга қаратилган хизмат кўрсатиш корхоналари деярли ҳамма (кўпчилик) аҳоли пунктларида жойлаштирилади.

Аҳоли вақти-вақти билан ёки даврий фойдаланадиган хизмат кўрсатиш корхоналари каттароқ аҳоли пунктларида катта қишлоқ марказлари, кичик ва ўрта шаҳарларда ташкил этилади.

Аҳолига аҳён-аҳёнда хизмат кўрсатадиган корхоналар йирик ва катта шаҳарларда (асосан, вилоят марказлари ва мамлакат пойтахтида) жойлашади. Умуман, аҳоли пункти (шаҳар ва қишлоқ) қанчалик катта бўлса, унда хизмат доираси мажмуи шунчалик тўла ва юксак даражада ривожланади

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ижтимоий ишлаб чиқариш деганда нимани тушунасиз?
2. Моддий ва номоддий соҳалар тармоқларига нималар киради?
3. Номоддий соҳа тармоқлари тараққиёт даражаси қайси тармоққа боғлиқ?
4. Номоддий соҳа тармоқларини ривожлантиришга қандай омиллар таъсир қилади?
5. Аҳолига хизмат кўрсатишнинг қандай босқичлари мавжуд?

Ўзбекистон Республикасининг транспорти

Давлатнинг социал-иқтисодий тараққиёти ва аҳолининг ҳаёт даражасини кўтаришда транспортнинг ўрни ва моҳияти беқиёсдир. Транспорт моддий ишлаб чиқаришнинг муҳим тармоқларидан бири ҳисобланади. Транспорт саноат ва қишлоқ хўжалигининг турли хил маҳсулотларини яратиш ва уларни истеъмолчиларга етказиб бериш, йўловчилар ташишда муҳим ўрин тутди.

Транспорт ҳудудлар тараққиётига улкан таъсир кўрсатиш билан бирга транспорт тараққиётининг ўзи ҳам иқтисодий ривож, техника тараққиёти даражаси билан бевосита боғлиқ.

Республика геосиёсий мавқеини яхшилаш ҳам, энг аввало, транспорт тўри ва коммуникацияларга боғлиқ. Бу ҳақида И.Каримов «Коммуникациялар тизими ҳақида гапирганда Ўзбекистон географик мавқеининг ўзига хослиги, портларга ва энг катта транспорт узелларига чиқиш йўлининг йўқлиги туфайли транспорт тармоқлари ва коммуникацияларни ривожлантириш масалалари устувор, стратегик, ҳаётий муҳим аҳамият касб этишини таъминламоқ даркор», деган эди.

Мамлакат транспорт тармоғи темир йўл, автомобил, авиация, қувурлар ва дарё сув йўлларида иборат. Транспортнинг барча турлари ёрдамида

Республикада ҳар йили халқ хўжалиги учун зарур бўладиган турли-туман юклар ва йўловчилар ташилади.

Ўзбекистонда мавжуд бўлган транспорт турлари орасида етакчи ва муҳим ўринни темир йўллар эгаллайди. Мамлакатда ташиладиган юкларнинг 66 фоизига яқини транспортнинг ана шу тармоғи зиммасига тушади ва бу транспорт мамлакат транспорт тизимининг негизини ташкил этади,

Экспорт ва импорт қилинадиган юкларнинг қарийб 80 фоизи ҳам темир йўл транспорти орқали амалга оширилади. Ушбу йўл ёрдамида 2010 йил ташилган йўловчилар сони 14,3 миллион кишини ташкил этган.

Иқтисодий ислохотлар амалга оширилаётган ва бозор муносабатларига ўтилаётган ҳозирги мураккаб шароитда ишлаб чиқариш корхоналари, ташкилот ва мамлакат ҳудудларининг самара билан ишлаши кўп жиҳатдан темир йўлларнинг қай даражада фаолият кўрсатишига бевосита боғлиқ. Юкларнинг темир йўллар ёрдамида ва иложи борича арзон ташилиши иқтисодиёт тараққиётида ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Яна шуниси муҳимки, темир йўлларда юк ташишнинг таннари автомобилиларда юк ташишга нисбатан 3-5 марта, ҳаво транспортига қараганда эса 12-15 марта арзон тушади. Мазкур транспорт тўрида меҳнат харажатлари ҳам автомобил ва ҳаво транспортига кўра анча кам.

Темир йўл транспортининг бошқа транспорт турларига нисбатан яна бир афзаллиги шуидан иборатки, бу транспорт атроф муҳитга кам зарар етказди, унинг юк ва йўловчилар гашиш қобилияти жуда юқори бўлиб, об-ҳаво инжиқликлари билан деярли боғлиқ эмас ва мунтазам равишда ҳаракатда бўлади. Бу билан у автомобил ва айниқса, ҳаво транспортидан катта фарк қилади.

Ўзбекистонда темир йўллар қуриш ўзининг маълум тарихига эга. Мамлакат ҳудудида биринчи темир йўл 1888 йилда Фароб станциясидан Самарқанд шаҳригача қурилган бўлиб, у Туркманбоши (собик Красноводск шаҳри) Чоржуй темир йўл тармоғининг давоми эди. Унинг қурилиши кейинчалик давом эттирилиб, 1899 йили Андижон ва Тошкент шаҳригача етказилган эди.

Иккинчи жаҳон урушигача бўлган даврда ҳам мамлакат ҳудудида қатор темир йўл тармоқлари қурилган. Уларга Фарғона-Қувасой, Асака -Шаҳрихон, Қорасув-Ўш, Учқўрғон -Тошқўмир, Андижон-Тентаксой кабилар киради.

Ўрта Осиёнинг, шу жумладан, Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида 30 йилларда қурилган, узунлиги 1400 км дан зиёд бўлган Турксиб (Туркистон-Сибир) темир йўл магистралининг бунёд этилиши ўз даврида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Иккинчи жаҳон урушининг оғир йилларида темир йўллар қурилиши ва ишга туширилиши муҳим ишларни бажариш имкониятини берди. Душман эгаллаб олган жойлардан ўнлаб саноат корхоналарини Республикамизга кўчириб келиниши, урушга жалб қилинганларни қурол-яроғлар, турли озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак ва бошқа юкларни фронтга етказишда темир йўл транспорти катта хизмат қилди. Ана шу даврда темир йўл тармоқларини бевосита саноат корхоналарига яқинлаштириш муҳим эди. Масалан, йирик Ангрен кўмир ҳавзасига темир йўл тармоғи ўтказилди, Чирчиқ шаҳридаги ўз даври учун улкан бўлган ва кейинчалик йирик кимё корхонасига айланган электрокимё комбинатига йўллар қурилди.

Уруш тугаб тинч давр бошланган йилларда мамлакатнинг мавжуд темир йўлларини қайтадан тиклаш ва янги темир йўл тармоқларини қуриш, зарур техника билан таъминлаш эвазига транспортнинг бу тури ривожланди. Чунончи, урушдан кейинги йилларда Мирзачўл, Қарпга чўли, Амударёнинг қуйи қисмида кўриқ ерларни ўзлаштириш бўйича катта ишлар олиб борилди.

Узунлиги 410 км бўлган Қўнғирот-Бейнов темир йўл тармоғининг ишга туширилиши Ўрта Осиё иқтисодий минтақасидан Қозоғистонга, собиқ СССРнинг Европа қисмига, Кавказ ҳудудларига иккинчи йўл орқали чиқиш имконини яратди. Юк ва йўловчиларни узоқ айланма йўллар орқали ташишга барҳам бериш транспорт харажатларини камайтиришга ижобий таъсир кўрсатди.

Шу билан бирга, Қўнгарот-Бейнов темир йўл тармоғи Амударёнинг қуйи қисми табиий ресурсларини ўзлаштиришга ва мазкур минтақанинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожланишига имкон яратди.

Мамлакат темир йўлларининг умумий узунлиги 20 йиллар бошида 7000 км ни ташкил этган бўлса, ҳозирга келиб у 6700 км га етди. Шу жумладан, электрлаштирилган темир йўллар узунлиги 687 км ни ёки умумий темир йўл узунлигининг 20,1 фоизини ташкил этади.

Темир йўллар узунлиги борасида анча ишлар қилинган бўлсада, ҳали мамлакатимизда бу тизим талаб даражасида эмас. Масалан, Ўзбекистон темир йўл зичлиги бўйича нафақат «узоқ» хориж мамлакатларидан, балки Украина, Белоруссия, Болтиқбўйи давлатларидан ҳам орқада туради.

Самарқанд, Сирдарё, Фарғона, Қашқадарё вилоятлари темир йўл тармоқлари билан бироз яхши таъминланган. Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Навоий ва Сурхондарё вилоятлари эса бу борада анча орақада.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати 1995 йил август ойида Ғузор-Бойсун-Қумқўрғон темир йўлини қуриш тўғрисида қарор қабул қилди ва 2008 йили қуриб битказилди. Ушбу йўл мамлакатимизнинг жанубий ҳудудлари - Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари табиий бойликлари ҳамда мавжуд бошқа имкониятлардан унумли ва самарали фойдаланиш имконини берди, мазкур

худудда истиқомат қилувчи аҳолининг иш билан бандлик даражасини кўтариш имкони ҳам яратилди. Ғузор-Бойсун-Қумқўрғон темир йўли Сурхондарё вилоятидаги Сариосиё станциясидан Қашқадарёдаги Қарши станциясигача бўлган масофани қарийб икки мартага қисқартирди.

Республиканинг хорижга, жумладан, мамлакатимиз жанубидаги давлатларга чиқишида Машҳад-Серахс-Тажан темир йўлининг қурилиши муҳим воқеа бўлди. 1996 йил 13-майда Эрон Ислом Республикасининг Машҳад шаҳрида узунлиги салкам 300 км бўлган бу темир йўл тармоғининг тантанали очилиш маросими бўлиб ўтди. Бу йўл энг қисқа масофа орқали Марказий Осиё мамлакатларини Форс қўлтиғи билан боғлайди ва ташқи савдо-иқтисодий алоқаларни ривожлантиришга кенг имкониятлар очиб беради.

2006 йилда темир йўл тармоғида яна бир муҳим воқеа юз берди. Узунлиги 500 км бўладиган Учқудуқ-Султонувайс-Нукус темир йўли ишга туширилди.

Юқорида айтиб ўтилганидек, темир йўл транспорти жаҳондаги барча мамлакатлар иқтисодиётининг муҳим алоқа воситаси бўлиб ҳисобланади. Мамлакатимиз учун эса унинг аҳамияти яна ҳам катта. Чунки, Республика четга чиқиш учун зарур бўладиган сув йўлларида олис бўлганлиги учун темир йўл транспорти мамлакатни жаҳон мамлакатлари билан боғлаб турувчи асосий воситадир. Айни вақтда темир йўл транспорти доирасида мавжуд бўлган муаммоларни аниқлаш ва уларни ҳал қилиш йўлларини тўғри билиш муҳим

аҳамиятга эга. Шунинг учун эътиборга олиб, 2000 йил бошида темир йўл транспортини монополиядан чиқариш масалаларига бағишланган кенгаш ўтказилди.

Темир йўл транспортининг бошқарув тизимини янада такомиллаштириш, тармоқда бозор ислохотларини чуқурлаштириш мақсадида И.Каримов 2001 йил 2-мартда «Темир йўл транспортини монополиядан чиқариш ва акциялаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонга имзо чекди. Ушбу Фармон Республикада темир йўл транспорти самарадорлигини оширишга олиб келади.

Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида транспорт тизимининг яна бир муҳим қисми бўлган автомобил транспорти ва автомобил йўллари ҳам катта ўрин тутди. Миллий иқтисодиётнинг автомобиль транспортдан фойдаланмайдиган бирорта соҳаси йўқ. Қисқа масофаларга юк ва йўловчиларни ташиш, замонавий транспортнинг бошқа хиллари мавжуд бўлмаган манзилгоҳларда аҳоли ва ташкилотларга хизмат кўрсатишда, айниқса, транспорт учун ноқулай бўлган тоғли жойларда автомобил транспортининг аҳамияти бекиёсдир.

Ўзбекистон ҳудудида автомобил йўллари тармоғи анча кенг. Ҳар 1000 км.кв майдонга автомобил йўлларининг зичлиги 260 км га етади. Қатор автомобил йўллари халқаро ва давлат аҳамиятига эга.

Ҳозирги кунда автомобил йўлларининг умумий узунлиги 1000 минг км дан ортиқ. Мамлакатимиз ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган автомобил йўллари жумласига, энг аввало, Тошкент, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё ва бошқа вилоятлар орқали ўтган “Катта Ўзбек автомобил тракти” киради. 1940 йили қуриб битказилган ва 700 км дан ортиқ узунликка эга бўлган ушбу равон йўл қанчадан-қанча юк ва йўловчилар ташишга ва ҳудудлар орасида транспорт хизмати кўрсатишни яхшилашга олиб келди.

Иккинчи жаҳон уруши бошланишидан оддин Фарғона водийсидаги уч вилоят ва қатор шаҳарларни, жумладан, Қўқон, Марғилон, Асака, Андижон, Наманган, Чуст шаҳарларини боғлаб турувчи айланма йўл қайта қурилди. Шунингдек, Тошкент - Ўш, Самарқанд-Ашхобод-Туркманбоши, Тошкент халқа йўли, Нукус-Ғузор, Қўнғирот-Бейнов каби яна қатор автомобил йўллари ҳам Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида катта аҳамият касб этади.

Кейинги йилларда қўшни Тожикистонда вужудга келган вазият сабабли мамлакатимизнинг марказий ва ғарбий қисмларидаги ҳудудларини Фарғона водийси вилоятлари билан алоқасини боғлашда анча муаммолар юзага келди. Шунинг эътиборга олиб Республика ҳукумати (Тошкент-Ўш йўлининг Ангрен сув омборидан Фарғона водийсига кириб боргунча бўлган қисмини қайта қуриш бўйича махсус қарор қабул қилди. Бу мақсадни кўзлаб, Қамчиқ ва Резак доволарида автомобиль транспорти ҳаракати учун мўлжалланган тоннеллар

қуриш борасида катта ишлар қилинди ва бу ишлар муваффақият билан амалга оширидди.

Қамчиқ тоннелининг узунлиги 890, Резак тоннелининг узунлиги эса 368 метрга тенг бўлди. Бу тоннелларнинг ишга туширилиши туфайли Қамчиқ довони орқали амалга ошириладиган автомобил транспорти алоқаларида авваллари тез-тез учраб турадиган хавф-хатарга чек қўйилди. Қамчиқ ва Резак тоннелларидан бир кеча-кундузда 12 мингга яқин автомобиллар ўтиш имконига эга. Шундай қилиб, мазкур йўл Фарғона водийсини Республиканинг бошқа ҳудудлари билан боғлаб турадиган энг яқин ва қулай йўл бўлиб қолди.

Мустақилликка эришиш туфайли республикамизни халқаро автомобиль йўллари билан боғлайдиган йўллар қуриш ишларига ҳам эътибор кучайди. Жумладан, Хитой Халқ Республикасига чиқиш учун имкон туғдирадиган Андижон-Ўш-Эргаштом-Қашқар автомобил йўлининг қурилишига Ўзбекистон ўз ҳиссасини қўшмоқда.

Кўпгина мамлакатларда бўлгани каби, Ўзбекистонда ҳам халқаро йўналишларда юкларни автомобилларда ташиш бўйича Уюшма ташкил этилган. Женева шаҳрида автомобил транспорти Халқаро уюшмаси конгрессида Ўзбекистон ҳам бу нуфузли ташкилотга аъзо бўлиб кирди. Ушбу уюшма Республикамиз ҳудудида бошқа мамлакатлар юк ташувчиларининг манфаатларини муҳофаза қилади ва автомобиль йўллари ҳолати, ёқилғи нархи,

йўл учун тўлов баҳоси ва бошқа масалалар бўйича зарур маълумотлар билан хабардор этиб туради.

1926 йили Республикада мунтазам автобус қатнови йўлга қўйилган эди. Шундан бери ўтган давр ичида йўловчилар ташувчи автобуслар сон ва сифат жиҳатидан тез ривожланди. Транспортнинг бу хили орқали йўловчилар ташиш 1940 йилдагига нисбатан қарийб 250 мартадан зиёд ортиди.

Мамлакатда турли ҳажмда юк кўтарадиган янги юк ташувчи автомобиллар, кулай ва шинам автобуслар ҳамда енгил автомобиллар сони йил сайин ошиб бормоқда.

Ўзбекистоннинг қатор шаҳарларида трамвай ва троллейбуслар қатнови йўлга қўйилган. Республика пойтахти Тошкент шаҳрида 1977 йили метро қурилиб ишга туширилди, Аҳолиси 2,3 миллиондан зиёд шаҳар учун ушбу транспортнинг бу воситаси моҳиятини тўла ифодалаш қийин.

Ҳозирча Тошкентда метронинг уч йўналиши мавжуд: биринчиси Собир Раҳимов -Буюк Ипак йўли, иккинчиси Беруний-Чкалов йўналиши, учинчиси Юнусобод тумани билан Жанубий вокзал орасидаги йўналишдир. Кейинчалик Жанубий вокзалдан Сирғали тумани орасида метронинг тўртинчи йўналишини қуриш ва ундан кейин эса Тошкент халқа йўлини вужудга келтириш мўлжалланмоқда.

Мустақил Республика транспорти ҳақида сўз юритилганда ҳаво транспортининг моҳияти тобора ортиб бораётганини ҳам кўрсатиб ўтиш лозим. Транспортнинг бу хили ўз ишини биринчи марта 1924 йили бошлаган эди. Ўша йилнинг 12-май куни Тошкент-Бишкек-Олма-ота шаҳарлари орасида ҳаво транспорти алоқаси йўлга қўйилган эди. Ана шундан бери ўтган давр ичида транспортнинг бу хили тез ривожланиб кетди. Ҳозир ҳаво транспорти орқали, асосан, йўловчилар ташилади. Ҳаво транспорти билан бир манзилдан иккинчи бир манзилга тез етказиш зарур бўлган юкларни, айниқса, тез бузиладиган юкларни ҳам ташишда ҳаво транспортдан кенг фойдаланилади.

1993 йили «Ўзбекистон ҳаво йўллари» Миллий авиакомпанияси ташкил топиши ҳаво йўли транспорти тараққиёти соҳасида қўйилган муҳим қадам бўлди. Бу компания хизмати туфайли Тошкентдан Нью-Йорк, Лондон, Токио, Пекин, Париж, Истамбул, Дехли, Тел-Авив, Сеул, Куала-Лумпур, Жидда, Урумчи каби жаҳоннинг кўпгина шаҳарлари билан ҳаво транспорти қатнови амалга оширилмоқда. Кейинчалик Тошкентдан самолётлар қатнайдиغان манзиллар рўйхати янада кенгайишига шубҳа йўқ.

«Ўзбекистон ҳаво йўллари» авиакомпанияси билан АҚШнинг «Боинг» компанияси ўртасида имзоланган шартномага кўра, 1996 йил август ойидан бошлаб Тошкент билан жаҳоннинг қатор шаҳарлари, жумладан, Нью-Йорк,

Афина, Жакарта, Сингапур ва бошқа шаҳарлар орасида «Боинг» самолётлари учиши йўлга қўйилди.

Ўзбекистон ҳудудида йирик табиий газ, нефт конларининг топилиши ва ишга туширилиши сабабли қувур транспорти ривожланди, муҳим аҳамиятга эга бўлган газ қувурлари вужудга келди.

Республикада электр тизими ташкил топиши ва ривожланиши транспортнинг янги тури – электр транспортининг вужудга келишини тақозо этди. Ҳозирги вақтда транспортнинг бу тури ёрдамида Ўзбекистон Ўрта Осиё электр тизимига уланган.

Мамлакат транспортида сув транспорти ҳам ўзига муносиб ўрин эгаллаб келган эди. Бироқ, кейинги йилларда Орол денгизида вужудга келган вазият, яъни унинг сувини камайтириб кетиши, қирғоқларининг чекиниши туфайли бу денгиздаги транспорт ўз моҳиятини йўқотди.

Транспорт тўғрисида сўз юритилганда яна бир масалани эътиборга олмоқ зарур. 1998 йилнинг сентябрь ойида Озарбайжон пойтахти Боку шаҳрида Буюк Ипак йўлини тиклаш масалаларига бағишланган анжуман бўлиб ўтди. Анжуман ишида жаҳоннинг 30 дан ортиқ мамлакатларидан вакиллар ва қатор нуфузли халқаро ташкилотлар иштирок этди. Унда мамлакатимиз Президенти И.Каримов иштирок этди ва маъруза қилди.

Маълумки, Буюк Ипак йўли орқали бундан 2000 йилдан ортиқроқ муддат олдин Ғарб ва Шарқ мамлакатлари ўртасида савдо-сотиқ алоқалари амалга оширилган эди. Ҳозирги кунга келиб Буюк Ипак йўлини қайта тиклаш масаласига эътибор кучаймоқда. Қатор мамлакат ва ҳудудлар учун ўта муҳим бўлган бу масала ТРЕСКА (Европа-Осиё-Кавказ орасидаги транспорт йўли) лойиҳаси асосида амалга оширилиши лозим.

Транспорт ҳаракатини яхшилаш ва унинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида йўллар аҳволи яхшиланмоқда, кўприklar ва бошқа иншоотлар қурилмоқда, Масалан, Республика мустақилликка эришганлигининг саккиз йиллиги арафасида Амударёда кўприк қурилди. Умумий узунлиги 1260 метр бўлган ушбу замонавий кўприк Қорақалпоғистоннинг ўрта қисмида, Ўзбекистоннинг азим дарёси – Амударёнинг икки қирғоғини бир-бирига улади. Шунингдек, кейинги йилларда шаҳар транспортига, жумладан, Тошкент транспорт йўллари ва воситаларига ҳам катта эътибор берилди. Янги-янги магистрал йўллар, кўприк ва эстакадалар қурилди. Шаҳар жамоат транспорти парки замонавий троллейбус, трамвай ва автобуслар билан таъминланди.

Мамлакатда алоқа тармоқлари (почта, телеграф, телефон, радиоэшиттириш, телевидения кабилар) ҳам ривожлаиди. 1927 йил 11- феввалида республикада биринчи маротаба кенг эшиттиришли радиостанция ўз фаолиятини бошлади.

1956 йил 5-ноябрда эса Ўзбекистон телевиденияси ишга туширилди. Ўша йилнинг ўзидаёқ телевидениянинг Тошкент студияси ташкил топди.

Мустақиллик йилларида шаҳар ва қишлоқ аҳолисини телефон билан таъминлашда улкан ишлар амалга оширилди. Республика алоқа тизимини такомиллаштириш ва хизмат кўрсатиш сифатини ошириш ишларига чет эл сармояларини жалб этиш борасида қатор тадбирлар амалга оширилди. 1993 йили Япониянинг «НЭК» корпорацияси иштирокида халқаро космик станцияси фойдаланишга топширилди. Америка Қўшма Штатлари, Жанубий Корея ва Германия фирмалари ёрдамида телефон алоқалари нуқталарини кучайтириш ва уларнинг ишлаш сифатини яхшилаш бўйича катта ишлар олиб борилмоқда.

Республика телекоммуникацияси хизмат даражасини янги, замон талабига жавоб бериш босқичига кўтариш борасида Жанубий Корея «ДЭУ-телеком» фирмасининг бевосита иштирокида катта ишлар амалга оширилмоқда. Мазкур компания ёрдамида қатор АТС корхоналари қурилиб ишга туширилди.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ўзбекистон иқтисодиётида транспорт қандай аҳамиятга эга?
2. Қайси таранспорт тури яхши ривожланган?
3. Ўзбекистон мустақиллик йилларида қайси транспорт тури ва йўналиши кўпроқ ривожлантирилди?

4. Ўзбекистонда қайси аэропортлар халқаро аҳамиятга эга?
5. Тошкентда нечанчи йилдан бошлаб метро қурилиш бошланди ва у ҳозирда қанча узунликка эга?
6. “Буюк Ипак йўли” қандай аҳамиятга эга?

Ўзбекистон ташқи иқтисодий алоқалари

Ташқи иқтисодий алоқалар. Мустақил Ўзбекистон тобора нафақат жаҳон сиёсати, балки жаҳон иқтисодиётига тез кириб бормоқда ва қатор мамлакатлар билан савдо-сотиқ алоқаларини урнатиш ва ривожлантиришга интиломоқда.

Маълумки, ташқи иқтисодий муносабатлар халқаро ҳамкорлигининг энг муҳим соҳаларидан бири ҳисобланади. Зеро, ҳар қандай давлат, қай даражада тараққий этганлигидан қатъий назар, ташқи иқтисодий алоқаларсиз тўлақонли тарзда яшаши мушкул. Чунки, жаҳон миқёсида ишлаб чиқарилаётган буюм-маҳсулотларнинг тури беҳисоб. Табиийки, бирорта давлат уларнинг ҳаммасини ўзида ишлаб чиқариш имкониятига эга эмас. Айрим ҳолларда эса

махсулотларнинг баъзи турларини ўзида ишлаб чиқаргандан кўра бошқа мамлакатлардан олиб келиш афзалроқ ва фойдадирокдир.

Ташқи иқтисодий алоқалар халқаро ҳамкорликнинг энг муҳим соҳаларидан биридир. Турли мамлакатлар билан иқтисодий, илмий-техника ва маданият алоқаларининг тобора такомиллашиб бориши, айрим тармоқларни замонавий техника ва технология билан қуролланишга, ер-сув, қазилма бойликлар ва меҳнат ресурсларидан самара билан фойдаланиш имконини яратади.

Ҳозирги даврда халқаро меҳнат тақсимоотида, ташқи иқтисодий алоқаларни самарали йўлга қўйиш ва кенгайтиришда фаол иштирок этиш учун Республикада катта имкониятлар мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси билан савдо, иқтисодий алоқалар олиб боровчи мамлакатлар рўйхати тобора кенгайиб бормоқда ва уларнинг сони 140 тадан ортиб кетди. Бундай мамлакатлар қаторига Буюк Британия, АҚШ, Германия, Швейцария, Туркия, Нидерландия, Бельгия, Италия, Франция каби узоқ хориж давлатлари киради.

Мустақил давлатлар ҳамкорлиги таркибидаги мамлакатлар билан олиб бориладиган иқтисодий алоқаларда эса Россия, Қозоғистон ва Украина катта ўрин эгаллайди.

Кўп йиллар Ўзбекистоннинг хорижий мамлакатлар билан олиб бориладиган иқтисодий алоқаларида экспорт ҳажмига нисбатан импорт ҳажмининг салмоғи ортиқроқ бўлиб келган бўлса, эндиликда бу борада ижобий ўзгаришлар рўй бермоқда. Республиканинг ташқи савдо обороти 1999 йили 6246,5 миллион АҚШ долларига тенг бўлди. Шундан экспорт 3235,8 миллион доллар ва импорт 3110,7 миллион долларни ташкил этди. 2000 йил натижаларига кўра, экспорт ҳажми янада ортиди ва бу борадаги ижобий савдо 317,6 миллион АҚШ долларига тенг бўлди.

Куйида келтирилган жадвалдан Ўзбекистоннинг кейинги бир неча йил давомида олиб борган ташқи савдоси ҳақида маълумотлар олиш мумкин.

Мустақил давлатлар ҳамкорлиги таркибига кирувчи мамлакатлар билан Ўзбекистон орасидаги иқтисодий алоқаларда ҳам экспорт ҳажми импорт ҳажмидан юқори. Масалан, 2000 йилда импорт - 809,9 миллион, экспорт-982,8 миллион долларни ташкил этди.

Республика Президенти И.Каримов Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш йўналишлари ҳамда 2001 йилда иқтисодни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштиришнинг устувор йўналишларига бағишланган мажлисидаги маърузасида шундай деган эди: «Биз энг муҳим бир фикрни чуқур англаб олишимиз зарур. Фақат экспортнинг ўсишигина валюта тушумларини келтиради, фақат шу асосдагина ишлаб

чиқаришни, техник жиҳатдан янгилаш масаласини ҳал этиш мумкин». Мамлакат раҳбарининг ушбу сўзлари ташқи иқтисодий муносабатларнинг нақадар муҳимлигидан далолат беради.

Яқин-яқинларда ҳам, яъни СССР ҳукмронлиги даврида четга, асосан, арзимаган пулга хомашё чиқариб келган Ўзбекистон, эндиликда мустақилликка эришиш туфайли қатор хорижий мамлакатларга хомашё билан бир қаторда замон талабларига мос тушадиган, рақобатбардош, турли хил электр асбоб-ускуналари, самолётлар, автомобил, телевизор ва видео магнитофонлар, биллур буюмлар, заргарлик маҳсулотлари ва бошқаларни экспорт қилмоқда.

Шу билан бирга Республикамиз чет эллардан саноат ва қисман озиқ-овқат маҳсулотларини олиб турибди. Бу маҳсулотлар орасида турли хил машиналар, асбоб-ускуналар, замонавий станоклар, автобуслар, темир йўл вагонлари, кийим-кечаклар, тамаки маҳсулотлари ва бошқа қатор маҳсулотлар бор.

Ўзбекистоннинг ташқи иқтисодий алоқаларида Тошкент шаҳри, Тошкент, Андижон, Навоий, Қашқадарё, Самарқанд вилоятлари етакчи ўринни эгаллайди. Буни қуйида келтирилган жадвал маълумотларида кўриш мумкин.

Ташқи иқтисодий алоқаларни ҳар томонлама тараққий эттиришнинг муҳим ва самарали йўлларида бири хорижий мамлакатлар билан қатор соҳаларда

қўшма корхоналар қуришдир. Ташқи иқтисодий муносабатларнинг бу йўналиши жаҳоннинг кўп мамлакатларида кенг тарқалган.

Қўшма корхоналар ташкил этиш ва уларни самарали тараққиёт йўлига солиш ишчи кучлари кўп бўлган давлатлар қаторига кирувчи мамлакатимиз учун алоҳида аҳамият касб этади. Шунга кўра, Ўзбекистонда ҳам бу борада катта ишлар амалга оширилмоқда.

Ўзбекистонда қўшма корхоналарни ташкил қилишда жаҳоннинг кўпгина мамлакатлари иштирок этмоқда. Улар орасида Америка Қўшма Штатлари, Хитой, Жанубий Корея, Буюк Британия, Германия, Бирлашган Араб Амирликлари, Исроил, Покистон, Ҳиндистон, Россия, Украина каби мамлакатлар етакчи ўринни эгаллаб келмоқда.

Республикада вужудга келаётган қўшни корхоналар сони йил сайин ортиб бормоқда. 1993 йили бундай корхоналар сони 900 та эди. 1999 йилда эса Ўзбекистонда рўйхатта олинган қўшма корхоналар сони 2,5 мингдан ортиқ, шундан 2000 га яқини ишлаб турибди.

Фаолият кўрсатиб турган қўшма корхоналар чиқариб турган маҳсулотлар ҳажми 1999 йили 267 миллиард сўмга яқин бўлди. Бу 1996 йилдагига нисбатан олти баробар, 1998 йилдагига қараганда эса 1,5 марта кўп демакдир.

Ўзбекистонда ташкил этилган қўшма корхоналар 1993 йили 23 миллион АҚШ долларига тенг бўлган маҳсулот экспорт қилган бўлса, 1999 йилга келиб бу рақам 371,5 миллион долларни ташкил этди. Бу Республика умумий экспортининг 11,5 фоизига тенгдир.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон ҳудудида барпо этилган қўшма корхоналар орасида «Ўз ДЭУ авто», «Зарафшон -Ньюмонт», «Кабул -Ўзбек», «Ўзбат», «ДЭУ Текстил компани» кабилар шуҳрат қозонган.

Италиянинг «Альма-Роза» фирмаси билан Ўзбекистон иштирокида 1998 йили ташкил топган «Совпластитал» қўшма корхонаси ўз фаолияти билан ана шундай корхоналардан биридир. Ниҳоятда юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқараётганлиги учун «Совпластитал» Испания пойтахти Мадридда иккинчи марта Халқаро соврин билан тақдирланган. Бу нуфузли мукофот жаҳоннинг 112 мамлакати тадбиркорларини бирлаштирадиган умумжаҳон ташкилоти «Трейд Лидерз Клуб» томонидан таъсис этилган.

2000 йили нометалл қувур ишлаб чиқаришга ихтисослашган Тошкентдаги «Хабас Тапо», Андижон вилоятида чарм маҳсулотлари тайёрлайдиган «Олтин тери» каби қўшма корхоналар ҳам ишга тушди.

Келажакда, Ўзбекистон ташқи иқтисодий алоқаларни янги босқичга кўтаришда халқаро туризм муҳим ўрин тутмоғи лозим. Туризм тармоғи тўғри ва

самара билан ташкил этилса, у катта даромад келтирадиган соҳага айланади. Аниқ фойда манбаи бўлмиш халқаро туризм мамлакатга катта миқдорда чет эл валютасини олиб келиши ва унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига катта ҳисса қўшиши мумкин.

Ўзбекистон туризм соҳасини ҳар тамонлама ривожлантириш учун қатор имкониятларга эга. Унинг ўзига хос табиий шароити, архитектура-меъморчиликнинг ноёб ёдгорликлари, меҳнатсевар ва меҳмондўст халқимизнинг яратган маҳсулотлари чет элдан келган сайёҳларни ниҳоятда қизиқтиради.

Республикада халқаро туризмни ривожлантириш борасида энг аввало, Самарқанд, Бухоро, Хива сингари жаҳонни ҳайратга солаётган, ажойиб тарихий ёдгорликлар сақланаётган қадимги маданият ва меъморчиликнинг нодир марказлари катта аҳамиятга эга.

Халқаро туризм соҳасини самарали ривожлантириш мақсадида 1992 йил июлида «Ўзбектуризм» Миллий компанияси ташкил этилди. Ҳозирги кунда ушбу компания туризм борасида арзигулик ишларни амалга оширмоқда.

«Ўзбектуризм» Миллий компаниясининг ташкил топиши ва унинг 1993 йили жаҳон туризм ташкилотига аъзо бўлиши Республикада халқаро туризмнинг тезроқ ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди. Масалан, 1962

йили узоқ хориждан мамлакатимизга келган туристлар сони 60 минг киши бўлган бўлса, 2001 йил бошида бу рақам 320 мингдан ортиб кетди. Мустақиллик қўлга киритилгандан сўнг ўтган қисқа вақт ичида Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива каби тарихий шаҳарларимизда замонавий, жақон андозалари талабига жавоб берадиган меҳмонхоналар мажмуи қурилиб ишга туширилди.

Мамлакатимизда тўрт мингдан ортиқ тарихий-меморчилик ёдгорликлари, бой маънавий мерос жақон диққат-эътиборини ўзига тортмоқда. Айниқса, бу борада Буюк Ипак йўлининг тикланиши катта аҳамиятга эга. Ана шундан келиб чиқиб Республика Президенти «Буюк Ипак йўлини тиклашда Ўзбекистон Республикасининг иштирокини фаоллаштириш ва мамлакатда халқаро туризмни ривожлантириш бўйича «Ўзбекистонда туризмни 2005 йилгача ривожлантириш Давлат дастури тўғрисида»ги фармонга имзо чекди.

Вазирлар Маҳкамаси эса «Ўзбекистон Республикасида халқаро туризмнинг замонавий инфраструктурасини яратиш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида» қарор қабул қилди. Ушбу расмий ҳужжатларда халқаро туризм фаолиятини ҳар томонлама яхшилашга қаратилган энг муҳим масалалар ўз аксини топган.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Ўзбекистон иқтисодиётида ташқи иқтисодий алоқалар қандай аҳамиятга эга?
2. Республика ташқи алоқалари қандай шаклларга бўлинади ва унинг қайси турлари яхши ривожланган?
3. Ўзбекистоннинг ривожланган, ривожланаётган ва қўшни мамлакатлар билан иқтисодий алоқаси қандай ривожланмоқда?
4. Ўзбекистоннинг экспорт ва импортида МДХ мамлакатлари қандай мавқега эга?
5. Ўзбекистон қандай иқтисодий уюшмаларга аъзо?
6. Ўзбекистонда нечта ва қандай муҳим қўшма корхоналар қурилиши авж олдирилган?

Иқтисодий районлаштириш

Ишлаб чиқаришнинг ҳудудий таркиби ҳар хил кўринишга эга. Бу таркиб ёки тизим ҳосил қилувчи омилларга боғлиқ. Бундай омиллар эса, оддий ҳудудий ёки географик-гидрогеографик, орогеографик, маъмурий-ҳудудий (бошқарув) ва иқтисодий географик бўлади. Чунончи, Ўзбекистон

Республикаси миллий иқтисодиётини (ҳалқ хўжалигини) Аму ва Сирдарё хавзаси, тоғ ва текислик районлари, вилоятлар ҳамда иқтисодий районлар ёки минтақаларга бўлиб таҳлил қилиш мумкин. Айни вақтда улар ҳам ўз навбатида турли босқич ва миқдордаги қисмларга бўлинади.

Юқоридаги ҳар хил кўринишдаги таркиб (тизимлар) асосида умумий омил сифатида ҳудудий бирлик хизмат қилади. Бинобарин, мамлакатларни иқтисодий районлаштириш билан кўпроқ иқтисодий география шуғулланади ва бу фаннинг тарихини энг аввало, иқтисодий районлаштириш тарихи билан боғлайдилар. Шунинг учун ҳам иқтисодий география минтақавий иқтисодиётнинг назарий, методологик асоси вазифасини ўтайди.

Миллий иқтисодиёт таркибини таҳлил ва тадқиқ қилишда ишлаб чиқаришнинг ҳудудий таркибини турли шаклларида фойдаланилади. Уларнинг барчаси давлатнинг бошқарув функциясини ва унинг минтақавий сиёсатини амалга оширишда хизмат қилишлари мумкин. Бироқ, бу нуқтаи назардан расмий маҳаллий ҳокимият тизимида эга бўлган маъмурий иқтисодий районлар жуда кўп келади. Шу билан бирга мамлакатнинг маъмурий-ҳудудий бўлиниши, геосиёсий тузилмаси объектив ҳолатда шаклланган иқтисодий районларга (минтақаларга) асосланиши мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон ҳудудининг табиий географик жихатдан турли-туманлиги

унинг «географик геометриясини», ҳудудий иқтисодиётининг шаклланишига сабаб бўлади. Жумладан, Республика майдонининг 70 фоиздан кўпроғини текисликлар ташкил этиш, анъанавий суғорма деҳқончилик учун керак бўлган сув ресурсларининг нотеkis тақсимланиши, аҳоли ва ишлаб чиқариш зич жойлашган воҳа ва водийлар билан бир қаторда яхши ўзлаштирилмаган чўл минтақасининг мавжудлиги ички ҳудудий-иқтисодий тузилманинг шаклланишини белгилаб беради. Шунингдек, бунга мамлакат геоқийёфаси (ҳудудининг конфигурацияси, шимоли-ғарбдан жануби-шарққа чўзилганлиги), чегара чизиғи, унинг оддий ва мураккаблиги ҳам таъсир этади.

Таъкидлаш жоизки, мамлакат ҳудуди ички тузилмасининг табиий жихатдан ҳар хиллиги унинг иқтисодий ривожланишида ижобий аҳамиятга эга. Чунки, бундай табиий географик ҳолат иқтисодий географик вазиятнинг шаклланиши, ҳудудий меҳнат тақсимотининг кенг ривожланишига имкон беради. Зеро, ҳар қандай мукамал тизим бир тусдаги таркибий қисмларнинг оддий йиғиндисиди эмас, балки уларнинг турли-туманлигидан ташкил топади. Айнан ана шундай шароитда ҳудудий бирликлар бир-бирини тўлдиради, улар ўртасида иқтисодий интеграция жараёнига эҳтиёж туғилади ва шу асосда иқтисодиётнинг ҳудудий самарадорлиги вужудга келади. Бирор-бир мамлакатнинг ҳудуди табиий ва иқтисодий жихатдан мутлоқ бир хил бўлмайди. Худди шунга мос равишда ишлаб чиқариш кучлари ҳам ҳудуд

бўйича бир текис жойлашмайди. Нотекислик эса ўзига хос ҳудудий-иқтисодий ривожланиш омилидир, қизиғи шундаки, ҳар қандай мамлакат ёки вилоят ўзининг ҳудудида ишлаб чиқариш кучларини бир текис жойлаштиришга, ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тенглаштиришга ҳаракат қилади, аммо мутлоқ ҳолда бундай тенглик ҳеч қачон амалга ошмайди.

Ўзбекистон иқтисодиёти, асосан, майдони унча катта бўлмаган водий ва воҳаларга тўғри келади. Масалан, Фарғона водийсида (ҳудуди Республика майдонининг атиги 4 фоизини ташкил қилади) мамлакат иқтисодий-демографик салоҳиятининг деярли 30 фоизи жойлашган. Демак, бу ерда умумий ижтимоий-иқтисодий зичлик Республика ўртача кўрсаткичидан 7,5 марта зиёд.

Бозор муносабатлари нафақат тармоқ ва корхоналараро рақобатни, балки ҳудудлар-иқтисодий районлар орасида ҳам соғлом рақобат муҳитини тақозо этади. Бунда ҳар бир ҳудуд ўз ички имкониятлари, ривожлатирувчи кучларидан тўлароқ ва самарали фойдаланишга, қулай инвестиция муҳитини шакллантирган ҳолда экспорт салоҳиятини оширишга интилади.

Республикамизни иқтисодий районлаштириш анча бой тарихга эга. Дастлаб, масалан, 60 йилларда бу ерда 5 иқтисодий район ажратилган: Тошкент, Фарғона, Зарафшон, қуйи Амударё ва Жанубий иқтисодий

районлар. Ўша даврларда ҳам бу масала билан ТошДУ (УзМУ) иқтисодий географлари В.М.Четиркин, Ю.Г.Цапенко, кейинчалик З.М.Акрамов, О.Б.Отамирзаев, А.С.Солиевлар ҳамда ЎзФА Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш кенгаши (Н.Бедринцев, С.Зиёдуллаев) шуғулланишган. Улар ажратган иқтисодий районларнинг миқдори авваллари бир хил, аммо районларнинг таркибида айрим фарқлар мавжуд бўлган. Чунончи, ТошДУ районлаштиришида Қашқадарё вилояти Жанубий иқтисодий райони таркибида қўрилган, ЎзФА да эса бу вилоят Зарафшон иқтисодий районига киритилган; ҳар иккисида ҳам Тошкент иқтисодий райони Тошкент ва Сирдарё вилоятларидан ташкил этилган.

Саксонинчи йилларда ТошДУ олимлари янги Мирзачўл иқтисодий райони аждратишини таклиф қилишган, УзФА эса Самарқанд-Қашқадарё райони белгилашган. Айни вақтда ўрта мактаб дарсликларида бу вилоятлар алоҳида иқтисодий районлар даражасида (яъни Самарқанд ва Қашқадарё иқтисодий районлари) ажратилган ва ҳозиргача шу тартибда ўқитиб келинмоқда. Шундай қилиб, таркиби жихатидан мунозарасиз районлар фақат Фарғона ва Қуйи Амударё бўлган. Кейинчалик Тошкент ҳамда Мирзачўл (бир вақтлар у ЎзФА да Сирдарё-Жиззах райони деб ҳам аталган) районлари таркиби бўйича ҳам

ўзаро «муросага» келишилган.

Сўнгги йилларда, мамлакатимизнинг сиёсий мустақилликка эришуви, унинг иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтиши, ички ҳудудий меҳнат тақсимоти ва минтақалараро иқтисодий интеграция жараёнини ривожлантириш, транспорт мустақиллигини таъминлаш каби долзарб масалалар иқтисодий районлаштириш муаммосини қайтадан кўриб чиқишни талаб қилди. Агар авваллари иқтисодий районлаштириш ва ҳудудий-иқтисодий тадқиқотлар «социалистик планлаштириш» нуқтаи назаридан олиб борилган бўлса, ҳозирги шароитда у, энг аввало, давлатнинг илмий асосланган минтақавий сиёсатини амалга ошириш учун зарурдир.

Юқоридагилардан келиб чиққан ва узок истиқболни ҳисобга олган ҳолда мамлакат миллий иқтисодиётининг ҳудудий таркибини 6 та асосий иқтисодий районлар ёки минтақалар мажмуаси шаклида киритиш таклиф қилинади. Бу ерда аввалги районлаштиришдан фарқ Самарқанд ва Қашқадарё вилоятларига тегишли. Қашқадарё вилоятини, янги Ғузор-Бойсун-Қумқўрғон темир йўлини қурилиши муносабати билан, Сурхондарё билан биргаликда Жанубий иқтисодий райони таркибига, Самарқанд вилояти эса, унинг тарихий-географик ривожланиш омилини эътиборга олиб, анъанавий Зарафшон иқтисодий районига

киритилади.

Мазкур имкониятларга эга бўлган ҳар бир иқтисодий район икки асосий вазифасини бажаради: биринчидан, у мамлакат иқтисодиётининг катта бир қисми сифатида унинг муҳим ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал этиши ва иккинчидан, ўзининг алоҳида ҳудудий-иқтисодий бирлик (тизим) даражасида мустақил ривожланиш имкониятига эга бўлиши керак. Биринчи вазифа иқтисодий районларнинг ихтисослашуви, уларнинг минтақалараро, миллий ва жаҳон бозорларига чиқишини, иккинчиси эса комплекс (яъни ҳар томонлама) ривожланишини назарда тутди.

Демак, ихтисослашув ва комплекс ихтисослашув район «башараси», ўрнини ифодалаб, унинг фаоллиги ва ҳаракатчанлигини белгиласа, комплекслик тамойили район хўжалигининг ички жихатдан ҳар томонлама ривожланиши, маҳаллий муаммоларни ҳал эта олишини таъминлайди. Шу билан бирга комплексли турли босқичдаги ҳудудий бирликда бир хил бўлмайди. Қуйи даражадаги комплексли юқори босқичдаги ҳудуд иқтисодиёти комплекслигидан торроқдир. Айни вақтда, қуйи даражадаги районнинг ихтисослашган тармоқлари юқори босқичдаги район ва мамлакат миллий иқтисодиётида маҳаллий аҳамиятга эга бўлиши мумкин.

Иқтисодий районлаштириш ишлаб чиқарувчи кучларни мақсадга мувофиқ равишда самарали жойлаштириш масалаларини тўғри ҳал этишда ўзига хос ўринни эгаллайди. Иқтисодий районлаштириш муаммолари тўғри, илмий асосда амалга оширилса иқтисодиёт борасида заифроқ ривожланган ҳудудларни тезроқ ривож топишида муҳим аҳамиятга эга бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, иқтисодий ривожлантириш ҳудудлар орасидаги иқтисодий тафовутларни аниқлаш орқали у ёки бу ҳудудда мавжуд бўлган табиий бойликлар, меҳнат ресурслар ва бошқа мавжуд имкониятлардан оқилона фойдаланиш эвазига ишлаб чиқариш кучларини самарали тарзда жойлаштириш, хўжаликларни ҳудудлар бўйича тўғри жойлаштириш, шу билан бирга, мамлакатларнинг маъмурий-ҳудудий тузилиш негизида такомиллаштириш, ишлаб чиқариш устидан бошқаришни яхшилашни асосий мақсад қилиб қўяди.

Иқтисодий район мамлакат иқтисодиётининг бир қисми бўлиб, ўзининг ишлаб чиқариш ихтисослигига эга бўлади. Ҳар бир иқтисодий район ўз ихтисослиги бўйича ишлаб чиқараётган маҳсулотини ўз доирасидагина эмас, балки кўпроқ четга чиқариш имкониятига эга бўлади. Бунинг учун у ёки бу районда ишлаб чиқарилган асосий маҳсулот рақобатга чидамли даражада сифатли бўлмоғи лозим. Илмий жиҳатдан тўғри амалга оширилган иқтисодий районлаштириш негизида ташкил топган иқтисодий районлар ўзидаги иқтисодий ва табиий имкониятлардан тўлароқ ва самара билан фойдаланиш

ҳамда ҳўжалик таркибини тўғри аниқлаш имконини беради, ишлаб чиқарилган маҳсулотларни ноўрин тарзда бир жойдан иккинчи жойга ташиб, транспорт воситаларидан унумсиз фойдаланишга чек қўяди.

Ихтисосликка асосланган иқтисодий районлардан ўзига хос табиий ва иқтисодий шароитларга мос келадиган ишлаб чиқаришни ташкил қилиш йўли билан меҳнат унумдорлигини кўтариш имкони ҳам туғилади.

Ўзбекистон ҳудудлари иқтисодий тараққиёт жиҳатидан бир-биридан анча фарқ қилади. Бундай ҳудудлар Ўзбекистонга хос бўлган умумий ўхшашликларга эга бўлиш билан бирга ўзига хос айрим хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар табиий шароит, ҳўжаликнинг ташкил топиши ва ривожланиши, унинг таркиби ва йўналишига айниқса таалуқли. Бу хусусиятлар у ёки бу ҳудуднинг мамлакат иқтисодиёти, ишлаб чиқариш кучларининг жойлашиши ва айниқса, истиқболдаги ривожда ўз аксини топади.

Ҳозир мамлакатимиз маъмурий-ҳудудий тузилиши Қорақалпоғистон Республикаси, 12 вилоят ва Тошкент шаҳрини ўз ичига олади.

Иқтисодий районлаштириш олдига қўйилган принцип ва талабларни эътиборга олган ҳолда Ўзбекистон қатор иқтисодий, районларга бўлинади.

Ўзбекистон таркибида вужудга келган иқтисодий районлар табиий шароити, ҳўжаликни ривожланиши даражаси билан бир-биридан маълум

даражада фарқ қилсада, уларнинг ҳар бири ўз ихтисослашган соҳалари билан республика иқтисодиёти ва социал тараққиётига ўз ҳиссасини қўшмоқда ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

Хуллас, иқтисодий район меҳнатнинг ҳудудий тақсимотини маҳсулидир. Меҳнатнинг географик тақсимои жараёнида бир-биридан фарқ қилувчи ихтисослашган ҳудудлар ривожланади. Бу ихтисослашган ҳудудларни иқтисодий районлар дейилади. Иқтисодий районлар хўжаликни режали ва самарали ривожлантиришнинг гарови ҳисобланади. Ҳудудни иқтисодий районлаштиришда қуйидаги тамойилларга эътибор берилади:

1. Табиий шароит.
2. Ҳудудий яхлитлик ва унинг моддий асоси (ресурслар).
3. Аҳоли ва унинг меҳнат малакаси (меҳнат тақсимои).

4. Ихтисослашув (ихтисослашув ишлаб чиқарган маҳсулотлар билан фақатгина ўз ҳудудини таъминлабгина қолмай, балки қўшни ҳудудларни таъминлашда ўз аксини топади). Қуйида З.М.Акрамов таклиф этган иқтисодий районлар тизими (ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуи) берилади:

1. Тошкент райони (Тошкент вилояти)
2. Мирзачўл райони (Сирдарё ва Жиззах вилоятлари)

3. Фарғона райони (Андижон, Наманган, Фарғона вилоятлари)
4. Самарқанд райони (Самарқанд вилояти)
5. Бухоро-Қизилқум райони (Бухоро ва Навоий вилоятлари)
6. Қашқадарё райони (Қашқадарё вилояти)
7. Сурхондарё райони (Сурхондарё вилояти)
8. Қуйи Амударё райони (Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти).

Бу иқтисодий районларда ишлаб чиқарувчи кучларини оқилona жойлаштириш муаммоларининг муштараклиги, ихтисослашган хўжаликларни умумий йўналиши, ривожланиш имкониятлари ва географик жойлашувларидан келиб чиққан ҳолда уларни қуйидаги йирикroқ минтақа тизимига киритиш мумкин:

1. Марказий минтақа (Тошкент ва Мирзачўл районлари)
2. Жанубий-Ғарбий минтақа (Самарқанд, Қашқадарё, Бухоро-Қизилқум ва Сурхондарё районлари)
3. Шимолий-Ғарбий минтақа (Қуйи Амударё райони)
4. Шарқий минтақа (Фарғона водийси)

Бу йирик минтақалар районларининг норасмий марказлари Тошкент, Самарқанд, Фарғона ва Нукус шаҳарлари бўлиб қолади. Минтақаларнинг асосий геодемографик ва иқтисодий кўрсаткичлари қуйидаги жадвалда ўз аксини топган.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Иқтисодий район тушунчаси қандай изоҳга эга?
2. Иқтисодий район қандай тамойиллар асосида тузилади?
3. Иқтисодий район нима учун тузилади?
4. Иқтисодий район ва ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаси ўртасида қандай тафовут бор?
5. Ўзбекистон ҳудудини иқтисодий районлаштириш бўйича қандай илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмоқда?
6. Ўзбекистон ҳудуди қандай иқтисодий районларга бўлинади?

Тошкент иқтисодий райони

Тошкент иқтисодий райони ижтимоий-иқтисодий ривожланишига кўра Ўзбекистонда етакчи ўринни эгаллайди. Унинг таркибига Тошкент вилояти ва мамлакат пойтахти - Тошкент шаҳри киради. Умумий майдони 15,6 минг

км.кв га тенг бўлиб, у Республика ҳудудининг 3,5 фоизини ташкил этади.

Мазкур иқтисодий районда, 01.01.2010 йил маълумотларига кўра, жами 4789,6 минг аҳоли яшаган ва бу кўрсаткич мамлакат аҳолисининг 18 фоизига баробар. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км.кв га 390 киши (ЎзР-58 қ). Урбанизация даражасининг бирмунча юқорилиги билан ушбу иқтисодий район мамлакатда алоҳида ажралиб туради.

Тошкент иқтисодий районининг шаклланишида муҳим омиллардан бири унинг иқтисодий географик ўрнидир. Жумладан, уни мамлакатнинг шимоли-шарқий қисмида, Чирчиқ ва Охангарон дарёлари хавзасида жойлашганлиги, Фарғона иқтисодий райони билан туташганлиги, ҳудуди орқали муҳим транспорт йўлларининг ўтганлиги ва қўшни республикалар ҳамда узоқ хориж мамлакатлари билан алоқа қилишга қулай шароит яратади.

Район ҳосил қилувчи яна бир муҳим омил унинг ҳудудида қудратли илмий-техник ҳамда иқтисодий салоҳиятга эга бўлган мамлакат пойтахти - Тошкент шаҳрининг жойлашганлиги билан белгиланади. Шунингдек, унинг минерал хомашё ресурсларига бойлиги хўжалигида саноатнинг етакчи эканлигига ва замонавий тармоқларни тараққий этишига асос бўлган. Бу ерда яратилаётган ялпи миллий маҳсулотнинг 2/3 қисми саноат ҳиссасига тўғри келади.

Тошкент мамлакат ички меҳнат тақсимоотида қора ва рангдор металлургия, машинасозлик, кимё, ёқилғи энергетика, қурилиш саноати, пахтачилик, мева сабзавот ва узумчиликка ихтисослашган. Ушбу районга мамлакатда ишлаб чиқариладиган пўлат, тайёр прокат, капролактама, тракторлар, кабел ва ойнанинг юз фоизи, кўмир, компрессорлар, электр энергияси, минерал ўғитлар, цементнинг катта қисми тўғри келади. Шунинг билан бирга, енгил ва озиқ-овқат саноати ҳам яхши ривожланган.

Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳри демографик салоҳиятига кўра, деярли тенг бўлсаларда, табиий шароити ва бойликлари ҳамда ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятларига кўра ўзаро фарқланади. Жумладан, вилоят ўзининг улкан қазилма бойликлари, ер-сув ресурсларига эга бўлса, пойтахт —Тошкент шаҳри эса саноат ишлаб чиқаришининг юқори даражада мужассамлашуви ҳамда юксак илмий-техник салоҳияти билан ажралиб туради.

Қуйидаги жадвалда Тошкент иқтисодий районининг мамлакат миллий иқтисодиётида тутган ўрни акс эттирилган.

Тошкент иқтисодий районининг ҳиссасига мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 23,4 фоизи, саноат маҳсулотининг 27,7 ва қишлоқ хўжалик маҳсулотининг эса 14,4 фоизи тўғри келади.

Ўзбекистонда хорижий инвесторлар билан қурилган корхоналарнинг асосий қисми Тошкент минтақасида тўпланган. Чунончи, бундай корхоналарнинг умумий сони районда жами 2803 тани ташкил этса, биргина Тошкент шаҳри ҳиссасига унинг 93,5 фоизи турли келади.

Мазкур иқтисодий район келажак тараққиётининг асосий йўналишлари бир томондан, вилоятнинг мавжуд ресурслари ҳамда иккинчи томондан, Тошкент шаҳрининг илмий-техник салоҳияти ва минтақавий мавқеидан оқилона фойдаланиш билан белгиланади.

Тошкент вилояти. Тошкент вилояти Ўзбекистан Республикаси таркибида 1938 йил 15-январда ташкил этилган. Пойтахти-Тошкент шаҳри. Тошкент вилоятида 15 та қишлоқ тумани (Бекобод, Бўстонлик, Бўка, Зангиота, Оққургон, Охангарон, Паркент, Пскент, Тошкент, Қибрай, Қуйи Чирчиқ, Ўрта Чирчиқ, Чиноз, Юқори Чирчиқ, Янгийўл), 16 та шаҳар ва 96 та шаҳарчалар мавжуд. Унинг майдони—15,6 минг км.кв. Аҳолиси, 1.01.2010 йил маълумотлари бўйича, 2569,3 минг киши.

Тошкент вилояти Республикада кўмир, электр энергияси, пўлат, тайёр прокат, рангли металллар, кимёвий тола ва ўғитлар, қурилиш саноати маҳсулотлари, пахта толаси, канон, сабзавот маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашганлиги билан ажралиб туради.

Географик ўрни ва фойдали қазилмалари. Тошкент вилояти Ўзбекистоннинг шимоли-шарқида, Чирчиқ-Охангарон водийсида жойлашган. Унинг бундай географик ўрни ижтимоий-иқтисодий ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Шунинг билан бирга Тошкент вилоятининг геосиёсий мавқеи, яъни пойтахт—Тошкент шаҳрининг мавжудлиги, Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистон Республикалари билан чегарадошлиги, Ўзбекистонни хорижий мамлакатлар билан боғловчи муҳим транспорт йўллари чорраҳасида ўрнашганлиги унинг тараққиёти учун қулай имкониятлар яратади. Тошкент вилояти ер юзаси тузилишига кўра, асосан, текислик ҳамда тоғли ҳудудлардан иборат. Текисликлар унинг ғарбий ва жанубий томонларида, денгиз сатхидан 600 м баландликкача бўлган ерларни ўз ичига олади. Чунончи, пойтахт — Тошкент шаҳри шу ҳудудда жойлашган. Мазкур ҳудуд вилоят суғорма деҳқончилигининг асосидир. Тоғли ҳудудлар вилоятнинг шарқий ва шимоли-шарқий қисмларини эгаллаган. Бу ерларда Қурама, Чотқол, Пском ва Угом тоғ тизмалари жойлашган. Энг баланд нуқтаси-Бештор чўққиси (Пском тизмасида) бўлиб, унинг баландлиги денгиз сатхидан 4299 метрга тенг.

Тошкент вилояти фойдали қазилмаларга бой. Бу ерда жойлашган Ангренолмалирқ саноат райони минерал хомашё салоҳиятига кўра нафақат ушбу минтақада, балки мамлакатда ҳам алоҳида ўрин тутади. Ёқилғи турларидан

Республикадаги энг йирик Ангрен (қўнғир) кўмир кони шу ерда жойлашган. Рангли металлларнинг катта захиралари ва конлари аниқланган. Булар жумласига, Қалмоққир мис кони, Кўккулоқ, Оқтурпоқ олтин кони, Лашкерек полиметаллар кони, Саричеку, Дальнее мис, молибден, олтин, кумуш конлари, қўрғошин-кон қўрғошин ва рух конлари киради. Шунингдек, мазкур ҳудудларда қурилиш саноати хомашёси ҳам қазиб олинади.

Иқлими кескин континентал. Ёзи иссиқ, қиши эса мўътадил совуқ. Январ ойининг ўртача ҳаво ҳарорати минус 1° - 3° , июл ойининг ўртача ҳаво ҳарорати 26° га тенг. Вилоятнинг текислик қисмида йиллик ёғин-сочин миқдори ўртача 400500 мм, тоғли ҳудудларда 600 мм ва ундан кўп. Ҳаво ҳарорати йиғиндиси текислик ҳудудларда 4000° га етади.

Вилоят ҳудудидан Сирдарё ва унинг ирмоқлари, Чирчиқ ва Охангарон дарёларининг оқиб ўтиши, Чорвоқ, Хўжакент ва Туябўғиз сув омборларининг қурилганлиги суғорма деҳқончилиқни ривожлантиришда катта аҳамиятга эга.

Мавжуд минерал хомашё салоҳияти асосида Ангрен-Олмалик тоғ саноати райони шаклланган. Рангдор металлургия, қурилиш, кимё ва кўмир саноати унинг асосий ихтисослашган тармоқларидир.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Тошкент вилояти аҳолиси 2010 йил бошида 2569,3 кишини ташкил этиб, у 1989 йилга нисбатан 122,6 фоизга ўсган. Ушбу кўрсаткич Ўзбекистон Республикаси бўйича ўртача 133,8 фоизга тенгдир. Жами аҳолининг 50,0 фоизи (949,7 минг киши) шаҳар жойларида истиқомат қилади.

Вилоят ҳудуди бўйича аҳоли жуда нотекис жойлашган. Аҳоли зичлиги 1 км.кв га ўртача 158 кишидан тўғли келади. Аммо бу кўрсаткич саноатлашган пойтахт атрофида ва интенсив деҳқончилик асоси бўлган текислик ёки тоғли ҳудудларда турличадир.

Бевосита пойтахтга туташ Зангиота, Тошкент туманларида аҳоли зичлиги 635-750 кишини ташкил қилади. Суғорма деҳқончилик ривожланган Окқўрғон, Чиноз туманларида зичлик кўрсаткичи 216 ва 336 киши, тоғли Охангарон ва Бўстонлик туманларида эса у атиги 26 ва 31 кишига тенг.

Тошкент вилояти Республиканинг бошқа кўпчилик вилоятлари сингари аҳоли сонини ўсиш суръатларининг пасайиши билан кўзга ташланади. Йиллик ўсиш 1,4 фоизга тенг. Аҳоли сони, асосан, табиий ўсиш ҳисобига кўпаймоқда. Унинг катга қисми эса қишлоқ аҳолисига тўғри келади. Вилоят бўйича туғилиш ҳар минг кишига 2000 йили 19 кишидан 2000 йилда 18,5 га камайди ва бу жиҳатда Республика кўрсаткичидан (21,5 %) анча паст. 2010

йили энг кичик туғилиш кўрсаткичи Зангиота (17,9 %) ва Қибрай (17,5 %) туманларида, энг юқори кўрсаткич эса Паркент (23,3 %) ва Тошкент (20,8 %) туманларида кузатилади. Шунингдек, шаҳарларда туғилишнинг энг паст даражаси Чирчиқда (11,9 %) ва энг юқори кўрсаткичи Янгийўлда (18,6 %) қайд этилган.

Умумий ўлим коэффиценти 2000-2010 йилларда 6.5 промилледан 6,2 га ўзгарган. Бу кўрсаткич мамлакат бўйича ўртача 5,5. промиллени ташкил этади. Болалар ўлими 2000 йили 20,5 % (1999 йилда-20,1).

Тошкент вилояти демографик вазиятининг шаклланишида. аҳоли миграцияси ҳам муҳим рол ўйнайди. 2010 йил якунларига кўра, механик ўсиш манфий кўрсаткичга эга. Бу жараён, асосан, шаҳар аҳолисига тегишли. Жумладан, Олмалиқ ва Чирчиқ шаҳарлари аҳолиси миграция оқибатида, мос равишада, 1,3 ва 1,0 фоиздан камайди.

Тошкент вилояти бўйича 2000 йилда меҳнатга лаёқатли аҳоли сони 1391.1 минг киши бўлиб, унинг 1089,8 минг нафари меҳнатда банд. Нодавлат сектори корхоналарида ишловчилар сони ортиб бормоқда ва у 432 минг кишига етди ёки барча соҳаларда ишловчиларнинг 68,7 фоизни ташкил қилди. 1342 киши ишсизлик мақомини олган. 2010 йили меҳнат биржаларига иш сўраб келган ва рўйхатга олинган 31005 кишидан 26445 нафари ишга жойлаштирилган.

Ҳозирги кунда Тошкент вилоятининг 50,0 фоиз аҳолиси 16 шаҳар ва 96 та шаҳарчаларда ва 50,0 фоизи эса қишлоқ жойларида истиқомат қилади. Энг катта шаҳарлари (Республика пойтахти Тошкентдан ташқари) Чирчиқ (157 минг киши), Ангрен (140 минг киши), Олмалиқ (126 минг киши). Ўртача катталиқдаги шаҳарларга Янгийўл (58 минг киши), Бекобод (86 минг киши) кирса, қолганларининг аҳолиси 50 минг кишидан кам. Вилоят ҳудудида йирик қишлоқлар асосан қадимдан суғориб деҳқончилик қилинадиган ерларда ўрнашган.

Хўжалиги. Тошкент вилояти иқтисодиёти индустриал-аграр йўналишда ривожланганлиги билан ажралиб туради. Республика ялпи ички мақсулотининг 9,9 фоизи ушбу вилоят қиссасига тўғри келади. Вилоятда саноат мақсулоти ишлаб чиқариш ҳажми солиштирма нархларда олдинги йилга нисбатан 112,0 фоизга ўсган. Саноат мақсулотининг 80,0 фоизи нодавлат секторида ишлаб чиқарилади. Ушбу кўрсаткич қишлоқ хўжалигида 90 фоиздан юқори.

Вилоятда, ҳозирги ўтиш даврида иқтисодий ислохотларни изчил амалга ошириш, иқтисодиётнинг тармоқлар ва ҳудудий тузилишини такомиллаштириш, уни эркинлаштириш, бозор инфраструктурасини шакллантириш, соғлом рақобат муҳитини яратиш орқали уни янада ривожлантириш масалаларига асосий эътибор қаратилган. Чунончи, кичик ва

хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш, вилоят саноатида маҳсулот ишлаб чиқаришни маҳаллий хомашёга йўналтириш бўйича 2005-2010 йилларга мўлжалланган махсус дастур, янги иш ўринларини яратиш, экспорт салоҳиятини ривожлантириш, «Баркамол авлод» каби дастурлар ишлаб чиқилиб ҳаётга тадбиқ этилмоқда.

Саноати. Тошкент вилояти Республиканинг 13 фоиз, Тошкент иқтисодий районининг эса 47,1 фоиз саноат маҳсулотини ишлаб чиқаради. Саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми бўйича вилоят Республикада иккинчи ўринни эгаллайди. Металлургия, кимё, қурилиш материаллари, ёнгил ва озиқ-овқат саноатлари яхши ривожланган. Шунингдек, машинасозлик ва метални қайта ишлаш, ун-крупа ва омухта ем саноатлари ҳам саноат мажмуасида муҳим ўрин тутди (5-чизма).

Тошкент вилояти мамлакатда ишлаб чиқарилаётган пўлат, тайёр прокат, кимёвий тола, кўмир ва ойнанинг деярли ҳаммасини, электр энергия, минерал уғитлар, цементнинг ярмига яқинини беради. Вилоятда саноат маҳсулоти ишлаб чиқарадиган 230 корхона мавжуд. Ангрен ва Чирчиқ шаҳарларидан ташқари барча шаҳар ва туманларнинг саноат корхоналари ишлаб чиқаришда ўсишга эришдилар.

Вилоят иқтисодиёти ва аҳолининг ижтимоий турмушида ёқилғи энергетика мажмуасининг аҳамияти жуда катта. Республикадаги қазиб олиш

ҳажми ва захираларига кўра энг йирик бўлган Охангарон водийсидаги Ангрен (кўнғир) кўмир кони шу ерда жойлашган. 2010 йилда 2609,0 минг тонна кўмир қазиб чиқарилган. Бу кўрсаткич мамлакатда қазиб олинаётган жами кўмирнинг асосий қисмини ташкил этади.

Ангрен кўмири сифати паст бўлишига қарамасдан, таннархининг арзонлиги билан ажралиб туради. Ундан асосан, Ангрен ИЭС ва йирик саноат марказларининг эҳтиёжларини қондириш учун фойдаланилади.

Энергетика ушбу мажмуанинг юқори даражада ривожланган тармоғидир. Ҳозирда, Республикада ишлаб чиқарилаётган электр энергиясининг 45 фоизидан кўпроғини Тошкент иқтисодий райони ҳиссасига тўғли келади. Мамлакатдаги мавжуд 27 ГЭСнинг 19 таси мазкур минтақада жойлашган. Шунингдек, табиий газда ишловчи Тошкент ИЭС (1920 минг кВт), Янги Ангрен ИЭС (2.4 млн.кВт), Ангрен кўмири асосида Ангрен ИЭС (600 минг кВт) кабилар ишлаб турибди.

1980 йиллар бошига келиб Чирчиқ дарёсида, унинг гидроресурсларидан унумли фойдаланиш ва минтақанинг электр энергияга бўлган эҳтиёжларини тўла қондириш мақсадида, 19 та ГЭСни ўз ичига олувчи Чирчиқ-Бўзсув каскади вужудга келтирилди. Республикадаги энг йирик Чорбоғ ва Хўжакент ГЭСлари унинг таркибига киради.

2010 йили жами 24598,0 млн. кВт соат электр энергия хосил қилинган, бу Республиканинг 45 фоиздан ортиқроғини ташкил этади. Тошкент вилояти мамлакатдаги асосий электр энергия берувчи Сирдарё, Навоий вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси орасида етакчи ўринни эгаллайди.

Металлургия Тошкент вилояти саноат мажмуининг таянч саноат тармоқларидан биридир. Ишлаб чиқарилган жами саноат маҳсулотининг энг кўп, яъни 32,3 фоизи айнан унинг ҳиссасига тўғли келади.

Ушбу минтақанинг қулай транспорт ва иқтисодий географик ўринга эга бўлган Бекобод шаҳрида нафақат Ўзбекистонда балки, Ўрта Осиёдаги илк қора металлургия заводи (1943 йил) ишга туширилган. Корхона Ўзбекистон ва қўшни республикалардан келтирилаётган темир-терсак асосида ишлайди. Унинг асосий маҳсулотлари пўлат, тайёр прокат, қувурлар, шунингдек, бир неча ўнлаб турдаги кенг истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳам йўлга қуйилган.

Рангдор металлургия Тошкент вилоятининг етакчи ҳамда асосий ихтисослашган саноат тармоғидир. Унинг ҳиссасига вилоят жами саноат маҳсулотининг 1/4 ва Республиканинг ярмидан ортиқроғи тўғри келади. 2010 йил вилоят экспорти таркибида рангли ва қора металлarning улуши 56,5 фоизни ташкил этди.

Рангли металлургиянинг иккита йирик маркази - Олмалиқ ва Чирчик шаҳарлари вужудга келган. Жумладан, Олмалиқда ТОҒ-КОН металлургия комбинати, Чирчикда эса қийин эрийдиган ва ўтга чидамли қотишмалар комбинати жойлашган.

Тўлиқ металлургия циклига эга бўлган Олмалиқ ТОҒ-КОН металлургия комбинати мис рудасига бой бўлган Қалмоққир, Сардоб конлари асосида ишловчи руда бойитиш фабрикаси ва мис заводидан ҳамда Қўрғошинкон ва Чалатов қўрғошин-рух конлари асосида ишловчи руда бойитиш фабрикаси ва рух заводларидан ташкил топган. Кейинги йилларда ушбу корхонада олтин эритиш йўлга қўйилди. Кўчбулоқ олтин кони асосида Ангренда руда бойитиш корхонаси қурилган. Ҳозирги кунда бу ерда АҚШнинг «Ньюмонт-майнинг» корпорацияси билан ҳамкорликда қўшма корхона куриш бўйича лойихани амалга ошириш йўлга қўйилмоқда.

Олмалиқ тоғ-кон металлургия комбинати, асосан, мис, қўрғошин, рух, сульфат кислота ва нодир металлар ишлаб чиқаради.

Ангрен кунгир кўмир конидан қазиб олинadиган каолин алюминий олишда муҳим хомашё ҳисобланади. Ҳозирда унинг бир қисмидан Ангрен керамика заводида хомашё сифатида фойдаланилади. Шунингдек, Ангрен каолини асосида «Каолин» қўшма корхонаси ишляпти.

Ангрен – Олмалиқ ТОҒ-КОН саноати районида учта йирик саноат тугуни ажратилади. Буларнинг асосида Ангрен, Олмалиқ ва Охангарон шаҳарлари ётади. Ангрен саноат тугуни ўз таркибига Ангрен, Нуробод шаҳар ва шаҳарчаларни камраб олади. Унинг ихтисослашуви кўмир саноати, нодир металллар, электр энергияси, керамика маҳсулотлари ишлаб чиқариш билан белгиланади.

Олмалиқ саноат тугуни рангдор металлургия ва кимё, Охангарон саноат тугуни эса қурилиш материаллари саноатига ихтисослашган.

Тошкент вилоятида рангдор металлургия саноатининг иккинчи йирик маркази – Чирчиқ шаҳри бўлиб, унда Ўзбекистон қийин эрийдиган ва ўтга чидамли қотишмалар комбинати жойлашган. Ушбу корхона Ингичка (Самарқанд) ва Қўйтош (Жиззах) вольфрам ва молибден рудалари ҳамда Олмалиқ мис конларидан олинувчи молибден асосида ишлайди. Комбинат металл куқунлари ва прокатлари, кон-пармалаш, пўлат эритиш, электротехника асбоб-ускуналари ишлаб чиқаради.

Вилоятда машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноатининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 2010 йилда 4.8 фоизни ташкил этди. Бу кўрсаткич олдинги йилга нисбатан бироз ўсишга эга. Вилоят ҳудудида, асосан, қишлоқ хўжалиги, электротехника ва кимё машинасозлиги корхоналари мавжуд. Улар жумласига Чирчиқ қишлоқ хўжалиги машинасозлиги ва трансформатор

заводлари ҳамда Ўзбекистон кимё машинасозлиги, Юқори Чирчиқ қишлоқ хўжалиги машинасозлиги тажриба заводларини киритиш мумкин. Кўпчилик қишлоқ туманларида қишлоқ хўжалик техникасини таъмирловчи корхоналар мавжуд. Ушбу корхоналарда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун машина ва механизмлар, ғўза култиваторлари, ер хайдовчи, ўғит солувчи, текисловчи мослама ва ускуналар, кўсак териш машиналари, тиркама ва осма трактор машиналари, трансформаторлар, кимё машинасозлиги асбоб-ускуналари, турбокомпрессорлар ишлаб чиқарилади.

Кимё саноати. Вилоят жами саноат маҳсулотининг 12,2 фоизини беради ёки бу кўрсаткич Республиканинг 1/3 қисмидан ортиқроғини ташкил этади. Кимё саноатининг йирик корхоналари қаторига Чирчиқ электрокимё комбинати, Олмалик кимё заводи («Аммофос» бирлашмаси), Янгийўл биокимё заводи, Охангарон «Сантехлит» пластмасса заводи, Олмалик маиший кимё заводи, Ангрен «Ўзбекрезинатехника» бирлашмаси киради.

Вилоят кимё саноати корхоналарида азотли, фосфорли минерал ўғитлар, суперфосфат кислотаси, капролактама, этил спирти, резина техника маҳсулотлари, пластмасса ҳамда маиший кимё маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. 2010 йили 382 минг тонна минерал ўғит ишлаб чиқарилган, жумладан, азотли ўғитлар 310,7 минг тоннани ташкил этади.

2010 йил якунларига кўра, вилоятда жами саноат маҳсулотининг 10,6

фоизи қурилиш материаллари саноатига тўғри келиб, аввалги йилга нисбатан ўсиш кўрсаткичига эга. Ушбу саноат мажмуи таркибида асосан цемент, ғишт, керамика, шиша-ойна саноатлари ривожланган. Республикадаги барча цемент хомашёсининг қарийб ярми, қоплама тошларнинг 20 фоиз, ғишт хомашёсининг 1/4 қисми Тошкент вилоятида жойлашган.

Мавжуд хомашё негизида Бекобод, Ангрен ва Охангаронда цемент комбинатлари, Ангрен керамика комбинати, Олмалиқ Чирчиқ қурилиш материаллари комбината, Охангаронда «Қурилишпластмасса» комбинати, Ғазалкент ойна заводи ҳамда бир неча ғишт заводлари ишлаб турибди. Уларда мамлакатда ишлаб чиқарилган цементнинг катта қисми, шунингдек, шифер, асбоцемент қувурлар, темир-бетон конструкциялари, сопол идишлар, фаянс, пластмасса қувурлар, қурилиш ойнаси, санитария жихозлари ва тош плиталар ишлаб чиқарилади.

Вилоят қурилиш мажмуида 2010 йили аввалги йилга нисбатан 84,5 млн. шартли плита шифер, 120,3 минг тонна цемент кўп ишлаб чиқарилган. Жумладан, Ангрендаги «Кулол» акционерлик жамияти 44,2 фоиз, Охангарондаги «Сантехқуйма» заводи 55,5 фоизга кўп маҳсулот ишлаб чиқарди. Мажмуадаги «Охангароншифер» ОТАЖ маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини 64 фоиз, Ангрен қурилиш материаллари АЖ 38,4 фоизга ўстирдилар.

Енгил саноатнинг вилоят саноат ишлаб чиқаришидаги ҳиссаси 16,1

фоизни (2010 йил) ташкил этади. Енгил саноатнинг пахта тозалаш, тўқимачилик, тикувчилик, кўн-пойабзал, каноппи қайта ишлаш тармоқлари ривожланган. 2010 йилда вилоят пахта тозалаш саноати 89 минг тонна пахта толаси ишлаб чиқарган. Пахта тозалаш заводлари Чиноз, Бекобод, Окқўрғон, Пскент, Янгийўл туманларида жойлашган. Юқори Чирчиқ ва Қуйи Чирчиқ туманларида каноппи заводлари қурилган. Тўқимачилик саноатининг йирик корхонаси Жанубий Корея билан ҳамкорликда қурилган «Қобул — Тўйтепа текстил» қўшма корхонасидир. Чирчиқда тикувчилик, пойабзал, Янгийўлда пойабзал, Олмалиқда гилам фабрикаси мавжуд. Чирчиқ ва Чинозда хорижлик инвесторлар билан ҳамкорликда «Кибоболалар» ҳамда «Чиноз—тўқимачи» қўшма корхоналари қурилган.

Вилоятда озиқ-овқат саноатининг улуши 11,8 фоизни ташкил қилади. Бу ерда гўшт, сут, ўсимлик мойи, мева-консерва, ун-нон, кондитер, алкогольсиз ичимликлар корхоналари мавжуд. Жумладан, Олмалиқ, Ангрен, Бекобод, Чирчиқ, Янгийўл гўшт комбинатлари, Ангрен, Ғазалкент, Чирчиқ сут заводлари, Янгийўл ёғ-мой комбинати ва консерва заводи, Янгийўл «Лаззат» қандолатчилик бирлашмаси, Олмалиқда пиво-шароб, Қибрайда алкогольсиз ичимликлар комбинатлари ишлаб турибди. Бу соҳада бир қанча қўшма корхоналар қурилган.

2010 йили вилоятда 142,0 минг тонна ун, 128,0 минг тонна нон ва нон

махсулотлари, 10,4 минг тонна гўшт ва гўшт маҳсулотлари, 8,8 минг тонна сут ва сут маҳсулотлари, 68,6 миллион шартли банка мева-консерва 18,7 минг тонна қандолат, 45 минг тонна омухта ем ҳамда 19,4 минг тонна тозаланган ўсимлик мойи ишлаб чиқарилган.

Қишлоқ хўжалиги. Тошкент вилояти агросаноат комплекси ривожланганлик даражасига кўра, Республикада етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Декўшма корхонасиончиликда мева-сабзавот, дон, пахта хомашёси кўп етиштирилади. Шунингдек, мамлакатда етиштириладиган канопнинг ҳаммаси ушбу вилоятга тўғри келади. Чорвачиликда йирик шохли қорамолчилик ва қўйчилик яхши ривожланган.

2010 йил якунлари бўйича, қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 50,9 фоизи деҳқончилик ва 50,1 фоизи чорвачиликка тўғри келади. Кейинги йилларда об-ҳаво шароитларининг деҳқончилик учун ноқулай келиши, вилоят қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотида унинг улушини қисқаришига сабаб бўлди. 2000 йили вилоятда жами 55,6 минг тонна сабзавот, 147,0 минг тонна картошка, 165,5 минг тонна мева 93,8 минг тонна узум, 380 минг тоннадан кўпроқ дон, 5,1 минг тонна каноп етиштирилди.

Қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулотининг 61,0 фоизини деҳқон хўжаликлари, 33,3 фоизини қишлоқ хўжалик корхонлари ва қолган 5,7 фоизини фермер хўжаликлари ишлаб чиқаради. Мустақиллик йилларида вилоятда сабзавот,

мева-узум ва айникса, дон етиштириш ҳажми ортган.

Вилоятда жами экин майдонлари 339,2 минг гектарни (2010 йил) ташкил этади. Суғорма деҳқончилик асосан, вилоятнинг ғарбий ва жанубий текислик ҳудудларида ривожланган. Тоғолди ҳудудларда эса мевачилик, лалми ерларда, асосан, дон етиштирилади.

Сут-гўшт чорвачилиги яхши ривожланган. 488 минг бош қорамол (2010 и.), 490 минг бош қўй ва эчки, 4229,8 минг бош парранда бор. 2010 йилда гўшт етиштириш 142,8 минг тонна, сут - 446,8 минг тоннани, тухум - 515 млн. донани ташкил этди,

Вилоятда жами 3484 фермер хўжалиги мавжуд бўлиб, уларда 25 мингга яқин киши меҳнат қилади (жами экин майдони 54,4 минг гектар). Етиштирилган пахтанинг 12 фоизи, бошоқли доннинг 9,4, картошканинг 7,2, сабзавотнинг 10,5, полиз экинларининг 35,2 фоизи ҳамда гўшт ва сутнинг мос равишда 1 ва 1,5 фоизлари фермер хўжаликларига тўғри келади.

Пойтахт-Тошкент шаҳрининг қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини кондиришга хизмат килувчи шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги ҳам ривожланган.

Тошкент вилояти ижтимоий соҳаларнинг ривожланганлик даражаларига кўра мамлакатда алоҳида ўрин тутди. 2010 йилда аҳоли жон бошига пулли

хизмат кўрсатиш ҳажми 12 минг сўмни, чакана савдо айланмаси — 84,4 минг сўмни, маиший хизматлар ҳажми 2,1 минг сўмни ташкил этди.

Вилоятда ҳар 10 минг кишига касал ўринлари билан таъминланиш даражаси 47,1, амбулатория-поликлиника ходимлари бўйича 195,3 ни ташкил этди. Ҳозирги кунда вилоятда аҳоли соғлиғини сақлаш ишига 110 шифохона, 22 болалар шифохонаси, 98 қишлоқ врачлик амбулаторияси, 108 қишлоқ врачлик пункти, 255 фельдшерлик-акушерлик пункти ва 122 соғломлаштириш пунктлари сафарбар этилган.

Таълим тизими такомиллашиб бормоқда. Тошкент вилояти инфраструктура шароитлари тез юксалмоқда. Аҳолининг 92,5 фоизи марказлаштирилган сув таъминоти билан, 86,3 фоизи эса табиий газ билан таъминланган.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалари. Вилоят транспорт мажмуида темир йўл, автомобил транспорти яхши ривожланган. 2010 йилда барча транспорт воситалари орқали жами 172,1 млн. тонна халқ хўжалиги юклари жўнатилган. Унинг 51,8 фоизи автомобил ва қолган 47,2 фоизи эса темир йўл транспортига тўғри келади. Умумий юк айланмаси (оборот) 2324,1 млн. т/км га тенг. Бу кўрсаткич автомобил транспортида 1539,4 млн. т/км ва темир йўл транспортида 884,7 млн. т/км ни ташкил этади. Тошкент шаҳри нафақат йирик саноат, балки муҳим транспорт

тугуни вазифасини ҳам ўтайди. У орқали яқин ва узоқ хориж мамлакатларини ўзаро борловчи темир ва автойўллар ўтган. Булар вилоятнинг ташқи иқтисодий алоқаларида катта аҳамиятга эга.

Ташқи савдо айланмаси 2010 йили 866,9 млн. АҚШ долларига тенг бўлди. Шундан 479,1 млн. доллари экспорт, 487,8 млн. доллари импорт ҳиссасига тўғри келди. Экспорт таркибида биргина рангли ва қора металлларнинг улуши 50-55 фоизни ташкил қилади. Импорт таркибида асосий ўринни машина ва асбоб-ускуналар (30,0 фоиз) эгаллайди.

Ташқи иқтисодий алоқалар узоқ хориж мамлакатлари ҳамда ҳамдўстлик давлатлари билан олиб борилади. Жумладан, вилоят ташқи савдо оборотининг 60 фоизга яқини узоқ хориж давлатларига тўғри келади (Нидерландия, Туркия, Германия, Швейцария, Италия, Жанубий Корея, Хитой). Ҳамдўстлик давлатлари билан ташқи савдо айланмаси ҳажми ўсиб бормоқда ва унда Россия улуши—18,3 фоизни, Қозоғистон—14,3 фоиз, Украина —5,5 фоизни ташкил қилади.

2010 йилда вилоятда хорижий инвесторлар билан 192 та қўшма корхона рўйхатдан ўтказилган. Шундан 109 таси фаолият кўрсатмоқда, 13 таси янги шаклланимоқда ва 60 таси вақтинча фаолиятини тўхтатган. Жами қўшма корхоналарнинг 138 таси ишлаб чиқариш билан, 39 таси тижорат бўйича, 10 таси қишлоқ хўжалиги, 27 таси бошқа соҳаларда (транспорт, қурилиш,

алоқа, моддий-техника таъминоти ва бошқалар) фаолият олиб боради.

Энг йирик қўшма корхоналар қаторига Тошкент туманидаги «Ганжбойжон», Ўрта Чирчиқ туманидаги «Кобул Ўзбек», Бўстонлик туманидаги «Конмит» ва «Конвип», Кибрай туманидаги «Медиз», Зангиота туманидаги «ФарВаб», Олмалиқдаги «Паллада Восток», Чирчиқдаги «Кибо болалар» ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ички тафовутлари. Тошкент вилояти миқёсида Ғарбий, Шимоли-Шарқий, Жануби-Шарқий, Марказий ва Жанубий иқтисодий районлар ажратилади.

1. Ғарбий район таркибига Чиноз, Қуйи Чирчиқ Оққўрғон, Бўка, Янгийўл туманлари киради. Ушбу район Тошкент вилоятининг 25 фоизга яқин ҳудуди ва шундан ортиқроқ аҳолисини ўзида мужассам этгани ҳолда, 30-35 фоиз қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти ҳамда 10 фоизга яқин саноат маҳсулотини етказиб беради. Бу вилоятнинг пахта ва пилла етиштирувчи асосий райони дир. Янгийўл, Чиноз, Оққўрғон, Бўка шаҳарларида, асосан, енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Районнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида Тошкент шаҳрининг таъсири катта.

2. Жануби-шарқий район Охангарон ва Пскент туманларини ўз ичига олади. Вилоят ҳудудининг 20,5 фоизи ҳамда аҳолисининг 20 фоизга яқинини

мужассам этган. Район вилоят саноат маҳсулотининг 45 фоиздан ортиғини етказиб бериш қудратига эга. Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотидаги улуши эса нисбатан озроқ (10,3 фоиз).

Жануби-шарқий район нафақат Тошкент вилояти, балки мамлакатдаги муҳим тоғ-кон саноати райониدير. Унинг асосини Ангрен ва Олмалиқ саноат тутунлари ташкил қилади. Қурилиш материаллари саноатининг йирик маркази - Охангарон шаҳри (36,5 минг киши) бу районда ўрнашган. Олмалиқ шаҳрида (123,3 минг киши) рангдор металлургия, кимё, қурилиш материаллари саноатининг йирик корхоналари жойлашган. Йирик саноат маркази - Ангрен шаҳрининг (139,0 минг киши) хўжалигида эса кўмир қазиб олиш, энергетика, машинасозлик, кимё, қурилиш материаллари саноати корхоналари етакчи рол ўйнайди. Районнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида қайта тикланаётган Буюк Ипак йўлининг Тошкент-Ангрен-Қўқон тармоғининг қурилиши катта аҳамиятга эга.

3. Шимоли-шарқий райони Зангиота, Тошкент, Қибрай ва Бўстонлик туманларидан ташкил топган. Вилоят ҳудудининг 38,0 фоизи, аҳолисининг 30 фоизини камраб олган. Унинг улуши вилоят саноат маҳсулотини, ишлаб чиқаришда 20 фоизга яқин, қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотида 20-25 фоизни ташкил этади. Район саноат ишлаб чиқаришида рангли металлургия, машинасозлик ва метални қайта ишлаш, минерал ўғитлар ва кимёвий

тола ишлаб чиқариш, шуниндек, енгил ва озиқ-овқат саноати етакчи аҳамиятга эга.

Шаҳар атрофи хўжалиги вужудга келган. Сабзавотчилик, мева-узумчилик ҳамда сут-гўшт чорвачилиги яхши ривожланган. Йирик саноат маркази - Чирчиқ шаҳрида (152 минг киши) Ўзбекистон қийин эрувчи ва ўтга чидамли металл комбинати, электркимё комбинати, кимё машинасозлиги, қишлоқ хўжалик машинасозлиги ва бошқа йирик саноат корхоналари жойлашган. Шунинг билан бирга ушбу район электр энергияси ишлаб чиқаришда ҳам алоҳида ўрин тутди.

Марказий район таркибида Паркент, Юқори Чирчиқ, Ўрта Чирчиқ туманлари бор. Иқтисодий, демографик салоҳиятига кўра вилоятда ўртача ўринни эгаллайди. Унинг вилоят саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришидаги ҳиссаси 10 фоиздан ортиқроқ ва ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 20 фоизини беради Ўрта Чирчиқ тумани саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажмига (9,2 фоиз) кўра яққол ажралиб туради. Унинг маркази Тўйтепа шаҳрида (31 минг киши) «Қобул-Ўзбек» қўшма корхонаси ишга туширилган. Асосан енгил ва озиқ-овқат саноати, шунингдек қишлоқ хўжалиги машинасозлиги ривожланган. Қишлоқ хўжалигида пахтачилик, боғдорчилик дон етиштириш етакчи ўрин тутди. Каноп ўсимлиги етиштирилади ва бу хомашё асосида ишловчи бир неча каноп фабрикалари қурилган.

Жанубий район. Бекобод шаҳри ва тумани доирасида ажратилган. Вилоятнинг 5 фоиз ҳудуди ва 9 фоизга яқин аҳолисини ташкил этади. Иқтисодий жиҳатига кўра, вилоятнинг нисбатан сустривожланган райониدير. Шундай бўлсада, вилоят саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришининг 11 фоизини ҳамда ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 7-10 фоизини беради. Саноат ишлаб чиқариши асосан, қора металлургия, қурилиш материаллари саноати, енгил ва озиқ-овқат саноат тармоқлари билан белгиланади. Пахтачилик, пиллачилик, қорамолчилик қишлоқ хўжалигининг асоси. Районнинг иқтисодий маркази Бекобод шаҳри (85 минг киши). Унда Ўрта Осиёдаги ягона қора металлургия заводи, қурилиш материаллари, енгил ва озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд.

Тошкент вилояти иқтисодий районнинг келажак ривожланишида турлича устувор йўналишларни ажратиб кўрсатиш мумкии. Бунга аввало, унинг географик ўрни, минерал хомашё, демографик ҳамда инфраструктура салоҳиятлари, транспорти катта таъсир кўрсатади. Шу билан бирга, мамлакат пойтахти, йирик ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи Тошкент шаҳрининг мавжудлиги келажакда вилоятнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланишидаги муҳим омиллардан бири бўлиб қолади.

Тошкент шаҳри. Тошкент шаҳри Ўзбекистон Республикасининг пойтахтидир. У Республиканинг шимоли-шарқий қисмида, Чирчиқ

дарёси яқинида, бундан 2200 йил муқаддам вужудга келган.

Ҳозирги кунда Тошкент шаҳри нафақат Ўзбекистон, балки Ўрта Осиёдаги энг йирик саноат, фан ва маданият марказидир. Ушбу шаҳар ўзининг юксак ижтимоий-иқтисодий, демографик салоҳияти ҳамда минтақавий тутган ўрнига асосланган ҳолда Тошкент вилояти билан биргаликда Республикадаги етакчи бўлган —Тошкент иқтисодий районини шакллантиради.

Тошкент шаҳрининг қулай географик ўрни ва айниқса, муҳим транспорт йўллари чорраҳасида ўрнашганлиги унинг тарихан вужудга келиши ва ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлган.

Тошкент шаҳри ҳиссасига Ўзбекистон Республикаси ялпи ички маҳсулотининг 16,4 фоизи ва саноат маҳсулотининг 16,9 фоизи тўғри келади. Унда Тошкент иқтисодий районининг 47,4 фоиз аҳолиси истиқомат қилгани ҳолда, 57,5 фоиз ялпи ички маҳсулоти ҳамда 52,5 фоиз саноат маҳсулоти яратилади.

Тошкент шаҳри иқтисодиёти, энг аввало, машинасозлик ва метални қайта ишлаш, кимё, қурилиш материаллари, енгил ва озиқ-овқат саноат тармоқларининг устувор ривожланганлиги билан белгиланади. Тошкент шаҳрининг юксак ишлаб чиқариш, илмий-техник ва

инфраструктура салоҳияти бу ерда кўплаб қўшма корхоналарнинг вужудга келиши билан изоҳланади.

2001 йил ҳолатига кўра Тошкент шаҳри қуйидаги 11 та туманни ўз ичига олади: Акмал Икромов, Бектемир, Мирзо Улурбек, Миробод, Собир Раҳимов, Сирғали, Ҳамза, Чилонзор, Шайхонтохур, Юнусобод, Яккасарой.

Аҳоли ва меҳнат ресурслари. Тошкент шаҳри аҳолиси, 2010 йил 1-январ маълумотлари бўйича, 2220,5 минг кишидан иборат бўлиб, мос равишда Республика ва Тошкент иқтисодий райони аҳолисининг 8,5 ва 47,4 фоизини ўзида мужассам этган.

Сўнгги ўн йил мобайнида Тошкент шаҳри аҳолиси сонида сезиларли ўзгаришлар кўзга ташланмайди. Ҳар минг кишига нисбатан туғилиш 14,3, ўлим кўрсаткичи эса 8,0 кишига тенг. Аҳолиси кўп миллатли. Унинг таркибида ўзбеклар кўпчиликни ташкил этади. Бундан ташқари бошқа миллатлар қаторига руслар, татарлар, қozoқлар, тожиклар ва бошқаларни киритиш мумкин. Аҳоли маъмурий туманлар бўйича турлича тақсимланган. Энг кўп аҳоли Юнусобод, Собир Раҳимов, Шайхонтохур туманларига тўғри келади. Жами аҳоли таркибида меҳнатга яроқли қисми 1258,7 минг кишидан иборат. Меҳнатда бандлар сони эса 1205,2 минг кишига тенг.

Хўжалиги. Тошкент шаҳри Республикада ривожланган саноат ишлаб чиқариши билан алоҳида ажралиб туради. Саноат маҳсулотининг 2/3 қисмига яқини оғир саноат корхоналарида яратилади.

Тошкент шаҳрининг хўжалик ихтисослашувида энг аввало машинасозлик ва метални қайта ишлаш, хусусан қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, кимё, енгил ва озиқ-овқат саноати тармоқлари етакчи рол ўйнайди. Ҳозирги даврда, Тошкентда 510 дан ортиқ саноат корхоналари мавжуд. Хорижий инвесторлар билан барпо этилган 2631 та қўшма корхона ҳисобга олинган.

Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 110,5 фоизга ўсган. Тошкент шаҳри саноати тармоқлар ва ҳудудий тузилиши ҳамда ривожланишига кўра турлича хусусиятларга эга. Шаҳар туманлари орасида энг кўп саноат маҳсулоти ҳажми бўйича Ҳамза тумани етакчи ўринни эгаллайди. Ундан сўнг М.Улурбек, Бектемир, Миробод туманлари туради. Ҳозирда Тошкент шаҳри бўйича ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотининг 87,3 фоизи нодавлат секторига тўғли келади.

Тошкент шаҳри саноат мажмуи таркибида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан алоқадор корхоналар кўпчиликини ташкил этади. Бу эса, энг аввало, собиқ Ўрта Осиё республикаларининг қишлоқ хўжалиги ихтисослашуви билан чамбарчас борлиқ. Жумладан, Ўзбекистон оғир индустриясининг тўнғич корхонаси Тошкент қишлоқ хўжалик машинасозлиги

заводи 1932 йили барпо этилди. Худди шу йили тўқимачилик комбинати қурилиши бошланган. 1941 йили Ўзбекистон қишлоқ хўжалик машинасозлиги заводи ишга туширилди.

Шаҳар саноатининг тармоқлар таркиби ва салоҳиятини юксалишида Иккинчи Жаҳон уруши йилларида кўчириб келтирилган саноат корхоналарининг ҳам роли катта. Бу даврда Ўзбекистонга кўчирилган юздан ортиқ саноат корхоналарининг элликдан кўпроғи Тошкент шаҳрига жойлаштирилган. Улар орасида В.Чкалов номидаги Москва авиация заводи, «Ростсельмаш», «Электрокабель» корхоналари бор эди.

Тошкент шаҳрида саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми бўйича машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноати (27,9 фоиз) етакчи ўринни эгаллайди. Унинг корхоналари қаторига «Ташсельмаш», Тошкент тўқимачилик машинасозлиги, Тошкент трактор заводи, Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси, Экскаватор, «Подъемник», «Компрессор», «Ташгазппарат», Электр лампалари, агрегат заводлари, «Тошкенткабель», аниқ асбоблар ва ўлчов аппаратлари, электрон техникаси заводлари киради.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига кўра, иккинчи ўринни озиқ-овқат саноати (24,3 фоиз) эгаллайди. Унинг корхоналари ёғ-мой комбинати, консерва заводи, вино-ароқ алкогольсиз ичимликлар заводлари, тегирмон,

гўшт, сут, кандолат ва тамаки фабрикалари, нон заводлари ва бошқалардан иборат. Улар орасида ун-крупа, макарон, нон маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган корхоналар салмоқли улушга эга.

Енгил саноатнинг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига кўра улуши 11,4 фоизга тенг бўлиб, машинасозлик ҳамда озиқ-овқат саноатидан сўнг учинчи ўринни эгаллайди. Унинг корхоналари маҳаллий хомашё асосида ишлайди. Енгил саноатнинг йирик корхоналарига тўқимачилик комбинати, «Қизил тонг», «Юлдуз» тикувчилик ишлаб чиқариш бирлашмалари, «Малика» трикотаж ишлаб чиқариш бирлашмаси, «Орзу» чарм-галантерия ишлаб чиқариш бирлашмаси, пойабзал корхоналари, каноф фабрикаси ва бошқалар киради.

Кимё корхоналарининг саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажмидаги ҳиссаси 10,2 фоизга тенг. Унинг таркибида пластмасса қувурлар, синтетик ювиш воситалари ишлаб чиқарувчи корхоналар бор.

Тошкент шаҳри қурилиш саноати корхоналарига тўртта уйсозлик комбинати, темир бетон буюмлари заводи, ҒИШТ заводлари, қоплама безак ва қуёш нуридан сақлаш мосламалари заводи мансуб. Ушбу тармоқда «Тошкент мармар» бирлашмасининг аҳамияти катта.

Тошкент шаҳар саноат мажмуининг фаолиятини электр энергетикасиз

тасаввур этиб бўлмайди. Унинг етакчи корхоналари ТошИЭС, Тошкент ГЭСлар каскади ва Тошкент иссиқлик электр марказидан иборат. Тошкент ГЭСлар каскади таркибида Бўзсув, Бўзжар, Оқтепа ва Шайхонтохур ГЭСлари ишлаб турибди.

Юқорида қайд этилган саноат корхоналаридан ташқари аҳоли учун истеъмол буюмлари ишлаб чиқарадиган фабрикалар, граммофон пластинкалари ва заргарлик заводлари, музика асбоблари ва мебел фабрикалари, чинни, фаянс, термос, бадий буюмлар фабрикаси ва бошқа корхоналар бор.

2010 йили Тошкент шаҳри бўйича хорижий инвесторлар билан барпо этилган 2621 қўшма корхона рўйхатга олинган. Ҳозирги кунда уларнинг 1686 таси ёки 65 фоизи фаолият кўрсатмоқда. Йирик қўшма корхоналарга «УзДЭУ электронике» (Жанубий Корея), «УзБАТ» (Буюк Британия), «Тошинтерм» (ХХР), «Ўзиталхолдинг», «Совпластитал» (Италия), «Кабўл-Ўзбек» (Ж.Корея) ва бошқаларни киритиш мумкин. Қўшма корхоналарда ишлаётганларнинг сони 39,2 минг кишини ташкил қилади.

Республикада қурилаётган қўшма корхоналарнинг кўпчилигини бевосита Тошкент шаҳри ва унга туташ ҳудудларда ўрнашувига энг аввало Тошкентнинг мамлакат пойтахти ҳамда йирик саноат, фан ва маданият маркази эканлиги, муҳим транспорт йўллари чоррахасида жойлашганлиги

ва айниқса, ишлаб чиқариш ҳамда социал инфраструктуранинг юқори даражада ривожланганлиги катта таъсир кўрсатади.

Тошкент шаҳрида социал соҳалар хусусан, ижтимоий инфраструктура тизими яхши ривожлантирилган. Тошкентда жами 29 та олий ўқув юрти мавжуд бўлиб, уларда 82,0 мингдан ортиқ талаба билим олмоқда. Умумтаълим мактаблари сони 359 та, ўқувчилар сони 380 мингга яқин. Шунингдек, пойтахтда мустақиллик йилларида 28 та академик лицейлар барпо қилинди. Уларда жами 3709 ўқувчи таҳсил олмоқда. Мактабгача болалар муассасалари сони 596 та бўлиб, уларда 110,2 минг бола тарбияланади. Болаларнинг мактабгача ёшдаги тарбия муассасалари билан таъминланганлик даражаси 52,9 фоизга тенг.

Ҳозирги кунда Тошкент шаҳрида жами 100 та касалхона мавжуд, улардаги койкалар сони 18,3 мингдан иборат. Ҳар 10 минг кишига 81,0 койка ҳамда 220,7 та бир сменадаги врач қабулига мурожат этувчилар тўғри келади. Шаҳар соғлиқни сақлаш муассасаларида жами 19 минг врач меҳнат қилмоқда. Аҳолига тиббий хизмат кўрсатувчи нодавлат муассасаларнинг сони 142 га етди.

Булардан ташқари, Тошкент шаҳрида қатор театр, музей ва истироҳат боғлари барпо қилинган.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалари. Тошкент шаҳрида

транспортнинг темир йўл, автомобил, ҳаво, шаҳар электр транспорти каби турлари яхши ривожланган.

2010 йилда ташилган юкларнинг умумий ҳажми 73238,7 минг тоннани ташкил этиб, юк обороти 7672 млн.т.км га тенг. Жами ташилган юкларнинг 80,9 фоизи автомобил, 19,0 фоизи темир йўл ҳамда 0,1 фоизи ҳаво транспорти ҳиссасига тўғри келади.

Жами ташилган пассажирлар сони 1255152,4 минг кишини ташкил этди. Пассажирооборот— 16842,1 млн. пасс, км га тенг. Пассажир ташишда автомобил транспорти 72,3 фоизини, шаҳар электртранспорти 26,5 фоизини ташкил қилади.

Тошкентда 1977 йилдан метро қатновининг йўлга қуйилиши йўловчи ташишда жуда катта қулайликларни яратди.

Тошкент шаҳри 2010 йилда Тошкент иқтисодий райони ташқи савдо оборотининг 72,7 фоизни ўзида мужассам этди. Шаҳар ташқи савдо оборотида импортнинг улуши экспортдан устун, яъни 61,2 фоизга тенг. Кейинги йилларда импорт ҳажми қисқариб, экспорт ҳажмининг биров ўсиши кузатилмоқда.

Тошкент шаҳри ташқи савдо оборотининг 54,2 фоизи узоқ хориж ва Болтиқбўйи давлатлари улушига, қолган қисми эса Ҳамдўстлик мамлакатларига тўғли келади.

Ички тафовутлари. Тошкент шаҳрида жойлашган барча 11 маъмурий туманлар иқтисодий, ижтимоий ва демографик салоҳиятлари бўйича ўзаро тафовутларга эга. Улар орасида иқтисодий салоҳияти, яъни йирик саноат корхоналари ва саноат ишлаб чиқариш ҳажми бўйича энг қудратлиси Ҳамза туманидир. Айтилишича, Юнусобод, Миробод, Яккасарой, Чилонзор туманлари ишлаб чиқариш салоҳиятларидан ташқари, муҳим маъмурий-сиёсий хусусиятларга ҳам эга. Чунончи, айнан ушбу туманлар ҳудудида мамлакат бошқарувининг олий орган ва ташкилотлари жойлашган.

Йирик темир йўл ва автостанциялар ҳамда аэропортнинг жойлашганлиги Миробод, Ҳамза, Сирғали, Яккасарой, Чилонзор туманларини Тошкент шаҳрининг ташқи иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқаларида муҳим аҳамиятга эга эканлигини белгилаб беради.

1. Шайхонтохур тумани Тошкент шаҳрининг эски шаҳар қисмида 1926 йили ташкил этилган. Аҳолиси 276,1 минг киши (2010-й.). Тошкент шаҳри майдонининг 8,2 фоизи, аҳолисининг эса 12 фоизини ўзида мужассам этади.

2010 йили Тошкент шаҳри саноат маҳсулотининг 5,5 фоизи Шайхонтохур туманида ишлаб чиқарилган. Туман ҳудудида 50 га яқин саноат корхоналари жойлашган. Улардан йириклари: Тошкент тикувчилик ва «Орзу» чарм-атторлик ишлаб чиқариш бирлашмасини, лак-буёқ заводи, нон комбинати, тамаки фабрикаси, полиграфия комбинати, «Малика»

ишлаб чиқариш бирлашмаси ва бошқалар.

Шайхонтохур туманида саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми 2010 йил 2009 йилга нисбатан 138,9 фоизга ўсган. Жами саноат маҳсулотининг 82 фоизи нодавлат секторига тўғри келади.

Бу ерда лойиҳалаш институти, ФА Х.Сулаймонов номидаги қўлёзмалар институти, Сейсмология, Полимерлар кимёси ва физикаси, Микробиология, Архитектура ва қурилиш институти, 41 та умумтаълим мактаблари, 8 ўрта махсус ва хунар-техника билим юртлари, 3 академик лицей, 6 касалхона, 20 га яқин амбулатория поликлиника муассасалари ҳамда 60 га яқин мактабгача тарбия муассасалари жойлашган. Шунингдек, туман ҳудудида Ҳамза, Абдор Хидоятлов номидаги театрлар, сатира театри, рус ёш томошабинлар театри, цирк, 20 дан ортиқ кутубхона, «Пахтакор» стадиони, Санъат саройи, Навоий номидаги Адабиёт музейи ва бошқа маданий муассасалар бор. Аҳолига савдо хизмати кўрсатишда «Чорсу» бозорининг аҳамияти катта.

2. Миробод тумани — 1929 йили ташкил топган бўлиб, у Тошкентнинг жануб томонида жойлашган. Аҳолиси 143 минг киши (2010 и.). Ушбу туман Тошкент шаҳрининг 5,7 фоиз майдони ва яна шунча миқдорда аҳолисини ўзида мужассам этади.

2010 йили Тошкент шаҳри бўйича жами саноат маҳсулотининг 12,4 фоизи Миробод туманига тўғри келади. Ишлаб чиқариш салоҳиятига кўра туман ўртача мавқега эга. Саноат маҳсулоти ҳажми 2010 йили 2009 йилга нисбатан 130,5 фоизга ўсган. Саноат маҳсулотининг 62,1 фоизи нодавлат секторига тўғри келади. Туман ҳудудидан темир йўл магистрали ўтган.

Миробод туманида 64 га яқин саноат корхоналари бор. Йирик саноат корхоналаридан «Ўрта Осиё электр аппаратлари», «Қизил тонг», «Фотон», «Учкун» ишлаб чиқариш бирлашмалари, тепловоз ремонти, кимё-фармацевтика, «Ташхимсельмаш», иккинчи темир-бетон буюмлари (ЖБИ-2) заводлари қурилган.

Ижтимоий соҳа муассасаларидан 24 та умумтаълим мактаблари, 50 дан ортиқ мактабгача тарбия муассасалари, 10 касалхона, 15 амбулатория-поликлиникалар мавжуд.

Миробод туманида Темир йўл транспорти инженерлари институти, Кимё-технология, Фармацевтика, Автомобил йўллари институтлари, 3 ўрта махсус билим юрти, академик лицей ва шунингдек, Алишер Навоий номидаги опера ва балет театри, санъат музейи, 10 кутубхона, маданият ва истирохат боғлари, кўплаб маиший хизмат кўрсатиш муассасалари бор (мазкур туман ҳудудида Тошкент шаҳри ҳокимияти жойлашган).

3. Мирзо Улуғбек тумани — Тошкент шаҳрининг шимоли-шарқий томонида жойлашган бўлиб, 1929 йили ташкил топган. Аҳолиси 258,1 минг киши (2010 йил). Мазкур туман майдони ва аҳоли сонига кўра мос равишда 11,3 ва 11,6 фоизни ташкил этади.

Тошкент шаҳри саноат мажмуида туманнинг улушига кўра М.Улуғбек тумани 10,2 фоизга (2010-й.) тенг. Саноат маҳсулотининг 97,2 фоизи нодавлат секторига тўғри келади. Туманда жами 70 та саноат корхонаси бор. Йирик саноат корхоналари жумласига пахта териш машиналари ишлаб чиқарувчи Ўрта Осиёдаги ягона Тошкент трактор заводи, «Ўрта Осиё кабел», «ТошЭкс» ишлаб чиқариш бирлашмалари, лак-буёқ, грампластинка, экскаватор, нон ва консерва заводлари киради. Тошкент трактор заводи базасида АҚШ билан ҳамкорликда «Кейс» қишлоқ хўжалиги тракторларини ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Туманда 42 умумтаълим мактаблари, 5 ўрта махсус ўқув юртлари, 2 академик лицей, 10 касалхона, «Она ва бола» саломатлик маркази, 11 поликлиника мавжуд. Олий ўқув юртларидан Маданият, Ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш инженерлари институти, Жисмоний тарбия институти, М.Ашрафий номидаги консерватория, Умумқўшин командирлари олий билим юрти, Ички ишлар вазирлиги Олий мактаби, 30 га яқин кутубхоналар, маданият ва истироҳат боғлари жойлашган.

4. Яккасарой тумани 1936 йили ташкил топган. Аҳолиси 120,5 минг киши (2010 и.). Тошкент шаҳри майдонининг 4,8 фоизи, аҳолисининг эса 5,1 фоизини ташкил қилади. Яккасарой тумани Тошкент шаҳри саноат маҳсулотининг 8,8 фоизини ишлаб чиқаради. Бунда нодавлат секторининг хиссаси 93,5 фоизга тенг. Туманда 49 саноат корхоналари жойлашган. Тошкент тўқимачилик комбинати, «Эльбор» ишлаб чиқариш бирлашмаси, тўқимачилик машинасозлиги заводи, «Промстройиндустрия» бирлашмаси, «Полимер» заводи, нонзаводи, пойафзал фабрикаси каби йирик саноат корхоналари бор.

Туманда Тошкент давлат педагогика университети, тўқимачилик ва енгил саноат институти, санъат институти, 26 илмий-тадқиқот, лойиҳалаш, институтлари, 4 ўрта махсус ўқув юрти, 3 академик лицей, ўрта мактаблар, 15 мактабгача тарбия муассасалари, 7 поликлиника, халқ амалий санъати музейи, рассомлар уюшмаси кўргазма зали, кўплаб маиший, савдо хизмати муассасалари ишлаб турибди.

5. Юнусобод тумани 1936 йили ташкил топган. Тошкент шаҳрида аҳоли сонига кўра энг катта туман бўлиб, 2010 йил маълумотига кўра, бу ерда 388,0 минг киши яшайди. Майдони ва аҳолиси мос равишда Тошкент шаҳрининг 14,3 ва 13,4 фоизига тенг.

Юнусобод тумани Тошкент шаҳри саноат маҳсулотининг 6,4 фоизини

беради. 2010 йилда саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми 2009 йилга нисбатан 115 фоизга ўсган. Саноат маҳсулотининг 51,8 фоизи нодавлат секторига тўғри келади. Туманда жами 49 саноат корхонаси бўлиб, улардан энг йириклари жумласига «Ўзбексельмаш», «Юлдуз» тикувчилик бирлашмаси, асбобсозлик, вагон ремонт-и заводлари, «Ўртоқ» қандалат фабрикаси, «УзБАТ» қўшма корхонаси, Ўрта Осиё ремонт-энергетика ишлаб чиқариш бирлашмаси, «Технолог» илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси, инструментал, абразив заводлари киради.

Туман ҳудудида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ФА, вакцина ва зардоблар илмий-тадқиқот институти, олий ўқув юртларидан Тошкент юридик институти, Тошкент тиббиёт педиатрия институти ва алоқа электротехника институтлари жойлашган. Ўрта махсус ўқув юрти, 4 академик лицей, 47 ўрта мактаб, 20 га яқин касалхона ва поликлиника, 3 санаторий бор.

Юнусобод туманининг ўзига хос хусусиятларидан бири унинг ҳудудида Республика бошқаруви ташкилотлари жойлашганлиги билан ҳам белгиланади. Мустақиллик майдони, Марказий хиёбон, Амир Темур музейи, Ҳалқ хўжалиги ютуқлари кўргазмаси, ботаника боғи, Олой бозори айнан шу ерда жойлашган.

6. Чилонзор тумани 1963 йили Тошкентнинг жануби-ғарбий қисмида

ташкил этилган. Аҳолиси 226,1 минг киши (2010 и.) майдони бўйича Тошкент шаҳрининг 9,4 фоизи ва аҳолисининг 10,1 фоизини ўзида мужассам этади.

2010 йили Тошкент шаҳри бўйича ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотининг 5,6 фоизини Чилонзор тумани берган. 2010 йилда маҳсулот ҳажми 2009 йилга нисбатан 112.3 фоизга ортган. Туманда жами 51 саноат корхонаси мавжуд. Шулардан энг йириклари: «Алгоритм», электр-рўзгор буюмлари заводи, «Совпластитал», Ўзбекистон-Италия қўшма корхонаси, мебел заводи, 2—поябзал ишлаб чиқариш бирлашмаси ва бошқалар.

Туман ҳудудида Тошкент Давлат иқтисодиёт университети, Давлат ва жамият қурилиши академияси, Жаҳон тиллари институти, 15 дан ортиқ илмий-тадқиқот ва лойиҳалаш институтлари, 8 ўрта махсус ўқув юрти, 3 академик лицей, 37 ўрта мактаб, 16 касалхоналар жойлашган. Олий Мажлис биноси, Муқимий театри, Халқлар Дўстлиги саройи, Ўзбекистон Миллий боғи, «Тошкент» автовокзали, Тошкент отчопари ҳам Чилонзор тумани ҳудудида жойлашган.

7. Сирғали тумани — 1967 йили ташкил топган. У Тошкентнинг жануб томонида алоҳида жойлашув хусусиятига эга; шимолда Яккасарой ва Миробод туманлари билан туташ. Аҳолиси 173,9 минг кишидан иборат (2010-й). Майдони бўйича Тошкент шаҳрининг 15,8 фоизи, аҳолисининг эса 7,2 фоизини ташкил қилади.

Тошкент саноат мажмуида саноат маҳсулоти ҳажмига кўра, Сирғали туманининг улуши 7,0 фоизга тенг. 2010 йили саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми 2009 йилга нисбатан 110,6 фоизга ўсган. Саноат маҳсулоти ҳажмида нодавлат секторининг улуши 75,3 фоизга тенг.

Туманда жами 36 саноат корхонаси мавжуд. Асосий саноат корхоналари жумласига мебел ва «Электромаш» ишлаб чиқариш бирлашмалари, сунъий ва табиий чарм заводлари, темир-бетон конструкциялари, авиаремонт, махсус мебел заводлари киради.

Сирғали тумани Тошкент шаҳрида Бектемир туманидан кейин олий ўқув юрти жойлашмаган иккинчи туман ҳисобланади. Туманда 2 ўрта махсус ўқув юрти, 28 ўрта мактаб, 2 касалхона бор.

8. Собир Раҳимов тумани — Тошкент шаҳрининг шимоли-ғарбида 1970 йили ташкил этилган. Аҳолиси-299,6 минг кишига тенг (2010-й.).

Ушбу туманда Тошкент саноат мажмуасининг 4,7 фоиз маҳсулоти яратилади. Саноат маҳсулоти ҳажми 2010 йили 2009 йилга нисбатан 123,7 фоизга ўсган. Туманда жами 58 саноат корхонаси бор: «Миконд», «Агрегат», «Подшипник», «Компрессор», тажриба-механика, экскаватор ремонти, чинни заводлари, «Тошкентмармар», «Тошкент» мебел ишлаб чиқариш бирлашмалари, бош-кийимлар фабрикаси энг йирик корхоналар ҳисобланади.

Туман ҳудудида 15 илмий-тадқиқот ва лойиҳалаш институтлари, Мустақил давлатлар ҳамдўстлигидаги йирик олий ўқув юртларидан бири бўлган Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент Давлат техника университети, 2-Тошкент тиббиёт институти, 6 ўрта махсус ўқув юртлари жойлашган.

Ҳозирги кунда туманда 42 та ўрта мактаб, 2 та академик лицей, 20 дан ортиқ даволаш-профилактика муассасалари ишлаб турибди. Маданий муассасалардан Ёш томошабинлар театри, Республика табиат музейи жойлашган.

9. Акмал Икромов тумани—Тошкент шаҳрининг шарқида, 1977 йили ташкил этилган. Аҳолиси 245 минг киши (2010-й.). Майдони бўйича 7,3 фоизга, аҳоли сонига кўра 10.5 фоизга тенг.

А. Икромов тумани саноат маҳсулоти ҳажмига кўра, Тошкент саноат мажмуидаги энг кучсиз туманлардан ҳисобланади. Жумладан, 2010 йили барча саноат маҳсулоти ҳажмида унинг улуши атиги 2,0 фоизни ташкил этган, холос. 2010 йили саноат маҳсулоти ҳажми 2009 йилга нисбатан 114,7 фоизга ўсган.

Туманда жами 26 та саноат корхонаси бор. Шулардан йирик саноат корхоналарига «Средазгазавтоматика», «Сигнал» илмий ишлаб чиқариш

бирлашмаси, «Прогресс», «Чевар» ишлаб чиқариш бирлашмалари, «Тошинтерм» Ўзбекистон—Хитой қўшма корхонаси, миллий Мусиқа асбоблари фабрикаси, ҳисоблаш техникаси ремонти, тажриба-механика заводи, Тошкент механизация воситалари ва жихозлари ҳамда станоксозлик тажриба-экспериментал механика заводи, йигирув-тўқув фабрикаси киради.

Бу ерда олий ўқув юртларидан Жаҳон тиллари университети, Юридик техникуми, 37 та ўрта мактаб, 2 академик лицей, 6 даволаш-профилактика муассасалари мавжуд. Фарход бозори шу туманда жойлашган.

10. Ҳамза тумани - Тошкентнинг жануби-ғарбида жойлашган. Аҳолиси 229,2 минг киши (2010-й), майдони ва аҳоли сонига кўра мос равишда Тошкент шаҳрининг 10,6 ва 9,8 фоизини ташкил этади.

Ҳамза тумани саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми бўйича Тошкент шаҳрининг энг қудратли тумани ҳисобланади. Чунончи, 2010 йили саноат маҳсулоти ҳажми 22,5 фоизни ташкил қилди. Маҳсулот ишлаб чиқаришда оғир саноат корхоналарининг улуши катта. Саноат маҳсулотининг 96,1 фоизи нодавлат секторида ишлаб чиқарилади.

Туманда 56 саноат корхоналари мавжуд. Йирик саноат корхоналари: Чкалов номидаги Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси,

«Ташсельмаш» (Тошкент қишлоқ хужалиги машинасозлиги заводи), «Подъемник» заводи, Пластмасса заводи, асфальт-бетон заводи, вино, ёғ-мой комбинатлари, дон маҳсулотлари ишлаб чиқариш бирлашмалари корхоналари, коғоз фабрикаси, уйсозлик комбинатлари ва х.қ Шунингдек, туман ҳудудида тепловоз ва вагон деполари, «Тошкент юк ортиш-тушириш станцияси», ФА Президиуми, илмий-тадқиқот институтлари, 1-Тошкент тиббиёт институти, ўрта махсус ўқув юртлари, 35 ўрта мактаб, академик лицей, 20 га яқин даволаш-профилактика муассасалари ҳам жойлашган.

11. Бектемир тумани—Тошкент шаҳридаги энг кенжа туманлардан бири, 1990 йили ташкил этилган. Унинг ҳудуди Тошкентнинг жануби-шарқида жойлашган бўлиб, бу ердан Чирчиқ дарёси оқиб ўтади. Аҳоли сони (34 минг киши 2010-й.) бўйича 1,3 фоизни ташкил этади, холос. Шунга қарамай, Тошкент шаҳри саноат маҳсулоти ҳажмида Бектемир туманининг улуши 11,2 фоизга тенг.

Туманда жами 28 саноат корхонаси бор. Шулардан йирик корхоналар жумласига «Иргидромаш», Тошкент мотор заводи, темир-бетон буюмлари экспериментал ремонт-техника, экспериментал механика заводларини киритиш мумкин.

Ижтимоий инфраструктура шахобчаларидан 5 ўрта мактаб, 15 мактабгача тарбия муассасалари, поликлиника, савдо ва маиший хизмат шахобчалари

мавжуд.

Юқоридагилардан кўринадикки, Тошкент шаҳри туманлари турлича иқтисодий ва ижтимоий шарт-шароитларга, ривожланиш даражаларига эга. Шундан келиб чиққан ҳолда, унинг келажакда ижтимоий-иқтисодий ривожланишида туманларнинг хўжалик ихтисослашувини такомиллаштириш ҳам катта аҳамиятга эга. Бунда, энг аввало, саноатнинг тармоқ ва ҳудудий тузилишини такомиллаштириш, кўп меҳнат талаб қилувчи ҳамда атроф-муҳитга салбий таъсири кам бўлган чиқиндисиз технологияларни кенг жорий қилиш, хизмат кўрсатиш муассасалари тизимини такомиллаштириш ва хизматлар даражасини ўстириш муҳим аҳамиятга эга.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Тошкент иқтисодий районининг шаклланишига таъсир этувчи омилларни аниқланг
2. Иқтисодиётнинг қайси тармоқлари Тошкент минтақаси хўжалик ихтисослашувиинг ўзагини ташкил қилади?
3. Тошкент шаҳри хўжалигини тармоқлар таркибининг ўзига хос хусусиятларини асослаб беринг.
4. Ангрен-Олмалик саноат райони минтақавий иқтисодиётда қандай

ўринга эга?

Мирзачўл иқтисодий райони

Ўзбекистоннинг Мирзачўл минтақаси ўз таркибига Жиззах ва Сирдарё вилоятларини олади. Унинг майдони 25,6 минг км.кв бўлиб, Республика ҳудудининг 5,7 фоизини ташкил қилади. Майдонининг катталиги жиҳатидан Жанубий минтақадан кейин тўртинчи ўринда туради.

Янги ерларни ўзлаштириш, минтақани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш мақсадида вужудга келган иқтисодий район Республика марказида жойлашган бўлиб, ғарбий қисми Самарқанд, Навоий вилоятлари, жануби қўшни Тожикистон Республикаси, шарқ томондан Тошкент вилояти, шимолда Қозоғистон Республикаси билан қўшнилиги иқтисодий жиҳатдан ҳар томонлама қулайдир. Мирзачўл иқтисодий минтақасининг ривожланган иқтисодий районлар оралиғида жойлашуви мамлакат ҳудудий меҳнат тақсимоотида турли ҳамкорлик алоқаларини ўрнатишга имкон беради.

Минтақада район текислик тоғ ёнбағри ва тоғли ерларнинг қўшилиб кетганлиги, табиий шароитнинг хилма-хиллиги турли хил хўжаик тармоқларини ривожлантиришга шароит яратган. Жумладан, Жиззах вилоятининг Бахмал, Ғаллаорол туманлари Туркистон, Молгузар, Губдин,

Қўйтош ва Қароқчи тоғлари ботиғида жойлашган бўлса, Сирдарё вилоятининг аксарият ҳудуди текислик минтақасига тўғли келади. Районнинг иқтисодий географик ўрни турли иқтисодий алоқалар қилиш учун ҳам қулай. Республиканинг тараққий этган вилоят ва шаҳарларини, қолаверса, қўшни республикалар билан боғловчи темир йўл, автомобил, қувур йўлларининг ўтганлиги ҳамда шу йўллар орқали хомашё, турли хил маҳсулотлар аниқбошлашдаги хизматини кўрсатиб ўтиш лозим.

Мамлакат меҳнат тақсимотида район кўп иссиқ ва узок вегетация даврини талаб этувчи экинларни (пахта, пилла, ғалла, полиз) етиштиришга ҳамда бордорчилик, чорвачилик, узумчилик, саноатда электроэнергетика, қурилиш материаллари, енгил, озиқ-овқат тармоқларига ихтисослашган. Охириги йилларда бу ерда ТОҒ-КОН, кимё, тўқимачилик саноатлари ҳам ривожланиб бормоқда. Иқтисодий районни ташкил этувчи, ҳудудий тузилишига кўра бир-бирига деярли ўхшамайдиган Сирдарё ва Жиззах вилоятлари табиий шароити ва фойдали қазилмаларига кўра қисман ўзаро фарқ қилади. Дарҳақиқат, Сирдарё вилоятида деярли бирорта фойдали қазилма конлари учрамасада, Жиззах вилояти бундан мустасно.

Жадвалда Мирзачўл иқтисодий районининг ички тузилиши ва унинг

мамлакат хўжалигида тутган ўрни тўғрисида айрим маълумотлар келтирилган.

Жиззах вилояти. Жиззах вилояти ҳудудининг катталигига кўра иқтисодий районда салмоқли ўрин эгаллаган ҳолда маъмурий тузилиши бўйича 12 та райондан, 8 та шаҳар ва 20 та шаҳарчадан иборат. Майдони 20,4 минг км.кв бўлиб, аҳолиси, 1.01.2010 йил маълумотига кўра, 1107,5 минг киши ёки Мирзачўл минтақаси аҳолисининг 60,7 фоизига тенг.

Ушбу минтақа мамлакат ичидаги меҳнат тақсимотида йирик аграр-саноат ишлаб чиқариш мажмуига эгадир. Тоғ ва тоғ олди ҳудудларда лалмикор деҳқончилик, узумчилик, бордорчилик, сут ва сут-гўшт чорвачилиги кенг ривожланганлиги билан аҳамиятли.

Географик ўрни ва табиий бойликлари. Жиззах вилояти Республикамизнинг марказий минтақасида жойлашган бўлиб, ҳудудининг узунлиги шарқдан ғарбга қадар 150 км, жанубдан шимолга 175 км ни ташкил этади.

Районнинг тараққий этган Тошкент ва Самарқанд вилоятлари ўртасида ўрнашганлиги унинг иқтисодий-ижтимоий ривожланишига ҳар томонлама кўмак бериб келмоқда. Айни вақтда жануби-шарқда Тожикистон, шимолдан Қозоғистон Республикаси билан қўшничилиги

унинг геосиёсий мавқеини ҳам белгилаб беради.

Худуднинг шимолий, шимолий-ғарб ва қисман шарқий томонлари пасттекисликлардан иборат. Шимол томондаги пасттекисликлар орасида Айдаркўл ва Арнасой кўллари жойлашган.

Жиззах вилоятининг ер усти тузилиши хилма-хил, ТОҒ, ТОҒ ёнбағри ва текисликларнинг ўзаро мужассамлашганлиги билан тавсифланади. ТОҒ ва ТОҒ олди ерлари минтақанинг анча катта қисмини эгаллаган ҳолда энг баланд жойи 3401 метрдир. Чунончи, Молгузарнинг баландлиги 2620 метр, Қўйтошники 1905 метр ва ҳоказо.

Вилоят кўшни Сирдарёдан фарқ қилиб, турли фойдали ҳазилмаларга бойлиги билан ажралиб туради. Бахмал, Зомин, Ғаллаорол, Жиззах, Фориш, Зарбдор районларида минерал хомашё захиралари: олтин, кумуш, вольфрам, қўрғошин, рух, мармар, молибден, мармар, волостанит, охак, гранит, корунд мавжуд. Қўйтошнинг вольфрам, Маржонбулоқнинг олтин, Учқулоқнинг қўрғошин-рух конлари иқтисодий жиҳатдан аҳамиятлидир. Аммо аниқланган қазилма конлардан фойдаланиш, ишлаб чиқаришга кенг жалб этиш ҳозирча суст даражада. Бинобарин, ушбу бойликларни ўзлаштириш юқори технологияга асосланган турли шаклли корхоналарни қуришни зарур қилиб қўяди.

Туркистон, Нурота, Молгузар ва Қўйтош, Писталитоғ, Губдин тоғ тизмалари ўзига хос иқлим ҳамда табиат манзарасини вужудга келтиради. 1976 йилда вилоятнинг Зомин районида 48 минг гектарли Халқ парки ташкил қилинди. Бу парк Туркистон тизмасининг шимолий ёнбағрида жойлашган бўлиб, унинг ёнида Зомин қўриқхонаси ҳам вужудга келтирилган. Қўриқхона ва Халқ парки 78 минг гектар майдонни эгаллайди.

Табиий иқлим шароити кескин мўътадил, ёзи иссиқ ва қуруқ, фақатгина Бахмал, Зомин ва Фориш районларининг ёзи нисбатан салқинроқ. Лалмикор деҳқончилик суғорма деҳқончилик билан биргаликда олиб бориладиган сут ва суг-гўшт етиштиришга мослашган, сув танқислиги сезилиб турадиган ҳудудлари айнан шу районларга тўғри келади.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Жиззах вилоятининг аҳолиси 2010 йил январ маълумотига кўра, 1107,5 минг киши унинг аксарият қисми қишлоқ жойларда яшайди, зичлик 1 км.кв га 52,5 киши (2001 йил). Аҳолисининг сони буйига Республикада Хоразм вилоятидан кейин 10-ўринда туради.

Вилоятда мамлакатнинг бошқа ҳудудларига хос аҳоли ўсишининг юқори даражада сақланиб қолаётганлигини кузатиш мумкин. Қолаверса,

70 йиллардаги ишлаб чиқариш кучларининг ҳудудий қайта тақсимланиши нафақат Жиззах вилояти аҳоли сонининг ўзгаришида, балки унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида ҳам катта аҳамият касб этган. Ўша пайтда аҳолининг шаклланишида табиий кўпайиш билан бир қаторда аҳолининг механик ҳаракати ҳам асосий манбалардан бири бўлган.

Қуриқ чўл ўрнида вужудга келган Дўстлик, Мирзачўл, Пахтакор ва Зарбдор районлари аҳолисининг сони нисбатан кам. Тоғ ва Тоғолдида жойлашган, қадимдан аҳоли яшаб келаётган Бахмал, Ғаллаорол ва Жиззах районлари демографик салоҳиятининг юқорилиги билан тавсифланади. Мазкур районларнинг аҳолиси 1989-2010 йилларда 2,4-2,7 мартагача ошган.

Жиззах вилояти аҳолисининг ҳудудий жойлашувидаги ҳолат Республика ўртача кўрсаткичидан пастроқ. Аҳоли ҳудуд бўйича нотекис тақсимланган. Жумладан, Нурота тизма тоғларининг шимолий ён бағрида жойлашган Фориш районида 1 км.кв жойга 9,3 кишидан тўғри келса, Пахтакор районида аҳолининг зичлиги энг юқоридир (157,5).

Минтақада аҳоли, асосан, табиий кўпайиш ҳисобига ошиб борапти. Унинг энг юқори кўрсаткичи 1985—1986 йилларда кузатилади, Худди шу йиллари туғилиш ҳар минг кишига 43,6 тадан тўғри келган ва бу

жараён 1990 йилларгача сақланиб қолган.

Геодемографик жараёнлардаги ҳудудий фарқларни қуйидагича ажратиб кўрсатиш мумкин:

Табиий ўсиш суръати энг юқори бўлган туманлар - Бахмал, Зомин, Жиззах; Ўртача кўрсаткичга эга туманлар - Зарбдор, Фориш, Янгиобод, Дустлик; Табиий ўсиш суръати нисбатан паст бўлган туманлар: Арнасой, Зафаробод, Пахтакор, Мирзачўл ва Жиззах шаҳри. Табиий ўсиш суръати баланд бўлган районлардаги аҳолининг миллий таркибида ўзбеклар кўпчиликти ташкил этади (90-96 фоиз). Демографик вазиятнинг яна бир омили бўлган аҳоли ўлими даражаси туғилиш сингари ўзига хос хусусиятларга эга. Чунончи, 1982-1983 йилларда ўлим 7,5 промиллега тенг бўлган бўлса, 2010 йилда эса унинг даражаси 4,2 промиллега тушганлигини қайд этиш мумкин. Вилоятнинг тоғ ва тоғолди, адир минтақаларида жойлашган Бахмал, Ғаллаорол, Зомин районларида аҳоли ўлими минтақа умумий кўрсаткичдан биров юқори. Сабаби, ушбу ҳудудлардаги аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш паст даражада. Натижада турли юқумли касалликларнинг пайдо бўлиши, туғилишнинг кўплиги, ёш болалар ва 1 ёшгача бўлган болалар ўртасида ўлимнинг нисбатан кўплиги умумий ўлим даражасининг юқори бўлишига олиб келади. Аҳоли таркибида маҳаллий миллатлар кўп сонли бўлиб, унинг 85 фоизга яқинини ўзбеклар ташкил этади.

Иккинчи туб аҳоли – қozoқлар, асосан, Фориш, Арнасой, Мирзачўл, Зафаробод районларида яшашади. Районда, бундан ташқари, қирғизлар (Дўстлик, Бахмал, Арнасой), тожиқ рус, татар каби бошқа миллат вакиллари ҳам истиқомат қилишади.

Жиззах вилояти жами аҳолисининг 47,2 фоизи (2001 йил) меҳнат ресурсларидан иборат ва улар йилига 28,2 минг кишига кўпайиб бормоқда. Иқтисодий фаол аҳоли 335 минг, шундан 64,3 фоизи иқтисодиётда банд. Расман рўйхатга олинган ишсизлар сони 2,2 мингни ташкил қилади. Охириги йилларда, барча минтақаларда бўлгани сингари, аҳолини иш билан таъминлаш муаммоси бу ерда ҳам мавжуд.

Жиззах Республикада урбанизация даражаси паст бўлган вилоят ҳисобланади. Аммо, бу ерда меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш имкониятлари борлигини кўриш мумкин. Бунинг учун мавжуд қазилма конлари асосида саноатни ривожлантириш, вилоят ичида меҳнат ресурсларини қайта тақсимлаш талаб этилади.

Хўжалиги. Жиззах вилоятининг хўжалиги мамлакатимиз аксарият ҳудудлари каби аграр-индустриал тараққиёт йўлидан бораётганлигини таъкидлаш зарур. Мирзачўл ҳудудий-ишлаб чиқариш мажмуида вилоят хўжалик ихтисоси пахтачилик билан боғлиқ тармоқларнинг жадал ривожланаётганлиги билан асосий ўринни эгаллайди. Бундан ташқари, бу

ернинг табиий иқлим шароити ғаллачилик, лалмикор ғаллачилик, боғдорчилик, пиллачичик, мева-сабзавот етиштириш, чорвачилик каби қишлоқ хўжалиги тармоқларини ривожлантириш учун қулай.

Саноатда рангли металл рудаларини қазиб олиш, озиқ-овқат ва енгил саноат тармоқлари алоҳида аҳамиятга эга. Ушбу тармоқларни ривожлантириш ҳудудда мулкчиликнинг турли шакллариға молик корхоналарни вужудга келтириш, бозор инфраструктураурасини шакллантириш асосида олиб борилмоқда.

Саноати. Жиззах вилояти ялпи ички маҳсулотининг 21,9 фоизи саноат ҳиссасига тўғри келади. Саноатда аккумуляторлар, мебел, пластмасса буюмлар, ипак газлама, трикотаж кийим-кечаклар, темир-бетон буюмлар, турли хил қурилиш материаллари, пахта мойи, ун, кийим-кечақ озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган 45 га яқин корхона фаолият кўрсатмоқда.

Ёқилғи-энергетика мажмуи, Сирдарё вилоятидан фарқ қилган ҳолда, умуман ривожланмаган, керакли маҳсулот ва ҳомашё, асосан, бошқа минтақалардан келтирилади.

Тоғ-кон саноатида рангли металллар, шу жумладан, Қўйтошдан 1937 йилдан бери вольфрам-молибден рудаларни, Маржонбулоқ конларидан олтин

(1980 йил) ва Қўйтошда волостанит, мармар, гранит, оқак, Фориш районидаги қўрғошин, рух қазиб олинадиган Учкулоч, Баноз конлари мавжуд.

Кимё ва машинасозлик соҳасида ирригация ва мелиорация мақсадларида ишлатиладиган полиэтилен қувурлар (Жиззах пластмасса қувурлар заводи) ҳамда полиэтилен плёнкалар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Полиэтилен плёнкалар ишлаб чиқариш жами саноат маҳсулотининг 1,1 фоизини ташкил қилади.

Машинасозлик (2,8 фоиз) саноатнинг нисбатан янгироқ тармоғи ҳисобланиб, у асосан, қишлоқ хўжалик машиналари, қурилиш ва йўл техникасини таъмирлашга хизмат қилади. Жиззах, Гагарин, Пахтакорда жойлатган бундай корхоналар Тошкент қишлоқ хўжалиги ва тўқимачилик машинасозлиги заводларининг филиаллари ҳисобланади.

Қурилиш материаллари саноати бирмунча яхши ривожланган бўлиб, у вилоят халқ хўжалигининг қурилиш материалларига бўлган талабини қондиради. Мазкур тармоққа тегишли корхоналар Жиззах, Даштобод, Ғаллаорол шаҳарларида жойлашган. Деярли аксарият районларда ғишт ишлаб чиқарилади; 1930 йилдан бери Жиззахда оқак заводи ишламоқда. Шунингдек, ирригация ва уй-жой қурилишида кенг фойдаланиладиган юқори сифатли силикат ишлаб чиқариш ҳам мавжуд.

Саноат тармоқларида енгил саноат ҳам тез ривожланган бўлиб, унинг асосини маҳаллий хомашё ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш ташкил этади. Жами саноат маҳсулотлари ичида енгил саноат ҳиссаси 43,6 фоизга тенг. Шундан пахта тозалаш саноати етакчи мавқени эгаллаган ҳолда Пахтакор, Дўстлик, Мирзачўл пахта заводларини ўз ичига олади. Пахта толаси ишлаб чиқариш 63,5 минг тоннага тенг (2010 йил) бўлиб, толаси ажратиб олинган техник чигит ёғ-мой комбинатларида қайта ишлашга жўнатилади. Бир йилда вилоят бўйича 3,3 минг тоннага яқин ўсимлик ёғи ишлаб чиқарилади. Ҳамкорликда ташкил этилган «Кумуш тола» (Ўзбекистон— Тожикистон), «Базальт» (Ўзбекистон-Украина), «Жибри» (Ўзбекистон-Англия) корхоналари Жиззах шаҳрида барпо этилган.

Озиқ-овқат саноати аҳолининг эҳтиёжини қондиришга хизмат қилади. Саноатнинг бу тармоғи фақат ички имкониятлар асосида фаолият юргизиш келмоқда. Жумладан, Бахмал, Ғаллаорол, Пахтакор районларида сут, Жиззах, Арнасой, Дўстлик ва Жиззах шаҳрида мева ҳамда сабзавотларни қайта ишлайдиган ва ширинли ичимликларни тайёрловчи корхоналар ишлаб турибди. Вилоят саноат корхоналарида ишлаб чиқариладиган маҳсулот турларининг 23 га яқини озиқ-овқат маҳсулотларидир. Ун-нон саноати корхоналари Республика аҳамиятига эга. Бундай корхоналар Жиззах ва Ғаллаоролда жойлашган.

Вилоятнинг барча районларида маҳаллий хомашёдан саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, аҳолини иш билан таъминлаш асосий вазифалардан биридир.

Хозирга келиб жами 12 га яқин чет эл фирмалари билан ҳамкорликда қўшма корхоналар ташкил этилган. Бундай ҳамкорлик алоқалари минтақа ижтимоий-иқтисодий ҳолатини юксалтиришга хизмат қилади.

Қишлоқ хўжалиги. Жиззах вилояти ер юзасининг тузилиши ва қишлоқ хўжалигига ихтисослашувини эътиборга олиб, уни бир-биридан кескин фарк қилувчи районларга ажратиш мумкин.

Биринчи районга чорвачилик, боғдорчилик, узумчилик ва деқўшма корхонасиончиликка ихтисослашган Бахмал, Ғаллаорол, Зомин ва Фориш туманлари киради. Ушбу район майдони вилоят умумий ҳудудининг 79,5 фоизни эгаллайди.

Иккинчи районга вилоятнинг 20,4 фоиз майдонини эгаллаган Пахтакор, Жиззах, Зарбдор, Зафаробод каби қолган барча текислик қисмида жойлашган, асосан, пахтачилик, пиллачилик, полиз экинлари етиштириш ва чорвачиликка ихтисослашган туманлар киради.

Жиззах вилояти Республика умумий ер майдонининг 4,6 фоизини эгаллаган ҳолда жами қишлоқ хўжалик ерларининг улуши 4,7 фоизга тенгдир.

У бу жихатдан Самарқанд вилоятидан (4,8 фоиз) кейинги олтинчи ўринда туради. Суғориладиган ерлар майдони 248 минг гектар, ҳайдаладиган ерлар 452, яйлов ва ўтлоқлар 13 минг гектарга яқин, қолган қисмини кўп йиллик экинлар ҳамда бўз ерлар ташкил этади.

Вилоят Республикада етиштирилган пахтанинг 4,8 фоизига яқинини, доннинг 7,4 фоизини, картошкани 4,0 фоизни етказиб беради. Кейинги йилларда пахта экин майдонлари қисқариб дон етиштириш кенгаймоқда. Жами экин майдонларининг 26,1 фоизига пахта экилди.

Қишлоқ хўжалигида тоғ, тоғ олди ва адир зоналарида лалмикор деҳқончилик (буғдой, нўхат, полиз экинлари, боғдорчилик) ва обикор деҳқончилик қилинади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда Бахмал (14,8 фоиз), Ғаллаорол (10,4 фоиз), Жиззах (11,3 фоиз), Зомин (10,7 фоиз), Пахтакор (8,3 фоиз) туманлари етакчи ҳисобланади. Барча районларнинг 9 тасида пахта етиштирилади. Вилоят бўйича 107,3 минг гектарга пахта экилиб, ундан 165,5 минг тоннага яқин ҳосил олинди (2010-й.).

Вилоятнинг Жиззах, Зомин, Ғаллаорол, Бахмал туманларида пиллачилик ривожланган. Қишлоқ хўжалигининг бу соҳадаги катта имкониятларни ҳисобга олиб, Ўзбекистон-Тожикистон «Кумуш тола» ипак толаси тайёрлайдиган қўшма корхона ташкил этилган.

Полиз экинлари 4,8 минг гектар ерга экилиб, 50,3 минг тонна (2010 и.) хосил олинди. Бундан ташқари, сабзавотчиликда картошка (12,4 минг т.), мева ва сабзавотлар (10,6 минг т.) етиштириш ҳам йўлга қўйилган.

Қишлоқ хўжалиги тармоқларидан чорвачилик, яъни қўйчилик ва паррандачилик мавжуд. Бахмал, Зомин, Фориш ва Ғаллаорол туманларидаги чорвачилик тармоғи сут-гўшт ва гўшт етиштиришга ихтисослашган бўлса, Жиззах, Ғаллаорол ҳамда Зафаробод туманлари саноатлашган паррандачиликка, парранда гўшти ва тухум етиштиришга мўлжалланган.

Тоғ ва тоғолди минтақасига кирувчи туманларда гўшт йўналишидаги чорвачилик ривожланмоқда. Буларга қўйчилик, Бахмал, Ғаллаорол туманларидаги чўчкачилик, наслчилик фермаларини, йилқичиликда Жиззах туманидаги от спорти мактабларига хизмат қиладиган «Равот» наслчилик хўжалигини мисол қилиб келтириш мумкин.

Ҳозирги вақтда вилоятда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, бозор инфраструктурасини барпо этиш, аҳолининг ишсиз қолган қатламини иш билан таъминлаш, озиқ-овқат, қурилиш, енгил саноат тармоқларида кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади.

Транспорти. Жиззах вилоятида транспортнинг баъзи турлари, яъни

темир йўл, автомобил, ҳаво транспорти мавжуд. Аммо асосий транспорт тури автомобил бўлиб, у барча районларни бир-бири билан боғлайди. Вилоятда жами автомобил йўллари 36,8 минг км ни ташкил этади. 1440 км йўл давлат, 260 км вилоят, 1360 км йўл хўжалик ва корхоналар тасарруфида. Автомобил йўлларининг қаттиқ қоплама зичлиги 1 кв. км га 0,180 км. Республиканинг бошқа вилоятлари билан алоқа қилишда Катта Ўзбек трактининг аҳамияти катта.

Вилоят ҳудудидан Тошкент-Самарқанд шаҳарларини боғлайдиган электрлаштирилган темир йўллар (217 км) ўтган. Ушбу транспорт тури мазкур вилоятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида хизмат қилади.

Бундан ташқари, мамлакат аҳамиятига эга бўлган газ қувурлари, электр узатиш шахобчалари (Сирдарё ИЭСдан) нинг ўтганлиги ҳудуд иқтисодиётини ривожлантиришда алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳаво транспортида Жиззах шаҳридан Республиканинг бошқа вилоят марказларига алоқа йўли ўрнатилган. Умумий майдони 18 км.кв бўлган Учтепа аэропорти мавжуд.

Шаҳар йўловчи ташиш транспортида аҳолига йўловчиларни белгиланган маршрутларда ташийдиган жамоат транспорти —автобус, троллейбус, енгил автомобил транспорти ҳисобланади.

Автомобил транспорти Жиззах шаҳрини вилоятнинг туман марказлари билан боғлашда ҳамда шаҳар ичида алоҳида ўрин тутди. 1997 йилда Жиззах шаҳрида узунлиги 14 км бўлган троллейбус йўли ишга туширилган.

Вилоятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида, инфраструктура алоқаларини яхшилашда транспортнинг барча турларини имконият даражасида йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир.

Ташқи иқтисодий алоқалари. Жиззах вилоятининг иқтисодий фаолиятини кенг мажмуада ривожлантириш учун ҳар томонлама қулай, табиий имкониятлар мавжуд. Шу боисдан ҳам Буюк Британия, Германия, Туркия, Хитой, Россия, Украина, Тожикистон каби давлатлар билан алоқалар ўрнатилган.

Ташқи савдо айланмаси 65,0 минг АҚШ долларини ташкил этади. Шундан экспорт ҳажми 76,0 фоизга тенг бўлса, қолгани импорт маҳсулотларига тўғри келади. Мустақилликка эришгандан буён вилоятда 30 дан ортиқ қўшма корхоналарга асос солинди. Ташқарига чиқариладиган маҳсулот турларига пахта толаси, кунжара, ўсимлик ёғи, қурилиш материаллари киради.

Ташқи савдо айланмасида «Жибри» (Ўзбекистон-Буюк Британия), «Кумуш тола» (Ўзбекистон-Тожикистон), «Базалт» (Ўзбекистон-Украина) каби қўшма корхоналарнинг ўрнини алоҳида таъкидлаш лозим.

Иқтисодиётнинг ҳудудий таркиби. Жиззах вилоятида хўжалик тармоқлари нотекис жойлашган. Вилоят маркази-Жиззах шаҳрида жами саноат корхоналарининг 25 фоизга яқини тўпланган.

Асосий қўшма корхоналар мужассамлашган, транспорт инфраструктура тармоқлари яхши ривожланган марказ ҳам Жиззах шаҳридир. Даштобод, Ғаллаорол, Дўстлик туманларида тоғ-кон саноат тугунига кирувчи тармоқлар, яъни, Маржонбулок олтин, Қўйтош вольфрам қазиб олиш саноати ривожланган, Пахтакор, Дўстлик, Мирзачўл туманларида қурилиш материаллари комбинати, пахта заводлари, ун комбинатлари мавжуд.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришда Бахмал, Мирзачўл, Дўстлик туманлари ажралиб турса, Жиззах, Ғаллаорол, Зафаробод туманларида ушбу тармоқ маҳсулотларини қайта ишлаб берувчи корхоналар жойлашган. Умуман олганда, Жиззах вилояти хўжалигининг ҳудудий таркибида икки асосий район ажралиб туради. Уларнинг биринчисига ТОҒ ва ТОҒолди минтақаларида жойлашган боғдорчилик, чорвачилик, лалмикор деҳқончилик ва ТОҒ-КОН саноатига ихтисослашган ҳудудлар киради. Иккинчисининг вужудга келиши ва ривожланиши эса, асосан, ерларни ўзлаштириш, пахта етиштириш ва қайта ишлаш саноатини ривожлантириш билан боғлиқ.

Сирдарё вилояти. Мазкур вилоят 1963 йилда ташкил топган. Унинг

худудида 9 та туман, 5 та шаҳар ва 20 та шаҳарчалар мавжуд.

Сирдарё вилоятининг умумий майдони 5,1 км.кв бўлиб, Мирзачўл иқтисодий райони ҳудудининг 19,9 фоизини ташкил этади. Аҳолиси, 2010 йил маълумотларига биноан, 708,9 минг киши ёки Республика жами аҳолисининг 2,6 фоизига тенг.

Маъмурий маркази Гулистон шаҳри. Вилоят Республикада ишлаб чиқариладиган саноат масҳулотининг 1,2 фоизини, қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 3,7 фоизини беради.

Хўжалиги, транспорт ва инфраструктура тармоқларининг ривожланишида кўшни Тошкент вилоятининг аҳамияти юқори.

Иқтисодий географик ўрни ва табиий бойликлари. Сирдарё вилояти Мирзачўл иқтисодий районининг шимоли-шарқий ҳудудини эгаллаган ҳолда, қулай иқтисодий географик мавқега эга. Бундай қулайликни Тошкент вилояти, Зарафшон ва Фарғона водийларига қўшнилиги, магистрал транспорт йўлларининг ўтганлигида кўриш мумкин. Шунингдек, шимолдан Жанубий Қозоғистон, жанубдан Тожикистон Республикаси билан чегарадошлиги унинг алоҳида геосиёсий аҳамиятга эгаллигини ҳам билдиради.

Сирдарё вилояти ер усти тузилиши унча мураккаб бўлмаган ҳолда фойдали қазилмаларга ҳам бой эмас. Фақатгина қурилиш материалларида

ишлатиладиган ғишт ишлаб чиқариш учун хомашёни ҳисобга олмаганда деярли бошқа бойликлари йўқ.

Ҳудудининг аксарият қисми текисликлардан иборат бўлиб, Жиззах вилоятидан фарқ қилган ҳолда, у суғорма деҳқончилик қилишга яхши шароит яратади. Аммо умумий ер фонди нафақат иқтисодий районда, балки Республикада ҳам нисбатан кичик ҳисобланади.

Вилоятда вегетация даври узун бўлиб, у 210-228 кунга етади. Иқлимнинг иссиқлиги, вегетациянинг узоклиги иссиксеваз экинлар етиштириш учун қулай. Асосий сув ресурсларига Сирдарё киради ва у ҳудуд ерларини суғоришга хизмат қилади. Республикамиздаги газ билан ишлайдиган энг йирик, қуввати 3000 мВт бўлган Сирдарё ИЭС вилоятнинг Ширин шаҳрида қурилган.

Сирдарё вилоятидаги ўзига хос табиий-иқтисодий географик омилларнинг мавжудлиги хўжаликнинг суғорма деҳқончилик ва шу асосда, баъзи тармоқларнинг ривожланишига олиб келган.

Аҳолиси меҳнат ресурслари. Вилоят Мирзачўл иқтисодий райони аҳолисининг 39,6 фоизини ўзида мужассамлаштирган. Аҳолининг сонига кўра, минтақалар ичида Навоий вилоятидан кейин охириги ўринда туради. Зичлиги ҳар 1 км.кв га 137,3 киши.

Сирдарё аҳолисининг зичлиги Жиззах вилоятиникига қараганда 2,6 марта юқори. Буни майдонининг кичиклиги ва унинг барча қисмини яхши ўзлаштирилганлиги билан изоҳлаш мумкин. Ховос, Меҳнатобод ва Мирзаобод туманларида аҳолининг сони ҳар бирида 55 минг кишига ҳам етмайди. Қолган олтита туманининг аҳолиси вилоят умумий аҳолисининг 60,9 фоизига тенг. Гулистон, Янгиер ва Ширин каби шаҳарларнинг аҳолиси эса 22,2 фоизни ташкил қилади. Вилоят маркази - Гулистон шаҳрининг аҳолиси 58 минг кишидир.

Мамлакат минтақалари ичида Сирдарё вилоятининг аҳолиси кам сонли бўлсада, бу ерда табиий кўпайиш ўзига хос хусусиятга эга. Жумладан, 2010 йил якунларига кўра, аҳолининг табиий кўпайиш кўрсаткичи ҳар минг кишига 16,0, туғилиш коэффиценти эса 22,1 ва ўлим 5,0 промиллега тенг бўлган. Мазкур жараёнларнинг ҳудудий фарқлари деярли сезилмайди. Масалан, туғилиш Ш.Рашидов (25,2%), Сайхунобод (25,4%), Мирзаобод (24,3%), Боёвут (24,6%) ва Гулистон (23,3%) туманларида вилоят ўртача кўрсаткичидан юқори бўлса, бошқа туманларда у аксинча, пастроқ.

Ўлим даражаси шаҳар жойларда нисбатан баланд бўлиб, у 6,8 промиллени ташкил этади. Мазкур кўрсаткич, Сирдарё туманини (7,0%) ҳисобга олмаганда, қолган барчасида вилоятнинг ўртача даражасидан паст.

Аҳолининг механик ҳаракати бу вилоятга маълум йилларда ўзининг ижобий таъсирини кўрсатган бўлсада, ҳозирда унинг аҳамияти анча камайган.

Миллий таркибида, асосан, ўзбеклар, бундан ташқари, қozoқлар, тожиклар, руслар, корейс ва бошқа миллат вакиллари бор.

Вилоят аҳолисининг 41,3 фоизи шаҳар жойларда яшайди. Мавжуд 5 та шаҳридан нисбатан йириклари Гулистон, Янгиер ва Ширин шаҳарлари ҳисобланади. Умуман олганда эса, бу ерда том маъносидаги йирик шаҳар йўқ.

Мирзачўлни ўзлаштиришда Сирдарёга қўшни вилоятлар ўзининг ишчи кучи ва малакали кадрлари билан катта ёрдам кўрсатишган. Ҳозирда вилоят ўз меҳнат ресурслари билан яхши таъминланган. Меҳнатга лаёқатли аҳолининг сони, 2010 йил 1-январ маълумотларига кўра, 406,6 минг киши ёки жами вилоят аҳолисининг 47,2 фоизига тенг. Халқ хўжалиги тармоқларида барча меҳнатга лаёқатли аҳолининг 346 минги, яъни 80,2 фоизи банд.

Статистика маълумотларига биноан, расман ишсиз деб тан олинган шахслар сони 1291 кишини ташкил этади (2010 йил). Аммо «яширин» ишсизларни ҳам ҳисобга олинadиган бўлса, юқоридаги кўрсаткич анча

кам.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланишдаги муаммоларни инобатга олиб, қишлоқ жойларда 2010 йилда 6.6 минг қўшимча иш ўринлари яратилган. Меҳнат ресурслари сонининг йилдан йилга ошиб бориши натижасида вилоятда янги иш ўринларини кўпайтириш асосий муаммолардан бири бўлиб қолмоқда.

Хўжалигининг умумий таърифи. Сирдарё вилояти мамлакат ҳудудий меҳнат тақсимоотида асосан, пахта етиштиришга ихтисослашган. Шу билан бирга вилоятда турли хил маҳсулот ишлаб чиқарадиган саноат корхоналари ҳам мавжуд.

Қишлоқ хўжалигида пахтачилик мажмуасига кирувчи тармоқларнинг ривожланганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Бундан ташқари, полиз экинлари етиштириш, ғалла ва чорвачилик маҳсулотлари билан минтақалар ичида алоҳида ажралиб туради.

2010 йилда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари 104,2 фоизга ўсган. Ялпи ички маҳсулот ҳажмида қишлоқ хўжалигининг тўтган ўрни 75,6 фоизни ташкил этади. Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 2010 йилда 131,3 фоизга, халқ истеъмоли моллари 107,8, чакана савдо айланмаси 105,2 фоиз ва пуллик хизмат кўрсатиш 108,3 фоизга ошган.

Вилоятда электроэнергетика, енгил, озиқ-овқат саноат тармоқлари ривожланмоқда. Бу эса қишлоқ хўжалиги билан бир вақтда саноат ҳам тараққий этишига имкон туғдиради.

Саноати. Сирдарё вилоятида асосий саноат корхоналарининг сони 43 тага етган бўлиб, улар ҳудудда бутунлай янгидан барпо этилгандир. Саноат ишлаб чиқариш сўнгги 40-50 йил давомида шаклланган. 50 йилларда Мирзачўлни мажмуали ўзлаштириш мақсадида унинг қурилиш базаси яратилди ва пахта тозалаш саноати, озиқ-овқат ҳамда электр энергетика ривожланиб борди.

Вилоят саноатининг ҳозирги кундаги аҳволи бирмунча паст бўлиб, у бу жиҳатдан фақатгина Жиззах вилоятидан олдинда туради, холос. 2009-2010 йилларда саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми 112,2 фоизга ошган.

Саноат ривожланишида ёқилғи ресурслари бошқа иқтисодий районлардан, аниқроғи, Шўртан газ конидан келтирилади. Республикамиздаги энг йирик Сирдарё ИЭСининг қурилиши муносабати билан бу ерда Ширин шаҳри барпо бўлди. ИЭСнинг қурилиши қишлоқ хўжалиги билан бир вақтда саноатнинг ривожланишига ҳам ижобий таъсир этди. Асосий саноат маҳсулот ҳажмида электр энергетика тармоғининг улуши 66.6 фоизга тенгдир. Иккинчи ўринда

енгил саноат туради, унинг умумий саноат тармоқларидаги ҳиссаси 11,8 фоизни ташкил этади, озиқ-овқат саноати 7,4 фоиз билан учинчи ўринни эгаллайди. Сирдарё вилояти саноати айнан мана шу тармоқларга ихтисослашган.

Саноат тармоқларининг ҳудудий таркибини таҳлил қилганда вилоят маркази Гулистон шаҳрини алоҳида кўрсатиб ўтиш жоиз. Бу шаҳар зиммасига Сирдарё вилояти саноат маҳсулотининг 23,2 фоизи (2010 йил) тўғри келади. Гулистонда енгил ва озиқ-овқат саноати тармоқлари яхши ривожланган.

Қишлоқ туманларидан Сирдарё, Сайхунобод, Ш.Рашидов ва Оқолтин туманларининг ҳиссаси анча юқори. Жумладан, вилоят саноат маҳсулотининг 17,2 фоизини Сирдарё ва 16,2 фоизини Сайхунобод туманлари беради. Айни вақтда Меҳнатобод, Гулистон, Мирзаобод туманларида саноат ривожланиши паст даражада.

Енгил саноат, асосан, вилоят пахта хомашёсига таянган ҳолда ривожланиб келмоқда. Деҳқонобод, Боёвут, Мирзаобод, Фарғона ва Гулистон пахта тозалаш заводлари шулар жумласига киради. Мазкур заводлар вилоятдаги етиштирилган пахтани тўла қайта ишлаш қувватига эгадир.

Озиқ-овқат саноатининг корхоналари деярли барча шаҳар ва

туманларда мавжуд бўлиб, бунга Сирдарё, Гулистон суг заводлари, ёғ-пишлоқ заводи, ёғ-экстракция, қандолат фабрикаси ва бошқаларни киритиш мумкин.

Юқоридаги тармоқлардан ташқари машинасозлик ва метални қайта ишлаш тармоғи ҳам шаклланмоқда. Асосан, Тошкент қишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводининг Сирдарё филиали, Гулистон таъмирлаш-техника заводлари, рефрижератор-вагонларни таъмирлаш заводлари шулар жумласидандир. Мазкур тармоқнинг вилоят саноат маҳсулотларини ишлаб чиқаришдаги ҳажми 2,2 фоизга баробар.

Қурилиш материаллари саноатига жами саноат маҳсулотининг 1,2 фоизи яқини тўғри келади. У, асосан, Янгиер шаҳри ва Сирдарё туманларида ривожланган.

Янгиер қурилиш материаллари ва конструкциялари комбинати таркибида темир-бетон маҳсулотлари, темир- бетон қувурлари заводлари ва цехлари мавжуд. Сирдарёда ҳам темир-бетон маҳсулотлари ишлаб чиқарилади, бу ерда уйсозлик комбинати барпо этилган.

Сирдарё вилоятида қазилма бойликлар, етарлича ишчи кучи бўлмаганлиги боис оғир саноат тармоқлари суст ривожланган, аммо келажакда тўқимачилик, машинасозлик, фармацевтика ва қурилиш саноатини ривожлантириш учун қулай имкониятлар бор.

Қишлоқ хўжалиги. Сирдарё вилояти мамлакатимиз қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 3,6 фоизини, Мирзачўл иқтисодий районининг 40,8 фоизини беради. Янги ерларни ўзлаштириш орқали ривожланган бу тармоқда деҳқончилик етакчилиқ қилади.

Ҳозирги пайтда Сирдарё вилоятининг умумий экин майдонлари 260 минг гектар бўлиб, шундан 104,4 минг гектарга донли экинлар экилади. Қолган қисмида пахта, полиз ва сабзавот етиштирилади. 2010 йилда вилоятдаги 104,4 минг гектарга экилган донли экинлардан 247,2 минг тонна ҳосил олинган (асосан буғдой), ҳосилдорлик ўртача 22,8 центнер.

Деҳқончиликнинг етакчи тармоғи пахтачилик бўлсада, кейинги йилларда унинг экин майдонлари анчага қисқарди. Ҳозирги вақтда Сирдарё вилояти барча экин майдонларининг 53,1 фоизига пахта экилмоқда.

Полиз ва сабзавот маҳсулотларини етиштириш ҳам муҳим қишлоқ хўжалиги тармоқлари бўлиб, вилоят бу жиҳатдан минтақалар ичида етакчилардан ҳисобланади. Айнан ана шу маҳсулот турларининг ялпи ҳосили Республика умумий кўрсаткичида 3,7 фоизни, шундан полиз экинлари 54,1 фоиз, қолгани сабзавотларга тўғри келади. Полиз экинлари етиштириш бўйича (63,4 минг тонна) вилоятлар орасида мазкур вилоят биринчи ўринни эгаллайди.

Сирдарё вилоятида деҳқончилик маҳсулотларини етиштириш билан бир вақтда чорвачилик тармоқлари ҳам ривож топиб бормоқда. Мазкур тармоқнинг ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ҳажмидаги улуши 45,7 фоизга тенг. Гўшт етиштириш тирик вазнда 25,1 минг тоннани ташкил этган ҳолда Республикада етиштирилган гўштнинг 3,1 фоизни, сутнинг 3,3 фоизини беради. Бундан ташқари, пиллачилик ҳам яхши йўлга қўйилган.

Қишлоқ хўжалигидан олинаётган маҳсулотларнинг ялпи ҳосилига кўра, 2010 йилда Оқолтин (15,9 фоиз), Сайхунобод (13,6 фоиз), Боёвут (17,2 фоиз) ва Сирдарё (14,5 фоиз) туманлари бошқа туманларга нисбатан ажралиб туради.

2010 йил маълумотлари бўйича, ўтган давр оралиғида вилоят қишлоқ хўжалигида биронта ҳам ортиқча ишчи кучи бўшамаган. Аксинча, айнан шу тармоқда 4,6 минг кишилиқ янги иш ўринлари ташкил этилган. Бу эса вилоятдаги меҳнат ресурслари муаммоларини ҳал этишга ижтимоий-иқтисодий ривожланишни юксалтиришга хизмат қилади.

Сирдарё вилояти мамлакат ҳудудий меҳнат тақсимоотида қишлоқ хўжалигининг баъзи тармоқларини ривожлантириш учун етарлича шароит ва имкониятлари борлиги туфайли келажакда минтақалар иқтисодиётида алоҳида ўрин эгаллаш зарур.

Ташқи иқтисодий алоқалар ва транспорт. 2010 йил Сирдарё вилоятининг

ташқи савдо айланмаси 103,1 млн. АҚШ доллари, шундан, экспорт ҳажми 49,7 ва импорт 51,4 млн. долларга тенг бўлди. Унинг аксарияти МДХ мамлакатлари ва бошқа хорижий мамлакатлар билан олиб борилган савдо-сотиққа тўғри келди. Шунингдек, қўшма корхоналарнинг экспорт ҳажми 0,1, импорт ҳажми эса 1,8 млн. АҚШ долларини ташкил этган.

Сирдарё вилояти ҳудудидан Тошкентни, мамлакатимиз жанубий ва марказий районларини Фарғона водийси билан боғлайдиган Тошкент-Сирдарё-Гулистон-Ховос-Фарғона водийси,-Тошкент-Сирдарё-Жиззах-Самарқанд-Қарши-Термиз темирйўллари ўтади. Бундан ташқари, вилоятда ички алоқаларини таъминлашга хизмат қилувчи транспорт тизими ҳам ривожланмоқда. Бу ўринда Сирдарё-Гагарин-Дўстлик-Пахтакор-Жиззах темирйўли ҳамда вилоятни Тошкент билан боғловчи темирйўлнинг электрлаштирилганлиги катта аҳамиятга эга.

Иқтисодиётнинг ҳудудий таркиби. Гулистон вилоят саноат ишлаб чиқаришида етакчи мавқега эга ва маъмурий марказ ҳисобланади. Саноат маҳсулотининг 23,1 фоизи шу шаҳар зиммасига тўғри келади. 1896 йилда бу ерда, Тошкент-Красноводск темирйўлининг қурилиши бошланган пайтда, бугунги Гулистон ўрнида кичик Аччиққудук кишлоғи бор эди. 1905 йилда у Мирзачўл станцияси деб атала бошланди. Ҳозирги пайтда Гулистонда бир неча енгил ва озиқ-овқат саноат

корхоналари мавжуд. Бундан ташқари, шаҳарда қурилиш материаллари комбинати, тикувчилик фабрикаси ишлаб турибди.

Янгиер шаҳри ривожланиш даражасига кўра иккинчи ўринда. Мазкур шаҳар 1956 йили ташкил этилган. Тошкент-Ховос темирўли, Катта Ўзбекистон тракти буйида, Жанубий Мирзачўл канали ёқасида жойлашган. Бу шаҳарда қурилиш материаллари, пахта тозалаш ва ун саноатининг келажакда янада ривожланиши учун барча шароитлар етарли. Ҳозирда жами вилоят саноат маҳсулоти ҳажмининг 5,6 фоизи Янгиер шаҳрига тўғри келади (2010 йил).

Туманлардан Сирдарё, Сайхунобод, Оқолтин саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш бўйича нисбатан яхши ривожланган. Айни чоғда бу кўрсаткичлар Мирзаобод, Меҳнатобод ва Гулистон туманларида суст даражада.

Сирдарё вилояти мамлакатимизда хорижий сармояларни жалб этиш ва шу асосда қўшма корхоналар қуриш борасида анча орқада. Аммо вилоят туманларини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш учун тегишли имкониятлар мавжуд.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Жиззах ва Сирдарё вилоятларини Мирзачўл иқтисодий район

доирасида бирлаштиришга нималар асос бўла олади?

2. Жиззах вилояти қайси саноат тармоқларига ихтисослашган?

3. Жиззах вилояти иқтисодиёти Сирдарё вилояти хужалик ихтисослашувидан нималар билан фарқ қилади?

4. Сирдарё вилоятининг миллий ва район иқтисодиётда тутган ўрни нималарга боғлиқ?

5. Иқтисодий район вилоятлари транспорти ва ташқи иқтисодий алоқаларини баҳоланг.

Фарғона иқтисодий райони

Фарғона райони таркибига Ўзбекистон Республикасининг Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятлари киради. Майдони 18,4 минг км.кв ёки мамлакат ҳудудининг 4,1 фоизини ташкил қилади. Аҳолиси 1-январ 2010 йил маълумотларига кўра 7810,8 минг киши, бу эса Ўзбекистон аҳолисининг 27,7 фоизига тенг.

Иқтисодий район Фарғона водийси (чўкмаси)нинг Ўзбекистон қисмида жойлашган маъмурий бирликларни ўз ичига олади. У Республикаимизнинг шарқий қисмида ўрнашган, шимол, шарқ ва жанубда Қирғизистон Республикасининг Жалолобод, Ўш ва Боткент вилоятлари

билан, жануб ва жануби-ғарбда Тожикистон Республикасининг Суғд (Ленинобод) вилояти билан чегарадош, бевосита Ўзбекистонда эса у Тошкент вилоятига туташ.

Район деярли тўрт томондан тоғлар билан ўралган: шимол, шимоли-ғарб ва шарқда Тянь-Шан (Тангри тоғ)га қарашли Қурама, Чотқол ва Фарғона, жанубда Туркистон ва Олой тоғ тизмалари жойлашган. Иқтисодий район ҳудудидан ўтувчи Сирдарё (у Наманган шаҳри яқинида, Норин ва Қорадарёнинг қўшилишидан ҳосил бўлган) водийни нисбатан каттароқ ва текисроқ шимол ва асосан, тоғолди (адир) районлардан иборат жанубий қисмларга ажратади. Фарғона чўкмасини водий деб аталиши ҳам айнан ана шу Сирдарёга боғлиқ. Бироқ водийнинг «Ўрта Осиё дурдонаси» бўлишига кўп жиҳатдан Сирдарё эмас, балки унинг кўп сонли ирмоқлари сабабчи бўлган. Ушбу ирмоқлар-сойларнинг қуйи қисмида қадимдан воҳа ҳамда воҳачалар ва уларга мос ҳолда шаҳарлар вужудга келган, уларнинг кейинчалик суғориш иншоотлари билан бирлаштирилиши натижасида бутун Фарғона воҳаси ташкил топган. Шундай қилиб, мазкур район ҳудудини бир вақтнинг ўзида тоғлараро чўкма (котловина), водий ва воҳа сифатида қараш мумкин.

Водийнинг марказий қисмларида баландлик денгиз сатҳидан 200-300 метрдан ошмайди ва чекка томон эса ер усти кўтарилиб боради. Бу кўтарилиш

шимолда кескинроқ бинобарин, ҳудуднинг энг баланд қисмлари унинг шимол, шимоли-ғарбига тўғри келади (тахминан 2200 м).

Майдони анча кичик, лекин аҳоли сони кўп ва ниҳоятда зич жойлашган ушбу ҳудуднинг иқтисодий район шаклида ажратилиши, энг аввало, унинг географик ўрни ва демографик салоҳияти билан тавсифланади. Бу ерда район ҳосил қилувчи ишлаб чиқариш тармоқлари бўлиб, асосан, пахта ва пилла етиштириш, боғдорчилик енгил ва озиқ-овқат саноатлари хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан айтиш мумкинки, минтақа иқтисодиётини ривожланган агросаноат мажмуаси ташкил қилади. Унга қўшимча равишда кимё, нефт ва нефт кимёси ҳамда машинасозлик, айниқса, автомобилсозлик ривожланиб бормоқда.

Фарғона иқтисодий райони мамлакат ялпи ички маҳсулотини 23,7, саноат ишлаб чиқаришини 1/5 ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотини 30 фоизига яқинини беради. Водийда қадимдан пахтачилик ва пиллачилик билан шуғулланиб келишган, бунга унинг географик ўрни, яъни Буюк Ипак йўлида жойлашганлиги ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Ҳудуднинг айнан ана шундай транзитлик (ўтувчанлик) хусусияти ўтмишда бу ерда хўжалик ва маданиятнинг ривожланиш йўналишларини қисман белгилаб берган.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, Буюк Ипак йўлининг тикланиши, Трансконтинентал Европа-Осиё магистралининг очилиши водий иқтисодий

географик ўрнини тубдан ўзгартирди, унинг берк ҳолатини йўқотади ва яна шарққа томон «очади». Шубҳасиз, мазкур омил минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишини янада тезлаштиради.

Водий қазилма ресурсларга бой эмас ва бинобарин, бу омил район ҳосил қилувчи бўла олмайди. Бу ерда ёқилғи (нефт) ва рангдор металлларнинг кичик конлари бор, холос. Асосий минерал бойликлар водийнинг ТОҒ қисмига туташ республикалар ҳудудида жойлашган.

Сув ресурслари ҳам айнан ана шу ҳудудларда ташкил топади, бироқ улардан суғорма деҳқончиликда фойдаланиш водийнинг ички, яъни Ўзбекистон қисмида вужудга келган. Бу ерда биз ТОҒ ва текислик табиий-хўжалик тизимларининг геожуфтлик ҳолатини, уларнинг ўзаро алоқадорликда ривожланиш заруриятини, ҳудудий иқтисодий интеграция жараёнларининг зарурлигини кўриб турибмиз. Шу боис, минтақада кўшни давлатлар билан иқтисодий алоқаларни йўлга қўйиш, ягона мамлакатлараро иқтисодий макон яратиш муҳим аҳамиятга эга.

Иқтисодий районни шакллантирувчи асосий омил бу ерда яшовчи кўп сонли аҳоли ва меҳнат ресурслари ҳисобланади. Бинобарин, водий, воҳа тушунчалари аҳоли зич жойлашган, меҳнатни кўп талаб қилувчи хўжалик тармоқлари, аҳоли манзилгоҳларининг йўл ва сойлар, каналлар бўйларида занжирсимон ҳудудий ташкил этилганлик ва бошқа ўзига хос, бетакрор

хусусиятлари билан уйғунлашиб кетади. Водийда аҳоли кўп, ер-сув манбалари эса чекланган. Айнан ана шундай номувофиқлик минтақанинг асосий ижтимоий-иқтисодий муаммоларини келтириб чиқаради. Энг муҳими, бу ерда аҳоли бандлигини яхшилаш, минтақавий меҳнат бозорини шакллантириш, қўшимча иш ўринларини яратиш, иқтисодиётни юксалтириш негизида ижтимоий ривожланишни таъминлаш зарур.

Иқтисодий районга кирувчи вилоятлар майдони, демографик ва ишлаб чиқариш салоҳияти ўзаро биров фарқ қилади. Худуди жihatдан нисбатан катта бўлган Наманган вилоятида қўшни худудларга қараганда аҳоли зичлиги камроқ, иқтисодиёт кўрсаткичлари ҳам пастроқ. Ушбу вилоят иқтисодий районнинг 22,2 фоиз ялпи ички, 15,0 фоиз саноат ҳамда 27,6 фоиз қишлоқ хўжалиги маҳсулотини беради. Бу жиҳатдан Фарғона вилоятининг иқтисодий қудрати катта, у иқтисодий район ялпи ички маҳсулотининг 41,3 ва саноат ишлаб чиқаришининг ярмидан кўпроғини таъминлайди.

Кейинги, ҳусусан, мустақиллик йилларида Андижон вилояти иқтисодиёти тез ривожланиб бормоқда. Бу ерда ишлаб чиқариш кўрсаткичлари аҳоли сонининг нисбий улушларидан зиёд. Вилоятда нафақат саноат (автомобилсозлик), балки қишлоқ хўжалиги, пахтачилик («Андижон усули») ҳам яхши тараққий этган. Иқтисодий районнинг шунга ўхшаш ички хусусиятлари вилоятлар хўжалигининг алоҳида таърифларида янада яққолроқ

намоён бўлади.

Андижон вилояти. Вилоят 6-март 1941 йилда ташкил топган. Унинг таркибига ҳозирги кунда 14 қишлоқ туманлари —Андижон, Асака, Балиқчи, Булоқбоши, Бўз, Жалолқудуқ, Избоскан, Марҳамат, Олтинкул, Пахтабод, Улуғнор, Хўжабод, Шаҳрихон ва Қўрғонтепа туманлари киради. Унинг майдони 4,2 минг км.кв ва бу жиҳатдан, Андижон вилояти Республикада энг кичик ҳисобланади.

Аҳолиси 2524,5 минг кишидан зиёдроқ. Аҳоли сони бўйича вилоят Самарқанд, Фарғона ва Тошкент вилоятларидан кейин тўртинчи ўринда туради. Андижон вилояти Ўзбекистон ҳудудининг 1 фоизини ҳам ташкил қилмайди, бироқ бу ерда мамлакат аҳолисининг деярли 9 фоизи истиқомат қилади. Маъмурий маркази - Андижон шаҳри (371,4 минг киши); вилоятда ҳаммаси бўлиб 11 шаҳар ва 46 та шаҳарча мавжуд.

Андижон вилояти минтақавий ва мамлакат меҳнат тақсимоотида пахта ва пилла етиштириш, ип-газлама ва автомобил саноатлари билан ажралиб туради. Шунингдек, бу ерда озиқ-овқат, электр энергетика саноати ҳам қисман ривожланган.

Географик ўрни ва табиий бойликлари. Вилоят ҳудуди Фарғона иқтисодий райони ва Ўзбекистон Республикасининг чекка шарқида жойлашган. У

Қирғизистон Республикасининг Жалолобод ҳамда Ўш вилоятлари билан чегарадош. Республикамиз доирасида эса Андижон вилояти жануби-ғарбда Фарғона ва шимоли-ғарбда Наманган вилоятлари билан қўшни.

Ер усти тузилиши баландлик адир ва текисликлардан иборат, энг баланд нуқталари жануб ва чекка шарқда - Хўжаобод ва Қўрғонтепа туманларида жойлашган (1350-1550 м.). Андижон гуруҳ районларини вилоятнинг жануби-шарқда жойлашган ҳудудлардан 800-900 метр баландликдаги адир зонаси ажратиб туради. Айнан ана шу адирнинг жанубий қисмида Полвонтош, Андижон, Жанубий Оламушук каби унча катта бўлмаган нефт конлари мавжуд. Вилоятнинг ғарбий ва шимолий-ғарбий, нисбатан янги ўзлаштирилаётган ҳудудларининг баландлиги 400-420 м. Бу икки орфографик шакллар ўртасида қишлоқ хўжалиги ва аҳоли жойлашуви учун нихоятда қулай бўлган пасттекислик бор.

Иқлими континентал, йиллик ёғин-сочин миқдори водийнинг бошқа қисмларига қараганда кўпроқ (500 мм. атрофида). Асосий гидрографик элементлари Қорадарё ва унинг ўнг irmoқлари - Мойлисув ва Тентаксойдан иборат. Чекка жануби-шарқда Қирғизистон ҳудудига туташ жойда Андижон сув омбори ва 100 минг кВт қувватга эга бўлган Андижон ГЭСи қурилган. Шунингдек, вилоят ҳудудида Жанубий Андижон, Усмон Юсупов номидаги Катта Фарғона ҳамда Жанубий Фарғона каналлари мавжуд.

Шундай қилиб, Андижон вилоятида қазилма бойликлар оз, сув захиралари эса бирмунча кўп. Айнан ана шу агроиқлимий имкониятлар бу ерда қадимдан суғорма деҳқончилик ва шу асосда хўжаликнинг бошқа тармоқларини ривожлантиришга сабаб бўлган.

Аҳоли ва меҳнат ресурслари. Вилоят аҳолиси 1989-2002 йилларда 2,4 марта ўсган (у 1989 йилда 1721 минг киши бўлган). Аҳоли зичлиги Республикамизда ва қолаверса, МДХ давлатлари бўйича ҳам энг юқори — ҳар бир км.кв майдонга 580 кишига яқин. Зичлик, айниқса, Шаҳрихон (742) ва Асака (890 киши) туманларида катта. Айни вақтда бу кўрсаткич Бўз (240) ва ҳусусан, Улуғнор (105 киши) туманларида «андижонча» эмас. Аҳолининг бундай жойланиш хусусиятлари ердан фойдаланиш, ижтимоий-иқтисодий ривожланишга ҳам ўз таъсирини ўтказди.

Аҳолининг табиий ўсиши, 2010 йил якунлари бўйича, ҳар минг кишига 15 киши. Туғилиш коэффициента 19,6 ва ўлим 4,9 промиллега тенг. Туғилиш кўрсаткичлари вилоят туманлари даражасида унча катта фарқ қилмайди; ўлим эса шаҳар жойларда нисбатан юқори бўлиб, у Улуғнор туманида энг кичик (3,64,0 промилле атрофида).

Миграция ҳаракатлари аҳоли ўсишига катта таъсир этмайди. 2010 йилда миграция қолдиғи шаҳар жойларда 970 кишига тенг бўлган ҳолда, шу йилларда қишлоқ манзилгоҳларида у биров кўпроқ (1690 киши).

Вилоят аҳолисининг 53,1 фоиз ёки 866 минг кишиси шаҳарларга тўғри келади. Катталиги жиҳатидан «иккинчи» шаҳар Шаҳрихон ҳисобланади (70 мингга яқин). Шунингдек ўзбек автомобилсозлари шаҳри Асакада ҳам анча кўп аҳоли яшайди - 52 минг киши; Қорасув, Хонобод, Охунбобев, Пойтуғ, Пахтабод, Қўрғонтепада 25-30 минг кишидан аҳоли мавжуд. Вилоятнинг қолган шаҳар ва шаҳарчаларида аҳоли миқдори бундан кам.

Жами аҳолининг деярли ярми меҳнатга лаёқатли ёшлилардан иборат, 1040 мингга яқин кишилар иш билан банд, расмий «ишсизлар» 4350 киши атрофида. Барча банд бўлган аҳолининг 14,0 фоизи саноатга ва 43,5 фоизи қишлоқ хўжалигига тўғри келади. Қурилишда 5,4 фоиз, савдо, умумий овқатланишда 8,5, таълим, маданият, санъат ва фанда 1,2 фоиз меҳнат ресурслари банд. Биргина 2010 йилда меҳнат биржалари 9,6 минг кишини иш билан таъминлаган, умумий бандлик даражаси 78,2 фоиз.

Хўжаликнинг умумий таърифи. Андижон вилоятида макроиктисодиётнинг барча тармоқлари ривожланиб бормоқда. Ялпи ички маҳсулот йилига ўртача 35 фоиз кўпаймоқда. Саноат ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари бўйича эса ушбу вилоят Республикада энг олдинда, мустақиллик йилларида мазкур тармоқ маҳсулоти яқин 5 мартага ортган.

Таъкидлаш жоизки, бу ерда қишлоқ хўжалиги ҳам илдам ривожланиб бормоқда. Вилоят бу борада 1991 йил даражасидан 1996 йилдаёқ ўзиб кетиб,

ҳозирда барқарор ўсиш кўрсаткичига эга. Ҳатто Республикамиз учун об-ҳаво шартлари ноқулай келган 2000 йилда ҳам қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш 108,8 фоизга ўсган.

Мустақиллик йилларида Андижон вилояти мамлакатимизга биринчи ўзбек автомобилини, пахтачиликда янги «Андижон усулини» берди. Бу ерда хўжаликнинг бошқа тармоқлари ҳам яхши кўрсаткичларга эга. Масалан, 2010 йилда капитал қурилиш (маблағ) 127 фоизга, пуллик хизмат ҳажми 140,5, шу жумладан, маиший хизмат кўрсатиш 120,7 ва чакана савдо обороти 108,8 фоизга ошган.

Ҳозирги кунда вилоятда 45 га яқин қўшма корхоналар фаолият кўрсатмоқда. Улар жумласига, Асакадаги «ЎзДЭУавто» корхонасидан ташқари, Ўзбекистон-Америка «Антри» (трикотаж маҳсулотлари), Хонобод шаҳридаги «Хон-Бут-до» Ўзбек-Хитой (макарон маҳсулотлари), «Эталон-Плюс» Ўзбек-Қирғизистон, Андижондаги олмос асбобларини ишлаб чиқарувчи Ўзбекистон-Италия, Шаҳрихондаги кабел, Куйганёр шаҳарчасидаги маъданли сувлар ишлаб чиқарувчи қўшма корхоналар мавжуд. Шунингдек, Хонободда «ЎзКоджи» (енгил автомобиллар учун электр асбоблари), Андижонда трикотаж ва тикув маҳсулотлари берувчи «РамзДзинДу», Ўзбек-Хитой ва «Полипропилен» қўшма корхоналари ҳам қурилган. Барча қўшма корхоналар вилоят саноат маҳсулотининг 66,4 фоизини ва экспортнинг

асосий қисмини ташкил қилади. 2001 йилда Шаҳрихондаги «Антекс» корхонаси ҳам четга маҳсулот чиқара бошлади.

Кўриниб турибдики, вилоятда бозор ислохотлари кенг кўламда олиб борилмоқда. Саноат маҳсулотининг 95,6 фоизи, қишлоқ, хўжалигида эса деярли барча маҳсулот давлат тасарруфида бўлмаган корхона ва хўжаликларда яратилади.

Саноати. Андижон вилоятида 156 асосий саноат корхонаси бор. Улар Республиканинг 1/10 га яқин, иқтисодий районнинг 1/3 саноат маҳсулотини ишлаб чиқаришади. Жумладан, вилоят Ўзбекистоннинг 100 фоиз енгил автомобилларини, 10,5 фоиз енгил саноат маҳсулотини беради, Бу ерда электротехника машинасозлиги, ип-газлама ишлаб чиқариш ҳам мамлакат аҳамиятига эга.

Мазкур вилоят Ўзбекистон Республикасининг 100 фоиз электр двигателларини, 10 фоизга яқин пайпок маҳсулотлари ва ип газламасини, деярли 1/3 трикотаж, 17 фоиз пойафзал, 15 фоиз тикув маҳсулотлари, 10 фоиздан ортиқроқ ўсимлик ёғини ишлаб чиқаради (2010 и.).

Вилоят саноати мажмуасида маҳсулот қиймати бўйича машинасозлик ва метални қайта ишлаш (53,3 фоиз), енгил саноат (17,8 фоиз) ҳамда ун-урпа, омухта ем ишлаб чиқариш етакчилик қилади.

Вилоятда сўнгги йилларда 500-700 млн. кВт электр энергия, 110-120 минг т. нефт, 1724 минг т. тозаланган ўсимлик ёғи, 85-100 минг т. пахта толаси ишлаб чиқарилади. 2010 йилда Асака заводи конвейридан ҳаммаси бўлиб 78,3 минг енгил автомашина ишлаб чиқарилган.

Асакадаги завод қурилиши 1994 йилда бошланиб, ундан 1996 йилда биринчи ўзбек енгил машинаси чиқарилган. Умумий лойиҳа қуввати бир йилда 200 минг дона машиналар ишлаб чиқаришга тенг.

Вилоятда ип-газлама, трикотаж буюмлари, электр двигателлари, эмал идишлар, электр кабеллари, гидроцилиндр ҳамда ирригация машиналари ҳам ишлаб чиқарилади. Асосий саноат марказлари Андижон, Асака, Шаҳрихон, Марҳамат, Хонобод ва бошқалар. Туман марказларида пахта тозалаш заводлари бор, Хўжаободда эса йирик ер ости газ омбори қурилган.

Қишлоқ хўжалиги. Вилоят 10,5% Республика ва 35,3% иқтисодий район қишлоқ хўжалик маҳсулотини беради. Макроиктисодиётнинг бу соҳасида деҳқончилик анча устунлик қилади ва у жами қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 2/3 қисмини таъминлайди. Андижон вилояти зиммасига Ўзбекистонда етиштирилган ғалланинг 14 фоизи, картошканинг 9 фоизи тўғри келади.

2010 йилда вилоятда барча экин майдонлари 231 минг гектарни ташкил этган. Шундан 86 минг гектарга ғалла экилган ва 680 минг тонна ҳосил олинган (асосан буғдой). Пахта майдонлари 106 минг гектарга тенг бўлиб, 347 минг тоннадан ортиқ пахта олинган, ҳосилдорлик 31,8 ц/га.

Ушбу вилоят Республика қишлоқ хўжалиги ривожланишига бетакрор, ўзига хос янгиликлар киритди. 1995 йилда Хитой мутахассислари билан ҳамкорликда Қўрғонтепа туманининг «Савай» хўжалигида илк бор плёнка остига чигит қадалди. Тахминан 20 гектар ерга экилган эртапишар пахта навидан 40,2 центнердан ҳосил олинди. 1996 йилда бундай экин майдонлари 9300 гектарни ташкил этди. 2009-2010 йилларда ҳам ана шу янги усул туфайли Андижон вилояти Ўзбекистонда биринчи бўлиб пахта планини ортиғи билан бажарди.

Қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган ер майдонининг анчагина қисми боғдорчилик (19 минг га), узумчилик (37 минг га) ва сабзавотчилик (12 минг га) билан банд. Айни вақтда картошка етиштириш ва ем-хашак майдонлари камроқ.

Андижон вилояти йилига 2600-2700 тонна пилла етиштиради. Йирик шохли моллар сони 540 минг бошдан зиёд, қўй ва эчкилар 700 минг атрофида. Табиийки, бундай аҳоли зич жойлашган, деҳқончилик интенсив ривожланган ҳудудда чорвачилик учун имкониятлар катта бўлмайди.

2010 йилда вилоят қишлоқ хўжалигида 18 мингга яқин ортиқча иш кучи бўлган, 20,9 минг кишилиқ янги иш ўринлари ташкил этилган.

Иқтисодиёт билан бир қаторда ижтимоий соҳалар ҳам ривожланиб бормоқда. Вилоят аҳолисининг марказлаштирилган тоза ичимлик суви билан таъминланиш даражаси 87,7 фоиз. Бироқ табиий газ билан таъминланиш унча юқори эмас – 64,6 фоиз.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. 2010 йилда жами ташилган юклар 45,1 млн тоннага тенг, шундан 42,8 минг тоннаси автомобил транспортига тўғри келади.

Ташқи савдо обороти 373 млн. АҚШ доллари (бу ўтган 2009 йилга нисбатан камроқ), шундан экспорт 146 ва импорт 266 млн. доллар. Экспорт бўйича вилоят Навоий вилояти, Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятидан кейин 4-ўринда, импорт ҳажми жиҳатидан эса Тошкент шаҳридан кейин 2-ўринда туради.

Ташқи савдо оборотининг тахминан 2/3 қисми узоқ хориж мамлакатларига тўғри келади, импортнинг 90 фоиздан зиёдроғини асосан, машина ва асбоб-ускуналар ташкил этади. Кўпгина вилоятлардан фарқ қилган ҳолда, бу ерда пахта толасининг экспортдаги улуши камроқ — 33 фоиз. Андижон вилоятининг ташқи савдо алоқаларида Жанубий Корея мамлакати муҳим

ўринга эга.

Иқтисодиётнинг ҳудудий таркиби. Вилоят саноат ишлаб чиқаришининг 1/4 қисмини унинг маъмурий маркази Андижон шаҳри беради. Шунингдек, бу борада Асака шаҳрининг ўрни ҳам катта (40 фоиз атрофида). Қишлоқ туманлари орасида саноат Қўрғонтепа ва Шаҳрихонда нисбатан яхши ривожланган. Айни чоғда у Булоқбоши, Бўз ва Улуғнор туманларининг саноат салоҳияти пастроқ.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришда Шаҳрихон, Избоскан ва Қўрғонтена туманлари ажралиб туради. Энг кичик кўрсаткич яна ўша. Улуғнор ва Бўз туманларига тўғри келади.

Умуман, Андижон вилоятини микроиқтисодий районларга ажратадиган бўлсак, у ҳолда бу ерда уч районни кўрсатиш мумкин: Марказий (Андижон ва Асака шаҳарлари, Андижон, Асака, Шаҳрихон, Пахтаобод, Избоскан туманлари); Жануби-шарқий (Марҳамат, Жалақудук Қўрғонтепа, Хўжаобод, Булоқбоши туманлари) ва ғарбий район (Балиқчи, Бўз ва Улуғнор).

Шубҳасиз, улар орасида марказий районнинг иқтисодий қудрати катта. Бу борада, айниқса, Андижон-Асака-Шаҳрихон «учбурчаги» муҳим мавқега эга. Андижон агломерацияси ва саноат тугуни вилоят геоиқтисодий маконининг ўзагини ташкил этади. Шу билан бирга, адир

орқасидаги Жануби-шарқий район ҳам анча ривожланган, аммо учинчи, яъни кейинги йилларда ўзлаштирилгаш ғарбий районнинг иқтисодий ва демографик салоҳияти ҳозирча юқори эмас.

Наманган вилояти. Вилоят Ўзбекистон Республикаси таркибида 6-март 1941 йилда ташкил топган. У ҳозирги вақтда 11 туман, 8 шаҳар ва 119 та шаҳарчадан иборат.

Наманган вилоятига кирувчи туманлар — Косонсой, Мингбулоқ Наманган, Норин, Поп, Тўрақўрғон, Уйчи, Учқўрғон, Чортоқ, Чуст ва Янгиқўрғон бўлиб, уларнинг барчасининг майдони 7,4 минг км.кв, ёки Республика ҳудудининг 1,7 фоизини ташкил қилади. Аҳолиси, 2010 йил маълумотига мувофиқ 2237,9 минг киши (УзР га нисбатан 7,9 фоиз). Маъмурий маркази Наманган шаҳри.

Жойлашган ўрни ва табиий бойликлари. Наманган вилояти, асосан, Сирдарёнинг ўнг қирғоғи, Фарғона водийсининг шимолий қисмини эгаллайди. У Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг шарқий қисмида, Қирғизистон Республикаси Жалолобод вилоятининг жанубида жойлашган, ғарбда Тошкент вилояти, жанубда Фарғона, жануби-шарқда Андижон вилоятлари билан чегарадош.

Вилоят ҳудудининг ярмидан кўпроғи ТОҒ ва ТОҒолди районларидан

ташкил топган. Бу ерда адир минтақаси қўшни вилоятларга қараганда кенг тарқалган ва у боғдорчилик, узумчилик ҳамда чорвачилик учун қулай. Шу нуқтаи назардан Наманган вилоятининг ер фонди ҳам каттароқ. Бироқ, унинг энг чекка шимоли-ғарбий қисми баланд тоғликлардан иборат (баландлиги 4000 метгача етади).

Ер бойлигидан ташқари вилоят ҳудудида айрим қазилма бойликлар ҳам мавжуд. Улар Чодак, Чоркесар, Уйғурсой полиметалл ва қимматбаҳо металллар ҳамда Мингбулоқ нефт конларидир. Аммо рудали конларда қазилма бойликларнинг захираси кўп эмас ва бинобарин, улар минтақа иқтисодиётига кучли таъсир этмайди.

Ёғин-сочин миқдори ғарбдан шарққўшма корхонаси томон ортиб боради (100-400 мм). Асосий гидрографик элементи Сирдарё бўлиб, у шу номда айнан вилоят ҳудида, Норин ва Қорадарёнинг қўшилиши натижасида шаклланади. Бироқ Сирдарёнинг ерларни суғоришдаги аҳамияти катта эмас, чунки у анча пастликда оқиб ўтади. Бу жиҳатдан унинг ирмоқлари-сойларнинг аҳамияти юқорироқ: Резаксой, Ғовасой, Косонсой, Чортоқсой, Намангансой ва ҳ.к. Ушбу сойларнинг юқори қисмида кичик-кичик сув омборлари қурилган (Чортоқ, Кўксарой, Олмоссой, Ғовасой ва бошқалар).

Норин дарёси Қирғизистон ҳудуди, баланд тоғликлардан водийга чиққандан сўнг, кенг ёйилиб кетади. Худди ана шу ердан водийнинг

аксарият каналлари бошланади. Жумладан, Катта Наманган, Шимолий Фарғона, Катта Фарғона каналлари ҳам Учқўрғон шаҳри ва Шамоллисой шаҳарчаси яқинидан бошланиб ғарбга томон оқади. Катта Наманган канали кейинги йилларда қурилган бўлиб, у адир зонасининг пастрок қисмларини суғоришга мўлжалланган. Умуман олганда эса, Наманган вилояти, айниқса унинг ғарбий қисми қўшни вилоятларга қараганда сув билан яхши таъминланмаган.

Аҳоли ва меҳнат ресурслари. Наманган вилояти аҳолиси 1989-2010 йилларда 143 фоизга ёки ўртача ҳар йили 2,50 фоизга кўпайиб борган. Бу жиҳатдан, у Республикамизда аҳолиси нисбатан тез ўсиб бораётган Сурхондарё, Қашқадарё, Хоразм вилоятлари қаторига киради (Ўзбекистонда ўртача кўпайиш 1,95 фоизга тенг).

Аммо бу вилоятда ҳам демографик ўсиш бироз пасайиб бормоқда. Масалан, 2000 йилда Наманган вилоятининг аҳолиси 25 минг кишига ёки 2009 йилда нисбатан 1,70 фоизга кўпайган.

Наманган вилоятида аҳолининг зичлиги ўртача 1км.кв га 283 кишини ташкил қилади. Бу рақам қўшни Фарғона ва айниқса, Андижон вилоятига қараганда бироз пастрок бўлсада, у республика кўрсаткичидан 5 марта кўпдир.

Вилоят ҳудудида аҳоли зичлиги ҳар хил. Масалан, у Наманган шаҳрига

бевосита яқин, суғорма деҳқончилик яхши ривожланган туманларда (Уйчи, Тўрақўрғон, Наманган) 530-630 кишига етади. Ваҳоланки, майдони бўйича энг катта Поп туманида (унинг ҳудуди вилоятга нисбатан 39,1 фоизни ташкил этади) зичлик атиги 54 киши, холос. Бу эса бутун Фарғона иқтисодий районида энг кичик кўрсаткичдир. Шунингдек, янги ўзлаштирилган Мингбулок туманида ҳам аҳоли жойлашуви унча зич эмас - 118 киши ва бу жиҳатдан у кўшни Андижон вилоятининг Улугнор, Бўз туманларига ўхшаб кетади.

Демак, вилоят туманларининг демографик сиғими бир-биридан анча фарқ қилади. Бундай ҳолат, асосан, сув ресурсларининг ҳудудий шаклланишига боғлиқ бўлиб, у ўз навбатида ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг минтақавий хусусиятларига ҳам таъсир кўрсатади,

Вилоят аҳолисининг нисбатан юқори суръатларда ўсишига унинг табиий ҳаракати сабабчидир. Чунончи, 2010 йилда туғилиш 20,9 промилле, ўлим 4,5 ва табиий кўпайиш 15,5 промиллега тенг бўлган (2009 йилда бу кўрсаткичлар юқоридагиларга мос равишда 22,1, 4,6 ва 17,5 промиллени ташкил этган). Айни вақтда табиий ҳаракат даражаси туманлар доирасида катта фарқ қилмайди.

Миграция жараёнининг аҳоли ўсишига таъсири айтарлича эмас; шаҳар жойларида унинг натижаси вилоят учун ўртача минус 1500, 1900 кишига баробар, қишлоқларда эса келганлар билан кетганлар сони деярли тенглашиб бормоқда.

Гарчи саноат ривожланиши Наманган вилоятида унча юқори бўлмасада, бу ерда урбанизация кўрсаткичи Андижон ва Фарғона вилоятларига караганда каттароқ бўлиб, у Республика даражасидан юқори (64,6 фоиз). Вилоят маркази - Наманган, аҳолиси кейинги 20 йилда жуда тез суръатлар билан кўпайди. Масалан, 1979 йилда бу ерда 226,6 минг ва 1989 йилда 304,2 минг киши яшаган бўлса, 2001 йилда шаҳарнинг аҳолиси 390 мингдан ошиб кетди. 2010 йилда 437,0 мингга етди. Ана шу йиллар давомида Наманган, Андижон ва хатто, Самарқанддан ўзиб кетиб, Ўзбекистоннинг аҳоли сони бўйича иккинчи шахрига айланди.

Аммо Наманган вилоятида унинг маъмурий маркази яқка-ю ягона катта шаҳар; иккинчи шаҳар – Чустда 65 минг ёки Намангандан 6,5 марта кам аҳоли яшайди. Булардан ташқари, Чортоқ, (50 минг) ва Косонсой (45 минг) ҳам анча кўзга ташланади; Поп, Тўрақўрғон, Хаққулобод ва Учқўрғоннинг ҳар бирида 25-30 мингдан аҳоли бор; энг кичик шаҳарча Чоркесар ва Навбахор (Поп тумани) бўлиб, уларга 1,5 минг кишидан аҳоли тўғри келади. Шаҳар манзилгоҳларининг бундай турланиши вилоят иқтисодиётининг ҳудудий таркиби ва ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришнинг хусусиятларига мос келади.

Вилоятда меҳнатга лаёқатли ёшдагилар 1250 мингга яқин, шундан 69,9 фоизи мулкчиликнинг турли шаклларида банд. 2010 йилда меҳнат биржаларида

2920 киши ишсиз мақомида рўйхатга олинган. Бу ерда ҳам, иқтисодий районнинг бошқа вилоятлари каби, аҳолини иш ўринлари билан таъминлаш муҳим муаммо ҳисобланади. Бир йилда ташкил этилган янги иш ўринлари 1,4 марта ортган ва 44,9 мингга ташкил этган.

Иқтисодиётнинг умумий таърифи. Ялпи ички маҳсулот 2010 йилда 108,2, саноат ишлаб чиқариши 123,7 ва қишлоқ хўжалиги маҳсулоти 111,7 фоизга, капитал маблағ 103,0 фоизга ўсган. Бу кўрсаткичлар мамлакат миқёсида анча юқоридир. Худди шу йилда чакана савдо обороти 110,0 фоизга, пуллик хизмат ҳажми 139,9 ва маиший хизмат 132,5 фоизга кўпайган. Умуман, мустақиллик йилларида саноат ишлаб чиқариши бу ерда қарийб 1,5 марта ўсди, қишлоқ хўжалиги, маҳсулот киймати бўйича солиштира нархда, 1998 йилда 1991 йил даражасидан ўтиб кетди.

Наманган вилоятида саноат ишлаб чиқаришининг 96 фоизи, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг эса деярли 100 фоизи нодавлат секторига тўғри келади.

Вилоятда 80 га яқин қўшма корхоналар мавжуд бўлиб, улардан 60 таси 2010 йилда фаолият кўрсатган (кўпчилиги кичик корхоналар). Қўшма корхоналар 1F5 дан кўпроқ жами саноат маҳсулотини берсада, уларнинг экспортдаги улуши 23,7 фоизни ташкил этади. қўшма корхоналардан эпг муҳимлари «Косонсой—Текмен», «Аснамтекстил», «ПопФен», «Силк—Рoad»,

«Сиб—Нам» ва бошқалар. Шунингдек, Косонсойда «Касмир—Дери», Тўрақўрғонда «Шомо ЛТД» кабилар мавжуд. Туркия билан ҳамкорликда бунёд этилган «Косонсой—Текмен» қўшма корхонасижундан тайёр маҳсулот ишлаб чиқаради. Яқин келажакда ушбу корхона янада кенгайтирилади ва жуда кўп миқдорда янги иш ўринларига эга бўлади.

Бевосита хорижий мамлакатлар инвестициялари ердамида 30 га яқин корхоналар қурилган, бироқ уларнинг ярмидан сал кўпроги ишламоқда, холос. Барча корхоналарда 2250 киши хизмат қилади. Жами саноат корхоналари вилоятда 135 та бўлиб, уларда 45 минг киши банд.

Саноати. Наманган вилояти асосан енгил ва озиқ-овқат саноатига ихтисослашган; уларнинг ихтисослашув коэффиценти 2,9 ва 1,75 ёки Республика миқёсида олганда, мазкур тармоқлар бу ерда саноатнинг ўртача ҳолатидан шунча марта юқорироқ ривожланган. Вилоят Ўзбекистонда ишлаб чиқариладиган юмшоқ қоплама (кровел) материалларнинг 100 фоизини, ипак газламанинг 20 фоизга яқинини, пойафзалнинг 11 ва узум виносининг 10 фоиздан кўпроғини беради.

2010 йилда енгил саноат-вилоят жами саноат маҳсулотини 45,8 фоизини, озиқ-овқат саноати 25,0 фоизини берган. Булардан ташқари, қурилиш материаллари саноати ҳам бирмунча ажралиб туради.

2010 йилда эса озиқ-овқат саноатининг олдинги мавқеи сақланиб қолган ҳолда енгил саноат улуши янада ошган ва 57,6 фоизга етган. Бу мазкур саноат тармоғининг бошқаларга қараганда илдамроқ ривожланиши асосида юз берган.

Вилоятда шу йили 23 минг тонна нефт, 35 млн. погон метр ип газлама ва 2,4 млн. ипак газлама, 1,8 млн. м² жун газлама, 18 минг тонна ўсимлик ёғи, 70,6 минг тонна пахта толаси ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилган. Шунинтдек, бу ерда КОҒОЗ ва гугурт саноати ҳам шаклланмоқда.

Саноатнинг асосий маркази Наманган шаҳри бўлиб, у вилоят саноат маҳсулотининг 40 фоизини ишлаб чиқаради. Бу албатта, мужассамлашувнинг жуда юқори кўрсаткичидир. Айни вақтда саноат ишлаб чиқаришини ҳудудий ташкил қилишнинг бундай ҳолати унинг бир томонламалигини ва бошқа ҳудудларда ушбу макроиқтисодиёт тармоғини суст ривожланганлигидан гувоҳлик беради.

Сўнгги йилларда Косонсой туманининг саноати анча жадал ривожланиб бормоқда. У Поп тумани билан биргаликда вилоят саноат ишлаб чиқариш ҳажмининг 1/4 қисмини таъминлайди. Кейинги ўринда Учқўрғон, ўртача мавқеларни Тўрақўрғон, Уйчи, Чуст ва Чортоқ туманлари эгаллайди, Норин ва Мингбулоқ туманларининг эса бу борада аҳамияти сезиларли даражада паст. Учқўрғонда пахта тозалаш, ёғ заводи ҳамда

тўқимачилик корхонаси мавжуд. Тўрақўрғонда курук мева тайёрловчи ҳамда экскаватор таъмирловчи корхона, Косонсойда турли енгил саноат корхоналари ишлаб турибди.

Агроиқтисодиёт. Декўшма корхонасиончилиқ ялпи қишлоқ хўжалиқ маҳсулотини 58,7 фоизни ташкил қилади (2010-й.). Вилоятнинг экин майдони қуйидаги чизмада келтирилган.

Жами экин майдони 230 минг гектарга яқин. Унинг асосий қисми ғалла (буғдой) ва пахта билан банд. 2005 йилга қараганда ғалла ва пахта майдонлари бироз қисқарган, ем-хашак ҳамда сабзавот экиладиган ерлар эса бунинг ҳисобидан кўпайган.

2010 йилда 380 минг тонна ғалла (320 минг тонна атрофида буғдой), 247 минг тоннадан ортиқ пахта, 57,4 минг тонна узум ва бошқа маҳсулотлар етиштирилган. Вилоят мамлакатнинг 10 фоизга яқин картошкасини беради. Пиллачилик ҳам яхши ривожланган (2500 тонна пилла).

2010 йилда йирик шохли моллар 450 минг бошга яқин, жумладан, сигирлар 180 минг, қўй ва эчкилар 580 минг бош бўлган.

Пахта вилоятнинг жанубий қисмида, боғдорчилик ва узумчилик ТОҒОЛДИ районларда, қўй ва эчки боқиш кўпроқ ғарбда — Поп ва Чуст туманларида жойлашган. Умуман қишлоқ хўжалиғи маҳсулотининг ҳажми

бўйича Чуст тумани олдинги ўринда (18,0 фоиз), ундан кейинги ўринларни Тўрақўрғон (11,2 фоиз), Учқўрғон (10,5 фоиз), Мингбулоқ, (10,0 фоиз) ва Косонсой (8,9 фоиз) туманлари эгаллайди. Поп туманининг мавқеи ҳам яхшироқ, Чортоқ тумани ўртача ҳолатда, Наманган, Норин ва Уйчи эса анча орқада.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. Вилоятда транспортнинг барча турлари мавжуд. Бир йилда ташилган юк 46 млн. тоннадан ортиқроқ. Бироқ бу ерда темир йўл транспортининг ҳам аҳамияти катта, автомобил транспортига жами ташилган юкнинг ярмидан камроқи тўғри келади, ваҳоланки, кўпгина бошқа вилоятларда бу кўрсаткич анча юқори.

Ташқи савдо обороти 150 млн. АҚШ долларидан кўпроқ, экспорт бунинг тахминан 3/5 қисмини ташкил этади. Ташқарига чиқариладиган маҳсулотларнинг ярмидан ортиқроғи пахта толасига, импортнинг эса 60 фоизга яқини машина, асбоб-ускуналар ва озиқ-овқатга тўғри келади.

Таъкидлаш жоизки, экспортда қўшма корхоналарнинг ҳам ўрни сезиларли. Бу ҳусусда, энг аввало, «Косонсой-Текмен», «Поп-Фен», «Силк-Род» ҳамда Туркиянинг «Астол» фирмаси билан биргаликда қурилган «АсНамТекстил» корхоналарининг роли катта.

Ташқи иқтисодий алоқалар яқин ва узоқ хориж мамлакатлари билан олиб

борилади.

Иқтисодиётнинг ҳудудий таркиби. Бу жиҳатдан вилоятни икки асосий қисмга ажратса бўлади: Наманган гуруҳ районлари ва Чуст-Поп райони. Албатта, биринчи районнинг иқтисодий юки каттароқ Бошқа томондан, вилоят иқтисодиётини текислик ва тоғ-тоғолди районларга ажратиш мумкин. У ҳолда иккинчи табиий-иқтисодий минтақага Косонсой ва Янгиқўрғон туманлари ҳамда Чуст ва Поп туманларининг шимолий қисмлари киради. Ушбу ҳудудда нисбатан тезроқ Косонсой шаҳри ривожланиб бормоқда, иқтисодий салоҳияти эса биринчи, яъни текислик районида катта (Наманган саноат тугуни ҳам айнан шу минтақада жойлашган).

Асосий муаммолари. Наманган вилояти иқтисодиётини такомиллаштиришда унинг саноати, айниқса, оғир саноат тармоқларига устувор аҳамият бериш зарур. Бу борада электр энергетика, машинасозликни ривожлантириш талаб этилади. Шунингдек, адир зоналарини ўзлаштириш, ғарбий районларни сув билан яхши таъминлаш, меҳнат ресурсларидан тўлароқ фойдаланиш ҳам муҳим масалалардан ҳисобланади.

Вилоят иқтисодиётининг ҳудудий таркибини такомиллаштиришда эса Наманган шаҳри ривожланишини бироз чегаралаб, бошқа районларга катта урғу бермоқ мақсадга мувофиқдир. Бу жиҳатдан, энг аввало, Чуст шаҳри

иқтисодий қудратини мустаҳкамлаш, Косонсой, Учқўрғон каби шаҳарларни ўсиш нуқтаси сифатида қўриш мумкин. Бундан ташқари, қишлоқ жойлар ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, Жомашуй, Ҳаққулобод, Янгиқўрғон, Уйчига ўхшаш туман марказларининг мавқеини юксалтириш ҳам маҳаллий иқтисодиётни ривожлантириш ва бошқаришда муҳим аҳамият касб этади.

Фарғона вилояти. Фарғона вилояти Ўзбекистонда энг олдин ташкил этилган вилоятлардан бири ҳисобланади. У 1938 йил 15-январда тузилган. Унинг таркибига 15 қишлоқ туманлари: БОҒДОД, Бешариқ Бувайда, Данғара, Ёзёвон, Олтиариқ Охунбобоев, Риштон, Сўх, Тошлоқ, Учқўприк, Фарғона, Фурқат, Қува ва Ўзбекистон киради. Майдони 6,76 минг км.кв. Аҳолиси 3 млн. кишига яқин (11,0 фоиз). Демографик сиғими бўйича у Самарқанд вилояти билан биргаликда 2-3-ўринларни бўлишиб оладилар. Вилоятнинг маъмурий маркази - Фарғона шаҳри (233,1 минг киши).

Вилоят мамлакатимизда «юки оғир», ишлаб чиқариш салоҳияти юксак бўлган минтақалардан. У Республиканинг 12,7 саноат ва 10,6 фоиз қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини беради. Худудий меҳнат тақсимоотида енгил, озиқ-овқат, нефт ва нефтни қайта ишлаш, кимё саноати ҳамда пахта, пилла ва мева етиштириш билан ажралиб туради.

Минтақа иқтисодиёти юксак шаклланган кўп тармоқли худудий ишлаб

чиқариш мажмуасини ташкил этади ва у бу жихатдан, Ўзбекистонда Тошкент вилоятига ўхшаб кетади. Бинобарин, мамлакат миллий иқтисодиётининг раванқ топишида Фарғона вилоятининг салмоқли ўрни бор.

Географик жойланиши ва табиий бойликлари. Вилоят Фарғона водийсининг ғарбий ва жанубий қисмида жойлашган. У ғарбда ва жануби-ғарбда Тожикистон Республикасининг Суғд вилояти, жанубда Қирғизистон Республикасининг Ўш ва Боткен вилоятлари билан чегарадош, Республикамизда эса, шимолда Наманган ва шарқда Андижон вилоятлари билан қўшничилик қилади. Вилоятнинг шимоли-ғарбидаги чегараси Сирдарё оқими бўйлаб ўтади.

Фарғона вилоятининг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, унинг ҳудуди географик жихатдан яхлит эмас. Фарғона туманининг бир қисми (Шохимардон) ва Сўх тумани тамомила Қирғизистон ҳудудининг ичида. Бундай геосиёсий ҳолат айниқса, ҳозирги даврда, маълум қийинчиликларга олиб келади.

Ер усти тузилиши унча мураккаб эмас, у жанубдан шимолга томон пасайиб боради. Шимолда мутлоқ баландлик денгиз сатхидан 366-380 м, жанубда энг баланд нуқталар 2800 м га этади (Туркистон тизмасининг шимолий қисми, Сўх тумани ҳудудида). Рельеф шаклининг бундай тузилиши вилоят жанубий қисмини тоғлардан оқиб чиқадиган сойлар суви билан

суғориш учун табиий қулайлик яратади.

Фарғона вилояти ҳам қўшни ҳудудлар сингари, казилма ресурсларга бой эмас. Бу ерда биров нефт ва қурилиш саноати учун хомашё мавжуд, холос. Нефт захираларини қазиб олиш, бундан 100 йил аввал чет мамлакатлар сармояси ёрдамида (Бельгия ва бошқалар) қазиб олина бошлаган. Республикадаги энг қадимий нефт кони ҳам шу вилоятда (Чимён). Шўрсувда илгари олтингугурт ва озокерит қазиб олинарди, ҳозирда эса унинг захиралари саноат аҳамиятига эга эмас.

Иқлими куруқ континентал, йиллик ёғин-сочин миқдори Наманган вилоятидан сал кўпроқ, Андижондан эса биров камроқ (300-400 мм атрофида). Вилоятнинг жанубий қисмида Марказий Фарғона чўллари Қорақалпоқ ва Ёзёвон чўллари мавжуд бўлиб, уларнинг давоми қўшни Наманган ва Андижон вилоятларига ўтиб кетади. Ушбу чўллارни ўзлаштириш фақат сунъий суғориш ёрдамида бўлиши мумкин. Чегарадаги Сирдарёни ҳисобламаганда бу ерда катта сув манбалари йуқ.

Фарғона вилояти ҳам Наманган вилоятига ўхшаш сойлар ўлкасидир. Бироқ, бу ерда сойлар қадимдан классик типдаги воҳаларни вужудга келтирганки, бундай маданий ландшафтлар Республикамизда жуда кам учрайди. Чунончи, Сўх ва Исфара сойлари ТОҒ оралиқларидан тақисликка чиқиш қисмида панжасимон таралиб кетади, жуда кўп канал ва ариқларни

сув билан таъминлайди. Бинобарин, Фарғона вилоятида арииклар жуда кўп. Масалан, Сўх сойи Риштон, Самарқанд, Нурсук ариқларига, Қўқонсой, Янгинайман, Томоша, Авронбоғ, Шохимардон каналларига тақсимланиб кетади, Исфара дарёсининг қуйи қисмидан эса Олтиариқ, Янгиқишлоқ, арииклари, Бешкапа, Исфара, Жанубий Исфара, Жуга каналлари бошланади. Сўх Қўқон воҳасини, Исфара Бешариқ воҳасини шакллантирган. Кичик Шўрсув сойи эса қадимда Яйпанни суғорган. Худди шунга ўхшаш Шохимардонсой Водилни ва Олтиариқсой орқали Олтиариқ воҳасини вужудга келтирган. Вилоят шарқида Исфайрамсой (Марғилонсой) иккинчи катта воҳа — Марғилонни сув билан таъминлаган. Шунингдек, бу ерда янги шаҳар Янги Марғилон (Скобелев, Фарғона) ҳам қурилган. Исфарамайдан юқорида Қувасой, Найман ариғи ва бошқалар сув олади. Шундай қилиб, Фарғона вилояти турли катта-кичикликдаги сойлар ва уларнинг сув сифимига мос воҳалардан иборат. Аммо, бу табиий сув манбалари кейинчалик, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва аҳолини жойлаштиришга қуввати етмай қолган. Мазкур муаммони ҳал қилиш мақсадида водийда энг узун У.Юсупов номидаги Катта Фарғона ҳамда Катта Андижон каналлари қурилган. Улардан биринчиси анча жануброқдан, адир этакларидан ўтиб, қадимги воҳа ва воҳачаларни бирлаштирган, иккинчиси эса, асосан, Марказий Фарғона чўлларини суғориш учун мўлжалланган.

Вилоятда Каркидон, Қўрғонтепа каби сув омборлари ҳам мавжуд. Улар табиий ва сунъий сув манбалари билан биргаликда катта майдонларни суғоради. Бироқ юқорида ариқ ва каналлар бўлса, вилоятнинг шимолида, пастда уларнинг акси-зовурлар (Ўрта Қизилтепа, Пастки Қизилтепа, Риштонбордод, Шимолий БОҒДОД коллекторлари) қурилган.

Фарғонада, бутун водийда бўлганидек, рекреация ресурслари ҳам бор. Водил, Шохимардон, Чимён, Сўх ва бошқа сўлим табиатли масканлар аҳолининг дам олиши ва саломатлигини тиклаш учун хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Фарғона вилояти иқтисодиётининг шаклланишида энг аввало, сув ва серҳосил ерлари, қолаверса, унинг меҳнатсевар аҳолиси катта рол уйнайди.

Демографик вазият. Фарғона вилояти аҳолисининг 2000-2010 йиллардаги ўртача йиллик кўпайиши 1,6 фоизга тенг. 2010 йилда бу кўрсаткич 1,4 фоизга тушиб қолди. 1989 йилда вилоятда 2140 минг киши яшаган. 2001 йилда эса бу рақам 156 мингга кўпайган. 2010 йилда 3048,3 минг кишига етди. Аҳоли сони Республикада Самарқанд вилоятидан биров камроқ холос.

Демографик жараёнларнинг сусайиб бориши энг аввало, туғилиш даражасининг пасайишига боғлиқ. Ҳозирги даврда вилоят туманларида умумий туғилиш коэффициенти 17,8 промилледан (Фурқат тумани) 24,7

промиллегача (Сўх тумани) фарқ қилади, ўртача кўрсаткич 20,0 промилле. Ўлим коэффициенти 4,5-5 промилле; табиий кўпайиш 14,5—15,0 кишига баробар. Бу эса мамлакатимизда унча катта рақам эмас, албатта. Айниқса, Фарғона шаҳри аҳолисининг табиий ҳаракат кўрсаткичлари паст: туғилиш – 15,1, ўлим – 7,9, табиий кўпайиш атиги 7,2 промилле.

Аҳоли ўсиш суръатининг пасайишига ташқи миграция ҳам таъсир қилган. Фақат 1997-1998 йиллардагина шаҳар жойларда (хусусан, Фарғона шаҳрида) салбий миграция қолдиғи 4,7 минг кишини ташкил этган. Қишлоқларда эса бу кўрсаткич 4,1 минг кишига баробар бўлган. Аҳолининг ташқи миграцияси айниқса, 1993-1995 йилларда янада кучлироқ бўлган.

Фарғона вилоятида катта шаҳарлар ва йирик қишлоқлар кўп. Бу ерда учта катта шаҳарлар мавжуд: Фарғона (233,1 минг), Қўқон (219,1 минг) ва Марғилон (156 минг). Бир ҳудудда бундай катталиқдаги уч шаҳарнинг борлиги Ўзбекистонда фақат Фарғона ва Тошкент вилоятлари учун хосдир, холос. Бинобарин, вилоятнинг урбанистик таркиби анча ривожланган, аммо умумий урбанизация даражаси паст – 58,7 фоиз.

Ҳаммаси бўлиб, вилоятда 9 шаҳар ва 205 шаҳарча бор. Аммо бу ерда бирорта ўрта шаҳар йўқ: Қува, Яйпан, Бешариқ, Қувасой каби шаҳарларнинг аҳолиси 20-40 минг кишидан иборат. Айни вақтда Фарғона вилоятида, хусусан, Қўқон воҳасида типик, қадимий қишлоқлар кўп (Ултарма, Телов, Нурсух,

Найман, Яккатут, Рапқон ва х.қ). Ушбу аҳоли манзилгоҳларининг номи маҳаллий халқда «қишлоқ» тушунчаси билан уйғунлашиб кетган.

Умуман олганда, Фарғона вилояти гарчи бу ерда бирданига 3 та йирик шаҳар жойлашган бўлсада, у анъанавий ҳолда ариқлар ва ариқлар буйидаги бир-бирига уланиб кетган қишлоқлар, одамлари турли, ҳозиржавоб, сухандон, шоирнамо, меҳмондўст, санъатсевар, хуллас, чинакам ўзбекона хуш кайфиятли кишилар ўлкасидир. Фарғона шаҳар ва қишлоқларини доимо миллий қўшиқчилик янграйдиган чойхона, боғлар ва сўлим табиат масканларисиз тассаввур килиш қийин. Вилоятда меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли 1630 минг, банд аҳоли 1425 минг киши. 2010 йилда меҳнат биржасига иш сўраб, 87,3 минг киши мурожаат қилган, шундан расмий ишсизлар мақомида 2,6 минг киши рўйхатга олинган.

2000 йил маълумотлари бўйича, жами банд аҳолининг 13,7 фоизи саноатга, 41,9 фоизи қишлоқ хўжалигига тўғли келган, таълим, маданият ва фанда – 11 фоиз. Қўшни вилоятларда бўлганидек, бу ерда ҳам қишлоқ жойларда ортиқча ишчи кучи кўп. Бу эса аграр соҳанинг иқтисодий самарадорлигига салбий таъсир кўрсатади. Шу боис, вилоятда ишчи кучини иш ўринлари билан таъминлаш нихоятда долзарб муаммо бўлиб, унинг ечими катта ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга.

Вилоят шаҳар ва қишлоқларида ўзбек миллий хунармандчилиги,

косибчилик кўшиқчилик, аскиябозлик ва бошқалар қадимдан ривожланиб келган. Айниқса, Қўқон ва Марғилон шаҳарлари Республикамизга жуда кўп санъат (кўшиқчи, актёр, рассом), адабиёт ва фан арбобларини етиштириб берган.

Вилоят иқтисодиётининг умумий таърифи. Фарғона вилоятида ишлаб чиқаришнинг барча тармоқлари мавжуд ва уни анча шаклланган кўп йўналишли ҳудудий-иқтисодий мажмуа сифатида таърифлаш мумкин. Қолаверса, бу ерда Ўзбекистонда «биринчи» бўлиб қурилган талайгина ишлаб чиқариш корхоналари бор: Фарғона тўқимачилиқ, иссиқлик электр станцияси, Чимён нефт қазиб олиш, Олтиариқ нефтни қайта ишлаш, Қўқон пайпоқ ишлаб чиқариш, Қўқон суперфосфат, Марғилон ипакчилик каби саноат корхоналари шулар жумласига киради. қишлоқ хўжалиги, энг аввало, пахта, пилла, мева етиштиришда катта тажрибага эга. Бу борада Қува анорлари, Олтиариқнинг бодринг, турп, ШОЛҒОМ ва бошқа маҳсулотлари мамлакатимиз бозорларида машхурдир.

Мустақиллик йилларида хўжаликнинг турли соҳаларини ривожланишига катта эътибор берилмоқда. Саноат ишлаб чиқариши 2009 йилда 2012 йил даражасидан ўтиб кетди, биргина 2010 йилда унинг ўсиш кўрсаткичи 109,3 фоизга тенг бўлди. Ниҳоят, қишлоқ хўжалигида ҳам юқори кўрсаткичларга эришилди (2010 йилда ўсиш 114 фоиз), ялпи ички маҳсулотнинг ўсиши эса

106,7 фоизни ташкил этди.

Айни вақтда бозор ислохотлари ҳам юқори натижаларга эга. Вилоятда 70 га яқин қўшма корхона, шу жумладан 1 та тўлиқ хорижий мамлакат корхонаси мавжуд (Тошлоқ туманидаги «ДЭУ Текстайл Компани»). Улар минтақа экспорт салоҳиятини юксалтиришга ўзларининг салмоқли улушларини қўшмоқдалар.

Вилоят иқтисодиётининг тармоқлар таркибидаги хусусиятларга мос ҳолда бу ерда нодавлат тасарруфида маҳсулот етиштириш биров пастроқ. Қишлоқ хўжалигида мазкур кўрсаткич деярли 100 фоизни ташкил қилади, саноатда у тахминан 40 фоиздан сал кўпроқ.

2010 йилда чакана савдо обороти 103,2, пуллик хизмат ҳажми 115,2 ва маиший хизмат ҳажми 125,3 фоизга ўсган. Шу билан бирга, қишлоқ жойлар инфраструктураси ҳам яхшиланиб бормоқда ва бу ерда янги иш ўринлари ташкил этилмоқда (60,6 минг ўрин).

Саноати. Фарғона вилояти саноат ишлаб чиқариш ҳажми бўйича Республикада Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятидан кейин 3-ўринда туради. Унинг зиммасига 12 фоиздан ортиқроқ, мамлакат саноат маҳсулоти тўғри келади. Жумладан, вилоят Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган минерал ўғитларнинг 15 фоизини, асбест-цемент маҳсулотининг 1/3 қисмини, ойна-

шишанинг деярли 100 фоизини, мебелнинг 11, ипак-газламанинг 37 фоизини, ип-газламанинг 16, пайпоқ маҳсулотининг 42 ва пойабзалнинг 40 фоизга яқинини беради (2010 й.).

Вилоят саноатининг тармоқ тузилиши анча мураккаб. Фарғонада енгил, озиқ-овқат, кимё ва нефт кимёси, қурилиш материаллари саноати ва бошқалар яхши ривожланган. Чунончи, жами саноат маҳсулотининг 40 фоиздан ортиқроғи ёқилғи, 16,3 фоизи енгил ва 11,7 фоизи озиқ-овқат саноатига тўғри келади.

2010 йилнинг якунларига кўра, ёқилғи саноатининг маҳсулот қиймати 47,4 фоиз, кимё ва нефт кимёсиники 5,8 фоиз, қурилиш материаллари атиги 5 фоиз, енгил саноат 22,6 фоиз, озиқ-овқат 9,9 фоиз ва ун-круп, омукта ем саноати 5,7 фоизга баробар бўлган. Кўриниб турибдики, вилоятда саноатнинг деярли барча тармоқлари ривожланган. Фақат машинасозлик ва метални қайта ишлаш, металлургия тармоқларининг улуши пастроқ холос. Фарғона вилояти Ўзбекистон Республикаси саноати маҳсулотининг 12,7 фоизини таъминлайди. Бу ерда мамлакат саноатидаги ишлаб чиқариш фондларининг қиймати бўйича 5,5 фоизи ва саноатда банд бўлган ишчи ходимларининг 11,4 фоизи мужассамланган. Хусусан, ёқилғи, кимё ва нефт кимёси, шишачинни саноат тармоқларининг ҳудудий мужассамлашув даражаси юқори: 39,7, 13,3 ва 65,8 фоиз. Буларнинг ҳар бирини индекси умумий ўртача

кўрсаткичдан (1,00) катта: 3,13; 1,05 ва 5,18. Демак, бу саноат тармоқлари вилоятнинг ихтисослашган йўналишлари ҳисобланади. Шунингдек нефтни қайта ишлаш, минерал ўғит ишлаб чиқариш, тўқимачилик озиқ-овқат саноатларининг ривожланганлик даражаси ҳам юқори.

Вилоятда қуйидаги қўшма корхоналар мавжуд: Данғара туманида «Бештов» Ўзбек-Россия, Риштонда сопол идишлари ишлаб чиқарувчи Ўзбек-БАЗ, Қўқонда Ўзбек-Россия «Қўқон-мебел», Ўзбек-Исроил «Хуканд», Марғилондаги Ўзбек-Грузия «Дил-Бад Компани» ва бошқалар. Булардан ташқари, Фарғонада «Узсаламан», «Луфер» (тери маҳсулотлари), Бардодда «Файз-Явар» (мебел), Ёзёвонда «Меҳнат» (полиэтилен плёнкалари), Қувада «Ахрор» (сут маҳсулотлари), Бешарикда «Фартекс», Қувасойда қурилиш материаллари ишлаб чиқарувчи корхоналар ҳам фаолият кўрсатмоқдалар. Яқинда Япония билан биргаликда Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи таъмирланиб, бу ерда тоза дизел ёнилғиси ҳам ишлаб чиқариладиган бўлди. Бунинг учун кетган харажат тахминан 200-250 млн. АКШ долларига тенг бўлди.

Ҳаммаси бўлиб 40 га яқин ишлаб турган қўшма корхонаси мавжуд, шундан саноатда 23 та. Уларнинг барчаси 2010 йилда 42,4 млн. АКШ доллари ҳажмида маҳсулот экспорт қилган ва бу вилоят экспортининг 20 фоизга яқинини ташкил қилади. Қўшма корхоналарда 5100 киши ишлайди.

Саноат мажмуасида Фарғонадаги йирик иссиқлик маркази ва Қувасойдаги ИЭС, кимё ва нефт кимёси, нефтни қайта ишлаш заводлари (Фарғона ва Олтиарик), азот ва суперфосфат ишлаб чиқарувчи корхоналар (Фарғона ва Қўқон), фуран бирикмалари корхонаси (Фарғона) кабилар катта аҳамиятга эга. Қурилиш саноати Қувасойда, тўқимачилик машинасозлиги Қўқонда, газ аппарати заводи Фарғонада, дон маҳсулотлари комбинати Қувада жойлашган. Марғилонда ипак тўқимачилиги, Фарғона ва Бешарикда ип-газлама, Қўқонда пайпоқ ишлаб чиқариш, Фарғонада тери ва пойафзал саноати, мебел саноати Қува Риштон, Қўқон ва Бағдодда ривожланмоқда. Ёғ-мой ишлаб чиқаришнинг марказлари Фарғона ва Қўқон, спирт-Қўқон, консерва-Фарғона, қандолат саноати Қувада шаклланган. Қувасойда «Кварц» корхонаси шиша ва чинни идишлар, «УзДЭУ авто» корхонаси учун ойна ишлаб чиқармоқда. Риштонда қадимдан кулолчилик ривожланган, Тошлоқ туманидаги чет эл инвестициясига тегишли енгил саноат корхонаси эса ўз маҳсулотини, яъни пахта толасини батамом экспорт қилади. Булардан ташқари, хорижий мамлакатлар сармояси иштирокида қайта жихозланган Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи ҳам катта мавқега эга. У вилоят экспорт қудратини мустахкамлашда ўзининг ҳиссасини кўшиб бормоқда (10 фоиз атрофида).

Фарғона вилоятида йилига 135-145 минг тонна нефт, 1,8 млн. тонна

бензин, 1,8 млн. тонна мотор (дизел) ёнилғиси, 150 минг тоннага яқин минерал уғитлар, 850 минг тонна атрофида цемент, тахминан 110 минг тонна пахта толаси, 58 млн. м² ип ва 2 млн. м² ипак газлама, 12 млн. жуфт пайпоқ 29,5 минг тонна тозаланган ўсимлик ёғи, 45 млн. шартли банкадан ортиқ турли консервалар ишлаб чиқарилади. Булардан ташқари, газ плиталари, мебел, хўжалик совуни ва бошқа маҳсулотларни чиқариш ҳам йўлга қўйилган.

Қишлоқ хўжалиги. Бу соҳада пахтачилик, пиллачилик боғдорчилик ва сабзавот етиштириш Республика аҳамиятига эга. Жами экин майдонлари 300 минг гектар атрофида. Шундан ғалла экинлари 120 минг, пахта 130 минг, ем-хашак 30 минг гектарни ташкил этади. Вилоят мамлакатда етиштириладиган ғалланинг 13 фоизи ва картошканинг 11 фоизидан кўпроғини беради.

Гарчи 2010 йил қишлоқ хўжалиги учун унча қулай келмаган бўлсада, бу ерда шу йили 480 минг тонна дон (шундан 440 минг тонна буғдой), 373 минг тонна пахта, 86 минг тонна картошка, 279 минг тонна сабзавот, 100 минг тоннага яқин мева 35 минг тонна узум, 3,0 минг тонна пилла етиштирилган. Ҳосилдорлик гектарига: буғдой 35,8, пахта 29,9, картошка – 143,5, сабзавот – 174,5 центнерни ташкил қилган.

Вилоятда йирик шохли моллар сони 561 минг бош (бу жихатдан у Самарқанд ва Қашқадарё вилоятларидан кейин 3-ўринда туради), қўй ва эчкилар 500 минг. Умуман чорвачилик қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 41,9

фоизини таъминлайди.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. Вилоят ҳудудини халқаро темир ва автомобил йўллари кесиб ўтади. Қўқон йирик транспорт тугуни ҳисобланади. Бу ердан Фарғона-Андижон-Ўш, Наманган ҳамда Исфара йўналишларига ҳар хил йўллари кетади. Бир йилда ташилган юк миқдори 59,4 млн.т., шу жумладан автомобил транспортида 50,9 млн.т. Йиллик ташқи савдо ҳажми 275 млн. АҚШ доллари, экспорт – 186 ва импорт – 89 млн.доллар. Экспортда пахта толасининг улуши бошқа (23 фоиз), кимё маҳсулотлари (24 фоиз) ташкил қилади. Ташқи иқтисодий алоқаларда ҳамдўстлик мамлакатларнинг ҳиссаси кўпроқ (экспортнинг 61,3 ва импортнинг 42,5 фоизи, 2000-й).

Жами экспортнинг 3/5 қисмидан ортиқроғини Фарғона шаҳрининг ўзи таъминлайди (асосан, нефтни қайта ишлаш ва «Азот» корхоналари); Тошлоқ туманининг ҳиссаси 16,3 фоиз. Шунингдек, бу соҳада Қува, Қўқон ва Марғилон шаҳарлари ҳам қатнашади.

Иқтисодиётнинг ҳудудий таркиби. Вилоят иқтисодиётида Фарғона Марғилон саноат тугуни етакчилик қилади. Бу ерда электр энергетика, тўқимачилик кимё ва нефть кимёси, озиқ-овқат саноати кенг ривожланган.

Умуман вилоят ҳудудида 2 иқтисодий район шаклланган: Фарғона

Марғилон ва Қўқон районлари. Қўқонда асосан озиқ-овқат, енгил ва кимё саноатлари мавжуд.

Фарғона-Марғилон райониға Олтиариқ, Қува Ёзёвон, Фарғона туманлари, Қувасой шаҳри, Қўқон гуруҳ районларига Ўзбекистон, Бешариқ, Боғдод, Данғара, Тошлоқ, Учкўприқ, Фурқат, Риштон, Сўх, Бувайда туманлари киради.

Туманлар ичида Тошлоқ Қува саноати яхшироқ ривожланган (вилоятга нисбатан 5,9 ва 3,5 фоиздан). Риштон, Олтиариқ ва БОҒДОД туманларида ҳам қишлоқ саноати бирмунча шаклланган. Айни вақтда у Сўх, Фурқат, Охунбобоев, Данғара ва Бувайда каби туманларда суст даражада.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти бўйича олдинги ўринларда Фарғона, Қува Учкўприқ, Олтиариқ ва Бешариқ туманлари туради, ўртача мавқега БОҒДОД, Бувайда, Данғара, Охунбобоев ва Риштон туманлари эга. Қолган туманларнинг ишлаб чиқариш салоҳияти пастроқ (энг кичик кўрсаткич Сўх, Ёзёвон ва Фурқат туманларида).

Вилоятнинг Марказий Фарғона ёки қорақалпоқ чўлида ўрнашган ҳудудлари ҳамда тоғ оралиғида жойлашган Сўх тумани нисбатан суст ривожланган. Бинобарин, келажакда ушбу ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишини жадаллаштириш, қишлоқ меҳнат ресурсларини иш билан

таъминлаш, Фарғона-Марғилон агломерацияси экологик вазиятини яхшилаш минтақанинг долзарб муаммоларидир.

Шундай қилиб, Фарғона иқтисодий райониға кирувчи вилоятлар ишлаб чиқариш салоҳияти ва ривожланиш йўналишлари ўзаро бирмунча фарқ қилади. Чунончи, саноат қудрати бўйича Фарғона вилояти Андижон ва Наманган вилоятларини биргаликда ҳисоблаганда ҳам улардан катта. Аммо, Андижонда ривожланиш суръати юқори, қолган вилоятларда эса бу кўрсаткич пастроқ.

Агар Республика даражасини 1,00 деб олсак, Фарғона вилоятида жон бошига саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш индекси 1,15, Андижонда 0,98 ва Наманганда 0,50 га тенг. Демак, Наманган вилояти бу жиҳатдан мамлакат кўрсаткичидан 2 мартадан кўпроқ орқада. Қишлоқ хўжалиги индекси эса фақат Фарғонада ўртачадан камроқ қолганларда ва айниқса Андижон вилоятида у юқори.

Вилоятларда саноат ишлаб чиқаришининг корхона даражасидаги мужассамлашуви ҳам ҳар хил. Масалан, Наманган вилоятининг ҳар бир саноат корхонасига 300 киши тўғри келса, Андижонда у 380 кишига тенг. Фарғона вилоятида ҳам бу кўрсаткич юқори.

Минтақа иқтисодиётининг асосини кенг маънодаги агросаноат мажмуи

ташкил қилади. Шу билан бирга, бу ерда электр энергетика базаси яхши ривожланмаган. Бинобарин, районда электр қувватини кўп талаб килувчи тармоқлар учун шароит унча қулай эмас. Айни вақтда иқтисодиётнинг ривожланишида маҳаллий саноат ҳамда катта анъаналарга бой бўлган хунармандчилик ва косибчиликнинг ўрнини ҳам таъкидлаш жоиз (Чуст ва Шаҳрихон пичоқлари, Чуст ва Қўқон дўпписи, Марғилон хонатласи, Андижон маҳсилари, Риштон сопол идишлари ва бошқалар). Келажакда бу ерда рекреация ресурсларидан ҳам кенг фойдаланиш, халқаро туризмни ривожлантириш зарур. Чортоқ, Чимён, Шохимардон, Сўх, сўлим табиатли сойлар водийлари, қадимий Поп, Ахсикент, Косонсой археологик объектлари, Қўқон, Қува кабилар, суғориш иншоотлари бу борада катта аҳамиятга эга.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Фарғона иқтисодий районининг географик ўрни ва унинг минтақа ривожланишига таъсири қандай?
2. Водий сув ресурслари ва гидрографик шаҳобчаларининг иқтисодий аҳамиятини тушунтириб беринг.
3. Андижон вилояти иқтисодиётининг ҳудудий ва тармоқлар таркибининг хусусиятлари нимада?
4. Асака автомобиль заводининг минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишига таъсири қандай?

5. Наманган вилояти табиий ресурслари, иқтисодиётининг ихтисослашуви ва жойланиши қандай хусусиятларга эга?

6. Фарғона вилояти иқтисодиётининг ҳудудий таркиби ва йўналиши нималарда ўз аксини топади?

7. Иқтисодий районнинг истиқболда ривожланишида қандай муаммолар мавжуд?

Зарафшон иқтисодий райони

Иқтисодий район Зарафшон дарёсининг ўрта ва қуйи қисмини, қадимда унинг таъсирида вужудга келган хўжаликнинг ҳудудий тизимини ўз ичига олади. У ҳозирги кунда Бухоро, Навоий ва Самарқанд вилоятларидан ташкил топган. Тахминан, худди шундай кўламда мазкур район 60-70 йилларда ҳам ажратилган эди.

Районнинг умумий майдони 168,1 миң км.кв бўлиб, у мамлакат ҳудудининг 37,4 фоизни ташкил қилади. Бу жihatдан Зарафшон иқтисодий райони Ўзбекистонда фақат қуйи Амударё районида биров кичикроқ холос. Аҳолиси 536,1 млн. ёки Республика умумий аҳолисининг деярли 1/5 қисмига баробар.

Маълумки, сўнгги йилларда мутахассислар томонидан бу ерда

Бухоро-Навоий (Қизилкум) ва Самарқанд иқтисодий районлари ажратилиб келинар эди. Худди шу таркибда бу минтақа ҳозир ҳам ўрта умумтаълим мактабларида ўқитилиб келинмоқда. Баъзи бир илмий адабиётларда эса Самарқанд вилояти ҳатто, қўшни Қашқадарё билан биргаликда кўрилмоқда.

Ҳозирги кунда Бухоро воҳаси кўпроқ Амударё сувлари билан суғорилади. Бироқ бу ҳудуднинг, аниқроғи Мовароуннахрнинг тарихида Зарафшон дарёсининг аҳамияти катта бўлган. Бухоро унинг куйи, Самарқанд эса дарёнинг юқори қисмида жойлашган, улар ўлканинг бой ўтмишида навбатма-навбат етакчилик қилиб, пойтахт ролини бажариб келишган.

Навоий вилояти бошқаларга қараганда кечроқ ташкил этилган бўлиб, у қўшни Бухоро ҳамда Самарқанд вилоятларини боғлаб туради. Айни вақтда таъкидлаш жоизки, ҳеч қандай иқтисодий районнинг чегараси қатъий бўлмаганидек, бу ерда ҳам шу ҳол кузатилади. Масалан, Самарқанд қадимдан Қашқадарёнинг Шаҳрисабз минтақаси ҳамда Жиззах вилоятининг ғарбий қисми (Ғаллаорол, Бахмал туманлари) билан боғлиқ, Бухоронинг нефтни қайта ишлаш корхонаси Қоровулбозор заводи Қашқадарё ресурслари асосида қурилган. Қолаверса, Самарқанд Бухоро Қарши «учбурчаги» Ўзбекистон иқтисодий маконида яққол кўзга ташланиб туради.

Аммо, шуларга қарамасдан, ушбу район айнан уч вилоят таркибида ажратилгани маъқулроқ. Сабаби, келажакда Қашқадарёнинг қўшни Сурхон

водийси билан иқтисодий алоқалари кучайиб боради ва улар биргаликда ягона Жанубий иқтисодий районни ташкил қилишлари мумкин.

Зарафшон иқтисодий райони мамлакатимизда кўзга кўринарли мавқега эга. Ушбу район Ўзбекистон ялпи ички маҳсулотининг 18-20, саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 23 фоизини беради. Мамлакат ички меҳнат тақсимоотида район ҳосил қилувчи тармоқлар сифатида пахтачилик, қорақўлчилик, рангдор металлургия, халқаро туризм ва бошқалар хизмат қилади. Шунингдек, бу ҳудудда пилла етиштириш, узумчилик, кимё ва нефть кимёси, озиқ-овқат, тўқимачилик саноатлари ҳам ривожланиб бормоқда. Районни ғарбдан шарққа томон кесиб ўтувчи халқаро темир ва автомобил йўллари, суғориш иншоотлари унинг иқтисодиётини шаклланишида катта аҳамиятга эга.

Район таркибига кирувчи вилоятларнинг ишлаб чиқариш ва экспорт ҳамда демографик салоҳиятлари ҳар хил. Улар хўжалик тузилмаси, мамлакат миллий ва минтақа иқтисодиётида тутган ўринлари билан ҳам ўзаро фарқ қилишади. Бинобарин, вилоятларнинг ўзига хос хусусиятлари уларнинг алоҳида таърифларида яққолроқ намоён бўлади.

Бухоро вилояти. Вилоят 1938 йил 15-январда ташкил топган. Унинг таркибига ҳозирги кунда 11 қишлоқ туманлари: Бухоро, Бобкент, Жондор, Когон, Олот, Пешку, Ромитан, Шофиркон, Қоровулбозор, Қорақўл ва

Ғиждувон туманлари киради. Майдони 40,3 минг км.кв ёки иқтисодий район ҳудудининг 24,0, республика майдонининг 9,0 фоизига тенг. Аҳолиси, 2010 йилнинг маълумотларига қараганда, 1 600,7 минг киши. Маъмурий маркази - Бухоро шаҳри.

Бухоро вилояти минтақа ва миллий иқтисодиётда асосан, қоракулчилик, нефтни қайта ишлаш, тўқимачилик саноат тармоқлари билан ажралиб туради. Шу билан бирга, бу борада озиқ-овқат саноати, пахта етиштириш, халқаро туризм ҳам ривожланиб бормоқда.

Географик ўрни ва табиий ресурслари. Бухоро вилояти Ўзбекистон Республикасининг ғарбий қисмида жойлашган, унинг қўшни Туркменистон давлати билан чегараси қисман Амударё бўйлаб утади. Вилоят шимолда, қисқа масофада Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон Республикаси билан, шимол ва шимоли-шарқда кенг миқёсда Навоий ва жанубда Самарқанд вилоятлари билан чегарадош.

Ер усти тузилишининг тахминан ярмидан кўпроғи текислик - Қизилқум чўлларида иборат. Баландлик ва тоғлиқлар асосан, вилоятнинг шимоли-шарқи ва шарқида жойлашган. Энг баланд нуқтаси денгиз сатҳидан 800 метрга яқин бўлиб, у Кулжук тоғининг вилоят ҳудудидаги қисмига тўғри келади.

Вилоятнинг ер майдони катта, бироқ сув ресурсларининг етишмаслиги сабабли ушбу омилнинг минтақа иқтисодиётини ривожланишидаги роли бироз чекланган.

Яқин ўтмишда бу ерда собиқ Иттифокда донғи кетган Газли табиий газ кони мавжуд эди. Ҳозирги вақтда ҳам Бухоро вилоятида мазкур ёқилғи турининг захиралари бор (Жаркок, Учқир, Денгизкўл ва бошқа конлар). Газли, Ўртабулоқ ва Жаркок конларидан қисман нефт қазиб олинади.

Ёқилғи ресурсларидан ташқари вилоят ҳудудида қурилиш материаллари хомашёси мўл. Жумладан, Когон ва Қоровулбозор атрофида охактош ва гипс, Тасқозгонда графит, Жонкелдида минерал буёқ конлари мавжуд. Шунингдек, жанубда ғишт ва кулолчилик учун тегишли хомашё, Ёждувон туманининг чекка шимоли-шарқида рангдор металллар кони (Зафаробод) жойлашган. Умуман, вилоятда аниқланган қазилма бойликлар кўпроқ ёқилғи ва қурилиш саноатини ривожлантиришда аҳамиятлидир.

Иқлими континентал ва чўл минтақасига хос. Январ ойининг ўртача ҳарорати -2 даража, июл ойида иссиқлик баъзан 40 даражадан ҳам ошиб кетади. ёғин-сочин миқдори жуда кам. Газлидан шимолроқда у 100 мм га ҳам етмайди, Бухоро воҳасида йилига тахминан 150-200 мм атрофида ёғин-сочин ёқади.

Кўриниб турибдики, Бухоро вилоятининг иқлими асосан яйлов чорвачилигига қулайроқ суғорма деҳқончилик учун эса бу ерда шароит унча яхши эмас. Зарафшон дарёси вилоят ҳудудининг шарқий чеккасига етиб келади, холос, суғориш учун эса сув кўпроқ Амударёдан олинади. Айнан шу мақсадда Аму-Қорақўл, Аму-Бухоро, Ёмонжар каналлари қурилган. Қўшни Навоий вилоятида жойлашган Қуюмозор сув омборларидан шу номли канал бошланади ва у Бухоро, Когон, Жондор туманларининг бир қисмини суғоради. Булардан ташқари Зарафшон, Хайробод, Шофиркон каби каналлар, Шўркўл сув омборлари ҳам мавжуд.

Вилоятда жуда кўп коллекторлар (зовурлар) ҳамда оқова кўллар (қора кўллар) жойлашган. Уларга мисол қилиб Шимолий, Оғитма, Парсонкўл зовурлари, Денгизкўл, Соленное, Оёқоғитма, Шўрхок, Қорақир кўлларини келтириш мумкин.

1993 йилда қурилган Дамхўжа-Бухоро сув қузури вилоят марказини ичимлик суви билан таъминлашда катта аҳамиятга эга бўлди. Бироқ шунга қарамасдан, бу ерда сув муаммоси кескин. Юзага келган ҳолат нафақат қишлоқ хўжалигига, балки аҳолининг саломатлигига ҳам катта таъсир кўрсатади.

Демографик вазият. Аҳоли сони 1600,7 минг киши, у 1989 йилга нисбатан (1236 минг) деярли 1,3 мартага ёки 300 минг кишига кўпайган.

Туғилиш бу ерда ҳар минг аҳолига 20 киши, ўлим кўрсаткичи 4,6 кишига тўғри келади. Демак, табиий кўпайиш 15,0—15,5 промилле, ёки 1,5 фоизга баробар.

Туғилиш коэффициента фақат Бухоро шаҳрида пастроқ (13,1 промилле), қишлоқ туманлари доирасида эса у катта фарқ қилмайди (20-24 промилле). Аҳоли миграцияси шаҳар ва қишлоқ жойларида манфий натижага эга. Масалан, 2009 йилда миграция қолдиғи шаҳарларда минус 2,0 минг, 2010 йилда эса 1,9 минг кишига тенг бўлган, қишлоқларда мазкур кўрсаткич 800-900 кишини (минус) ташкил қилади.

Аҳоли вилоят ҳудудида нихоятда нотекис жойлашган. Ўртача зичлик 1 км.кв майдонга 40 кишига тенг ҳолда у бевосита Бухоро-Қоракул воҳасида анча юқори кўрсаткичга эга. Вилоятнинг катта чўл қисмида эса аҳоли зичлиги жуда паст. Туманлар доирасида ушбу кўрсаткич Пешкуда 12 кишига етмаса, у Вобкентда 360 кишини ташкил қилади.

Вилоятда 11 шаҳар ва 61 шаҳарча мавжуд бўлиб, уларда жами аҳолининг 38,7 фоизи яшайди. Бухоро (Бухорои Шариф) аҳоли сонига кўра, Республикамизда Тошкент, Наманган, Самарқанд ва Андижондан сўнг бешинчи ўринда туради; бу ерда 266,1 минг кишидан зиёдроқ аҳоли истиқомат қилади.

Бухоро вилоятининг иккинчи шаҳри Когон (55 минг киши), ундан кейинги поғонани эса кўхна Ғиждувон эгаллайди. Қолган шаҳарларда аҳоли сони 20 минг кишидан камроқ Вилоят шаҳарчалар сони бўйича Ўзбекистонда энг охирги ўринда. Бу ерда атиги Зафаробод ва Жондор шаҳарчалари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бирида 6-8 минг кишидан аҳоли яшайди, холос.

Меҳнат ресурслари 852 минг киши, шундан 760 минг кишига яқини хўжаликнинг турли шаклларида банд. Бошқа ҳудудларга ўхшаш бу ерда ҳам ишчи кучидан самарали фойдаланиш муаммоси мавжуд. Биргина 2010 йилда қишлоқ хўжалигидан 7,5 минг ортиқча ишчи кучи бўшаган. Худди шу йили вилоятда 19 мингдан кўпроқ иш ўринлари яратилган бўлиб, уларнинг асосий қисми қишлоқ жойларига турли келади. Агар ҳар бир иш ўрнига тахминан 115 минг сўмдан харажат қилинган бўлса, жами иш ўринларини яратиш учун 1 йилда 220 млн. сўм атрофида пул сарфланган жорий нархда.

Хўжалигининг умумий таърифи. Вилоят иқтисодиёти аграр-индустриал йўналишга эга. Мустақиллик йилларида Бухоро вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари бўйича мамлакатда энг олдинги ўринларда. Масалан, ана шу йилларда бу ерда саноат маҳсулоти 3 мартадан зиёдроқ кўпайди (солиштира нархда). Агар Бухоро вилояти саноатининг ривожланиш индекси 1991 йилда 0,50, яъни ўртача Республика кўрсаткичидан 2 марта паст бўлган бўлса, ҳозирги кунда у 1,25 ни ташкил

килади; мазкур макроиқтисодиёт тармоғининг ривожланиши бўйича вилоят Ўзбекистонда 9-ўриндан 6-ўринга чиқиб олди.

Жумладан, 2010 йил натижалари ҳам Бухоро вилояти учун ижобий: ялпи ички маҳсулот 2009 йилга нисбатан 103,3 фоизга, саноат 108,7, ҳалқ истеъмол моллари 108,2, қишлоқ хўжалиги маҳсулоти 101,9, қурилиш 105,5, чакана савдо обороти 114,2, капитал маблар сарфлаш 102,0 фоизга ўсган. Бўлар, албатта, анча юқори кўрсаткичлар ҳисобланади.

Мамлакатимизнинг нефт мустақиллигини таъминлашда Бухоро (Қоровулбозор) нефтни қайта ишлаш заводининг аҳамияти катта бўлди. Ушбу корхона асосан Франция билан ҳамкорликда қурилиб, бунинг учун тахминан 500 млн. АҚШ доллари сарфланди. Ҳозирги вақтда вилоятда, бундан ташқари, 52 га яқин қўшма корхоналар барпо этилган. Улар жумласига АҚШ билан қурилган «Қорақўлтекс», «Ромсиб» Ромитанда Россия билан қурилган ва қайта жихозланаётган «Бухоротекс», ишга туширилган «Бухоро —Коском» уяли телефон алоқаси, «Уруғчилик компанияси», Ромитандаги «Трансфрукт», Вобкентдаги «Мидетекс», «Мрамор», «Бухоройўлгранит» кабилар киради. Қўшма корхоналарни қуришда 20 дан ортиқ хорижий давлатлар, шу жумладан, АҚШ, Буюк Британия, Франция, Туркия, Россия, Украина, Жанубий Корея қатнашган. Яқин йилларда бу ерда яна 30 дан ортиқ қўшма корхонаси қурилиб ишга туширилади, бунинг

натижасида вилоятнинг экспорт салоҳияти янада ошади, минглаб янги иш ўринлари яратилади.

Саноати. Бухоро вилояти Ўзбекистон Республикаси саноат маҳсулотининг 6,4 фоизини беради. Мазкур тармоқда иқтисодий фаол аҳолининг 9 фоизи банд. Вилоят, 2010 йил якунлари бўйича, мамлакатнинг 9,0 фоиз узум виносини, 10,3 фоиз пойафзали, 12,6 фоиз ўсимлик ёғини ва 30,0 фоиз ип газламасини беради.

Жами саноат корхоналари 65 та, саноат ходимларининг сони 38 минг киши. Вилоятда хусусан, ёқилғи ва енгил саноат яхши ривожланган, бу ерда мамлакат ёқилғи саноати маҳсулотининг 18,7 ва енгил саноатнинг 12,5 фоизи яратилади. Демак, ушбу саноат тармоқларининг мужассамлашув кўрсаткичлари, юқоридагиларга мос ҳолда деярли 3,0 ва 2,0 ни ташкил қилади. Саноат маҳсулотининг 62 фоизи давлат тасарруфида бўлмаган корхоналарга тўғри келади.

Ҳозирги вақтда вилоят саноат маҳсулотининг 1/3 дан кўпрори ёқилғи, 44,3 фоизини енгил саноат ташкил қилади. Айни чоғда бу ерда электр энергетика ва машинасозлик каби оғир саноат тармоқлари яхши ривожланмаган.

Бухоро вилояти саноати, асосан, ёнилғи (бензин, керосин, дизел

ёнилғиси), мебел, охак, гипс, пахта толаси, ип газлама ва бошқаларни ишлаб чиқаради. Жумладан, 2010 йилда бу ерда 30,2 минг тонна ўсимлик ёғи (Республикада 346 минг тонна), 128 минг тонна пахта толаси, 117 млн. м² ип газлама, 1,4 млрд. м³ табиий газ ишлаб чиқарилган.

Ип газлама корхоналари, асосан, Бухоро ва Қорақўлда, ўсимлик ёғи Когонда, ёнилғи турлари Қоровулбозорда, пахта толаси Вобкент, Шофиркон, Ёғдудон, Қорақўл, Олотда, консерва заводи Вобкентда, қурилиш материаллари корхоналари қушилади. Когонда, Қоракул териси заводи Бухорода жойлашган. Шунингдек, Бухоро, Ёғдудон каби шаҳарларда маҳаллий саноат ва миллий хунармандчилик яхши ривожланган (зардузлик, мисгарлик, заргарлик ва х.к),

Саноат ишлаб чиқаришининг ҳудудий таркиби бир хил эмас; бу борада Бухоро ва Когон шаҳарларидан ташқари Қоровулбозор тумани кескин ажралиб туради. Масалан, 2010 йил якунлари бўйича, Бухоро шаҳри вилоят саноат маҳсулотининг 34,8 фоизини, Қоровулбозор тумани 34,5 ва Когон шаҳри 5,3 фоизини етиштириб беради. Ана шу ҳудудий бирликлар зиммасига Бухоро вилояти саноатининг 3/5 қисмига яқини тўғри келади. Қолган ҳудудлар ичида саноат ишлаб чиқариши Ёғдудон, Қоракул туманларида бирмунча ривожланган, Олот, Бухоро туманларининг саноат салоҳияти эса анча паст.

Агроиктисодиёт. Вилоят қишлоқ хўжалиги кўп тармоқли хусусиятга эга. Жами маҳсулотнинг 55,4 фоизи деҳқончиликка, қолган қисми эса чорвачиликка тўғри келади. Бироқ агроиклимий шароитлардан, хусусан сув билан таъминланганлик даражасидан келиб чиққан ҳолда бу ерда ер майдонининг иқтисодий салоҳияти юқори эмас, интенсив суғорма деҳқончилиги асосан, ҳудуди кичик бўлган жанубда, Бухоро-Қоракул воҳасида ривожланган, ҳолос. Вилоятнинг қолган катта чўл қисмини эса экстенсив қишлоқ хўжалиги, чорвачилик эгаллайди.

Жами экин майдони 240 минг гектарга яқин. Шундан 81 минг гектари ғалла экинлари билан, 132 минг гектари пахта, 16 минг га ем-хашак, 7 минг гектари сабзаёт етиштириш билан банд (11-чизма). Бир йилда бу ерда ўртача 330-350 минг тонна ғалла, 350-400 минг тоннадан зиёд пахта, 150 минг тонна турли хил сабзаёт етиштирилади, ғалланинг ҳосилдорлиги гектарига 40,3 центнерни, пахтаники 27,3 центнерни ташкил қилади.

Албатта, бошқа вилоятларга қараганда, бу ерда боғдорчилик ва узумчилик нисбатан суст ривожланган. Айни вақтда Бухоро вилояти қорақўлчилик бўйича Республикада етакчи ўринда туради. Бир йилда вилоятда 190-200 минг дона қорақўл териси тайёрланади. Шунингдек, пиллачилик ҳам ривожланиб бормоқда (2010 йилда 2300 тонна, Ўзбекистон бўйича жами 19,3 минг тонна).

Йирик шохли моллар сони 530 минг бош атрофида, майда шохли мол-қўй ва эчкилар эса 910 минг бош (бу борада Бухоро, Қашқадарё, Навоий ва Самарқанд вилоятидан кейин 5-ўринда туради). Чорвачилик вилоятнинг шимолий ва ғарбий қисмида кенг тарқалган.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш бўйича Бухоро, Вобкент, Жондор ва Ёиждувон туманлари ажралиб туради. Ушбу ҳудудлар зиммасига жами қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 30,4 фоизи тўғри келади. Бироқ Когон ва ҳусусан, Қоровулбозор туманларининг агроиқтисодий салоҳияти жуда паст.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. Вилоятда транспорт тизимининг кўпгина турлари мавжуд. Аммо, улар билан ҳудуднинг, асосан, жанубий қисми яхшироқ таъминланган, холос. Бир йилда жами транспорт турлари бўйича 310 млн. тонна юк ташилади, унинг 96 фоизи автомобил транспортига тўғри келади (2010-й).

Вилоят ҳудудида Чоржуй-Навоий ҳамда Бухоро-Қарши темир йўллари, шу билан бирга ҳалқаро ва мамлакат аҳамиятига эга бўлган автомобил (шу жумладан, Катта Ўзбек трактининг Бухоро-Газли-Хоразм вилояти қисми) ва кувур транспорти мавжуд. Қоракўлда жуда катта электр подстанцияси қурилган.

Йиллик ташқи савдо обороти 320-350 млн. АҚШ долларига тенг. 2010 йилда экспорт ҳажми 200, импорт 100,0 млн. долларни ташкил этган. Экспортнинг 60-62 фоизини пахта толаси, импортнинг кўпчилиги қисми эса машина ва асбоб-ускуналарга тўғри келади. Экспортда узоқ хориж мамлакатларининг улуши ҳамдўстлик давлатларига қараганда 2 мартача кўп.

Бухоро вилоятининг иқтисодий ривожланишида халқаро туризмнинг аҳамияти ҳам ошиб бормоқда. 2010 йилда бу ерда 95,4 минг сайёҳларга хизмат кўрсатилган, шундан 45 минг киши хорижий сайёҳлар. «Ўзбектуризм» Миллий компаниясининг Бухоро бўлимида тушган даромад бир йилда 830 млн. сўмни ташкил қилади.

Вилоят иқтисодиётининг ҳудудий таркиби ва муаммолари. Бухоро вилоятида, авваламбор икки асосий табиий-хўжалик минтақаларни ажратиш мумкин. Бу ҳам бўлса воҳа ва чўл қисмларидир. Воҳа иқтисодий маконининг ўзагини Олот-Ғиждувон ҳамда қисман Бухоро-Қоровулбозор йўналишлари шакллантиради, унинг маркази эса Бухоро-Когон саноат тутуни (шаҳар агломерациясига) мос келади. Ана шу боис, иқтисодий ҳудуддан четроқда кичик Газли ва Зафаробод «ресурс» (тоғ-кон саноати) шаҳарчалари жойлашган.

Бухоро вилояти иқтисодиётини ривожлантиришда энг аввало, унинг электр энергетика ва қурилиш базасини мустаҳкамлаш, оғир саноат

тармоғларини шакллантириш катта аҳамиятга эга. Шу билан бирга қишлоқ хўжалиги самарадорлигини ошириш, қишлоқ жойлар инфраструктурасини яхшилаш, айниқса аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш (бу ҳолат хусусан Жондор, Когон ва Қоракўл туманларида кўнгилдагидек эмас), мавжуд туристик-рекреация ресурсларидан тўлароқ фойдаланишга ҳам эътибор бериш лозим. Худудий жиҳатдан эса туман марказлари, хусусан Гиждувон, Шофиркон, Вобкент каби шаҳарларнинг иқтисодий қудратини мустаҳкамлаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Самарқанд вилояти. Самарқанд вилояти 1938 йил 15-январда ташкил топган. У маъмурий жиҳатдан 14 қишлоқ туманларидан (Бўлунғур, Жомбой, Иштихон, Каттакўрғон, Нарпай, Нуробод, Окдарё, Пайариқ Пастдарғом, Пахтачи, Самарқанд, Тойлоқ Ургут ва Қўшработ) иборат. Майдони 16,8 минг км.кв бўлиб, бу Зарафшон иқтисодий районининг 1/10 қисми, Республикамизнинг 3,7 фоизига тенг. Маъмурий маркази - Самарқанд шаҳри.

Вилоятнинг ҳудуди унча катта эмас. Унинг Зарафшон иқтисодий районига киритилиши энг аввало, ҳавза омили билан борлиқ. Зарафшон дарёси қадимдан Самарқанд ва Бухоро — икки тарихий шаҳарларни, ҳозирги Бухоро, Навоий ва Самарқанд вилоятларини бирлаштирган. Бугунги Самарқанд вилояти қўшни вилоятларнинг туташ районлари билан ҳам азалдан боғлиқ (Жиззах вилоятининг Ғаллаорол ва Бахмал, Навоий вилоятининг

Нурота ва Хатирчи, Қашқадарёнинг Китоб ва Шаҳрисабз туманлари).

Самарқанд вилояти мамлакатимиз миллий иқтисодиётида муҳим мавқега эга. Бу ерда машинасозлик, озиқ-овқат саноатлари, пахта, узум, тамаки етиштириш, ҳалқаро туризм ихтисослашган тармоқлар ҳисобланади.

Жойлашган ўрни ва табиий бойликлари. Самарқанд вилояти қулай географик ўринда, Республикамизнинг марказий қисмида жойлашган. У ғарб ва шимоли-ғарбда Навоий, шимоли-шарқда Жиззах, жанубда Қашқадарё вилоятлари билан, жануби-шарқда қисқа масофада Тожикистон Республикасининг Суғд (Панжакент райони) вилояти билан чегарадош.

Ер усти тузилиши, асосан, баландлик тоғолди ва тоғликлардан ташкил топган. Нисбатан пастқам жойлар Каттакўрғон шаҳридан ғарброкда ҳамда чекка жануби-ғарбда бор (Карнаб чўли). Вилоятнинг энг баланд нуқтаси-Капчағай тоғи (2136 м.) Нурота тизмасида. Шунингдек, вилоят худудида Оқтов, Қароқчитов, Рабдунтов ҳамда Қашқадарё билан чегарадош жойда Зарафшон тизмасининг ғарбий қисми мавжуд.

Самарқанд вилоятида олтин, вольфрам, молибден, қалай, симоб, қурилиш материаллари хомашёси, жумладан, охактош топилган. Аммо уларнинг минтақа иқтисодиётига таъсири ҳозирча унча катта эмас.

Иқлими континентал, намгарчилик қўшни Навоий вилоятига қараганда

бироз кўпроқ (300400 мм). Бироқ, гидрографик тур бу ерда ҳам яхши ривожланмаган. Асосий дарё, минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг тарихий-географик «ўқи» Зарафшон бўлиб, у Самарқанддан сал ўтгандан сўнг иккига, яъни Оқдарё ва Қорадарёга бўлинади, вилоят чегарасида эса (Хатирчи туманида) улар яна қўшилади. Икки дарё орасиги Миёнкал деб аталади.

Зарафшоннинг доимий, айтарлича сув захираларига эга бўлган ирмоқлари деярли йўқ. Самарқанддан юқорида, Тожикистон Республикасининг Панжакент туманига қўшни жойда, Зарафшоннинг тоғ ораликларидан водийга чиқиш қисмидан каналлар бошланади. Улардан энг муҳими қадимги Дарғом ҳисобланади, айнан ана шу каналдан Эски Анхор канали сув олади ва у Қашқадарё вилоятининг Чироқчи туманини ҳам суғоради. Каттакўрғон, Оқдарё, Тусунсой сув омборлари, Нарпай, Бўлунғур каналлари, Бешариқ ариғи ҳам дехқончилик ривож топган ҳудудларни сув билан таъминлайди. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, вилоят иқтисодиётини шаклланишида минерал ресурсларга кўра агроиклимий шароитларнинг роли катта. Бундан ташқари, бу ерда туризм ва рекреация ресурслари мавжуд бўлиб, уларнинг аҳамияти ҳам сезиларли даражада юқори.

Демографик вазият. Вилоят аҳолиси 3090,3 минг киши ва у бу жиҳатдан Ўзбекистоида биринчи ўринда туради. Ўтган асрнинг сўнгги ўн йиллигида

аҳоли сонининг ўртача йиллик кўпайиши 2,15 фоизга тенг бўлди. Аммо, бутун мамлакатда бўлганидек, бу ерда ҳам демографик ривожланиш суръати пасайиб бормоқда. Масалан, 2010 йилда аҳоли сони 40 минг кишига кўпайди, бу эса 1,50 фоизни ташкил қилади.

Вилоятда умумий туғилиш коэффициенти ҳар минг аҳолига 22,6, ўлим 5,0 ва табиий кўпайиш 17,6 га тенг (2010-й.), Туғилиш Иштихон, Қўшрабод туманларида юқорироқ. Самарқанд шаҳри ва унинг агломерацияларига кирувчи шаҳарчаларда эса у жуда паст, Самарқанд шаҳрининг ўзида туғилиш 14,6, ўлим 7,6 промиллега баробар.

Аҳоли сонининг ўсишида миграциянинг роли катта эмас. Жумладан, 2008-2010 йилларда шаҳар ва қишлоқ жойларнинг ҳар бири ўртача бир йилда 3,0-3,7 минг кишидан «ютқазган», яъни миграция колдиғи салбий бўлган.

Аҳоли зичлиги ўртача 1 км.кв майдонга 166 киши; энг катта кўрсаткич Самарқанд қишлоқ тумани (522), Тойлоқ (466), Нарпай (345) ва Пастдарғомда (345). Айни вақтда тоғолди ва чўл минтақаларининг аҳолиси нихоятда сийрак. Масалан, Қўшробод ва Нуробод туманлари вилоят ҳудудининг 40 фоизини эгаллагани ҳолда унинг атиги 6,8 фоиз аҳолисини мужассамлаштиради, холос (зичлик 2045 киши). Мутлоқ миқдорда энг кўп аҳоли сони Самарқанд ва Ургут туманларида жойлашган.

Жами аҳолидан атиги 37,3 фоизи шаҳар жойларида яшайди. Шундан 397,3 мингдан кўпроғи Самарқандга турли келади. Гарчи Самарқанддан аҳоли миқдори бўйича Наманган ўтиб кетган бўлсада, у ўз мавқеига кўра, шубҳасиз, Ўзбекистоннинг «иккинчи» шаҳри ҳисобланади.

Каттакўрғон шаҳрида 76, Ургутда 55 минг аҳоли бор. Қолган шаҳарларда (ҳаммаси бўлиб вилоятда 11 шаҳар ва 87 шаҳарча мавжуд) аҳоли сони кўп эмас. Худудий жиҳатдан аксарият шаҳар ва шаҳарчалар Самарқанд агломерацияси ва Каттакўрғон гуруҳига киради.

Вилоятда меҳнатга лаёқатли аҳоли 1480 мингдан кўпроқ, шундан 72 фоизи турли соҳаларда банд. Меҳнат бозорида расман ишсиз мақомида 2010 йилда 6140 киши қайд этилган. Худди шу йилда 39,3 минг киши қишлоқ хўжалигидан ортиқча ишчи кучи сифатида бўшаган ва 56,3 минг кишилик янги иш ўринлари яратилган. Иқтисодиётда банд бўлганларнинг 10,3 фоизи саноатга, 41,6 фоизи қишлоқ хўжалигига, 12,7 фоизи таълим, маданият ва фанга тўғри келади.

Иқтисодиётнинг умумий таърифи. Самарқанд вилояти ялпи ички маҳсулот ҳажми бўйича Тошкент шаҳри, Фарғона, Тошкент ва Андижон вилоятларидан кейинги бешинчи ўринни эгаллайди. У Республиканинг 5,6 фоиз саноат ва 11,3 фоиз қишлоқ хўжалиги маҳсулоти, 8,6 фоиз товар обороти, 7,9 фоиз пуллик хизмат кўрсатиш ҳажмини беради. Ялпи ички

маҳсулот 2010 йилда 6 фоизга кўпайган.

Вилоятда 120 дан ортиқ қўшма корхоналар рўйхатга олинган, улар дан 90 таси фаолият кўрсатмоқда. Биргина 2000 йилда 8 та қўшма корхонаси ишга тушган, барча корхоналарда 10 минг киши ишлайди. Бундай корхоналар саноат, савдо, туризм каби соҳаларда мавжуд бўлиб, улар экспортнинг 1/5 қисмини таъминлайди.

Саноати. Самарқанд вилояти саноати кўп тармоқли хусусиятга эга. Бу ерда айниқса, озиқ-овқат, машинасозлик енгил, кимё, фарфор саноати яхшироқ ривожланган. Мустақиллик йилларида Туркия билан қурилган автомобилсозлик заводи вилоят иқтисодиётини юксалтиришда катта аҳамиятга эга бўлди. Шунингдек, қўшма корхоналар тамаки, фарфор идишлар, енгил саноат маҳсулотларини ишлаб чиқиришда ҳам фаол иштирок этмоқда, ҳаммаси бўлиб 130 та асосий саноат корхоналари бор, уларда 50 минг ишчи ходим хизмат қилади.

2010 йил маълумотларига кўра, озиқ-овқат саноати жами саноат маҳсулотининг 31,8 фоизини берган. Иккинчи ўринда енгил саноат — 22,6 фоиз, учинчида ун-круп ва омухта ем ишлаб чиқариш — 18,9 фоиз, тўртинчи ўринда машинасозлик ва метални қайта ишлаш — 8,4 фоиз. Шунингдек, кимё ҳамда қурилиш материаллари саноат тармоқларининг мавқеи ҳам анча сезирларли. Вилоятда шиша-чинни идишлар ишлаб чиқариш, енгил (у

мамлакатимизнинг 41,8 фоиз ипак газламасини беради), озиқ-овқат саноат тармоқларининг худудий мужассамлашув даражаси ёки ихтисослашув индекси юқори.

Самарқанд вилоятининг саноати йилдан йилга ривожланиб бормоқда. Мустақиллик йилларида унинг ҳажми (солиштирма нархда) 2,5 мартага яқин кўпайган. Бу ерда мамлакатимизнинг бошқа вилоятларида йўқ ёки жуда кам учрайдиган саноат тармоқлари мавжуд. Улар жумласига лифт, кино аппаратуралари, чой қадоклаш, совутгич машиналар, автомобил, тамаки ферментация каби заводлар киради. Айни вақтда вилоятнинг электр энергетика ҳамда қурилиш базаси сустроқ, ип газлама ишлаб чиқариш ҳам энди ривожланмоқда.

Бир йилда тахминан 3,22,5 млн. м² ипак газлама, 16—17 минг тонна ўсимлик ёғи, 1215 минг тонна тамаки маҳсулотлари, 60-75 минг тонна пахта толаси ишлаб чиқарилади. 2010 йилда 800 га яқин замонавий юк машиналар ва автобуслар янги «СамкочАвто» қўшма корхонасининг конвейерларидан чиқди. Яқин келажакда бу рақам янада кўпаяди.

Асосий саноат корхоналари Самарқанднинг ўзида жойлашган. Бу ерда лифт, автомобил, совутгич, шиша-чинни идишлар, консерва, вино заводлари, ипак-газлама, тамаки, чой қадоклаш фабрикалари каби корхоналар мавжуд. Каттақўрғонда машинасозлик, ёғ, пахта тозалаш (Республикада энг тўнғич)

заводлари, Жомбойда йирик дон маҳсулотлари комбинати ва «Самтекс», Бўлунгурда вино заводи бор. Самарқанднинг «йўлдош» шаҳарчаларида Хишров ГЭС, суперфосфат заводи жойлашган. Қишлоқ туманлари марказларининг кўпчилигида пахта тозалаш заводи, Ингичкада тоғ-кон корхонаси ишлаб турибди.

Саноатнинг ҳудудий ташкил қилиш тизимида энг аввало, Самарқанд ва Каттакўрғон туманлари ажралиб туради. Умуман олганда, Самарқанд вилоят саноат маҳсулотини ярмидан кўпини беради, Каттакўрғоннинг бу соҳадаги кўрсаткичи 6,4 фоизга баробар. Қишлоқ туманлари орасида Жомбой, Нарпайнинг саноат салоҳияти каттароқ. Қолган туманлар, айниқса, Нуробод ва Қўшроботда ҳозирча саноат ишлаб чиқариши яхши ривожланмаган.

Қишлоқ хўжалиги. Самарқанд вилояти Республикамизнинг агроиктисодиётида муҳим ўринга эга. У мамлакатнинг 1/10 қисмидан кўпроқ қишлоқ хўжалиги маҳсулотини беради. Иқтисодий районда, қолган вилоятлардан фарқ қилиб, қишлоқ хўжалиги кўп тармоқли. Масалан, Самарқанд вилоятида пахтачилик ва ғаллачиликдан ташқари боғдорчилик, узумчилик тамаки етиштириш анча яхши ривожланган. Узумчилик бўйича у Тошкент вилояти билан биргаликда Ўзбекистонда етакчи ҳисобланади.

Деҳқончилик билан бир қаторда чорвачилик ҳам ривожланиб бормоқда. Айниқса, қўйчилик, қорақўл қўйларини боқиш (асосан Карнабчўлда) катта

аҳамиятга эга.

Жами экин майдонлари 403 минг га (2010 йил). Шундан 208 минг гектари ғалла (Ўзбекистонда 2-ўринда), 98 минг гектари пахта, 9,6 -тамаки, 17,7 сабзаёт ва 55,1 минг гектари ем-хашак етиштириш билан банд. Бир йилда (об-ҳаво шароитига қараб) тахминан 400-460 минг тонна дон, шундан 360-370 тонна буғдой, 180-210 минг тонна пахта, 2325 минг тонна тамаки ва 410-432 минг тонна турли сабзаёт маҳсулотлари олинади. Самарқанд теварагида, хусусан Тойлоқ ва Самарқанд қишлоқ туманларида шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги яхши ривожланган.

Вилоят бўйича йирик шохли моллар сони 1000 минг бошга яқин (Республикада 1-ўринда туради), қўй ва эчкилар 1000 минг бош (4-ўринда) атрофида. Бир йилда етиштирилган қорақўл тери 60 минг донадан зиёд, пилла 1650-1700 тоннани ташкил этади.

Интенсив қишлоқ хўжалиги асосан, вилоятнинг марказий ҳудудларида яхши ривожланган. Умуман, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг киймати бўйича Ургут (11,3 фоиз), Иштихон (9,7 фоиз), Самарқанд (49,7 фоиз), Каттақўрғон (8,5 фоиз), Пахтачи (7,7 фоиз) туманлари олдинда туради. Шунингдек Бўлунгур, Тойлоқ, Пастдарғом туманларининг мавқелари ҳам яхшироқ. Айни вақтда Жомбой, Қўшробод, Нуробод туманларининг ишлаб чиқариш салоҳияти анча паст.

Самарқанд вилоятида рекреация ва айниқса, туризм ривожланиб бормоқда, Туризм тизимини ривожлантириш бўйича махсус давлат дастури ҳам ишлаб чиқилган ва у амалга оширилмоқда. 2500 йилдан ортиқ тарихга эга бўлган қадимий Самарқанд – илм-у фан, маданият, санъат маркази ўзининг бетакрор архитектура ёдгорликлари билан (Регистон ансамбли, Гўри Амир, Шохи Зинда, Бибихоним мақбараси, Улуғбек обсерваторияси, Афросиёб археологик объектлари ва бошқалар) дунёга машҳур.

Самарқанд-Амир Темур яратган Буюк империянинг дорулсалтанати, пойтахти. Унинг яқин атрофи ҳам туризм объектлари ҳисобланади. Бу борада айниқса, Челақ туманидаги Ҳазрати Имом ал-Бухорий мақбараси, Дахбеддаги Махдуми Аъзам масжиди, Ургут чинорлари, Самарқанд яқинидаги қадимий боғлар катта аҳамиятга эга.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. Вилоятда темир ва автомобил транспорти яхши ривожланган, Самарқандда халқаро тоифадаги аэропорт мавжуд. Бир йилда барча транспорт турлари бўйича 5750 млн. (Ўзбекистонда тахминан жами 895850 млн.) тонна ҳажмда турли халқ хўжалик юклари ташилади. Бунда автомобил транспортининг улуши устун туради.

Ташқи иқтисодий алоқалар ҳажми 350 млн. АҚШ доллариға яқин (Республика бўйича 8212 млн. доллар). Шундан экспорт 235,5, импорт 213,2

млн. доллар. Ташқи иқтисодий алоқаларнинг 74,5 фоиз, экспортнинг 61,8 ва импортнинг 89,7 фоизи Самарқандга тўғри келади (2010-й.).

Вилоят иқтисодиётининг ички хусусиятлари. Самарқанд вилояти хўжалигининг ҳудудий таркиби энг аввало, унинг марказий қисми, бевосита Зарафшон дарёсига туташ жойлар иқтисодий ривожланиши билан белгиланади. Айни чоғда майдони бўйича энг катта бўлган Қўшработ ва Нуробод туманларининг иқтисодий ўзлаштирилганлиги, салоҳияти анча паст.

Вилоятда 2 асосий иқтисодий районни ажратиш мумкин: Самарқанд гуруҳ районларига, Самарқанд шаҳридан ташқари, Бўлунгур, Жомбой, Ургут, Тойлоқ Пастдарғом, Оқдарё, Пойариқ туманлари киради. Албатта, бу районнинг иқтисодий қудрати каттароқ.

Каттакўрғон гуруҳ райони Каттакўрғон, Иштихон, Нарпай, Пахтачи туманларини бирлаштиради. Қўшработ ва Нуробод қишлоқ туманлари асосий иқтисодий ареаллардан анча ичкарида бўлиб, улар алоҳида мавқега эга.

Асосий муаммолар. Самарқанд вилояти иқтисодиётининг келажакда ривожланиши кўп жиҳатдан мавжуд минерал хомашё ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш, саноатнинг замонавий йўналишларини ҳамда халқаро туризмни юқори даражада шакллантириш билан боғлиқ. Шу билан бирга қишлоқ хўжалигида асосий иқтисодий кўрсаткичларни яхшилаш,

қишлоқ аҳоли манзилгоҳларини тоза ичимлик суви ва табиий газ билан таъминланганлик даражасини янада кўтариш катта аҳамиятга эга.

Навоий вилояти. Вилоят Ўзбекистон Республикасидаги шу мақомдаги янги маъмурий бирликлардан бўлиб, у 1982 йил 20-апрелда ташкил этилган. Унинг таркибига 8 қишлоқ туманлари, яъни Конимех, Навбахор, Навоий, Нурота, Томди, Учқудук Хатирчи ва Қизилтепа киради. Майдони 111 минг км ёки Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг 24,7 фоизи, Зарафшон иқтисодий районининг 2/3 қисмига тенг. Аҳолиси 845,4 минг киши (ЎзРга нисбатан 3,2 фоиз, иқтисодий районда эса 16,1 фоиз). Демографик салоҳияти жихатидан у Сирдарё вилоятидан олдинда туради, холос (2010-й.).

Навоий вилоятининг мамлакатимиз миллий иқтисодиётидаги ўрни анча катта. У республика ялпи ички маҳсулотининг 4,0, саноат маҳсулотининг 10,0 ва қишлоқ хўжалигининг 4,0 фоизини беради. Шунингдек, вилоятга Ўзбекистон инвестиция ҳажмининг 6,4 фоизи тўғри келади. Зарафшон иқтисодий райони доирасида қарайдиган бўлсак, у ҳолда, вилоят районнинг 1/5 қисмидан ортиқроқ ялпи ички маҳсулотини, 45,5 фоиз саноат ҳамда 17,1 фоиз қишлоқ хўжалик маҳсулотларини таъминлайди; унинг зиммасига инвестиция ҳажмининг деярли 2/5 қисми тушади. Вилоятда иқтисодий районнинг 15 фоиз қўшма корхоналари жойлашган, у минтақанинг тахминан уч қисми ташқи савдо оборотини беради.

Вилоятнинг географик ўрни ва ресурс салоҳияти. Навоий вилояти мамлакатимизнинг марказий ва шимолий қисмида жойлашган. У катта масофада Қозоғистон Республикаси билан чегарадош. Шунингдек, вилоят худуди ғарбда Бухоро, жануб ва жануби-шарқда Самарқанд ва қисман Жиззах вилоятлари билан, шимолда ва шимоли-ғарбда Қорақалпоғистон Республикаси билан туташган.

Навоий вилояти ўзининг орографик хусусиятлари бўйича Республиканинг бошқа минтақаларидан кескин фарқ қилади. Унинг худудида кичик-кичик қолдиқ тоғликлар мавжуд. Пасттекисликлар чекка шимол ва шимоли-ғарбда (Қизилкум чўллари), ботиқлар Мингбулоқ, Молали, Қоратов вилоятнинг ички қисмида жойлашган. Баландликлар денгиз сатхидан 250-300 м. юқорида, тоғликларнинг энг тепа нукталари эса 2000 метрга яқин (Оқтов тизмасида).

Нурота, Оқтов, Қоратов тизмалари жануб ва жануби-шарқда Туркистон ва Зарафшон тизмаларига қўшилиб кетади. Мазкур тоғлар турли хил қазилма захираларга бой. Бу жihatдан айниқса, кичик қолдиқ тоғларнинг аҳамияти катта (Буконтов, Томдитов, Қозотов, Қулжуктов, Овминзотов). Вилоят худуди энг аввало, ўзининг олтин захиралари билан ажралиб туради. Бу ерда олтин, уран, фосфорит, асбест, дала шпаги, мрамр ва бошқа конлар мавжуд. Айнан ана шу минерал хомашё ресурслари вилоят иқтисодиётини

шакллантириш, унинг ишлаб чиқариш ва экспорт салоҳиятини ривожлантиришда муҳим рол ўйнайди.

Бироқ иқлими нихоятда қуруқ ва континентал, ёғин-сочин миқдори жуда кам. Бу эса вилоятда қишлоқ хўжалигини, ҳусусан, унинг деҳқончилик тармоғини ривожлантиришга қулай шароит яратмайди. Шу боис, Навоий вилояти асосан, яйлов чорвачилиги, қорақўлчиликка ихтисослашган.

Вилоятда гидрографик шахобчалар ривожланмаган. Навоий шаҳри яқинида Зарафшон дарёсининг суви жуда озайиб қолади. Жанубий районларда суғорма деҳқончилиқни ривожлантириш мақсадида Қуюмозор, Шўркўл, Тўдакўл сув омборлари қурилган. Шунингдек, бу ерда Аму-Бухоро, Ўртачўл, Конимех каналлари ҳам мавжуд. Нисбатан катта майдонни эгаллаган Ҳайдаркўлнинг эса (унинг бошланиш қисми қўшни Жиззах вилоятида) қишлоқ хўжалигида ахамияти йўқ.

Навоий вилояти ҳудудининг узок масофада шимолдан жанубга чўзилганлиги, унинг ўзлаштирилган ҳудудлари ҳамда маъмурий-марказини чекка жанубда жойлашганлиги минтақа ижтимоий-иқтисодий ривожланишини ташкил қилиш ва бошқаришда биров қийинчиликлар туғдиради. Айниқса, вилоятда ички транспорт инфраструктураси ва аҳолига хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш анча қийинроқ.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Навоий вилоятининг демографик салоҳияти унча катта эмас. Худуд сув захираларига танқислиги туфайли аҳоли зичлигининг энг паст кўрсаткичларига эга (1 км.кв га 9,1 киши - Ўзбекистонда охириги ўринда).

Ўртача ҳар бир қишлоқ туманига 13,9 минг км.кв дан ер тўғри келади (Республикада бу кўрсаткич 2,7 минг км.кв ни ташкил қилади). Биргина Учқудуқ туманининг майдони 46,6 минг¹ км.кв ёки мамлакат ҳудудининг деярли 1/10 қисмига тенг. У бу жиҳатдан, Ўзбекистонда Қўнгирот туманидан кейин иккинчи ўринда туради. Шу билан бирга Томди туманининг майдони ҳам нисбатда катта – 42,5 минг км.кв. Қолган туманлар эса анча кичик (энг кичиги Навоий тумани – 0,95 минг км.кв).

Қишлоқ туманларининг катта эканлиги ҳудуднинг қишлоқ хўжалиги ва аҳоли жойлашуви учун қулай шароитга эга эмаслигидан дарак беради. Дарҳақиқат, аҳоли зичлиги бу ерда анча паст. Жумладан, у Учқудуқ туманида 1 кишига ҳам етмайди, Томдида бундан ҳам кам. Фақат Хатирчи ва Навоий туманларида аҳоли зичроқ жойлашган (106 ва 76 киши). Туманларнинг аҳоли сони 29 мингдан (Томди) 145 минг кишигача (Хатирчи) фарқ қилади.

Вилоят аҳолиси 1989-2000 йилларда 230 минг кишига кўпайган, ўсиш суръати 220,0 фоиз, ўртача йиллик кўпайиш 1,70%. Бу борада у Сирдарё вилоятидан устунроқ, холос.

Навоий вилоятида туғилиш коэффиценти охирги 2009-2010 йилларда 19-20 промиллега, ўлим 5,0-5,3 га, табиий кўпайиш 14—15 промиллега тенг. Туғилишнинг энг юқори кўрсаткичлари Хатирчи ва Нурота туманларига тўғри келади. Айни вақтда ташқи миграциянинг аҳоли сонини ўсишига таъсири айрим йилларда салбий. Масалан, 2009 йилда шаҳар жойларда миграция қолдиғи минус 1,3 минг кишини ташкил қилган.

Вилоятда 6 шаҳар ва 36 шаҳарча мавжуд бўлиб, уларнинг барчасида жами аҳолининг 45,5 фоизи яшайди. Кўриниб турибдики, умумий урбанизация кўрсаткичи бу ерда анча юқори. Мазкур ҳолат, бир томондан, ҳудудда чиндан ҳам саноатнинг нисбатан яхши ривожланганлиги билан изоҳланса, иккинчи томондан, интенсив қишлоқ хўжалиги учун имконият чекланганлиги билан борлиқ.

Навоий шаҳрининг аҳолиси 141 минг киши, у мамлакатимиздаги 17 катта шаҳарлар қаторига киради. Таъкидлаш жоизки, Навоий бундай даражага бошқа тенгқур шаҳарларга қараганда жуда тез, қисқа муддатда эришди. Зарафшонда 56 минг, Учқудуқ ва Нуротада 28 минг кишидан аҳоли яшайди. қолган шаҳар ва шаҳарчаларда эса аҳоли сони 22 мингдан кам.

Меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳоли 450 минг кишидан ортиқроқ, иш билан банд бўлганлар 350 минг киши атрофида (2010-й.). Бошқа вилоятларга қараганда, бу ерда ишсизлар улуши каттароқ. Жами банд аҳолининг 19,4

фоизи саноатга, 23,0 фоизи қишлоқ хўжалигига, 11,1 фоизи-қурилишга, 12,5 фоизи-таълим, маданият, санъат ва фанга тўғри келади. Сўнгги вақтларда йилига 12 мингдан кўпроқ янги иш ўринлари яратилмоқда. Бироқ, ишсизлар муаммоси тўлалигича ҳал этилмаган.

Иқтисодиёти. Вилоят хўжалиги кўпроқ бирламчи секторнинг тоғ-кон саноати ва яйлов чорвачилигига ихтисослашган. Республика меҳнат тақсимоотида рангдор металлургия, кимё, қурилиш материаллари, электр энергетика ва қорақўлчилик маҳсулотларини етиштириш билан ажралиб туради.

Бошқа вилоятларда бўлганидек, бу ерда ҳам бозор ислохотлари амалга оширилмоқда. Қишлоқ хўжалигининг деярли барча маҳсулоти, саноат маҳсулотининг 71 фоизи нодавлат корхоналарида яратилади. Ушбу кўрсаткичнинг нисбатан пастлиги вилоят саноатининг ихтисослашув хусусиятларига боғлиқ

Навоий вилоятида 22 дан ортиқ қўшма корхоналар мавжуд. Улардан энг катталари «Қизилқум цемент», «Қизилқум Рус Нур», «Электрохим завод», «Зарафшон-Ньюмонт» ва бошқалар. Ушбу корхоналарнинг кўпчилиги вилоятнинг ташқи савдо оборотида фаол қатнашади.

2010 йилда ҳам вилоятда ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг юқори

кўрсаткичларига эришилди. Жумладан, ялпи ички маҳсулот 2009 йилга нисбатан солиштира нархда 114,4 фоизга, саноат 112,7, қишлоқ хўжалиги 106,5, халқ истеъмол молларини ишлаб чиқариш 116,6, савдо обороти 103,8, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш 118,5 фоизга ўсди.

Саноати. Вилоят саноатининг энг муҳим хусусияти шундаки, бу ерда ундирувчи (тоғ-кон) саноати кўпроқ ривожланган. Масалан, агар Республикада ушбу тармоқўшма корхонасиа ўртача 14,4 фоиз саноат маҳсулоти тўғри келса, Навоий вилоятида бу кўрсаткич 48,7 фоизга тенг. Мазкур вилоят Ўзбекистонда ишлаб чиқариладиган 30 фоиздан ортиқроқ минерал ўғитлар ва цементини беради (2010-й).

Мустақиллик йилларида вилоят саноат маҳсулоти солиштира нархда 2,4 мартага ўсди. Бу даврда хусусан, рангдор металлургия тезроқ ривож топди ва айни пайтда саноат тармоқ тузилишининг такомиллашувига катта эътибор берилди. Бироқ, шунга қарамасдан, Навоий вилоятида, асосан, базавий соҳалар-электр энергетика, қурилиш материаллари ва тоғ-кон саноати етакчилик қилади. Шу билан бирга, мамлакатимизнинг кўпчилиги вилоятларига хос анъанавий тармоқлар – енгил ва озиқ-овқат саноати бу ерда нисбатан сустривожланган.

1991-2010 йилларда электр энергетика, рангдор металлургиянинг иисбий кўрсаткичлари бировз кўпайган, енгил саноат, кимё ва нефт кимёсиники

камайган. Айни вақтда, қурилиш материаллари саноатининг ўрни янада мустаҳкамланган.

Ҳозирги пайтда бу ерда электр энергетика, кимё ва нефт кимёси ҳамда рангдор металлургия ихтисослашган тармоқлар ҳисобланади. Навоий вилояти мамлакатимизнинг 37,2 фоиз ундирувчи саноат маҳсулотини, 12,3 фоиз электр энергетика, 73,7 фоиз рангдор металлургия, 26,4 фоиз кимё ва нефт кимёси ва 11,3 фоиз қурилиш материаллари саноати маҳсулотини етиштириб беради. Барча саноат корхоналарида банд бўлган ходимлар 28 минг киши бўлиб, бу Ўзбекистон Республикасига нисбатан 9,0 фоизни ташкил этади. Вилоятда Ўзбекистон жами саноат ишлаб чиқариш асосий фондларнинг 14,1 фоизи мужассамланган.

Вилоятда бир йилда 6,96,0 млрд. кВт/с, электр энергия, 360 минг тоннадан зиёд минерал ўғитлар (Республикада 932 минг тонна), 260 минг тоннадан кўпроқ олтингугурт кислотаси, 780 минг тонна азот кислотаси, 1,5 млн.тонна цемент, 40 минг тонна пахта толаси ва бошқа саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. Шу билан бирга, бу ерда мрамор плиталари, кир ювувчи машиналарни ишлаб чиқариш, заргарлик саноати (ювелир) ҳам йўлга қўйилмоқда. Айни вақтда вилоятда ип ва ипак газлама, ўсимлик ёғи ёки консерва саноатлари унча ривожланмаган.

Таъкидлаш жоизки, Навоий вилояти мамлакатимиз учун энг муҳим ва

ноёб «стратегик» аҳамиятга эга бўлган саноат тармоқларига ихтисослашган. Бу ерда олтиннинг асосий қисми олинади, миллий иқтисодиёт учун энг зарур бўлган фосфорит комбинати ҳам ишга туширилди (2001-й).

Вилоят саноатининг ҳудудий таркибига келсак, бу борада энг аввало, Навоий ва Зарафшон шаҳарлари ажралиб туради. Жумладан, Навоий шаҳрига жами вилоят саноат маҳсулотининг 51,0 фоизи ва Зарафшонга 40,0 фоизи тўғри келади. Қолган ҳудудлар ичида саноат бироз Қизилтепа ва Хатирчи туманларида ривожланган. Томди ва Учқудуқ қишлоқ жойларида эса бу тармоқнинг мужассамлашуви анча наст.

Навоий шаҳри вилоят ташкил этилишидан олдин Ўзбекистондаги мавжуд типик индустриал шаҳарлардан бири эди (Чирчиқ, Ангрен, Олмалиқ, Бекободга ўхшаш). Ҳозирги кунда бу ерда йирик иссиқлик электр станцияси, азот ўғити ва бошқа кимёвий маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи, цемент заводлари, тоғ-кон металлургия комбината жойлашган. Ундирувчи саноат, шунингдек, Учқудуқ, Ғозгон, Лангар, Мурунгов каби «ресурс» шаҳар ва шаҳарчаларда ҳам ривожланиб бормоқда. Қизилтепада гишт, Конимех, Янгирабодда пахта тозалаш заводлари бор.

Қишлоқ хўжалиги. Юқорида таъкидлаганимиздек, Навоий вилоятида қишлоқ хўжалиги, айниқса, суғорма дехқончилик суст ривожланган. Жами агросоха маҳсулотининг 63,8 фоизи чорвачиликка тўғри келади.

Вилоят ҳудудининг кўламига қараганда унинг иқтисодий фаол қисми, яъни экин майдонлари жуда кам. Бу ерда барча экин майдонлари атиги 100 минг гектар дан сал кўпроқни ташкил қилади, холос. Унинг тахминан 40 фоизи ғалла, шунга яқинроқ қисми пахта (41 минг гектар) билан банд. Ем-хашак етиштириш экин майдонларининг 10 фоиздан зиёдроғини, сабзавот 25 фоизни эгаллайди.

Бир йилда ўртача 135 минг тонна ғалла (кўпроқ буғдой), 140—155 минг тонна пахта олинади. Боғдорчилик ва узумчилик, асосан, Хатирчи ва Нурота туманларида яхшироқ ривожланган.

Йирик шохли моллар сони 275 минг бош атропофиди, майда шохлилар, яъни қўй ва эчкилар 1,5 млн. бошдан кўпроқ (бу борада вилоят Ўзбекистонда 2-ўринда). Бир йилда олинган қоракўл териси 250 минг дона, пилла 645 тоннага тенг.

Қишлоқ хўжалиги, маҳсулотларини етиштиришда Хатирчи, Қизилтепа ва Навбахор туманлари олдинда. Кейинги ўринда Навоий тумани туради, Томди ва Учқудуқ туманларида эса мазкур тармоқ суст ривожланган.

Транспорт ва ташқи савдо. Вилоятда транспорт тизими унча яхши ривожланмаган. Унинг жанубидан халқаро темир ва автомобил йўллари ўтади, ана шу йўллarga перпендикуляр шаклда Навоий-Учқудуқ темирйўли

қурилган. Ҳозирги вақтда ушбу йўлнинг давоми, яъни Учқудуқ-Нукус йўналиши қурилиб битирилди. Бу эса Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон Республикасини мамлакатимизнинг бошқа ҳудудлари билан бевосита темирйўл орқали, яъни Туркменистонга чиқмасдан боғланди, Натижада Навоий шаҳрининг (Кармана билан бирга) транспорт тугуни вазифаси янада кучайди, Зарафшон, Учқудуқ, Конимех шаҳарлари ривожланишига ҳам қулай имкониятлар яратилди. Навоий шаҳрида Ғарб ва Шарқ мамлакатларини туташтирувчи халқаро аэропорт қурилди (2008).

2010 йилда ташқи савдо обороти 640 млн. АҚШ долларида зиёд бўлган (республикада 1-ўринда), шундан экспорт 330, импорт 310 млн. доллар атрофида. Ташқи савдо оборотининг ярми, импортнинг асосий қисми Навоий шаҳрига тўғри келади, Зарафшон тахминан, 40 фоиз савдо оборотини, экспортнинг ярмидан кўпроғини таъминлайди. Қолган ҳудудларнинг ичида Қизилтепа туманининг экспорт салоҳияти бирмунча ривожланган.

Экспортнинг 1/2 қисмидан ортиғи хорижий мамлакатлар билан қурилган корхоналарга зиммасига тушади, импортда эса уларнинг улуши 20 фоизга яқин. Экспортда кимё саноати маҳсулотлари, пахта толаси, импортда асосий ўринни машина ва асбоб-ускуналар эгаллайди.

Асосий муаммолар. Навоий вилояти иқтисодиётининг истикболи саноатнинг тармоқлар таркибини такомиллаштириш, хусусан, енгил ва озиқ-

овқат саноатини ривожлантириш, аграр сохани мустаҳкамлаш, транспорт тизимини яхшилаш билан боғлиқ. Шунингдек, қишлоқ инфраструктураси ва саноатини ривожлантириш, меҳнат ресурсларидан тўлароқ фойдаланиш, Навоий шаҳри атрофи экологиясини соғломлаштириш, аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш ҳам (бу муаммо айниқса, Навоий ва Томди туманларида кескин) муҳим аҳамиятга эга.

Навоий вилояти катта ҳудудий ва ҳозирча тўла ўрганилмаган минерал хомашё захираларига эга. Уларни аниқлаш ва ҳўжалик оборотига киритиш айни вақтда ишлаб чиқаришнинг ҳудудий таркибини яхшилашга ҳам имконият беради. Мавжуд Навоий ва Зарафшон-Учкудук ички иқтисодий районлар ривож топади, вилоят ҳудудининг иқтисодий самарадорлиги янада ошади.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар?

1. Бухоро, Навоий ва Самарқанд вилоятларини бир иқтисодий район доирасида бирлаштиришга нималар асос бўла олади?
2. Бухоро вилояти иқтисодиётининг етакчи тармоқлари қайсилар ва уларнинг ривожланиш омилларини таърифлаб беринг.
3. Навоий вилоятининг миллий ва минтақавий иқтисодиётда тутган ўрни нималарга боғлиқ?

4. Яйлов чорвачилиги ва тоғ-кон саноати ривожланган ҳудудлар қайсилар?

5. Самарқанд вилояти иқтисодиёти қўшни вилоятлар хўжалик ихтисослашувидан нималар билан фарқ қилади?

6. Иқтисодий районнинг асосий суғориш иншоотларини таърифлаб беринг.

Қуйи Амударё иқтисодий райони

Ўзбекистоннинг қуйи Амударё минтақаси ўз таркибига Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Хоразм вилоятини олади. Ушбу таркибда унинг майдони 172,6 минг км.кв ёки мамлакат ҳудудининг 38,4 фоизини ташкил этади. У бу жихатдан Ўзбекистон Республикасининг энг катта иқтисодий райони ҳисобланади.

Район аҳолиси, 2002 йил маълумотига кўра, 3170,0 минг киши бўлиб, бу мамлакат аҳолисининг 11,6 фоизига тенг. Аҳоли жойлашувининг ўртача зичлиги 1 км.кв майдонга 20 киши, умумий урбанизация даражаси 42,4 фоиз.

Асосий район ҳосил килувчи омил бўлиб унинг иқтисодий географик ўрни хизмат қилади. Район, ўз номига мос ҳолда, Амударёнинг қуйи оқимида, Орол денгизининг жанубий қисми ва Ўзбекистон Республикасининг шимоли-

ғарбий чеккасида, яқин ва «узоқ» хориж мамлакатларга чиқиш жойида ўрнашган. Қуйи Амударё районининг бундай иқтисодий-географик ва геосиёсий мавқеи унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, ички инвестиция маконини яратиш ҳамда мамлакат иқтисодиётини жақон хўжалиги тизимида интеграция (алоқа) қилишига имкон беради. Иккинчи район ҳосил қилувчи омил унинг гидрографик бирлигидир. Ушбу ҳудуднинг тарихи, ҳозирги ҳолати ва истиқболи кўп жиҳатдан Амударёга боғлиқ. Қадимда бу ўлкада суғорма деҳқончилик маданиятининг ривожланганлиги ва у билан боғлиқ фан, савдо каби соҳаларнинг юқори даражада тараққий этганлиги сир эмас. Минтақа иқтисодиётининг ҳозирги ҳолати ҳам айнан ана шу район «умуртқаси» Амударёга асосланади. Зеро, қишлоқ хўжалигининг интенсив ривожланиши, қайта ишлаш саноати энг аввало, мазкур гидрографик омил негизида вужудга келган. Айни вақтда қуйи Амударё иқтисодий районнинг келажаги, тақдири ҳам асосан, сув, ҳйсусан, Орол денгизи муаммоси билан боғлиқ. Чунки бу район денгизнинг чекинаётган, антропоген чўллашув жараёни авж олаётган қисмида жойлашган.

Мамлакат меҳнат тақсимоотида район пахта, шоли, жун, ўсимлик ёғи, гилам каби маҳсулотларни етиштиришда муҳим ўринга эга. Бинобарин, бу ерда ихтисослашган, яъни район ҳосил қилувчи хўжалик тармоғи сифатида пахтачилик, дончилик, чорвачилик ҳамда озиқ-овқат, енгил саноатнинг айрим

тармоқлари хизмат қилади. Сўнгги йилларда минтақада тоғ-кон кимёси, қурилиш материаллари ва тўқимачилик саноати ривожланиб бормоқда. Шу билан бирга районда халқаро туризмни ривожлантириш имконияти ҳам мавжуд.

Қуйи Амударё иқтисодий райони ички жиҳатдан Ўзбекистоннинг икки, турли катталиқдаги маъмурий ҳудудий бирликларидан иборат. Масалан, Қорақалпоғистон Республикаси ўзининг майдони бўйича қўшни Хоразмдан 26,2 марта катта. Айни вақтда уларнинг аҳоли сони миқдорида бундай тафовут йўқ.

Ушбу ҳудудлар ўзларининг табиий шароити ва қазилма бойликлари билан ҳам тубдан фарқ қилади. Агар Хоразм вилоятида қазилма бойликлар деярли мавжуд бўлмаса, Қорақалпоғистон бу борада анча ажралиб туради. Шундай қилиб, Қорақалпоғистон Республикаси ҳамда Хоразм вилоятининг демографик, табиий географик ва ресурс салоҳиятининг бир хил эмаслиги уларда иқтисодиётнинг ўзига хос йўналшилари шаклланишига олиб келади. Айни чоғда худди шу ноўхшашлик ушбу ҳудуднинг иқтисодий интеграциясини, ўзаро ҳамкорликда, ягона иқтисодий маконда ривожланишини тақозо этади.

32-жадвалда қуйи Амударё иқтисодий районининг ички тузилиши ва унинг мамлакат ҳўжалигида тутган ўрни тўғрисида айрим маълумотлар

келтирилган.

Иқтисодий район Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг 1/10 қисмидан кўпроғини ташкил қилган ҳолда унинг 7,3 фоиз ялпи ички маҳсулоти, 4,5 фоиз саноат ҳамда 8,8 фоиз қишлоқ хўжалиги маҳсулотини беради. Район таркибида эса Хоразм вилоятининг иқтисодий кўрсаткичлари нисбатан юқорироқ. Чунончи, унинг ҳиссасига минтақа саноат ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш ҳажмининг 60-70 фоизи тўғри келади, ваҳоланки, вилоятнинг ҳудудий ва демографик салоҳияти Қорақалпоғистонга кўра анча камроқ. Шу билан бирга, Қорақалпоғистонда умумий экин майдони, инвестиция ҳажми ва ташқи савдо обороти бирмунча кўпроқ. Иқтисодий районнинг шунга ўхшаш ички ҳусусиятларини уни ташкил этувчи маъмурий бирликларнинг таҳлилида кўриб чиқамиз.

Қорақалпоғистон Республикаси. Қорақалпоғистон Республикаси (ҚР) Ўзбекистон Республикаси таркибида суверен давлат сифатида 9-январ 1992 йилда эълон қилинган. Пойтахти - Нукус шаҳри.

Унинг таркибига 15 та қишлоқ туманлари, 12 та шаҳар ва 27 та шаҳарча киради. Майдони 166,6 минг км.кв, аҳолиси, 1.01.2010-й. маълумотига кўра, 1623,8 минг киши.

Қорақалпоғистон минтақа ва Ўзбекистон Республикаси ичидаги меҳнат

таксимотида асосан, деҳқончилик, хусусан, шоли етиштириш, жун-гўшт чорвачилиги ҳамда қисман озиқ-овқат ва енгил саноатнинг баъзи тармоқлари билан ажралиб туради.

Географик ўрни ва табиий бойликлари. ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ Ўзбекистоннинг чекка шимоли-ғарбида, Орол денгизи бўйида жойлашган. Унинг ЎзР марказий районларидан анча олисда ўрнашганлиги минтақа иқтисодий ривожланиш йўналишига ўз таъсирини кўрсатади. Шу билан бирга ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ нинг геосиёсий мавқеи, яъни Қозоғистон Республикаси ва Туркменистон давлати билан қўшничилиги, Ўзбекистоннинг Европа мамлакатларига чиқиш жойида эканлиги унинг ривожланишига қулай имкониятлар яратиб беради.

Қорақалпоғистон ер усти тузилиши мураккаб эмас: энг баланд нуқтаси Султонувайс тизмаси бўлиб, у денгиз сатхидан 473 м. баланддикда жойлашган. Сарикамиш ва Ассака чўкмалари эса анча паст – 30 м. атрофида. ҚРнинг ғарбий қисми Устюрт платоси, қолган ҳудуди Турон пасттекислиги билан банд.

Минтақа турли хил қазилма бойликларга эга. Бу ўринда энг аввало, Султонувайс (Султонуизтоғ) тизмасини кўрсатиш жоиз. Майдони унча катга бўлмаган мазкур ҳудудда рангли ва қора металллар, қурилиш саноати хомашёси кўп. Улар жумласига мрамор, охактош, гипс, мергел, фосфорит,

олтин, темир рудаси, мис, қимматбаҳо тошлар, барит, талқ абразив материаллар ва бошқалар киради. Бироқ бу бойликларнинг захираси ва техник иқтисодий жиҳатлари саноат ишлаб чиқаришини ташкил қилиш учун ҳали мукаммал ўрганилмаган. Баъзилари эса, масалан, Тебинбулоқ темир рудаси кони аниқланган захиралар камлиги ва унинг сифат кўрсаткичларининг юқори эмаслиги сабабли (рудадаги темирнинг улуши 20 фоизга ҳам етмайди) ҳозирча саноат аҳамиятига эга эмас.

Қорақалпоғистон Республикаси тоғ-кон қимёси захираларига ҳам бой. Чимбой яқинидаги Қўшқоноттов ва Қўнғирот атрофидаги Борса-Келмас ҳамда Қораумбет каби конларда сульфат-магnezий, тош ва ош тузларининг жуда катта захиралари мавжуд.

Қорақалпоғистоннинг Устюрт қисмини табиий газ ва айниқса, нефт конларига бой эканлиги башорат қилинмоқда. Ҳозирги кунда Окшолоқ, Шохпахти, Қувониш конларидан табиий газ қазиб олинади. Келажакда эса ушбу ёқилғи турларининг йирик конларини топилиши кўзда тутилмоқда. Шу мақсадда бу ҳудудга республика геологик кидирув ишларига мўлжалланган инвестиция ҳажмининг асосий қисми ажратилган.

Иқлими ўта континентал, йиллик ёғин-сочин миқдори 90-200 мм атрофида. Албатта, минтақада бу жиҳатдан қурғоқчилик кескин сезилиб туради. Мумкин бўлган парланиш амалдагисидан 9—10 марта зиёд.

Бинобарин, Қорақалпоғистон Республикасида суғорма деҳқончилиқни ривожлантириш имкониятлари анча чекланган.

Шундай қилиб, Қорақалпоғистон Республикасининг табиий шароити, минерал хомашё ҳамда агроиклимий ресурслари асосан, тоғ-кон кимёси, қурилиш ва ёқилғи саноати, чорвачилиқ ва полизчилик учун қулайроқ. Айни вақтда, бу ерда сув захираларининг етишмаслигидан электр станцияларни қуриш, дарё транспорти, интенсив суғорма деҳқончилик ва балиқчиликни ривожлантиришга тўсқинлик қилади.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Аҳоли сони 1989-2010 йилларда 1211 минг кишидан 1623,8 мингга етган, ёки шу даврда 227,3 фоизга ўсган (Ўзбекистон Республикаси бўйича бу кўрсаткич ўртача 227,0 фоизга тенг) жами аҳоли сонининг 44,2 фоизи шаҳар жойларда яшайди. Қолган қисми 1200 га яқин овул ва қишлоқларга тўғри келади.

Қорақалпоғистон Республикасида аҳоли зичлиги 1 км.кв га атиги 10 кишидан иборат. Табиийки, бу «ўртача» кўрсаткич Нукус шаҳри атрофида ҳамда интенсив деҳқончилик ривожланган ҳудудларда анча юқори.

Кейинги йилларда аҳоли жойлашувида жанубга нисбатан «силжиш» кузатилмоқда. Бу асосан, Оролбўйи минтақасидаги ноҳуш экологик вазият туфайли вужудга келмоқда. Масалан, Мўйноқ туманида 1989 йилда 27,4 минг

аҳоли яшаган бўлса, 2010 йилда у атиги 2,3 мингга кўпайган, холос. Вахоланки, Беруний, Тўрткул, Амударё каби туманларда демографик ўсиш анча юқори бўлган.

Қорақалпоғистон Республикаси аҳоли жойлашуви (зичлиги) турли туманларда ҳар хил. Масалан, энг юқори кўрсаткич Амударё туманида кузатилса (146 киши), унинг энг паст даражаси Қўнғирот туманига тўғри келади. Ушбу туман нафақат Қорақалпоғистонда, балки Ўзбекистон мамлакатада ҳам энг катта маъмурий бирлик ҳисобланади. Қўнғирот тумани Қорақалпоғистон майдонининг 46 фоиз, Республика ҳудудининг 16,6 фоизини ташкил қилган ҳолда бу ерда ҳар 1 минг кв. км. га атиги 1,6 киши тўғри келади, холос.

Республика бўйича туғилиш 24,1 ва ўлим 5,6 промиллега тенг. Ушбу демографик жараёнларда ҳудудий фарқлар унча катта эмас: энг юқори туғилиш коэффиценти Амударё туманида, ўлимнинг энг паст даражаси эса Бўзатовда қайд қилинган (2010 йил якунлари бўйича). Аммо болалар ўлими кўрсаткичларида сезиларли тафовутлар кузатилади. Масалан, 1 ёшгача бўлган болалар ўлими ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ бўйича ҳар минг туғилганларга нисбатан 24,9 ни ташкил қилган ҳолда, у Чимбой шаҳрида 49,3, Қораўзак шаҳарчасида 48,5, Тахтакўпирик шаҳарчасида 51,4 ва Шуманай шаҳарчасида 45,4 кишига тенг.

Экологик вазиятнинг ноқулайлиги сабабли аҳолининг миграция ҳаракатлари ҳам бу ерда салбий натижаларга эга. Жумладан, биргина 2008 йилда ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ нинг шаҳар жойларида миграция колдиғи, яъни келганлар билан кетганлар нисбати минус 3 минг, қишлоқ жойларда эса—1750 кишига баробар бўлган. 2007 йилда бу рақамлар, юқоридагиларга мос ҳолда 3168 ва 1729 кишини ташкил қилган.

Жами аҳолидан 817 минг киши 15 шаҳар ва 27 шаҳарчаларда ва 789 минг киши қишлоқ, жойларда яшайди. Энг катта шаҳар – ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ пойтахти Нукус бўлиб, унда 270,2 минг аҳоли истиқомат қилади. Хўжайли, Беруний ва Тахиятош ўрта шаҳарлар қаторига киради. Чимбой, Тўрткўл, Манғит ва Қўнғирот шаҳарларининг ҳар бирига 30-50 минг аҳоли тўғри келади. Қолган шаҳарларда аҳоли сони бундан кам.

Нисбатан катта қишлоқлар асосан, қадимдан суғорилган ҳудудларда жойлашган. 2010 йил маълумотларига кўра, ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ да меҳнатга лаёқатли ёшдаги аҳолининг сони 753 минг киши, иш билан банд бўлганлар эса 589 минг киши, расман ишсиз сифатида 9500 га яқин киши қайд қилинган. Жами банд бўлган аҳолининг 34,7 фоизи қишлоқ хўжалигига, 9,1 фоизи саноатга, 8,7 фоизи қурилишга, 15,5 фоизи таълим, маданият ва санъат, фан ва фан хизматида тўғри келади. Бир йилда (2010-й.) қишлоқ хўжалигидан тахминан 900 киши бўшаган, 16,5 минг

кишилик янги иш ўринлари яратилган. Шу йили меҳнат биржаларига иш сўраб 36,7 минг киши мурожаат қилган, шундан 58 фоизи иш билан таъминланган.

Хўжалиги. Минтақа иқтисодиёти аграр-индустриал йўналиши билан тавсифланади. Бошқа ҳудудларда бўлганидек, бу ерда ҳам бозор ислохотлари амалга оширилмоқда. Жумладан, жами саноат маҳсулотининг 92-94 фоизи, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг 98-99 фоизи нодавлат секторига тўғри келади. Шунингдек, бозор инфраструктурасини шакллантириш, қулай инвестиция маконини яратиш, геоэкологик ҳолатни соғломлаштиришга катта аҳамият берилмоқда.

Саноати. Қорақалпоғистон Республикаси саноати, ялпи ички маҳсулотнинг 1/3 қисмидан кўпроғини беради. Бу ернинг саноат мажмуида енгил, қурилиш маҳсулотлари ва озиқ-овқат саноати нисбатан яхши ривожланган. Масалан, енгил саноат Қорақалпоғистон республикаси ялпи маҳсулотини 22,4, электр энергетика 16,9, озиқ-овқат 8,2 фоизини таъминлайди. Булардан ташқари, ун-крупa, омухта ем саноати ҳам ривожланиб бормоқда.

Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон Республикасининг 4,2 фоиз электр энергиясини, шунча қурилиш саноати, 4,6 озиқ-овқат, 3,6 фоиз енгил саноат, 5,2 фоиз пахта тозалаш саноат маҳсулотини беради. Кейинги 10 йилда

бу ерда ёқилғи, тўқимачилик, шиша ва фарфор идишлари саноати бошқаларга кўра тезроқ ривожланиб борган. Чунончи, мустақиллик йилларида Қорақалпоғистонда Нукус ун заводи (1992-й.), Катекс (1993-й.), Элтекс (1994-й.), Хўжайли шиша заводи (1995-й.), ўндан ортиқ кўшма корхоналар қурилди. Ҳозирги кунда бу ерда 95 асосий саноат корхоналари мавжуд бўлиб, уларда 26 минг кишига яқин ишчи банд. Аммо саноат ривожланиш даражаси юқори эмас. Саноат ишлаб чиқаришининг индекси 0,34 (ЎзР— 1,00). Ҳар минг аҳолига саноатда банд бўлганлар 14,3 киши.

2010 йил якунларига кўра, Қорақалпоғистонда 4353 млн. кВт/с электр энергияси, 2,7 млрд. мк табиий газ, 64 минг тонна пахта толаси, 9,6 млн. кв.м ип газлама, 12,8 минг тонна тозаланган ўсимлик ёғи ишлаб чиқарилган.

Қорақалпоғистон Республикаси электр энергетикаси Тахиятош ИЭСига асосланган. Албатта, бу унча катта бўлмаган иссиқлик электр станцияси қуйи Амударё минтақа иқтисодиётини жадал ривожлантириш учун етарли эмас. Шунингдек, қазиб олинаётган нефт ва газ конденсати, табиий газ миқдори ҳам келажакда кўпайиши керак.

Сўнгги йилларда кимё саноати ривожланишига катта эътибор қаратилмоқда. Масалан, Қўнғирот шаҳрида маҳаллий туз хомашёси асосида Ўзбекистонда ягона сода заводи хорижий мамлакатлар инвестициясини жалб қилинган ҳолда барпо этилмоқда.

Машинасозлик ва ўрмон саноати яхши ривожланмаган. Машинасозлик кўпроқ қишлоқ хўжалиги ва йўл қурилиши машиналари ҳамда кемаларини таъмирлашга ихтисослашган. Айни вақтда қурилиш саноати (оҳак, мармар, ғишт ишлаб чиқариш) бирмунча юксалмоқда. Енгил саноати таркибида тўқимачилик ва пахта тозалаш корхоналарининг ўрни катта. Нукус ва Элликқабла тумани маркази Бўстон шаҳрида Туркиянинг «Язек» фирмаси билан ҳамкорликда Катекс ва Элтекс корхоналари барпо этилган. Нукусда жун маҳсулотлари (кигиз) ишлаб чиқарувчи комбинат мавжуд, пахта етиштирувчи Беруний, Тўрткул, Амударё, Эллиқалъа, Хўжайли ва бошқа туман марказларида пахта тозалаш заводлари ишлаб турибди.

Озиқ-овқат саноатида асосан, ўсимлик ёғи (Хўжайли, Нукус, Қўнғирот, Чимбой, Беруний), консерва (Мўйноқ Нукус) ишлаб чиқаришгаи товар аҳамиятига эга. Дон маҳсулотлари ва емнинг кўпчилик қисмини «Қораўзак-дон» акционерлик жамияти беради. Ун саноати корхоналари Беруний, Чимбой, Тўртқўлда жойлашган.

Ҳаммаси бўлиб Қорақалпоғистонда ўндан ортиқ фаолият кўрсатаётган қўшма корхоналар бор. Аммо уларнинг экспорт салоҳияти анча паст. Кейинги йилларда «Техномарт» Ўзбек-араб қўшма корхонаси (фотохизмат), «Осиё-вест» Ўзбекистон-Германия қўшма корхонаси (маданли сув ва алкогольсиз ичимликлар), «Персей» Ўзбек-Россия-Литва қўшма корхонаси

(қишлоқ хўжалиги хомашёсини қайта ишлаш ва реализация қилиш), «Шарқ-текс» Қорақалпоқ-Италия (пахта ва унинг чиқиндиларини қайта ишлаш), «Чимбой-Дери» Ўзбек-Турк (қўй ва эчкилар терисини қайта ишлаш, пойабзал ишлаб чиқариш) қўшма корхоналари қурилган. Шунингдек, декоратив тошлар (мармар), музқаймоқ ишлаб чиқарувчи «Айс-Жайхун» Қорақалпоқ-Люксембург, ўсимлик ёғи берувчи «Турон» Ўзбек-Россия қўшма корхоналари ҳам мавжуд. «Карт» қўшма корхонасида пайпоқ ишлаб чиқарилади.

Саноатнинг ҳудудий таркиби ўзига хос, тахминан Уч қисм саноат маҳсулоти Нукус шаҳрига, деярли 20 фоизи Тахиятош шаҳрига тўғри келади. Булардан ташқари, Хўжайли, Қўнғирот, Элликқалъа, Чимбой, Беруний ва Амударё туманларида ҳам саноат ишлаб чиқариши бирмунча ривожланган. Айни пайтда Қораўзак, Тахтакўпир, Муйноқ ва Бузатов туманларида бу соҳа деярли йўқ даражада.

Қишлоқ хўжалиги. Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистоннинг 5,4 фоиз пахта хомашёсини, 3,6 фоиз пилла, 10,7 фоиз полиз экинларини, 4,9 фоиз гўшт, 3,6 фоиз сут, 8,9 фоиз қоракўл териси, 40,7 фоиз шолисини етказиб беради (2010-й.).

Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалигида чорвачилик нисбатан устун туради. Унинг ҳиссасига жами аграр соҳа маҳсулотларининг 57,2 фоизи тўғри келади, қолган 42,8 фоизини эса деҳқончилик беради. Чорвачиликда энг

унумдор соха кўйчилик-қорақўл кўйларини боқиш ва жун, тери маҳсулотларини етиштириш ҳисобланади. 2010 йилда об-ҳаво тароитининг ноқулайлиги ва айниқса сув ресурсларининг камайганлиги сабабли қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш 2009 йилга нисбатан бирмунча камайди. Умуман олганда эса, 90 йилларда ҚРнинг мамлакат аграр соҳасида тутган мавқеи шоли, пахта, гўшт, сув, тухум, жун етиштириш бўйича пасайган, сабзавот, полиз, узум, қорақўл, пилла етиштиришда эса бироз кўтарилган.

Экин майдони сўнгги йилларда, барча хўжалик турларида 340-390 минг гектарни ташкил қилади (республикада 3775 минг га). Шундан тахминан 1/3 қисми дон (асосан шоли), 35 фоизга яқини пахта, 20 фоиздан кўпроги ем-хашак, 7-9 фоизи полиз экинлари билан банд. Бир йилда 150-170 минг тонна атрофида шоли, 160-190 тонна пахта хомашёси олинади. Ҳосилдорлик шиличиликда 20 ц/га етади, пахтала бу кўрсаткич анча паст. Пахта ва шоли кўпроқ сув билан яхши таъминланган ҳудудларда, бевосита Амударёга яқин жойларда экилади.

Қорақалпоғистон Республикаси да яйлов чорвачилиги ривожланган, ем-хашакдан асосан беда етиштирилади. Умуман беда етиштириш бу ерда катта аҳамиятга эга. Йирик шохли моллар сони 397 минг бош атрофида, қўй ва эчкилар 543 минг бош, отлар 18 мингга яқин, товуқлар эса 750 мингдан зиёд

(2010 йил).

Қишлоқ хўжалиги соҳаси бўйича Элликқалъа, Беруний, Тўрткул ва Амударё туманлари ажралиб туради. Уларнинг қар бири Қорақалпоғистон аграр соҳа маҳсулотининг 10 фоизидан кўпроғини беради. Айни вақтда Мўйноқ ва Бўзатов туманларида макроиктисодиётнинг бу тармоғи жуда суст ривожланган.

Қорақалпоғистон Республикаси да ижтимоий соҳалар ҳам ривожланиб бормоқда. Ушбу муаммо Оролбўйи минтақасидаги экологик аҳволни яхшилаш минтақавий дастури доирасида ҳал этилиб борилмоқда. 2010 йил якунларига биноан, аҳоли жон бошига 25,7 минг сўмлик халқ истеъмол моллари, 54 минг сўмлик чакана савдо обороти, 7150 сўм атрофида пуллик хизмат бажарилан. Ҳар 10 минг аҳолининг соғлиқни сақлаш тизими билан таъминланганлик даражаси беморлар койкалари бўйича 5,8, амбулатор-поликлиника муассасалари бўйича 254 бирликни ташкил этади.

Қишлоқ инфраструктураси ҳам яхшиланиб бормоқда. Масалан, марказлаштирилган ҳолда тоза ичимлик суви билан таъминланиш даражаси ўртача 66,3 фоизга, табиий газ билан-87,3 фоизга тенг. Шу билан бирга мазкур соҳаларнинг аҳволи Амударё, Беруний ва Шуманай туманларида (сув бўйича) ҳамда Бўзатов ва Беруний туманларида (табиий газ) қониқарли даражада эмас.

Транспорт ва ташқи иқтисодий алоқалар. 2010 йилда барча транспорт воситалари билан 72,9 млн. тонна ҳалқ хўжалиги юклари жўнатилган (юк обороти 2346 млн. тонна/км), шундан автомобил транспорти 59,4 млн. тонна (543,4 млн. тонна/км), темирйўл, юқоридагиларга мос равишда 4,5 млн. тонна ва 1100 млн. тонна/км. 2010 йилда эса 82,0 млн. тонна юк ташилган, юк обороти ўртача 2290 млн. тонна/км бўлган.

Қорақалпоғистон ҳудудидан Ўзбекистонни Россия билан боғловчи Тахиятош-Бейнау темирйўли ўтади. Шу билан бирга кейинги йилларда Нукус-Чимбой темирйўли ҳам қурилиб ишга туширилган ва Қўнғирот-Нукус-Чимбой йўналиши бўйича йўловчилар ташилмоқда. Айти вақтда Учқудуқ-Мискин-Нукус темир йўли қурилди, Нукус-Бейнау автомобил йўли ҳам қуриб битирилди. Улар тўла ишга тушгач Қорақалпоғистон Республикаси мамлакатимизнинг бошқа ҳудудлари билан бевосита боғланиш имкониятига эга бўлади.

Ташқи савдо обороти 210 млн. АҚШ долларига тенг, шу жумладан, экспорт 100,0 ва импорт 110,0 млн. доллар. Экспортнинг 80-85 фоизи пахта толасига тўғри келади, импортда эса машина ва асбоб-ускуналар, озиқ-овқат маҳсулоти асосий ўринни эгаллайди. Таъкидлаш жоизки, йилдан йилга пахта толасининг экспортдаги улуши камайиб бормоқда. Масалан, у 1998 йилда жами экспорт қийматининг 92,6 фоизини ташкил қилган бўлса, 2010 йилга

келиб бу кўрсаткич 76,0 фоизга тенг бўлди. Иқтисодий алоқалар Ҳамдустлик мамлакатлари ва қисман «узок» хориж давлатлари билан олиб борилади (Швейцария, Буюк Британия, Бельгия, Россия, қозоғистон билан).

Ички тафовутлари. Қорақалпоғистон ҳудуди тўртта асосий иқтисодий районларга бўлинади: ғарбий, шарқий, марказий ва жанубий. Бундан ташқари, Мўйноқ ва Бўзатов туманлари доирасида шимолий район ҳам ажратилиши мумкин.

Белгиланган ҳудудий таркиблар орасида ғарбий, шимолий ва шарқий районларнинг иқтисодий ва демографик салоҳияти анча паст, марказий ва жанубий минтақалар эса бирмунча ривожланган.

Ғарбий райони таркибига Қўнғирот, Шуманай ва Қонлиқўл туманлари киради, район Қорақалпоғистон ҳудудининг 45,5 ва аҳолисининг 12,5 фоизини ташкил қилади. Ғарбий район ҳиссасига Қорақалпоғистоннинг 16 фоиз саноат ва деярли шунча қишлоқ хўжалиги маҳсулоти тўғри келади. Ушбу районнинг «норасмий» маркази Қўнғирот шаҳри (40,2 минг киши). Бу ерда асосан яйлов чорвачилиги бирмунча ривожланган. Шу билан бирга ёқилғи ва кимё саноати ҳам юксалиб бормоқда.

Шимолий район Мўйноқ ва Бўзатов туманларидан ташкил топган бўлиб, унга Қорақалпоғистон Республикасининг 23,4 фоиз майдони ва аҳолисининг

атиғи 3,2 фоизи тўғри келади. Район иқтисодий жиҳатдан жуда сустривожланган. У Қорақалпоғистон саноат маҳсулотининг атиғи 1,2 фоиз, қишлоқ хўжалиғи маҳсулотининг 2,5 фоизини беради. Энг йирик шаҳри Мўйноқ (13,6 минг киши).

Марказий район Нукус шаҳри ҳокимияти, Нукус ва Хўжайли туманларини бирлаштиради. Худуди Қрнинг 2,0фоиз, аҳолиси 32,5 фоиз, саноат маҳсулоти 55, қишлоқ хўжалиғи маҳсулоти 13,15 фоизга тенг. Бу Қорақалпоғистон Республикасида энг ривожланган. Маркази – Нукус шаҳри. Минтақа асосини Нукус Хўжайли саноат тугуни ва шу номдаги шаҳар агломерацияси ташкил қилади. Мазкур районда озиқ-овқат, тўқимачилик, электр-энергетика саноати, шолчилилик яхши ривожланган.

Шарқий район Қораўзақ, Чимбой, Кегейли ва Тахтақўпир туманларидан иборат. Унинг Қорақалпоғистон Республикасида тутган ўрни: майдони 17,6 фоиз, аҳолиси 15,6 фоиз, саноати 10-12 фоиз, қишлоқ хўжалиғи бўйича 2022 фоиз. Асосий шаҳри Чимбойда 33,1 минг аҳоли яшайди. Районда яйлов чорвачилиғи, шол иетиштириш катта аҳамиятга эга.

Жанубий район таркибига Амударё, Беруний, Тўрткўл ва Эллиққалъа туманлари киради. Район Қорақалпоғистон Республикаси худудининг 7,1 фоизини, аҳолисининг эса 36,2 фоизини ташкил қилади. Бу ерда агроиндустриал мажмуаси, шу жумладан, пахта ва шол иетиштириш, қишлоқ

хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш саноати ривожланган. Район Қорақалпоғистонда саноат маҳсулотининг тахминан 20-22 фоиз ҳамда қишлоқ хўжалигининг 45-48 фоизини таъминлайди. Асосий шаҳарлари Беруний (56 минг) ва Тўрткўл (49 минг киши).

Қорақалпоғистон Республикаси ички иқтисодий районларининг муаммолари ва истиқбол йўналишлари ҳам ҳар хил. Масалан, Марказий район ўзининг мавқеини сақлаган ҳолда яқин келажакда Жанубнинг ривожланиши янада жадаллашади. Бунга Учқудуқ-Султонувайс-Мискин-Нукус темир йўлининг очилиши ҳам сабаб бўлади. Кейинги навбат ғарбий районга келса керак, бу Устюрт қазилма бойликларидан фойдаланиш билан боғлиқ.

Шарқий район истиқболи узокроқ келажакда Тахтақўпирдан шарққа-Қозоғистоннинг туташ ҳудудига темирйўл қурилиши, Чимбой туз конларини ишга туширилиши билан бошланса ажаб эмас. Шимол эса анча вақт муаммоли район бўлиб қолади ва унинг ривожланиши кўп жихатдан Орол тақдиридан келиб чиқади. Ҳудудларнинг бундай тараққиёт хусусиятлари Қорақалпоғистон Республикасининг минтақавий сиёсатида ўз аксини топади.

Хоразм вилояти. Вилоят 1938 йилда Ўзбекистон таркибида ташкил топган. Ҳозирги кунида у 10 қишлоқ туманларидан иборат: Боғот, Гурлан, Урганч, Хива Хонқа, Шовот, Япғиариқ. Янгибозор, Кўшқўпир ва Хазорасп.

Хоразм вилоятининг майдони 6,05 минг км.кв ва бу жихатдан у республикада Андижон ва Сирдарё вилоятларидан каттароқ холос. Вилоят аҳолиси, 1.01.2010 йил маълумотларига кўра, 1546,2 минг киши. Маъмурий маркази-Урганч шаҳри.

Хоразм вилояти ҳудуди жихатидан унча катта бўлмасада, унинг иқтисодий салоҳияти анча юқори. Жумладан, бу ерда яратилган ялпи ички маҳсулот ва саноат маҳсулотининг ҳажми Қорақалпоғистон Республикасига караганда 1,6 марта зиёд, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг қиймати эса 2,4 марта ортиқ.

Географик ўрни ва табиий бойликлари. Вилоят Амударёнинг қуйи қисмида, Ўзбекистон Республикасининг шимоли-ғарбида жойлашган, Қорақалпоғистон Республикаси ва қисман жанубда Бухоро вилояти билан, ғарбда ва жануби-ғарбда Туркменистон давлати билан чегарадош.

Вилоят ҳудудининг асосий қисми Амударёнинг сўл соҳилида жойлашган. Амударё бой тарих ва. маданиятга эга бўлган Хоразм тақдирида катта рол ўйнаган. Нил дарёси қадимги Миср учун қанчалик аҳамиятли бўлган бўлса, Амударё (Окс) ҳам Хоразм ўлкаси учун шунчалик муҳим бўлган. Бинобарин, бу дарё Хоразм вилояти ва қўшни ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий тарихий географик омили ҳисобланади.

Хоразм ҳудудини Чоржуй-Тошҳовуз-Бойнақ темирйўли кесиб ўтади. Бу унинг ривожланишига, Туркманистон, Қозоғистон, РФ ва бошқа давлатлар билан алоқа қилишида анча қулайликлар туғдиради. Бироқ, вилоятнинг Орол денгизига яқинлиги, ушбу минтақада вужудга келган экологик вазият унинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатади.

Вилоят ер усти тузилиши мураккаб эмас, унинг ҳудуди Турон пасттекислигига киради. Ер сатҳининг нисбатан баландлиги дарёдан узоқлашган сари жанубга томон бироз кўтарилиб боради. Бундай геоморфологик ҳолат ва у билан боғлиқ, ер ости сувларининг жойланиши аҳоли манзилгоҳлари ва хўжалик тармоқларини ҳудудий ташкил қилишга ўз таъсирини кўрсатади.

Хоразм ҳудудининг тузилиши айни вақтда унинг қазилма ресурсларига бой эмаслигидан ҳам дарак беради. Дарҳақиқат, бу ерда кўзга кўринарли қазилма бойликлар топилмаган (эҳтимол, унинг жанубий ва ўнг қирғоқ қисмида келажакда ёқилғи ресурслари, жумладан табиий газ конлари аниқланиши мумкин). Вилоятда минерал хомашё ва ёқилғи ресурсларининг ўта танқислиги оғир саноат тармоқларини ривожлантиришга тўсқинлик қилади.

Иқлими континентал, намгарчилик кам. Шу сабабли қадимдан бу ҳудудда деққончиликнинг ривожланиши асосан сув, суғориш иншоотлари

билан боғлиқ бўлган. Ҳатто ҳозирги кунда ҳам иқлимнинг куруқ келиши, Амударёда сувнинг камайиши бу ерда нафақат суғорма деҳқончиликдан ташқари электр энергиясини ишлаб чиқаришга, дарё транспорти фаолиятига ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Шундай қилиб, Хоразм вилоятининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши кўп жиҳатдан агроиқлимий ресурсларга, сув захиралари, Орол бўйи экологик муаммоларини ҳал қилишга ҳамда қўшни ҳудудлар билан иқтисодий интеграция қилишига боғлиқ.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. Хоразм вилоятининг энг катта бойлиги унинг халқидир. Вилоят аҳолиси 1989-2010 йилларда 235,5 фоизга ёки ҳар йили 2,55 фоиздан кўпайиб борган. Аммо бу рақам мамлакат ўртача кўрсаткичлардан пастроқ (2,95 фоиз).

Аҳоли жойлашувида, қўшни Қорақалпоғистонга ўхшаш, катта ҳудудий тафовутлар йўқ. Ўртача зичлик 1 км.кв га 248 кишини ташкил этган ҳолда у 190 кишидан (Янгибозор тумани), 360 кишигача (Хива тумани) фарқ қилади. Шунингдек, Урганч, Хазорасп туманларида ҳам аҳоли анча зич жойлашган.

Вилоятда урбанизация даражаси паст – 34,1 фоизга яқин аҳоли мавжуд 3 шаҳар (Урганч, Хива ва Питнак) ҳамда 57 шаҳарчада (Гурлан, Кўшкўпир, Чалиш, Хазорасп, Хонка, Шовот, Янгибозор) яшайди. Урбанизация

кўрсаткичи Республикамизда фақат Сурхондарё вилоятидан юқорироқ холос, шаҳарлар сони бўйича эса у энг охирги ўринда. Вилоятнинг маъмурий маркази Урганчда 140 минг, «иккинчи» шаҳар Хивада 56 минг киши истиқомат қилади.

Аҳоли сонининг ўсишида унинг табиий ҳаракатини роли катта. Туғилиш ҳар минг киши ҳисобига 2010 йилда вилоят бўйича 22,5, ўлим 4,9 кишига, табиий ўсиш эса 17,6 промиллега тенг бўлган. Туғилиш коэффиценти Хазорасп, Гурлан ва Боғот туманларида юқорироқ (26-27 промилле), ўлим кўрсаткичлари эса Урганч шаҳрида бироз катта (6,57,0 промилле). Болалар ўлими вилоят бўйича ҳар 1000 туғилган чакалоққа 24,7 га тенг бўлиб, у Урганч шаҳри ва Гурлан шаҳарчасида бирмунча юқорироқ.

Вилоятда аҳоли миграцияси Республика бошқа ҳудудларига қараганда анча суст ривожланган. Масалан, 2000 йилда вилоят шаҳар жойларига атиги 2980 киши келган ва бу ердан 460 киши кетган (миграция қолдиғи минус 2621); 1998 йилда бу кўрсаткичлар юқоридагиларга мос ҳолда 2890; 4680 ва минус 2790 кишини ташкил қилган.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, Ўзбекистонда фақат Хоразм вилояти қишлоқ жойларида аҳолининг миграция алоқалари ижобий, холос. Чунончи 2008 йилда вилоят қишлоқларига ҳаммаси бўлиб 2968 киши келган (2008 йилда 4997), кетганлар 4301 (4372) ва миграция қолдиғи 886 (725) кишига

тенг бўлган.

Хоразм вилояти демографиясининг яна бир хусусияти шундаки, унинг аҳолиси асосан бир миллатли ҳисобланади. Масалан, 1989 йилдаги аҳоли рўйхати маълумотларига қараганда, вилоят аҳолисининг 95,6 фоизини ўзбеклар ташкил этган. Албатта, юқорида келтирилган аҳолининг ўсиши, жойланиши, табиий ва миграция ҳаракти, миллий таркиби, вилоят ижтимоий-иқтисодий ривожланишида эътиборга олиниши керак.

Жами аҳолидан 750 минг киши меҳнатга лаёқатли ёшдагилар ҳисобланади; иш билан банд бўлганлар сони 550-560 минг киши, расман ишсиз сифатида меҳнат биржасида қайд этилганлар 3500-3540 киши атрофида.

2010 йил маълумотларига биноан, жами банд аҳолининг 8,8 фоизи саноатга, 40,6 фоизи қишлоқ хўжалигига ва 8,4 фоизи қурилишга тўғри келади. Шунингдек, таълим, маданият, фан соҳаларида ҳам меҳнат ресурсларининг каттагина қисми ишлайди (13,5 фоиз). Республика ўртача кўрсаткичларига қиёсласак, бу ерда қишлоқ хўжалигида аҳоли бандлигининг юқорироқ ва саноатда эса пастлигининг гувоҳи бўламиз (ЎзР да бу кўрсаткичлар 36,2 ва 12,6 фоизга баробар).

2010 йилда Хоразм вилояти қишлоқ хўжалигида 8,2 минг киши ортиқча

ишчи кучи сифатида бўшаган ва шу йили қишлоқ жойларида 18,1 минг янги иш ўринлари яратилган. Бу асосан, саноат ва ижтимоий соҳалар, кичик тадбиркорлик ҳисобидан амалга оширилган.

Иқтисодиёти. Хоразм вилояти иқтисодиёти аграр-индустриал йўналишга эга. Вилоят Ўзбекистон ялпи ички маҳсулотининг 4,5 фоизини, саноат маҳсулотини 2,7 ва қишлоқ хўжалигини 6,3 фоизни беради (2010 й.). Республика ҳудудий меҳнат тақсимоотида Хоразм вилояти енгил ва озиқ-овқат саноатига, қишлоқ хўжалигида эса пахта ва шоли етиштириб беришга ихтисослашган.

Вилоятда бозор ислохотлари кенг кўламда амалга оширилмоқда. Саноатнинг 90,5 фоиз ва қишлоқ хўжалигининг деярли юз фоиз маҳсулоти нодавлат секторида яратилади. Айни вақтда қишлоқ жойлари ижтимоий инфраструктураси ривожланиб бормоқда.

Хўжаликнинг турли тармоқларида 26 дан ортиқ қўшма корхоналар қурилган. Барча қўшма корхоналарда 2000 йилда 1240 млн. сўмлик маҳсулот ишлаб чиқилган, уларнинг вилоят экспортидаги улуши 13,5 фоизни ташкил этади. Ҳаммаси бўлиб қўшма корхоналарда 2000 кишига яқин ишчи хизмат қилади.

Саноати. Хоразм вилояти Республика қурилиш саноати маҳсулотининг

3,5, енгил саноатнинг 6,2, шу жумладан пахта толасининг 7,2, озиқ-овқат саноати маҳсулотининг 6,8 фоизини беради.

Мустақиллик йилларида бу ерда саноат ишлаб чиқарилиши деярли 3 баробарга ўсди. Бу борада у Андижон ва Бухоро вилоятлари билан бир каторда Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётида ажралиб туради. 2010 йилда бу ерда саноат маҳсулотларининг ҳажми 6,5 фоизга ўсди.

Саноат тизимида 10 га яқин қўшма корхоналар қуриб битирилди. Улар жумласига пойафзал ишлаб чиқарувчи «Доритал ЛТД», консерва ишлаб чиқарувчи «Мева», шунингдек «Кока-Кола», «Ўзхимвент», «АлоқаДЭУ» ва бошқалар киради. Шу билан бирга, хорижий давлатлар фирмалари иштирокида бошқа саноат корхоналари ҳам ривожланиб бормоқда. Масалан, Хитой технологияси ёрдамида Урганчда «Хоразм ипаги» тўқимачилик корхонаси, Буюк Британия асбоб-ускуналари билан жиҳозланган Боғотдаги тиббий пахта (момик) ишлаб чиқарувчи фабрика, Россиянинг Комишин фабрикаси билан ҳамкорликда Хонқада ип-калава ва ип газлама ишлаб чиқарувчи корхона, Туркиянинг «Язек» фирмаси билан «Гурлантекстил», худди шундай корхона Урганчда ҳам қурилган. Булардан ташқари, Хива гилам комбинатига Германиядан асбоб-ускуналар келтирилган, Боғотда шиша заводи, Хазораспда Республикамизда биринчи қанд заводи «Хоразмшакар» ишга туширилди. Буларнинг барчаси ўзига хос «Хоразм

тезлигини» таъминлайди.

Хоразм вилояти саноатининг тармоқлар таркибида енгил саноат устунлик қилади (2010 йилда у жами саноат маҳсулотининг 32,8 фоизини берган). Шунингдек, бу ерда ун-крупa, омукта ем (23,8 фоиз), ҳамда озиқ-овқат саноати яхши ривожланган - 22,6 фоиз. Кейинги ўринларни машинасозлик ва метални қайта ишлаш, қурилиш саноати маҳсулотларини ишлаб чиқариш эгаллайди.

2010 йил якунларига кўра, вилоятда 76 асосий саноат корхоналари мавжуд бўлиб, уларнинг барчасида 38 минг киши хизмат қилади. Ана шу йили 210 млн. кВт/с электр-энергияси, 75,2 минг тонна пахта толаси, 1000 минг м² гилам ва гилам маҳсулотлари, 19,9 млн. тонна тозаланган ўсимлик ёғи, 130 минг тонна ун, 1450 млн.м.кв. ип газлама ишлаб чиқарилган.

Кўриниб турибдики, Хоразм вилоятида асосан, енгил ва озиқ-овқат саноати етакчилик қилади. Айни вақтда оғир саноат, хусусан, металлургия, кимё ва нефт кимёси, электр энергетика ривожланмаган. Бу ерда унча катта қувватга эга бўлган Туямуйин ГЭСи бор, холос. Унинг фаолияти ҳам Амударё сув режимига боғлиқ.

Енгил саноат, жумладан тўқимачилик саноати Урганч, Гурлан ва Хонқада, гилам ишлаб чиқариш Хивада ташкил этилган (Хоразм

Республикада ишлаб чиқариладиган гилам маҳсулотларининг деярли 60 фоизини беради). Вилоят барча туманларининг марказларида пахта тозалаш заводлари мавжуд. Улар жами саноат маҳсулотининг 1/5 қисмини таъминлайди.

Озиқ-овқат саноати Хонқада (ун, дон маҳсулотлари ва омухта ем), ўсимлик ёғи («Урганчёғ» акционерлик жамияти) ва консерва ишлаб чиқариш Урганчда, шакар заводи Хазораспда жойлашган. Машинасозлик корхоналари асосан, экскаватор ва бошқа қишлоқ хўжалик машиналарини таъмирлаш (Урганчда), консерва саноати учун шиша идишлар ишлаб чиқариш Боғотда мавжуд.

Қишлоқ хўжалиги. Хоразм вилояти 2010 йилда Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 8,7 фоизини, шу жумладан деҳқончиликнинг 9,2 фоиз ва чорвачилик маҳсулотининг 8,0 фоизини беради. Чорвачилик маҳсулоти 2010 йилда 2,5 марта ўсди, вахоланки, деҳқончиликда бу йилда камайиш юз берди. 2010 йилда эса қишлоқ хўжалик маҳсулотлари қиймат ҳисобида 118,9 фоизга ўсган эди.

Вилоят 2010 йилда мамлакатимизнинг 34,8 фоиз шолисини, 8 фоиз пахта, 8,4 фоиз полиз, 10,9 фоиз мева ва деярли шунча сут ҳамда гўштини, 10,5 фоиз пилласини, 6,2 фоиз сабзавотини етиштирган. Туманларининг аҳдмияти ҳам катта. Айни вақтда Янгиариқ ва Янгибозор қишлоқ

туманларида саноат суст ривожланган. қишлоқ хўжалигида Гурлан ва Хонқа туманлари ажралиб туради. Уларнинг иккисига вилоят қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 25 фоизи турли келади.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикаси минтақавий сиёсати доирасида Хоразм вилоятининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастури ишлаб чиқилган. Ушбу дастурга мувофиқ келажакда вилоят ишлаб чиқариш ва экспорт салоҳиятини янада ошириш, ижтимоий-иқтисодий ва экологик вазиятни яхшилаш, меҳнат ресурсларидан тўларов, фойдаланиш, халқаро туризм ва саноатнинг оғир тармоқларига ҳам устувор аҳамият бериш назарда тутилган.

Қуйи Амударё иқтисодий райони Ўзбекистон Республикасининг минтақавий сиёсатидаги ўзига хос ўрни келажакда ҳам сақланиб қолади. Зеро, у «муаммоли минтақалар» дан ҳисобланади ва бу ердаги мавжуд муаммоларни ҳал қилиш учун албаттга марказнинг ҳар жиҳатдан, шу жумладан молиявий қўллаб-қувватланиши талаб этилади. Шу нуқтаи назардан, ҳозирги ажратиладиган инвестиция ҳажми етарли эмас (у 2010 йилда Қорақалпоғистон Республикасида Ўзбекистонга нисбатан 5,1 ва Хоразм вилоятида 3,4 фоизни ташкил этади). Бинобарин, минтақа иқтисодиётини барқарор ривожлантириш мақсадида бу ерга белгиланган капитал маблағлар, хорижий давлатлар инвестициясининг ҳажми янада ошиб

бориши керак.

Келажакда Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон Республикаси орасида иқтисодий интеграция жараёнларини ривожлантириш ва шу асосда ягона иқтисодий маконни шакллантириш зарур. Бунинг учун ҳар икки томонда ҳам имтиёзлар ва ҳамкорликда ривожланиш эҳтиёжлари мавжуд. Чунончи, Қорақалпоғистоннинг қазилма ресурслари ва ер бойликлари, Хоразмнинг эса меҳнат ресурслари ва туризм имкониятлари бир-бирларининг иқтисодий ривожланишини тўлдириши мумкин.

Уларнинг ҳар иккиси учун умумий муаммо Оролбўйи минтақасидаги экологик вазиятни соғломлаштириш, ҳудуднинг бошқа районлар билан транспорт алоқаларини яхшилаш, инфраструктура тизимини ривожлантириш ва қулай инвестиция маконини яратиш зарур. Бундан ташқари, иқтисодий районда ёқилғи-энергетика ва қурилиш базасини мустаҳкамлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Айни вақтда, бу ерда, минтақанинг иқтисодий-географик ўрнидан келиб чиққан ҳолда, ишлаб чиқаришни комплекс ривожлантириш, туташ ҳудудлар - Туркменистон ва Қозоғистон ҳамда бошқа хорижий мамлакатлар билан иқтисодий алоқаларни кучайтириш ҳам мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Мавзуни мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Нима сабабдан Қорақалпоғистон Республикаси ва Хоразм вилояти бир иқтисодий район таркибига киритилади?
2. Ҳар иккала ҳудуднинг табиий шароити ва бойликлари, демографик вазиятига иқтисодий жиҳатдан баҳо бериш:
3. Қорақалпоғистон Республикаси мамлакатимизда қандай соҳаларга ихтисослашган ва унинг истиқболдаги ривожланиш омиллари қайсилар?
4. Қорақалпоғистон иқтисодиётининг ҳудудий таркиби қандай?
5. Нима учун Хоразм вилоятида оғир саноат яхши ривожланмаган?
6. Қуйи Амударё иқтисодий районининг асосий муаммолари ва истиқболда ривожланишнинг устувор йўналишларини таърифлаб беринг.

Жанубий иқтисодий районлари

Иқтисодий район таркибига Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари киради. Унинг умумий майдони 48,7 минг км.кв бўлиб, бу Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг 10,9 фоизини ташкил қилади.

Жанубий минтақада 4644,3 минг ёки мамлакатнинг 16,2 фоиз аҳолиси яшайди. Юқоридаги ҳудуд ва демографик салоҳиятнинг нисбий кўрсаткичларидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, бу ерда аҳоли зичлиги

республиканинг ўртача даражасидан 1,8 баробар катта.

Иқтисодий район ҳозирги таркибда 60-70 йилларда ҳам ажратилган эди. Ҳатто, қисқа муддат давомида бу икки қўшни ҳудуд маъмурий жиҳатдан битта Сурхондарё вилояти номи билан ҳам юритилган. Кейинги йилларга келиб, хусусан, Қарши даштини ўзлаштириш, бу ерда ҳудудий агросаноат ва ёқилғи-энергетика мажмуасини шаклланиши муносабати билан Қашқадарё баъзан алоҳида, баъзан эса Самарқанд-Қарши иқтисодий райони деб аталган.

Дарҳақиқат, собиқ Иттифок даврида Сурхондарё вилояти иқтисодий географик жиҳатдан Ўзбекистоннинг қолган қисмидан бироз ажралиб турувчи ҳудуд эди. Унинг Республиканинг бошқа вилоятлари билан иқтисодий алоқалари (темирйўл орқали) қисман Туркменистон ҳудуди орқали амалга оширилиб келинмоқда. Республикамиз мустақилликка эришгач мамлакатнинг ягона транспорт тизимини шакллантиришга ҳам катта эътибор берилмоқда. Ана шу мақсада ҳозирги кунда Ғузор-Бойсун-Қумқўрғон темирйўли қуриляпти. Бу йўл нафақат Сурхондарёнинг иқтисодий алоқаларини яхшилайдиган, балки, шу билан бирга у мазкур вилоятни қўшни Қашқадарё вилояти билан иқтисодий географик жиҳатдан яқинлаштиради. Ҳисор тизмаси ва унинг давоми бўлмиш унча баланд ҳисобланмайдиган Бойсун ва бошқа тоғлар авваллари бу икки ҳудудни табиий географик нуқтаи назардан ажратиб турган бўлса, энди уларни иқтисодий географик ҳолатини

яхлитлайди. Натижада, Сурхондарё вилоятини алоҳида иқтисодий район сифатида ажратишга асос қолмайдиган ва уни Қашқадарё билан биргаликда анча салмоқли ҳудудий, иқтисодий ва демографик салоҳиятга эга бўлган макон Жанубий иқтисодий район даражасида қараш имконини беради.

Ҳозирги кунда мазкур район Республикамизда нефт-газ, енгил саноат, асосан, пахта тозалаш саноати, пахта, пилла етиштириш, боғдорчилик каби иқтисодиёт тармоқлари билан ажралиб туради. У мамлакатнинг 11,5 фоиз ялпи ички маҳсулоти, шу жумладан, 10,6 фоиз саноат ва 15,7 фоиз қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етказиб беради. Ана шу рақамлардан келиб чиққан ҳолда ушбу район иқтисодиётини кўпроқ аграр-индустриал йўналишли деб таърифлаш мумкин.

Аммо, таъкидлаш жоизки, Жанубий минтақа катта табиий бойликка (агроиклимий ресурслар, ер майдони, ёқилғи-энергетика, тоғ-кон кимёси, рангдор металллар ва б.) эга бўлсада, унинг иқтисодиёти ҳозирча юқори даражада ривожланмаган. Эҳтимол, бунга қисман унинг иқтисодий ва сиёсий географик ўрни сабаб бўлиши мумкин. Унинг устига, макроиқтисодий кўрсаткичлар районнинг аҳоли салоҳиятидан анча паст. Айниқса, бу ерда халқ истеъмол молларини ишлаб чиқариш, савдо ва ташқи иқтисодий алоқаларни йўлга қўйиш, икки вилоят орасидаги иқтисодий интеграция жараёнини ривожлантириш муҳим минтақавий муаммолар сирасига киради.

Агар районнинг аҳолини табиий кўпайиши бўйича бошқа вилоятлардан сезиларли даражада ажралиб туришини эътиборга олсак, бу ҳолда унинг ижтимоий ривожланиш вазиятини янада яхшилаш ўз-ўзидан аён бўлиб қолади.

Қашқадарё вилояти ҳудуди, аҳолиси ва барча ҳтисодий кўрсаткичлари бўйича Сурхон воҳасидан каттароқ. Хусусан, унинг саноат, ташқи иқтисодий алоқалар кўлами, инвестиция каби кўрсаткичлари анча юқори. Айни вақтда Сурхондарё вилояти ўзининг агроиқтисодиёти билан Қашқадарёдан устунроқ туради.

Сурхондарё вилояти. Сурхондарё вилояти Ўзбекистоннинг энг жанубида жойлашган вилоят бўлиб, у шарқда Тожикистон Республикаси, ғарб ва шимоли-ғарбда Туркменистон давлати ва Қашқадарё вилояти билан, жанубда эса Амударё орқали Афғонистон билан чегарадош.

Вилоят 1941 йил 6-мартда ташкил топган. Унинг майдони 20,8 минг км.кв. Сурхондарё вилояти маъмурий жиҳатидан ўн тўртта туманга бўлинади. Улар қуйидагилардир: Ангор, Бандихон, Бойсун, Денов, Жарқўрғон, Музробот, Олтинсой, Сариосиё, Термиз, Узун, Шеробод, Шўрчи, Қизариқ ва Қумқўрғон.

Вилоят маркази Термиз шаҳри бўлиб, унда 129,5 мингдан кўпроқ аҳоли

истиқомат қилади. Термиздан пойтахтимиз Тошкент шахригача бўлган масофа 708 км га тенг. Вилоят аҳолиси 2054,4 минг кишини ташкил этади. У Республика ҳудудининг 4,6 % ини ташкил этгани ҳолда аҳолиси 7,2 фоизга тенг. Вилоятга бўйсинувчи шаҳарлар сони 2 та, (булар Термиз ва Денов). Туманга бўйсунувчи шаҳарлар эса 6 та.

Аҳоли зичлиги 1 км.кв га 88,1 киши. Вилоят ҳудудининг катталиги бўйича мамлакатда бешинчи ўринда (Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий, Бухоро ва Қашқадарё вилоятларидан кейин) туради.

Табиий шароити ва бойликлари. Сурхондарё вилояти Ўзбекистоннинг энг жанубида, Сурхон-Шеробод водийсида жойлашган. Минтақанинг ҳудуди унча катта бўлмаса ҳам унинг табиий шароити республикамиз бошқа минтақаларидан ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Унинг ҳудуди шимолдан жанубга Амударё соҳиллари томон пасайиб боради. Иқлими кўруқ субтропик бўлиб, нафақат Ўзбекистонда, балки МДХ нинг энг иссиқ ҳудудларидан биридир. Шу сабабли, бу минтақа Ўзбекистоннинг асосий ингичка толали пахта базаси ҳамда субтропик экинлар райони ҳисобланади.

Сурхондарё вилояти шимол ва ғарб томондан тоғлар билан ўралганлиги учун шимолдан келадиган совуқ ҳаво ва ғарбдан келадиган илиқ ҳаво массалари вилоятга кириб кела олмайди. Шу сабабли ёкин миқдори кам.

Йилига 130-180 мм атрофида ёғин тушади. Энг кўп ёғин тоғ этакларига тушади – 600 мм атрофида. Ёғин камлигидан сунъий суғоришга эҳтиёж катта бўлиб, Сурхондарё, Шерободдарё, Аму дарё сувларидан унумли фойдаланишга мажбур бўлади. Минтақанинг тупроқ ўсимлик ва ҳайвонот дунёси текисликдан тоғларга томон ўзгариб боради. Текисликларда суғориб деҳқончилик қилинса, тоғ ёнбағирларида лалмикор деҳқончилик ривожланган.

Вилоятда минерал ресурслар хилма-хил, айниқса, ёқилғи турларидан нефт, газ, тошкўмир, кимёвий хомашёлардан минерал тузлар, олтингугурт ҳамда шифобахш минерал сувлар топилгап. Асосий нефт ва газ конлари Ғавотоғ, Учқизил, Кўкайди ва Лалмикордир. Тошкўмир Бойсун ва Шарғунда, йирик туз кони Хўжаконда жойлашган, Шу билан бирга қурилиш материаллари захираси ҳам каттадир.

Сурхондарё минерал ресурсларга бойлиги сабабли тоғ-кон, рангли металлургия, энергетика, кимё, қурилиш материаллари саноати ривожланиш имкониятига эга.

Аҳолиси ва меҳнат ресурслари. 1.01.2010 йил маълумоти бўйича, вилоятда 2054,4 млн. аҳоли истиқомат қилади. Унинг аҳолиси асосан, табиий ўсиш ҳисобига ортиб бормоқда. Бу ерда табиий ўсиш Республика (20%) ўртача кўрсаткичидан юқори бўлиб, 30% атрофида. Сурхондарёда 1959 йилда

500 мингга яқин аҳоли яшаган бўлса, сўнгги аҳоли рўйхати бўйича (1989 и.) 1 миллиондан ошиб кетган.

Аҳолисининг миллий таркибида ўзбеклар кўпчилиқни ташкил этади. Жами аҳолининг 86% ўзбеклар, 1,5% атрофида руслар, 1,7% тожиклар, туркманлар ва бошқа миллат вакиллари ташкил этади.

Аҳолининг жинсий таркиби деярли бир-бирига тенг: эркаклар 49,9 фоизни, аёллар эса 50,1 фоиз.

Жадвал таҳлили шуни кўрсатиб турибдики, аҳолининг табиий ўсиши Бандихон, Олтинсой, Қизирик, Жарқўрғон туманларида юқори кўрсаткичга эга. Шу билан бирга Ангор, Сариосиё, Термиз туманларида табиий ўсиш нисбатан пастроқ.

Вилоят аҳолиси туманлар бўйича ҳам нотекис тақсимланган. Худуди энг катта бўлган Сариосиё туманида вилоят аҳолисининг 3,7 фоизи, Шеробод туманида 3,5, Бойсун туманида эса 4,6 фоиз аҳоли истиқомат қилгани холла, худуди кичик бўлган Денов туманида вилоят аҳолисининг 15,2 фоизи истиқомат қилади. Бу туманда аҳоли зичлиги 1 км га 359 кишини ташкил этади. Аҳоли зичлиги энг кам туманлар Бойсун (22 киши) ва Сариосиё (18,9) туманлари ҳисобланади. Аҳолининг зичлиги ҳудудлар бўйича нотекис: тоғ олди ва тоғли минтақаларда у 1 км.кв га 6 киши атрофида бўлса, дарё

водийларида 110-210 кишигача тўғри келади.

Меҳнат ресурслари билан етарли даражада таъминланган. Сурхондарё вилояти жами аҳолисининг 782 мингги меҳнат ресурсларидан иборат. Шундан 667 мингги иқтисодий фаол аҳоли ҳисобланади. Расман рўйхатга олинган ишсизлар сони эса 1100 киши.

Сўнгги йилларда аҳолини иш билан таъминлаш муаммоси сезила бошлади. Мавжуд қазилма конлари асосида саноатни ривожлантириш, меҳнат ресурсларини қайта тақсимлаш имкониятлари бор. Бунинг учун вилоятда саноат корхоналарини янада кўпайтириш керак.

Сурхондарё вилояти барча вилоятлар ичида шаҳар аҳолиси энг кам фоизни ташкил этадиган минтақа ҳисобланади. Унинг аҳолисини бор-йўғи 37,1 фоизга яқини шаҳарларда яшайди. Бу кўрсаткич вилоятда саноат ҳали етарли даражада ривожланмаганлигини кўрсатиб туради.

Хўжалиги. Вилоят иқтисодиётида қишлоқ хўжалиги етакчи ўринда туради. У мамлакатимиз жанубида жойлашганлиги сабабли вегетация даври анча узоқ бўлиб, бу даврда ҳарорат йиғиндиси 5500° —5900° га етади. Бу ингичка толали пахта, шакарқамиш каби иссиқсевар ўсимликлар етиштиришга қулай шароит яратади. Шунингдек, Сурхон водийсида анжир, анор, писта, узум, хурмо каби ўсимликлар кўплаб экилади. тоғ ёнбағирларида

лалмикор деҳқончилик (буғдой), суғориладиган ерларда эса шоли ҳам етиштирилади. Вилоят Республика пахтасининг 10 фоизи, шу жумладан ингичка толали пахтанинг 75 фоизини беради.

Сурхондарёнинг чўл ва тоғ яйловларида чорвачилик яхши ривожланган, вилоятга Ўзбекистоннинг 9 фоиз йирик шохли қорамоллари ҳамда 10 фоиз атрофида қўйлари тўғри келади. Бу ерда қоракўл ва хисори қўйлари кўплаб боқилади.

Саноати. Сурхондарё вилояти ялпи ички маҳсулотининг 18,6 фоизини саноат беради. Саноатнинг асосини ёқилғи-энергетика, қурилиш материаллари, енгил ва озиқ-овқат, фармацевтика тармоқлари ташкил этади. Машинасозлик саноати минтақада жуда сустривожланган бўлиб, асосан, Термиз трактор-мотор ремонти, Денов қишлоқ хўжалик машинасозлиги ва бошқалардан иборат.

Ёқилғи энергетика саноатининг ривожланиши 1950 йилларда вилоятда нефт, газ ва кўмир конларининг ишга тушиши натижасида шаклланди. Бу ерда нефт қазиб олиш ҳажми аста-секин кўпаймоқда. Масалан, вилоятда 1995 йилда 130 минг тонна атрофида нефт қазиб олинган бўлса, бу кўрсаткич 2010 йилга келиб 163 минг тоннани ташкил этди.

Кўмир қазиб чиқариш ҳам йилдан йилга ортиб бормоқда. 1994 йилда

150-200 минг тонна атрофида кўмир қазиб олинган бўлса, 2010 йилга келиб бу 240-250 минг тоннага этди.

Вилоятда электр энергетика тўлиқ ривожланмаган бўлиб, йилига 7 млн. кВт соат атрофида электр қуввати олинади. Маҳаллий эҳтиёж учун керакли бўлган электр қуввати Ўрта Осиё ягона электр тизимидан олинади.

Сурхондарёда қурилиш материаллари саноатини ривожлантириш учун имкониятлар етарли. Бу ерда табиий тошлар, оҳактош, қум, шағал, гипс ва бошқалар кўплаб топилган. Шу сабабли вилоят барча туманларида сифатли гишт ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Бундан ташқари Қумқўрғон, Олтинсой туманларида оҳактош ишлаб чиқариш, Термиз, Сурхон, Денов, Қумқўрғон туманларида темир бетон тайёрлаш каби саноат корхоналари ишлаб турибди. Вилоятда кимё саноатини ривожлантириш учун хомашёлар етарлидир. Айниқса, йирик калий тузи кони муҳим хомашё ҳисобланади. Бу кон Кухитанг тоғлари ёнбағрида жойлашган.

Ҳозирда вилоятнинг энг ривожланган етакчи тармоғи пахта ҳамда бошқа қишлоқ, хўжалик маҳсулотларини қайта ишлайдиган енгил ва озиқ-овқат саноатидир. Хусусан, Республикамиз мустақилликка эришгандан сўнг, вилоятда ип-газлама, трикотаж ва тикувчилик, пойабзал, гилам тўқиш ва бошқалар ривожлана бошлади.

Шу билан бирга озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳам ортиб бормоқда. Айниқса, ун ва ун маҳсулотлари, ёғ, сут ва сут маҳсулотлари, шарбатлар, мева ва узум консервалари ишлаб чиқариш тез ўсиб бормоқда.

Саноат маҳсулотлари ҳажмининг ортиб боришида ташкил этилган қўшма корхоналар ҳам катта аҳамиятга эгадир. Чунончи, Термиз шаҳридаги «Ажанта» ўзбек-хинд фармацевтика ишлаб чиқариш бирлашмаси маҳсулотлари мамлакатимиз аҳолисининг соғлиғини тиклашда муҳим ўрин тутмоқда.

Вилоят туманлари саноат маҳсулотлари ҳажми бўйича бир-биридан кескин фарқ қилади. Жарқўрғон, Шўрчи, Денов, Шеробод, Сариосиё туманлари вилоятда саноат маҳсулотлари ҳажми бўйича етакчи ўринда туради. Аксинча, Бандихон, Термиз, Бойсун, Олтинсой туманларида саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш паст.

Бу ерда келгусида ёқилғи, кимё, рангли металлургия, қурилиш материаллари, енгил ва озиқ-овқат саноатини янада ривожлантириш имкониятлари мавжуд.

Қишлоқ хўжалиги. Вилоятда қишлоқ хўжалиги ҳар томонлама ривожланган. Бу соҳада асосан суғориб дехкончилик қилиш устун туради. Сурхондарёда 272 минг га суғориш мумкин бўлган ерлар бўлиб, ҳозирги

кунда бунинг 230 минг гектардан ортиғи суғорилмоқда. Вилоятда суғоришни яхшилаш учун Ҳазорбор, Қумқўрғон, Занг, Катта Ҳисор, Шеробод, Аму-Занг машина каналлари, Учқизил, Дегрез, Жанубий Сурхон каби сув омборлари қурилган. Пахта етиштириш, айниқса ингича толали пахта етиштириш яхши ривожланган. Вилоятнинг Ангор, Жарқўрғон, Қумқўрғон, Термиз, Шеробод туманлари ингичка толали пахта етиштиришга ихтисослашган. Пахта билан алмашлаб беда, макка, пиллачилик ҳам яхши йўлга қўйилган. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг, ғалла майдонлари кенгайтирилиб буғдой, арпа, шоли, маккажўхори қўплаб экилмоқда. Донли экинлар суғориладиган ерлардан ташқари лалмикор ерларда ҳам етиштирилади. Аммо бу ерларда ҳосилдорлик нисбатан кам. Шоли асосан вилоятнинг марказий ва жанубий ҳудудларида, яъни Амударё ва Сурхондарё воҳаларида қўплаб экилади. Вилоятда ҳар йили ўртача 322 минг тонна атрофида дон етиштирилади. Бу Республикада етиштириладиган Ҳосилнинг 5 фоизини ташкил этади.

Сурхондарёда сабзавот ва полиз экинлари етиштириш учун қулай табиий ва иқлим шароитлари мавжуд. Бу ерда етиштириладиган сабзавот, полиз экинлари ва мевалар мамлакатимизнинг турли шаҳар ва қишлоқларига жўнатилади. Айниқса, эртанги пиёз ва қарам қўплаб етиштирилиб, пойтахтимиз Тошкент шаҳрига ҳам олиб келинади. Сўнгги йилларда Сурхондарё полиз экинлари ва картошка етиштиришда катта ютуқларга

эришмоқда. 2010 йилда 52,6 минг тонна картошка етиштирилди (бу Республиканинг 6,6 фоизини ташкил этади).

Мамлакатимизнинг жанубий вилоятларидан бири бўлган Сурхондарёда узум ва боғдорчилик ҳам яхши ривожланган. Узум ва майиз билан вилоят аҳолиси тўла таъминланган. Бу ерда иссиқ иқлимга мослашган анор (унинг 90 дан ортиқ тури бор), бодом, хурмо, ёнғоқ писта, олма, лимон ва мандарин кабилар кўплаб етиштирилади. Айниқса, Боботоғ этакларида пистазорлар кўпчиликни ташкил этади. Узун, Денов, Термиз ва Сариосиё туманларида анор ва хурмо кўп экиладиган бўлса, Олтинсой тумани узум ва майиз етиштиришга ихтисослашган. Деновда субтропик цитрус мева ва ўсимликлар етиштириладиган марказ мавжуд, унда кўплаб миқдорда иссиқсевар дарахтлар ва буталар вилоят иқлимига мослаштирилмоқда. Жумладан, бу ерда хурмонинг янги навлари яратилган.

Вилоят иқтисодиётида чорвачилик ҳам ўзига хос аҳамиятга эга бўлиб, у пахта ва ғалладан кейинда туради. Бу ерда қорақўлчилик яхши ривожланган. Давлатга кўплаб миқдорда сифатли қорақўл терилари етказиб берилади (42,1 минг дона). Қумқўрғондаги «Оқўшма корхонасиапчиғай» давлат наслчилик заводи наслдор қорақўл қўйлар етиштиришга ихтисослашган. Бундан ташқари, вилоятнинг тоғли минтақасида зотдор ҳисори қўйлари боқилади, улар жайдари қўйлар га нисбатан йириклиги, тез семириши ва бошқа

хусусиятлари билан ажралиб туради, кўй ва эчкилар сони бўйича Сурхондарё Ўзбекистонда 3-ўринда туради.

Аҳолининг сут ва сут маҳсулотларига бўлган талабини қондириш мақсадида қорамолчилик ҳам яхши ривожлантирилган. Ҳозирда вилоятда 200 мингдан кўпроқ йирик шохли моллар боқилмоқда. Шунингдек, вилоятда паррандачилик ипак қурти боқиш (пиллачилик), йилқичилик ва бошқалар ҳам мавжуд.

Транспорти. Транспорт вилоят ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва жойлашишига муҳим таъсир кўрсатади. Ташқи иқтисодий алоқаларда темирйўл транспорти катта аҳамиятта эгадир. Тошкент —Термиз темир йўли вилоят иқтисодий алоқасида алоҳида ўринда туради.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин 1995 йил 17-августда Вазирлар Маҳкамаси қарори билан Қашқадарё ва Сурхондарё оралиғида Ғузор-Бойсун-Қумқўрғон темирйўли қурилди. Бу темирйўл Сурхондарёни мамлакатимиз марказигача бўлган масофасини 120-130 км га қисқартиради.

Вилоят ички алоқаларида автомобил транспорти етакчи ўринда туради. Термиз барча туман марказлари билан автомобил йўллари орқали борланган. Шунингдек, Термиз-Қарши, Термиз-Ҳайратон (Афғонистон), Термиз-Душанбе, Термиз-Тошкент, Денов-Қарши, Денов-Шахрисабз, Денов-Урганч,

Денов-Самарқанд каби автомобил йўллари ҳам катта аҳамиятга эга.

Вилоятда қисман сув транспорти ривожланган. Қувур транспорти ҳам ривожланиб бормоқда. Айниқса, ҳаво транспортининг вилоят ички ва ташқи алоқаларида аҳамияти ошиб бормоқда. Термиз аэропорти халқаро аэропорт мақомига эга, бу ердан кўплаб хорижий мамлакатларга ҳаво йўллари ўтказилган.

Ташқи иқтисодий алоқалари. Сурхондарё вилоятида ташқи иқтисодий фаолиятни ривожлантириш учун барча табиий ва иқтисодий омиллар етарлидир. Шу сабабли вилоятда Ҳиндистон, Югославия, Тожикистон ва бошқа мамлакатлар билан кўшма корхоналар ташкил этилган.

Ташқи савдо айланмаси 2010 йилда 246,7 млн. АҚШ долларини ташкил этган. Шундан экспорт ҳажми 22.9,3 млн. АҚШ долларга (88,1%) тенг бўлса, қолгани импорт маҳсулотларига тўғри келади. Экспорт қилинадиган маҳсулот турларига асосан, пахта толаси, қорақўл териси, озиқ-овқат, фармацевтика ва бошқалар киради.

Иқтисодиётнинг ҳудудий таркиби. Сурхондарё вилоятида машинасозлик, рудалар қазиб олиш, енгил саноат тармоқларини ҳудудий нотекис ривожланганлигини кўришимиз мумкин. Машинасозлик корхоналари асосан, вилоят маркази Термиз ҳамда Денов шаҳарларида жойлашган. Жарқўрғон,

Денов, Шарғун, Сариосиё ва бошқа туманларда асосан, қурилиш материаллари, рангли металллар, пахта заводлари, енгил ва озиқ-овқат саноати тармоқлари яхши ривожланган.

Қишлоқ хўжалик маҳсулоти етиштиришда Қумқўрғон, Жарқўрғон, Денов, Олтинсой туманлари алоҳида ажралиб туради.

Умуман олганда Сурхондарё вилоятида икки ички иқтисодий район ёки округни ажратиш мумкин. Улар Термиз ва Денов гуруҳ районларидир. Албатта, вилоят иқтисодиётининг ҳудудий тизимида 2500 йиллик тарихга эга бўлган Термиз ва унга туташ районнинг аҳамияти катта.

Қашқадарё вилояти. Вилоят 1943 йил 20-январда ташкил қилинган. Унинг таркибига ҳозирги вақтда 14 қишлоқ туманлари (Бахористон, Деҳқонобод, Касби, Китоб, Косой, Муборак, Нишон, Усмон Юсупов, Чироқчи, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Қамаш, Қарши ва Ғузор) киради. Майдони 28,6 минг км.кв бўлиб, у иқтисодий минтақа ҳудудининг 58,7, Ўзбекистон Республикасининг 6,4 фоизига баробар.

Аҳолиси, 2002 йил маълумотларига кўра, 2589,8 минг киши. Вилоятда мамлакат аҳолисининг 9,0 фоизига яқини, иқтисодий минтақанинг эса 55,5 фоизи яшайди. Маъмурий маркази Қарши шаҳри (236,1 минг).

Қашқадарё вилояти республика меҳнат тақсимоотида энг аввало, нефт ва

табiiй газ қазиб олиш, газ-кимё, енгил саноат тармоқлари ҳамда пахта, ғалла ва чорва маҳсулотлари етиштириш билан ажралиб туради. Унинг зиммасига Ўзбекистоннинг 6,4 фоиз ялпи ички маҳсулоти, 8,3 фоиз саноат ва 7,2 фоиз қишлоқ хўжалик маҳсулотлари тўғри келади. Тўғри, бу рақамлар унча юқори эмас, бироқ вилоят ўз иқтисодий қудратини янада ошириш учун катта имкониятларга эга. Бундан унга ажратилаётган инвестиция ҳажми ҳам далолат беради. Географик ўрни ва табiiй бойликлари. Қашқадарё вилояти мамлакатнинг жанубида жойлашган, у шимоли-ғарбда Бухоро, шимолда Самарқанд ва қисқароқ масофада Навоий вилоятлари, жануб ва жануби-шарқда Сурхондарё вилояти билан чегарадош. Геосиёсий мавқеи, Шунингдек, ғарб ва жануби-ғарбда Туркменистон, шарқда Тожикистон Республикаси билан ҳам тавсифланади.

Ер усти тузилиши анча мураккаб-унинг тахминан ярмидан кўпроқ қисми текислик ва унча баланд бўлмаган тепаликлардан иборат (250-500 метр денгиз сатхидан баланд). Катта майдонга эга бўлган Қарши чўли ҳам айнан шу ерда жойлашган. Вилоят шимоли-шарқ шарқ ва жануби-шарқда тоғликлар билан ўралган. Бу ерда Зарафшон ва Ҳисор тизмалари, Қашқар торлари кутарилиб туради, уларнинг энг баланд нуқталари 3750-4100 метргача етади.

Вилоят рельефининг бундай турли-туманлиги ўзига хос табiiй бойликларга эгалигини асослаб беради ва ички ҳудудий меҳнат тақсимооти,

иқлим шароитларининг шаклланишига сабаб бўлади. Жумладан, Кашқадарёнинг қуйи қисми катта қишлоқ хўжалигида фойдаланиш учун қулай бўлган ер майдонларига эга. Шу билан бирга бу ер республикамизда нефт ва табиий газ захираларининг кўплиги бўйича биринчи ўринда туради. Чунончи, қурилаётган ҳудуддд Кўкдумалоқ, Муборак, Пойук каби йирик нефт-газ, Шўртан, Зеварди, Култикта ўхшаш табиий газ конлари мавжуд. Вилоятнинг Деҳқонобод туманида эса турли хил туз конлари, қурилиш материаллари хомашёсига бой. Айниқса, бу ерда катта захирага эга бўлган калий тузларининг борлиги мамлакатимизда калий ўғитларини ишлаб чиқариш саноатини ташкил қилиш учун муҳим аҳамиятга эга.

Шунингдек, вилоятнинг юқори-Шаҳрисабз минтақасида мрамр ва бошқа конлар ҳам мавжуд, бу ерда Китоб геологик қўриқхонаси ҳам ташкил қилинган. Шундай қилиб, Кашқадарёда хусусан, ёқилғи-энергетика, тоғ-кон ва газ кимёси, қурилиш материаллари саноатини кенг кўламда ривожлантиришга қулай имкониятлар мавжуд.

Иқлими континентал, ёғин-сочин миқдори, айниқса, чўл минтақасида жуда оз. Бинобарин, бу ерда деҳқончиликни ривожлантириш учун ирригация шахобчаларини қуриш талаб этилади. Тоғолди ва тоғ минтақасида йиллик ёғин-сочин миқдори хатто, 800-900 мм га ҳам етади. Бу эса дарёларнинг тўйинишига қулай шароит яратади.

Вилоят ҳудуди Қашқадарё ҳавзасида жойлашган. Қашқадарёга Жондирдарё, Оқсув, Танхиздарё, Оёқчидарё, Қизилдарё ва бошқалар келиб қўшилади. Натижада вилоятнинг юқори (Шаҳрисабз) минтақасида гидрографик тизимнинг анча ривожланган шакли вужудга келади. Бироқ Қашқадарё қуйи минтақага борган сари унинг суви камайиб боради ва бир вақтлар Зарафшон дарёсигача бориб етган бу дарё ҳозирда Қарши-Косой атрофида тамоман тугаб қолади.

Қашқадарёда суғорма деҳқончиликни ривожлантириш мақсадида 70 йилларда Қарши дашти ўзлаштирилиши кенг миқёсда олиб борилди. Ҳозирги кунда вилоят ҳудудида қатор суғориш иншоотлари барпо этилган. Масалан, бу ерда Ҳисорак, Калкамин, Чимқўрғон, Қамаши сув омборлари мавжуд. Ғузор туманини асосан Пачкамар сув омбори ва Ғузордарё суғоради.

Йирик Қарши магистрал канали Амударёдан бошланади ва қисқа масофада қўшни Туркменистон ҳудудидан ўтади, сўнгра, у катта Толлимаржон сув омборига қуйилади, ундан қудратли насос станциялари ёрдамида 132 метр баландликка кўтариб берилади. Бундан ташқари, чўл минтақаси Миришк (аввалги Ульянов) канали сувлари билан ҳам суғорилади, вилоятнинг шимолий қисмига, асосан, Чироқчи туманига Зарафшон сувлари Эскианор канали орқали етиб келади.

Республикаимизнинг шунга ўхшаш бошқа ҳудудларида бўлганидек, бу

ерда ҳам кўплаб зовурлар (коллекторлар) ва тўпланиб қолган шўр, оқова сувлардан ташкил топган туз кўллар бор. Улар кўпроқ Қарши даштида учрайди. Демак, бир томондан канал ва сув омборлари ерларни суғоришда хизмат қилса, ободонлаштира, иккинчи томондан, зовур ва сунъий кўлчалар ҳудуд агроэкологиясининг ноқулайлигидан дарак беради.

Шундай қилиб, вилоят агроиклимий шароитлари ҳамма жойда ҳам бир хил эмас. Чунончи, унинг юқори қисмида интенсив деҳқончиликни ривожлантириш боғдорчилик ва узумчиликни ташкил қилиш учун имкониятлар мавжуд бўлса, қуйи чўл минтақасида табиий шароит қадимдан ғалла ва чорвачилик учун қулайлик қилган. Кейинчалик бу ерда ҳам суғорма деҳқончилик ривожланиб борган.

Албатта, Қарши даштини ўзлаштириш ва шу асосда пахтачиликни ривожлантириш (бу ҳам бўлса, собиқ Иттифоқ даврида, Республикада пахта якка ҳокимлигини янада кучайтириш мақсадида амалга оширилган) мамлакатимиз миллий иқтисодиётида ўз ўрнига эга. Бироқ, бу ўзига хос табиий геотизимга инсоннинг шунчалик аралашуви керакмиди?

Бинобарин, ҳозирча ёқилги-энергетика ва тоғ-кон кимё мажмуаларини турли ривожлантириш ва ҳудудий ташкил қилиш катта аҳамият касб этади.

Аҳоли ва меҳнат ресурслари. Қашқадарё вилояти ўзининг аҳоли сони

бўйича Ўзбекистонда Самарқанд, Фарғона, Тошкент ва Андижон вилоятларидан кейинги бешинчи ўринни эгаллайди. У айти вақтда, аҳоли сонининг ўсиши жиҳатидан Сурхондарё вилояти билан биргаликда мамлакат демографик вазиятида етакчилик қилади. Жумладан, агар Ўзбекистон аҳолиси 1989-2010 йилларда 223,8 фоизга ўсган бўлса, Сурхондарёда бу кўрсаткич 239,2 ва Қашқадарёда 236,0 фоизга тенг бўлди. Биргина 2010 йилда аҳоли кўпайиш суръати 2,0 фоизни ташкил қилди.

Вилоят табиий географик муҳитига мос ҳолда аҳоли унинг ҳудудида бир текис жойлашмаган. Ўртача зичлик 1 км.кв га 80,4 киши бўлиб, бу рақам Республика ўртача кўрсаткичидан деярли 1,5 марта юқори. Аҳоли хусусан, юқори минтақада анча зич ўрнашган. Масалан, зичлик Яккабоғда 174, Шаҳрисабз туманида 168 ва Китобда 122 кишига тенг, ваҳоланки бу кўрсаткич Баҳористон туманида атиги 20, Муборакда 21, Деҳқонободда 27, У.Юсупов туманида 40 кишини ташкил этади, холос.

Аҳоли сони бўйича вилоятда Чироқчи тумани олдинда туради (267 минг, 2010 йил); Шаҳрисабз туманида ҳам, Шаҳрисабз шаҳрини қўшиб ҳисоблаганда, аҳоли 200 мингдан зиёд. Айти вақтда Баҳористон ва Усмон Юсупов туманларининг демографик сигимлари анча паст, уларнинг ҳар бирида 35 ва 58 минг кишидан аҳоли туғли келади.

Майдонига кўра эса энг катта Деҳқонобод тумани-унинг ҳудуди 4,0 минг

км.кв ёки вилоят майдонининг 1/7 қисми, Шунингдек, Муборак ва Чироқчи туманлари ҳам нисбатан катта, энг кичиги —Касби тумани (0,65 минг км.кв).

Умуман олганда, юқори минтақа (Шаҳрисабз, Яккабоғ ва Китоб туманлари) кўп жихатдан Республикамизнинг аҳолиси зич воҳа ва водийларига ўхшаб кетади. Аммо, таъкидлаш жоизки, зичлик, қуйи минтақанинг айрим туманларида (Касби, Қарши) ҳам анча юқори, яъни 192-204 кишига тенг.

Вилоятда табиий ҳаракат кўрсаткичлари бошқа ҳудудларга қараганда (Сурхондарёдан ташқари) сезиларли даражада фарқ қилади. Чунончи, бу ерда туғилиш коэффиценти ҳар 1000 киши аҳолига 22,5 кишини ташкил этади (2010 йил). Энг юқори даража Чироқчи туманида бўлиб, у бу ерда яқин 30 кишига баробар (Ўзбекистонда олдинги ўринларда). Айни вақтда умумий туғилиш коэффиценти Шаҳрисабз ва Баҳористон туманларида пастроқ. Қарши шаҳрида эса у 16,0 промилле.

Қайд қилиш лозимки, Қашқадарёда ҳам туғилиш камайиб бормоқда, бироқ бу жараён мамлакатнинг бошқа вилоятларига нисбатан аста-секинлик билан содир бўлмоқда. Сурхондарёда ҳам худди шунга ўхшаш демографик вазият. Демак, уларнинг бир иқтисодий районга бирлаштирилиши геодемографик омил бўйича ҳам асосланган.

Миграциянинг аҳоли сони ўсишига таъсири унча кучли бўлмасада, у салбий. Масалан, 2008 йилда шаҳар жойларда миграция қолдиғи минус 1440, 2009 йилда 1765 кишини ташкил этган. Қишлоқ жойларда бу кўрсаткич, юқоридагиларга мос ҳолда, минус 2910 ва 2205 кишидан иборат бўлган.

Вилоятнинг умумий урбанизация даражаси 34,5%, бу Республика кўрсаткичидан анча паст (51,6%). Вилоятда ҳаммаси бўлиб 12 шаҳар ва 4 шаҳарча бор. Улардан Қарши Ўзбекистоннинг 17 катта шаҳарлари қаторига киради. Шаҳрисабзда 92 минг, Косонда 64 минг аҳоли яшайди; Клмаши ва Китоб шаҳарларида 36-38 мингдан аҳоли бор. Қолган шаҳар ва шаҳарчаларда аҳоли сони бундан кам.

1-январ 2010 йил маълумотларига кўра, Қашқадарёда меҳнатга лаёқатли аҳоли сони 1,2 миллион кишига яқин. Шундан 785 минг киши иқтисодий фаол ҳисобланадан, яъни иш ўринлари билан банд, умумий бандлик даражаси 72,5%, 2010 йил якунлари бўйича бир йилда қишлоқ хўжалигидан 19.1 минг киши бўшаган ва шу даврда 28,6 минг янги иш ўринлари яратилган. Бироқ шунга қарамасдан, вилоятда, хусусан, унинг аҳолиси зич туманларида меҳнат ресурсла ридан тўлароқ фойдаланиш ва меҳнат бозори фаолиятини яхшилаш муҳим муаммодир.

Халқ хўжалик тармоқлари бўйича аҳоли бандлигининг тақсимланиши қуйидагича (2010 йил, фоиз ҳисобида): саноат 7,3, Қишлоқ хўжалиги 43,3,

курилиш —8,2, савдо, умумий овқатланиш ва моддий техника таъминоти — 7,0, соғлиқни сақлаш, физкультура ва спорт 6,4, таълим, маданият, санъат ва фанда 11,6 фоиз. Республика кўрсаткичларига таққослаганда бу ерда саноатда банд бўлганлар улуши паст, қишлоқ хўжалигида, аксинча —юқори.

Вилоят иқтисодиётининг умумий таърифи. Қашқадарё вилоятининг иқтисодиёти ривожланиб бораётган аграриндустриал йўналишга эга. Яқин келажакда унинг индустриалаграр хусусиятини олишига тегишли имкониятлар мавжуд.

Бошқа ҳудудларда бўлганидек, бу ерда ҳам бозор ислохотларига катта эътибор берилмоқда. Аммо вилоят саноатини хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш ўзига хос хусусиятга эга. Сабаби, саноатнинг асосан, ёқилғи-энергетикага ихтисослашганлиги сабабли нодавлат сектори бу соҳада 30 фоизга яқин, холос.

Вилоятда кичик ва ўрта корхоналар, микрофирмалар сони кўпайиб бормоқда. Қўшма корхоналарнинг умумий сони 36, амалдагиси 26, саноатдагиси эса 2010 йилда барча йўналишдаги қўшма корхоналар ишлаб чиқарилган маҳсулот 2,5 марта ўсган. Қўшма корхоналарнинг кўпчилиги Қарши, Муборак ва Шаҳрисабзда жойлашган. Шу йилда чакана савдо 109,8, аҳолига пуллик хизмат кўрсатиш 136,9 ва халқ истеъмол молларини ишлаб чиқариш 113,7 фоизга ўсган.

Айниқса, кейинги йилларда капитал маблағ сарфлаш, инвестиция ҳажми кўпайиб бормоқда. Бу эса келажакда иқтисодиётни янада ривожлантириш учун мустаҳкам замин ясайди. Шу ўринда, энг аввало, хорижий мамлакатлар билан биргаликда бунёд этилаётган, сарфланадиган маблағ миқдори жуда катта бўлган. Шўртан мажмуасини кўрсатиш лозимдир. Ушбу мажмуанинг ишга туширилиши билан вилоят ва минтақа иқтисодиётида муҳим бурилиш бўлади.

Саноати. Қашқадарё вилояти Ўзбекистон Республика саноати маҳсулотининг 8,3 фоизини беради. Бу ерда хусусан, ёқилғи-энергетика ва енгил саноат яхшироқ ривожланган. Масалан, вилоят мамлакатнинг 1/3 қисмидан ортиқроқ ёқилғи саноати ҳамда 12 фоиз пахта тозалаш саноати маҳсулотини таъминлайди.

Вилоят саноатининг ички тузилишида ҳам айнан ана шу тармоқлар етакчилик қилади: ёқилғи саноатининг улуши (маҳсулот қиймати бўйича) 56,4 фоиз, енгил саноат - 18,1, озиқ-овқат 9,2, ун-круп, омукхита ем саноати 7,1 фоиз. Айни вақтда саноатнинг бошқа тармоқлари, масалан, машинасозлик суст ривожланган. Яқин келажакда кимё ва электр энергетика саноати мавқеининг анча кўтарилиши кутилмоқда. Ҳозирги даврда вилоятнинг электр энергетикаси Муборак марказлашган иссиқлик электр станциясига ҳамда куриллаётган, мамлакатда энг йирик Таллимаржон ИЭСига асосланади.

2010 йилда саноат маҳсулоти 3,4 фоизга кўпайди. Ана шу йилда вилоятда 95 та асосий саноат корхоналари мавжуд бўлиб, уларнинг барчасида банд бўлган ишчи ходимлар 35,4 минг кишини ташкил қилган. Бир йилда тахминан 0,8 млн. кВт/с электр энергияси, 4,84,3 млн.т. нефт, 4,5 млн. т. атрофида газ конденсати (суюлтирилган газ), 460 минг тоннага яқин олтингугурт, 6,2 млн. м² ип-газлама, 110 минг тонна пахта толаси, 20 минг тоннадан зиёдроқ ўсимлик ёғи, 75 млн. шартли банка консерва ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Нисбий кўрсаткичларда ҳисоблаганда Қашқадарёга Ўзбекистонда қазиб олинadиган нефтнинг (газ конденсати билан бирга) 95 фоизи, табиий газнинг 92 ва олтингугуртнинг деярли 100 фоизи тўғри келади.

Саноатнинг ҳудудий ташкил этилишида Қарши, Шаҳрисабз тугунлари катта аҳамиятга эга. Шу билан бирга Муборак (ИЭМ, газ-кимё мажмуаси), Косон (ёғ-экстракт, пахта тозалаш, ғишт заводи), Шўртан (газ-кимё), Толлимаржон (ИЭС), Кўкдумалоқ (нефт саноати), Чироқчи (консерва заводи) ва бошқа саноат пунктларининг аҳамияти ҳам ошиб бормоқда. Қарши ва Қамашида тўқимачилик корхоналари, Шаҳрисабзда консерва, ипакчилик, аксарият туман марказларида пахта тозалаш заводлари мавжуд.

Жами саноат маҳсулотининг 27 фоизи вилоят маркази-Қарши шаҳрига тўғри келади. Муборак туманида саноат мужассамлашув кўрсаткичи бундан

хам юқори - 52 фоиз. Демак ушбу туман вилоят саноат маҳсулотининг ярмидан кўпроғини беради. Шаҳрисабз, Косон туманлари ўртача мавқега эга, бироқ Деҳқонобод ва Баҳористон туманларида саноат нихоятда суст ривожланган. Ушбу муаммо жумладан, Ғузор, Китоб, Чироқчи, Нишон ва Қамаши туманларига ҳам тааллуқлидир.

Қишлоқ хўжалиги. Вилоят иқтисодиётининг агросоҳаси асосан, пахта, ғалла ва чорвачилик маҳсулотларини етиштиришга ихтисослашган. Умумий экин майдони 2010 йил маълумотларига кўра, 461 минг га бўлиб, у республика экин экиладиган ерларининг 12,2 фоизини ташкил қилади.

Жами экин майдонидан 202 минг гектари ғалла (бу жиҳатдан вилоят мамлакатда 1-ўринда туради), 170 минг гектари пахта, 4,1 минг гектари картошка, 10,6 минг гектари сабзавот, 55 минг гектари ем-ҳашак етиштиришга ажратилган. Бир йилда вилоятда, об-ҳаво шароитига қараб, 400-550 минг тонна ғалла (республикамизда 4,9-5,0 млн. тонна), 285-386 минг тонна пахта, 150-170 минг тонна турли сабзавот маҳсулотлари олинади. Шунингдек, бу ерда 38-40 тонна мева 45 минг тонна атрофида узум ҳам етиштирилади. Булардан ташқари, вилоятда кунгабоқар, тамаки, зиғир каби қишлоқ хўжалик экинлари ҳам мавжуд.

Қашқадарёда йирик шохли моллар сони 680 минг бош (Ўзбекистонда 2-ўринда), қўй ва эчкилар - 2,9 миллион бош (1-ўрин). Бир йилда 200 минг

донага яқин қоракўл териси, 2,0-2,2 минг тонна пилла етиштирилади. Пиллачилик суғорма дехқончилик районларида, яйлов, жун-гўшт чорвачилиги асосан, чўл минтақасида ривожланган.

Вилоят агросоҳасининг ҳудудий таркибида Чироқчи, Касби туманлари етакчи ўринларда. Улар биргаликда етиштириладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг тахминан 1/5 қисмидан кўпроғини таъминлайди. Бу борада Қамаш, Шахрисабз, Китоб, Қарши ва Косон туманларида ҳам вазият яхшироқ. Айни чоғда Муборак, Баҳористон ва У.Юсупов туманларида қишлоқ хўжалиги бирмунча суст ривожланган.

Транспорт ва ташқи савдо. Вилоятда транспорт тизимининг турли хиллари мавжуд. Аммо юк ташишда автомобил транспорти олдинги ўринда туради. Масалан, 2010 йилда жўнатилган умумий 53,0 млн. тонна юкдан 46,2 млн. тоннаси автомобил транспортига тўғри келади.

Қашқадарё нефт ва газ конларидан мамлакатимизнинг турли районларига ҳамда қўшни давлатларга қувур транспорти тарқалган. Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, кўпгина йирик иссиқлик электр станцияларига ҳам айнан шу ердан ёқилғи етказиб берилади. Шунингдек, ҳозирги вақтда қурилган Ғузор-Бойсун-Қумқўрғон темирўлининг аҳамияти ҳам катта.

Ўртача бир йиллик ташқи савдо ҳажми 350-420 млн. АҚШ долларини

ташкил қилади. Шундан экспорт 220-260 млн., импорт 330-460 млн. долларга тенг. Импорт ҳажмининг экспортга нисбатан юқорилиги вилоятда қурилиш кўламининг кўплиги ҳамда қулай инвестиция маконининг мавжудлигидан далолат беради.

Экспортда биринчи ўринда пахта толаси туради. Импортнинг асосий қисми эса машина ва асбоб-ускуналар, қора ва рангли металлларга турли келади. Ташқи савдо оборотида узоқ хориж мамлакатлари билан алоқалар устунроқ.

Вилоят иқтисодиётининг ҳудудий таркиби ва асосий муаммолар. Қашқадарё вилоятида энг аввало, иккита шаклланаётган асосий ички иқтисодий район ажратилади. Қуйи минтақа ёки Қарши минтақаси пахта ва ғалла, чорвачиликка, нефт-газ, тоғ-кон ҳамда электро-энергетикага ихтисослашган. Унинг таркибига Қарши шаҳри, Қарши, Нишон, Муборак, Косон, Ғузор, У.Юсупов, Касби ва Баҳористон туманлари киради.

Юқори ёки Шаҳрисабз минтақасида кўпроқ агросаноат мажмуаси ривожланган. У Шаҳрисабз, Яккабоғ ва Китоб туманларини бирлаштиради. Бу икки шаклланган районлардан ташқари Қашқадарё географи М.Янгибоев яна икки «оралик» Шимолий (Чироқчи тумани) ва Жанубий (Дехқонобод ва Камаши туманлари) районларни ҳам ажратган. Албатта, бу янги районларда ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуасининг шаклланиши келажакда юз бериши

мумкин.

Ишлаб чиқаришини турли жойлаштириш ва унинг ҳудудий ташкил этилишини такомиллаштиришдан бошқа муаммолар ҳам долзарбдир. Улар жумласига меҳнат ресурслари ва рекреация бойликларидан фойдаланиш, ёқилғи-энергетика ва қурилиш саноати базасини мустаҳкамлаш, транспорт ва ижтимоий инфраструктураси ривожлантириш муҳим ҳисобланади. Қишлоқ саноати ва инфраструктурасини яхшилаш, аҳолини тоза ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлаш ҳам вилоят муаммолар сирасига киради.

Табиий газ захирасига энг бой бўлган вилоятда ана шу ёқилғи билан таъминланганлик даражасининг ниҳоятда пастлиги аянчли ҳолдир. Мазкур кўрсаткич вилоят бўйича ўртача 58,2 фоизга тенг, холос. Деҳқонобод, Қамаш, Чироқчи, Яккабор туманларида эса у янада пастроқ (уларнинг баъзиларида мазкур кўрсаткич хатто, 25 фоизга ҳам етмайди). Деҳқонобод туманида тоза ичимлик суви билан таъминланиш даражаси вилоят ўртача кўрсаткичидан икки баробар паст.

Шундай қилиб, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари иқтисодиётида ўхшашлик ҳамда фарқлар мавжуд. Уларнинг ривожланишини ўзаро мувофиқлаштириш, вилоятлараро иқтисодий интеграция жараёнларини кучайтириш, ёқилғи-энергетика (Сурхондарёдаги кўмир конлари асосида ҳам) тоғ-кон кимёси, минтақа транспорт тизимини шакллантириш бу ерда

ягона иқтисодий районнинг шаклланишига олиб келади. Қолаверса, Ўзбекистон картасида бу икки вилоят ҳудуди мамлакатнинг жанубида алоҳида ажралиб туради, ҳатто уларнинг картаси ҳам кўпинча биргаликда, яхлит тузилади. Бинобарин, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларини Жанубий иқтисодий район доирасида кўриш ҳар томонлама асосларга эга.

Мавзунини мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларини алоҳида иқтисодий район сифатида қарашга қандай далиллар бор?
2. Иқтисодий минтақанинг мамлакат ҳўжалигида тутган ўрни қандай?
3. Ушбу вилоятларнинг иқтисодий географик ва геосиёсий ўринларида қандай хусусиятлар мавжуд?
4. Сурхондарё вилояти иқтисодиёти асосан қайси омилларга боғлиқ?
5. Қайси вилоят сув ресурсларига нисбатан бой?
6. Сурхондарё вилоят иқтисодиётининг тармоқлар ва ҳудудий таркибини сууст ривожланганлигини тушунтириб беринг.
7. Қашқадарё вилояти иқтисодиёти ривожланишида энг муҳим омиллар қайсилар?

8. Қашқадарё вилояти таркибида қандай иқтисодий районларни ажратиш мумкин?

МУНДАРИЖА

Кириш.....	
Ўзбекистоннинг жаҳон сиёсий харитасидаги ўрни, маъмурий ҳудудий бўлиниши.....	
Маъмурий-ҳудудий бўлиниши.....	
Ўзбекистоннинг табиий шароити ва ресурслари, уларнинг хўжалик аҳамияти.....	
Фойдали қазилмалари.....	
Иқлим ресурслари.....	
Ўзбекистоннинг сув ресурслари ва ер усти сувлари.....	
Ер ости сувлари.....	
Ер ости сувлари саноат захиралари ва фойдаланиш истиқболлари.....	
Тупроқлари.....	

Ўсимлик ресурслари.....

Ҳайвонот дунёси.....

Ўзбекистон аҳолиси ва меҳнат ресурслари, меҳнат бозори.....

Ўзбекистоннинг табиий шароити ва табиий бойликлари.....

Ўзбекистоннинг маъмурий-ҳудудий тузулиши.....

Ўзбекистон аҳолиси ва меҳнат ресурслари.....

Иқтисодий ривожланиши.....

Ўзбекистон Республикасининг саноати.....

Ўзбекистон Республикасининг қурилиш саноати

Ўзбекистон Республикасининг қишлоқ хўжалиги.....

Ўзбекистон Республикасининг номоддий ишлаб чиқариш тармоқлари.....

Ўзбекистон Республикасининг транспорти.....

Ўзбекистон ташқи иқтисодий алоқалари.....

Иқтисодий районлаштириш.....

Тошкент иқтисодий райони.....

Мирзачўл иқтисодий райони.....

Фарғона иқтисодий райони.....

Зарафшон иқтисодий райони.....

Қуйи Амударё иқтисодий райони.....

Жанубий иқтисодий районлари.....